

Унгарски учени за България

История

Геза ФЕХЕР
Дюла МОРАВЧИК
Лайош ТАЛОЦИ

Езикознание

Золтан ГОМБОЦ
Янош МЕЛИХ
Оскар АШБОТ

Етнография

Геза ЦИРБУС
Ищван ЕЧЕДИ
Бела БАРТОК

Естествознание

Имре ФРИВАЛДСКИ
Виктор ЯНКА
Янош ВАГНЕР

Унгарски учени за България

Унгарски учени за България

УНГАРСКИ УЧЕНИ ЗА БЪЛГАРИЯ
XIX В. СРЕДАТА НА XX В.

УНГАРСКИ УЧЕНИ ЗА БЪЛГАРИЯ

XIX В. – СРЕДАТА НА XX В.

**Съставител и редактор
г-р Пенка Пейковска**

Унгарски учени за България
XIX в. – средата на XX в.

Отговорен редактор
проф. д-р Кънчо Георгиев

© Съставителство, редакция, д-р Пенка Пейковска, 2003
© Здравко Хубенов, Индра Маркова, Лиляна Лесничкова, Мартин Христов,
Нели Димова, Пенка Пейковска, Светлана Лекова, Стефка Хрусанова,
Юлия Крумова, преводачи, 2003

© Олга Паскалева, художник, 2003
© Унгарски културен институт – София

ISBN 954-9878-14-7

**Унгарски културен институт – София
Издавателство „Отечество-София“
2003**

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор (П. Пейковска)	7
История	
Геза ФЕХЕР (1890–1955 г.)	27
Геза ФЕХЕР. Паметниците на прабългарската култура и връзката им с древната унгарска история (Прев. Н. Димова)	30
Дюла МОРАВЧИК (1892–1972 г.)	57
Дюла МОРАВЧИК. Към историята на оногурите (Прев. Ю. Крумова)	59
Лайош ТАЛОЦИ (1856–1916 г.)	103
Лайош ТАЛОЦИ. Унгарско-български връзки (Прев. П. Пейковска)	106
Лайош ТАЛОЦИ. Грамоти за историята на унгарско-българските връзки 1360–1369 г. (Прев. С. Лекова, П. Пейковска)	121
Лайош ТАЛОЦИ. Лудовик [Лайош] Велики и българското банство (Прев. П. Пейковска, С. Лекова)	143
Езикознание	
Золтан ГОМБОЦ (1877–1935 г.)	205
Золтан ГОМБОЦ. Тюрските заемки преди заселването в днешната ни родина (Прев. И. Маркова)	207
Янош МЕЛИХ (1872–1963 г.)	227
Янош МЕЛИХ. Славянските ни заемки (Прев. И. Маркова)	229
Янош МЕЛИХ. Славянските заемки в нашия език (Прев. И. Маркова)	258
Оскар АШБОТ (1852–1920 г.)	274
Оскар АШБОТ. Славянските ни заемки. (Прев. И. Маркова)	276

Етнография

Геза ЦИРБУС (1853–1920 г.)	305
Геза ЦИРБУС. Южноунгарските българи.	
Брой и начин на заселване (Прев. П. Пейковска)	307
Ищван ЕЧЕДИ (1885–1936 г.)	321
Ищван ЕЧЕДИ. Древното земеделие на българите (Прев. П. Пейковска)	323
Бела БАРТОК (1881–1945 г.)	335
Бела БАРТОК. Така нареченият български ритъм (Прев. П. Пейковска)	338

Естествознание

Имре ФРИВАЛДСКИ (1799–1870 г.)	351
Имре ФРИВАЛДСКИ. Природонаучна експедиция в района на Балкана. Второ съобщение (Прев. С. Хрусанова, З. Хубенов)	354
Имре ФРИВАЛДСКИ. Кратък преглед на една природонаучна експедиция в Европейската част на Турската империя (Прев. С. Хрусанова, З. Хубенов)	365
Виктор ЯНКА (1837–1890 г.)	381
Виктор ЯНКА. Ботанически екскурзии в Турция (Прев. М. Христов)	383
Янош ВАГНЕР (1870–1955 г.)	409
Янош ВАГНЕР. Ботаническа експедиция (Прев. Л. Лесничкова)	411

Приложения

Списък на съкращенията	416
Българската тематика в трудовете на унгарски учени XIX в. – средата на XX в. Библиография.	
Съст П. Пейковска	417
Именен показалец	436
Географски показалец	446

ПРЕДГОВОР

Развитието на българистичната научно-изследователската дейност през XIX в. в Унгария се основава на дълбока традиция в хуманитаристиката от предишните векове. Интересът към българите е засвидетелстван в най-старите запазени унгарски исторически извори. Древните връзки между унгарци и българи присъстват в унгарските хроники от средновековието и епохата на хуманизма – хрониките на Аноним и Турочи¹. Податки за българското археологическо наследство, както и разнообразни етнографски сведения за българските земи могат да бъдат открити в унгарските пътеписи от XVI в. нататък. В това отношение сред най-богатите исторически извори са пътните бележки от XVII в. на пратениците на трансилванските князе до Високата порта, дневниците на унгарските политически емигранти в Турция – от края на XVII и началото на XVIII в. – от откръжението на граф Имре Тьокьоли и граф Ференц Ракоци II².

През XVIII в. проучването на българската история в Унгария е неделимо от изследването на средновековните взаимоотношения между унгарците и източноевропейските народи. Българското минало присъства главно в произведенията на църковните историци. Под влияние на френските боландисти унгарските йезуити издирват много неизвестни преди това извори, а Дьорд Прай³ прави тяхната първа критическа обработка. Унгарските протестанти започват подготовка за написването на своя версия на унгарската църковна история. В края на века един от тях – Янош Керестей Енгел⁴, по произход

¹Най-старата унгарска хроника (около 1200 г.) е на Аноним, за когото се предполага, че е бил хронист на крал Бела III: Anonymus P. mester. A magyarok cselekedeteiről. Gesta Hungarorum; Thuröczy J. Chronica Hungarorum. Brünn – Augsburg. 1488.

²Виж: Маджарски пътеписи за Балканите. XVI–XIX в. Съст. П. Миятев. С. 1976.

³Дьорд Прай (1723–1801.), историк йезуит, автор на: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum... Vindobonae. 1761; Annales regum Hungariae. Vol. I–V. Viennae. 1763–1770; Historia regum Hungariae. Vol. I–III. Budae. 1801.

⁴Johann Christian von Engel. Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebeländer. Ester Theil. Geschichte des alten Pannoniens und der Bulgarey, nebst einer allgemeinen Einleitung in die Ungarische und Illyrische Geschichte. Halle. 1799.

немец, посвещава на българската история отделна книга, където в духа на тогавашната унгарска историческа мисъл разглежда средновековна България като провинция на унгарската корона.

През втората половина на XVIII в. просвещенските идеи на Мария Терезия пораждат тенденцията за опознаване на славянските народи, включително банатските българи, в Хабсбургската империя. Още в края на XVIII в. Ласло Горове⁵ започнал да събира сведения за историята на банатските българи католици. През 1837 г. в престижното научно издание *„Tudományos gyűjtemény“* („Научна сбирка“) той издал обширна студия за тяхното заселване, демографско състояние и поминък⁶.

През XIX в. в Унгария първи засвидетелстват научен интерес към българските земи природоизпитателите. Той е обусловен от географската близост на Унгария до Балканския полуостров и от обстоятелството, че поради несигурността за живота в Европейска Турция този регион останал неизследван. Развитието на естествените науки в Унгария и конкретно нуждите на Природонаучния отдел в Унгарския национален музей също допринесли унгарските учени да се наредят сред първите европейски изследователи, изучавали флората и фауната на Балканите и главно на българските земи. Докато пионерите в тази област – англичани и французи – засягат незначителни райони от днешна Източна България, то за пръв път науката се запознава с растителността и животинския свят от вътрешността на България през 30-те и 40-те години на XIX в. чрез публикациите на унгареца Имре Фривалдски.⁷ В началото на 70-те

⁵ Ласло Горове (1780–1839), писател, член на УАН. В Ръкописния отдел на Националната библиотека „Сечени“ се съхранява един ръкопис на Ласло Горове от 1799 г. за преселването на българите в Банат (Fol. Hung. 1364).

⁶ László Gorove. A bánsági bolgároknak hajdani 's mostani állapotuk. Tudományos Gyűjtemény. 1837. Vol. VIII, p. 3–65, Vol. IX, p. 3–63.

⁷ Imre Frivaldszky. Antrag der im Jahre 1833 und 1834 in der Europäischen Türkei, namentlich in Rumelien, auf dem Balkan und Rhodope gesammelten wildwachsenden Pflanzen. Von C. Heinike und C. Monolesco. – Flora, Vol. 1, 1835, p. 53–59; Közlések a Balkány vidéken tett természettudományi utazásról. – Magyar Tudós Társaság évkönyvei, II, 1836, p. 235–276; Dr Frivaldszky Imre Magyar Académiai I. tag újabb közlései az általa eszközölt Balkányi Természettudományi utazásról. Budán, 1838; Balkány vidéki természettudományi utazás. 2. közlés. – Magyar Tudós Társaság évkönyvei, IV, 1840, p. 194–207 и др. (вж.: Приложение – библиогр.).

години, само две години след смъртта на Имре Фривалдски, сътрудникът на Ботаническият отдел на Унгарския национален музей Виктор Янка прави други две научни експедиции в българските земи. Неговите пътни бележки са поместени веднага в австрийското научно списание *„Österreichische Botanische Zeitschrift“* и няколко години по-късно в унгарското научно списание *„Magyar növénytani lapok“* („Унгарски ботанически листи“)⁸. Последните две от поредицата унгарски природонаучни експедиции в българските земи през XIX в. са осъществени през 1892–1893 г. от ботаника Янош Вагнер.

В съответствие с равнището на естествените науки през XIX в. изследванията на унгарските учени върху българската природа се ограничават до установяване и регистриране на нейния видов състав. В резултат от натрупаните богати материали те започват да определят видовия състав на българската флора и фауна. Така например, практическата работа на ботаника Арпад Деген намира широко отражение в научните списания *„Österreichische Botanische Zeitschrift“* и *„Magyar botanikai lapok“*. На страниците на сп. *„Magyar botanikai lapok“* в продължение на три десетилетия А. Деген списва материалите в поредицата *„Megjegyzések néhány keleti növényfajról“* („Бележки за няколко източни растителни вида“). Откритията си и критичните си бележки в областта на българската флористика той излага в повече от двайсет (от общо 111) статии, публикувани за периода от 1911 до 1934 г. Участието на унгарските зоолози в описването на видовия състав на българската фауна е много поограничено. В това отношение заслужава да се спомене научното творчество на Геца Хорват, който има принос в описването на хемиптерната фауна на България⁹.

В хуманитарните науки системният и целенасочен интерес от унгарска страна към българската проблематика възниква след

⁸ Viktor Janka. Correspondenz aus Philippopol am 5.VII.1871. – Öst. Bot. Zs., XXI, 1871, p. 215–219; Correspondenz aus Philippopol am 30.VIII.1871 und Burgas (am schwarzen Meere) am 9.IX.1871. – Öst. Bot. Zs., XXI, 1871, p. 285–288; Növénytani kirándulások Törökországban. – M. Növ. Lapok, 1878, p. 187–190; 1879, p. 99–102; 1879, p. 121–124, 131–134 и др. (вж.: Приложение – библиогр.).

⁹ Géza Horváth. Note sur les Hémiptères du Haut-Balkan et de la Dobruđa. – Ann. Soc. Ent. Belg., XXVIII, Compt.-rend., 1884, p. 114–116; Prilog k hemipterskoj fauni bugarskoj. – Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga druztva, V, (Zagreb), 1890, p. 187–188.

Съглашението между Австрия и Унгария от 1867 г. и е свързан със специфичните унгарски интереси в балканската политика на двуединната монархия. В средата на 70-те години на XIX в. в отговор на световната икономическа криза Австро-Унгария оформя новата си търговска концепция, чиято същност е ускорено проникване на Изток¹⁰. След Руско-турската война от 1877–1878 г., подтикната от новата политическа обстановка на Балканите, тя извежда на преден план икономическите си интереси в региона. В общата имперско-кралска външна политика Унгария има свои национални стремежи от външнополитическо естество – т. нар. „унгарска линия“¹¹. През последната четвърт на XIX в. в унгарското общество възниква идеята Унгария да бъде мост между Изтока и Запада, тъй като е непосредствен съсед на Балканите. Ражда се и понятието „източната пътека на унгарската външна политика“, което включва балканските земи, европейските и азиатските провинции на Османската империя заедно с Египет.

Още първият министър-председател на Унгария след Съглашението и общ външен министър на Австро-Унгария през 1871–1879 г. граф Дюла Андраши оправдава тази „унгарска линия“, като подчертава политическата и икономическата роля на Унгарското кралство на Балканите през средновековието. Той смята, че тази традиция, прекъсната от османското нашествие, трябвало да бъде следвана в новата политическа обстановка на 80-те години на XIX в.

Неговият последовател Бенжамин Калай – заместник-министър на външните работи в Австро-Унгария от 1879 до 1882 г., а след това общ финансов министър – също така счита балканската политика на Монархията за наследена от средновековното унгарско кралство. Въз основа на историческата традиция Б. Калай подчертава търговските интереси на Унгария на Балканите и изтъква ролята на културата в осъществяването на по-ефективна балканска политика.

Впоследствие идеите на Бенжамин Калай да се използват сред-

¹⁰ Emil Palotás. Az Osztrák-Magyar monarchia balkáni politikája a Berlińi kongresszus után. 1878–1881. Bp. 1982. p. 16–17.

¹¹ P. Peykovska. The Effect of Politics on Bulgarian-Hungarian Cultural Relations. 1880–1941. – BHR, 1994, p. 121–130.

ствата на културата за осъществяването на политически цели са доразвити от унгарския историк Лайош Талоци¹². Той на практика съчетава унгарските икономически интереси с определени стремежи за културно влияние на Балканите. Наред със засилването на унгарското стопанско и културно влияние в региона Л. Талоци споделя и идеята за културното сближаване на балканските народи с Унгария и за нейния духовен патронаж над тях¹³. Според него, за да има успех тази политика, на първо място е необходимо балканските народи да бъдат опознати, да станат известни на унгарската общественост. Самият Талоци посвещава цялото си научно творчество, за да запознае унгарците с историята на балканските народи и на техните връзки с Унгария.

В Унгария научната традиция от XVIII в. за разработване на български теми се възражда след Съглашението съобразно с австро-унгарските интереси на Балканите за икономическо и културно проникване, от една страна, и в резултат от специфичното развитие на отделните науки, от друга¹⁴. Така например в средата на XIX в. след буржоазно-демократичната революция в Унгария в хуманитарните науки се развиват важни изследователски тенденции. През 1851 г. в изказване пред Унгарската академия на науките видният либерален политик, езиковед и етнограф Пал Хунфалви¹⁵ определя като национална мисия на унгарските интелектуалци цялостно да проучат историята на унгарския език и техните исторически връзки с другите народи. И така, изследването на етимологията на унгарския език започва едновременно с изясняването на произхода на унгарския народ и историческите му връзки с народите, които е срещал по пътя си от Средна Азия до Централна Европа. В този начален етап праисторическите изследвания се свеждат до произхода на езика, защото той се счита за тъждествен с произхода на етноса.

¹² Лайош Талоци е бил секретар на Бенжамин Калай от началото на 1886 г. до смъртта му през 1903 г. и началник на Архива на придворната камара на Общото финансово министерство.

¹³ M. Tömöry. Thallóczy Lajos és a balkán-kérdés. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1978. p. 285.

¹⁴ P. Peykovska. Hungarian – Bulgarian Scholarly Relations at the Vend of the 19-th Century. – In: Begegnungen Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Bp., 2000, Bd. 11, p. 301–310.

¹⁵ Пал Хунфалви (1810–1891) – един от основоположниците на унгарското сравнително езикознание.

Впоследствие възникват два нови научни клона – славистиката и тюркологията, с чието развитие са свързани изследванията на унгарските езиковеди върху езика на прабългарите и старобългарския език от VIII–X в. Тези изследвания притежават специфичен аспект – проблемите с чуждите заемки в унгарския език, където наред с останалите определено място заемат прабългарските и славянобългарските заемки. Интересът към българското влияние върху унгарския език е пряко свързан и с вътрешното развитие на унгарското езикознание, което от 70-те години на XIX в. възприема сравнително-историческия метод на младограматическата школа¹⁶. Значителен подтик в проучването на историческите (включително езикови) връзки между прабългарите и старомаджарите дава т. нар. „угро-финска война“ от 80-те години на XIX в., когато се сблъскват двете основни тези за произхода и характера на унгарския език – алтайската и угро-финската.

Техните най-видни поддръжници Армин Вамбери¹⁷, основоположник на тюркологията в Унгария, и угрофинистът Йозеф Буденц¹⁸, доказват схващанията си главно въз основа на лингвистичното родство. А. Вамбери признава приоритета на угро-финските елементи в унгарския език, но подчертава важната, макар и второстепенна роля на тюркските връзки. Според Й. Буденц в унгарския език има само минимално присъствие на тюркски елементи, които могат да бъдат обяснени исторически, но не и чрез теорията за лингвистичното родство. Буденц пръв говори за чужди заемки в унгарския език и че тюркските заемки произхождат от старочувашкия.

Тюркологът Бернат Мункачи¹⁹ доразвива неговото схващане

¹⁶ Младограматисти – езиковедска школа, която разглежда езика в процес на неговото историческо развитие.

¹⁷ Армин Вамбери (1832–1913), езиковед. От 1865 г. преподава източни езици в Будапещенския университет.

¹⁸ Йозеф Буденц (1836–1892), езиковед, немец по произход. През 1858 г. идва в Унгария по покана на Пал Хунфалви да изучава унгарски език. От 1868 г. преподава в катедрата по алтайско сравнително езикознание в Будапещенския университет. В остър спор с А. Вамбери доказва родството на унгарския език с угро-финския.

¹⁹ Бернат Мункачи (1860–1937), пътешества из Сибир от 1885 до 1889 г., изучава чувашки, монголски.

и счита, че най-старите тюркски думи в унгарския език са заимствани през V в. от езика на прабългарите-оногури, чийто пряк наследник е чувашкият. Той изследва основно важните за изясняването на прабългарското влияние чувашки и монголски език и обогатява съставения от Буденц списък на прабългаризмите в унгарския език. В края на XIX в. в спора се намесва и славистът Оскар Ашбот, който оспорва тезата на Б. Мункачи. Според него българското влияние върху унгарския език е станало едва в Дунавския басейн, след като унгарците „завладели родината си“, а славянските думи в него са заимствани от език, близък до старобългарския.

Във връзка с работата си върху унгарската праистория и в частност върху езиковите паметници на куманите, тюркологът Геза Кун също проучва произхода на българите и техния език. През 1896 и 1898 г. той публикува две кратки съобщения върху езика на волжките българи²⁰.

От началото на XX в. в Унгария солидни научни изяви има младото поколение тюрколози и слависти. След първоначалните мимолетни теории те поставят на здрави научни основи изследването на прабългарските и славянобългарските заемки в унгарския език. Тюркологът Золтан Гомбоц проучва езика на чувашите и установява, че унгарският е заел много думи от тюркски език, близък до днешния чувашки, който той приписва на прабългарите. А славистът Янош Мелих, смята че славянските заемки произлизат от различни езици и са преминали в унгарския език по различно време.

За да се докаже наличието на средновековна традиция в унгарско-балканските взаимоотношения и под влияние на позитивизма²¹ през втората половина на XIX в., в унгарската историческа наука започват да се издирват и публикуват извори за историческите връзки (династически, политически и търговски) между унгарците и балканските народи през средновековието. По отношение на българите първият документален сборник е томът за Охридската и Тър-

²⁰ Géza Kuun. Adalék a volgái bolgárok nyelvéhez. – Ethn., 1896, p. 120; Egy újabb adalék a z és r hangeseréhez a volgapárti régi bolgár nyelvben. – Ethn., 1898, p. 473.

²¹ Позитивизмът е философско течение от XIX–XX в., за което е характерно схващането, че познанието е в ограничено в рамките на опита. „Позитивната“ философия се основава само на методите и данните на „положителните“ науки.

новската епархия от поредицата „*Árpád kori új okmánytár*“ („Нови документи от епохата на Арпадската династия“)²², съставен по поръчка на Комисията по история при Унгарската академия на науките от Густав Венцел (1870). Връзките между унгарци и българи през средните векове намират място в труда на историка Дюла Паулер „*A magyar nemzet története az Árpád hazi királyok korában*“ („История на унгарския народ по времето на кралете от Арпадската династия“), издаден през 1893 г. и получил голямата награда на Унгарската академия на науките. В края на XIX в. Лайош Талоци, който се счита за последовател на Прай и Енгел, написва първата обобщаваща работа за българо-унгарските взаимоотношения през средновековието²³ и я придружава с нови документи по този въпрос.

Особено място в специализираната литература от последната четвърт на XIX в. заема темата за историята на заселването на банатските българи или „южноунгарските българи“, както ги наричат по това време учените в Унгария. Тук най-напред бихме споменили класическия труд на францисканеца банатски българин Еузебиус Ферменджин *Acta Bulgariae...ecclesiastica*²⁴. Той представлява пълна сбирка на писмата и докладите на българските католически свещеници до Конгрегацията за разпространение на вярата в Рим. За изворите в този труд Лайош Талоци пише: „Много от тях са истински бисери за историята на католицизма ... на Балканския полуостров през XVI–XVIII в. ... Без тях не бихме разбрали обществото на Балканите и в Дунавския басейн от времето на османското владичество“²⁵. Темата за заселването на католическите българи в Банат е разработена доста подробно и в няколко значителни монографии за заселването на Южна Унгария²⁶.

Научно-изследователската работа в унгарската българистика,

²² Gusztáv Wenczel. *Árpád kori új okmánytár*. Vol. VIII. 1261–1272. I. Pest. 1870. Néhány adat Bulgária egykori történetéhez.

²³ Lajos Thallóczy. *A magyar-bulgár összeköttetések történetéhez*. – Századok, 1898, II. füzet. p. 113–123.

²⁴ Eusbius Fermentzin. *Acta Bulgariae ... ecclesiastica*. Zagrabiae, 1887.

²⁵ LI-1 [Lajos Thallóczy]. *Fermentzin E., Acta Bosnae Ism.* – Századok, 1893, p. 610.

²⁶ Lénárt Böhm. *Dél-Magyarország vagy az un. Bánság külön történelme*. Vol. I–II. Pest. 1867; Antal Bodor. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*. Bp. 1914; Károly Buchmann. *A délmagyarországi telepítések története*. I. Bánát. Bp. 1936.

макар да се влияе от обществено-политическите условия в страната, има и самостоятелно развитие. То е обусловено не само от развитието на отделните научни клонове в Унгария, но и от творческите интереси на самите учени. Така например археологът Йозеф Хампел²⁷ изучава източните култове от епохата на римското владичество в Панония. В началото на XX в. той се интересува от паметниците на тракийската религия в българските земи. Резултатите от изследванията си върху т.нар. Дунавски конници публикува в сп. „*Archaeológiai Értesítő*“ в поредица от студии със заглавие „*Lovás istenségek dunavidéki antik emlékei*“ („Конни божества върху антични паметници от римската епоха в нашите земи“²⁸). А през 20-те години темата за тракийския бог конник намира място в научното творчество на преподавателя в Сегедския университет Арпад Будаи²⁹, който анализира известните по това време паметници от България.

За трайния интерес на унгарските учени към българската народна култура допринася от прерастването на народоведението в самостоятелно научно направление в Австро-Унгария от средата на XIX в. Този интерес се проявява в наблюдения и събиране на сведения за българския фолклор и в неговото популяризиране чрез обнародването им в книги с тези материали или чрез публикации в пресата.

С определена етнографска насоченост е тритомният пътепис на живеещия във Виена унгарски географ и етнограф Феликс Каниц „*Дунавска България и Балканът*“³⁰. В него той обобщава впечатленията си от многото си пътувания из България, осъществени през 60-те и първата половина на 70-те години на XIX в. Във френското издание на книгата си в отделна глава Ф. Каниц дава и спе-

²⁷ Йозеф Хампел (1849–1913), член на УАН, преподавател по класическа археология в Будапещенския университет, редактор на сп. „*Archaeológiai Értesítő*“.

²⁸ József Hampel. *Lovás istenségek dunavidéki antik emlékei*. – Arch. Ért., 1903, № 4, p. 305–365; 1905, № 1, p. 1–16; 1911, № 5, p. 409–425; 1912, № 4, p. 330–352.

²⁹ Арпад Будаи (1879–1937) публикува повечето от научните си статии в редактираното от него археологическо списание „*Dolgozatok*“.

³⁰ Felix Kanitz. *Donau-Bulgarien und Der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahre 1860–1875*. Leipzig. Vol. I–III. 1875–1879.

³¹ Felix Kanitz. *La Bulgarie Danubienne et le Balkan. Etudes de voyage* (1860–1880). Paris. 1882.

циален етнографски очерк за българите³¹. Този значителен труд изиграва важна роля за запознаването на унгарската общественост с историческите и културните ценности на българския народ³².

Още от началото на 70-те години друг унгарски географ и езиковед – Бела Ерьоди пръв представя на унгарски език от страниците на в. *“Vasárnapi Újság”* („Неделен вестник“) българските народни вярвания, обичаи и народна поезия³³. Като преводач на австро-унгарската инженерна група по строителството на железопътната мрежа в Османската империя, той имал възможност да пътува из България и да събира фолклорни материали. През 1879 г. Б. Ерьоди публикувал в сп. *“Koszorú”* („Венец“) изследването си *“Bolgár költészet”* („Българска поезия“), в което включил и седем български народни песни³⁴. А през 1892 г. ги преиздал заедно с песни на други балкански народи³⁵.

В резултат от развитието на методологията в етнографската наука в Унгария се появяват и по-задълбочени етнографски научни разработки. През 80-те години на XIX в. те са свързани с научната работа на унгарския географ и етнограф Геза Цирбус, който проучва народната култура на банатските българи. Той е автор на първия научен етнографски очерк за банатските българи – *“A délmagyarországi bolgárok etnológiai magánrajza”* („Етнографско описание на южноунгарските българи“) (Temesvár, 1882). А 90-те години са свързани с фолклористичната дейност на унгарския икономист, фолклорист и дипломат Адолф Щраус. По време на честите си пътувания из България той събира народни песни, които обнародва през 1892 г. със заглавие *“Bolgár népköltési gyűjtemény”* („Сборник българска народна поезия“). В своя предговор към изданието нашият изтъкнат фолклорист и литературен критик Иван Шишманов подчертава достойнствата на този „българо-маджарски сборник“³⁶, който той намира за „единствен в европейската литература по разкош-

ността на своето издание и богатството на своето съдържание“. През 1897 г. „Сборник българска народна поезия“ е последван от *“Bolgár néphit”* („Български народни вярвания“). Почти едновременно с унгарските издания фолклористичните трудове на Адолф Щраус са публикувани и на немски език, което допринася извънредно много да се популяризира българската култура в Австро-Унгария и Германия³⁷.

Утвърждаването на системен интерес към българската народна култура в Унгария през последното десетилетие на XIX в. е свързано с дейността на създаденото през 1889 г. Унгарско етнографско дружество. Там се сформират няколко специализирани секции за проучване на живеещите в Унгария националности. За пръв председател на българската секция е избран Адолф Щраус, а от 1890 г. – Геза Цирбус.

През второто десетилетие на XX в. унгарската българистика е повлияна както от някои нови тенденции в хуманитаристиката, така и от културно-политическата обстановка вследствие на войните (Балканските и Първата световна). Новата тенденция в балканската културна политика на Австро-Унгария поставя южните славяни (сърби, хървати и българи) в центъра на интересите ѝ. По това време Лайош Талоци, който е вече вътрешен таен съветник, изготвя специален меморандум за действията на Унгария в областта на културата и стопанската политика след настъпилите на полуострова промени. Този меморандум бележи повратна точка в нейната културна политика на Балканите. В него Л. Талоци представя една цялостна програма за унгарско културно и икономическо проникване в региона. Той предвижда в научно-изследователската работа, посветена на Балканските страни, да участва не само Унгарската академия на науките, но и тясно специализирани институти като Националната статистическа служба, Националният музей, Етнографският музей и Геологическият институт. Сред по-важните конкретни инициативи са: Унгарската академия на науките да подготви „балканска енциклопедия“ и „сърбо-българо-влашко-гръко-ал-

³² Христо Вакарелски. Интереси и заслуги на унгарските учени към българската етнография. – В: Сб. Българо-унгарски културни взаимоотношения. С. 1980. с. 220.

³³ Béla Erődi. A bolgár nép babonái. – Vasárnapi Újság, 1871, № 29; Bolgár népköltemények. – Vasárnapi Újság, 1879, № 13.

³⁴ Béla Erődi. Bolgár költészet. – Koszorú. 1879. Vol. II.

³⁵ Béla Erődi. A Balkánfélszigeti népek költészetéből. Bp. 1892. Olcsó könyvtár.

³⁶ Сборникът е издаден със съдействието на българското правителство.

³⁷ Adolf Strauss. Bulgarische Volksdichtungen. Wien-Leipzig. 1895; Die Bulgaren. Ethnographischen Studien. Leipzig. 1898.

бано-унгаро-немски речник“.

Специфика на българистичната научно-изследователска дейност в унгарската хуманитаристика е, че през първата половина на XX в. върху нея оказва влияние лансираната в Унгария туранска идея за етническо родство на народите, чиято прародина е Средна Азия (турци, татари, българи, унгарци и др.). Целта на създаденото през 1910 г. дружество „Туран“ е да обедини в една културна и стопанска общност сродните на унгарците европейски и азиатски народи, да стимулира изследването на народите с турански произход и техния духовен и материален напредък³⁸.

Интересът на унгарските учени към българската традиционна материална култура, засвидетелстван в края на първото десетилетие на XX в., е свързан със създаването на Източен музей към Източната търговска академия в Будапеща и с възгледите на неговия пръв уредник етнографа Ицван Дьорфи. Неговите проучвания са насочени към източното наследство в унгарската традиционна култура, в частност към тюркските елементи, запазени в нея от епохата преди завоюването на родината. Това определя предмета и обекта на неговата събирателска дейност в България през 1911–1913, 1916 г. – традиционната материална култура не само на българите, но и на живеещите у нас татари и турци.

Зараждането на археологически интерес в Унгария към прабългарите и техните исторически връзки с древните унгарци през второто десетилетие на века е резултат от дейността на дружество „Туран“. През 1913 г. то организира експедиция в Средна Азия, когато унгарски учени изследват останките от прабългарската столица Болгар.

В археологията навлиза, макар и бегло, идеята на виенския изкуствовед Йозеф Стршиговски за връзка на Мадарския конник със сасанидските релефи от Накши-Рустем в Иран³⁹. Неговия възпитаник унгарският археолог Геза Шупка вижда в релефа непосредствено иранско влияние. Тази теза, както ще видим по-нататък, оказва влияние върху научното творчество на Геза Фехер в област-

³⁸ Turán. 1922. p. 3; Körösi Csoma Archivum. 1940, Vol. III)1, p. III.

³⁹ J. Strzygowsky. Amida. Heidelberg. 1910. p. 376.

та на прабългаристиката.

Краят на Първата световна война, разпадането на Австро-Унгария и Версайските споразумения създават друга обществено-политическа среда за развитието на българистиката в Унгария. Следвоенна Унгария се оказва разпокъсана и в международна изолация, тъй като е загубила войната. Тя се опитва да преодолее изолацията на съседните страни и да осъществи ревизия на мирните договори, което би разрешило нейните териториални и малцинствени проблеми.

Според министъра на религията и културата от 20-те години Куно Клебелсберг⁴⁰ начинът да се постигне това е като се развива науката в Унгария. Чрез създаването на интелектуален живот от европейско равнище унгарците трябвало да покажат, че Трианонският договор⁴¹ не може да разруши жизнеността им като нация. Възбужданост, доразвивайки идеите на Лайош Талоци, в новите политически условия след Първата световна война Куно Клебелсберг се стреми да прави външна политика чрез наука.

Тъй като в резултат от Ньойския мирен договор след войната България е в същото положение на международна изолация, през целия междувоенен период Унгария се опитва да я спечели като партньор във външната си политика. Считайки България за възможен съюзник, унгарските официални политически кръгове пропагандират турнаската идея и изтъкват „маджаро-българското етническо родство“ като политически предпоставка за унгарско-българското приятелство.

През междувоенния период в хуманитарните науки акцентът е върху общия тюркски произход на унгарците и българите, на тяхната древна туранска култура и държавническо начало. В историческите изследвания преобладава темата за прабългарите. Този факт е свързан с появата и развитието на византологията в Унгария. Прабългарите стават обект на проучване за унгарските византоло-

⁴⁰ Tudomány, kultúra, politika. Gr. Klebelsberg K. válogatott beszédei és írásai. 1917–1932. Szerk.: Ferenc Glatz. Bp. 1990.

⁴¹ Трианонският мирен договор (4 юни 1920) е сключен след Първата световна война между страните от Антантата и Унгария. Юридически оформя положението в Дунавския басейн след разпадането на Австро-Унгария. От Унгария са откъснати големи територии и унгарско население от около 3 млн. души.

зи, поради тяхната специфична изследователска област – маджаро-византийските взаимоотношения, чиято история е невъзможно да бъде изследвана без опознаването на прабългарите. Прабългарската тематика намира място в научното творчество на Йеньо Дарко, който като участник на Крумбахеровия семинар в Мюнхен проучва византийските хроники като извори за унгарската история. А през 1933 г. във Ваймар излиза известният му труд върху маджаро-византийските взаимоотношения през втората половина на XIII в.⁴² Другият виден унгарски учен, който се насочва към византийските извори за историята на тюркските народи и специално проучва запазените в тях тюркски езикови остатъци, е Дюла Моравчик⁴³.

В областта на унгарската прабългаристика най-значимо е научното творчество на Геза Фехер. През междувоенния период той работи в България, като изследва ранните маджаро-български връзки (V–XI в.). Г. Фехер участва активно в археологически разкопки в България, където заедно с българските си колеги търси паметниците на голямата култура на прабългарите, донесена от прародината им в съседство със сасанидска Персия⁴⁴.

Прабългарският език и тюркските заемки в унгарския език, ранните връзки на унгарците с тюркските народи, а също и с печенезите и куманите, са основни теми в научното творчество на основателя на съвременната унгарска туркология Дюла Немет⁴⁵.

През 1926–1927 г. унгарският етнограф от Дебрецен Ищван Ечеди извършва теренни проучвания в България с цел да търси древни елементи, запазени в българската народна култура, от които да направи изводи за унгарската. В този аспект той проучва и

⁴² Jenő Darkó. Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jhs. Weimar. 1933.

⁴³ Gyula Moravcsik. Az onogurok történetéhez. Bp. 1930. 37 p.; Die Nameliste der Bulgarischen Gesandten am Konyul von J. 869–870. – Bulletin de la Société Historique à Sofia. 1933, p. 8–23; Byzantinoturcica. Vol. I–II. Bp. 1942–43. (виж: Приложение – библиогр.)

⁴⁴ Геза Фехер. Връзката на културата на прабългарите и на маджарите с Иран. – Родина, 1940, № 3, с. 103–114.

⁴⁵ Дюла Немет (1890–1976), езиковед, тюрколог, член на УАН. Негови основни изследователски теми са унгарската праистория, турското историческо езиковедие и турските диалекти. Автор на: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930; A magyar rovásírás. Bp. 1934 и др.

традиционната култура на българските турци. В резултат от дългогодишни наблюдения и под впечатленията от проучванията на Ищван Ечеди у Ищван Дьорфи се ражда идеята да бъде разработена цялостна програма за системни теренни проучвания в България, в която да бъдат включени и български етнографи. През 1929 г. той осъществява една научна командировка у нас, за да проучи кои райони на страната са подходящи за планомерна събирателска дейност⁴⁶. И. Дьорфи се интересувал по-специално от бита и обичаите на турците и гагаузите в Североизточна България, тъй като те са асимилирали живелите тук кумани и печенегите.

Теоретичните разработки на композитора Бела Барток от 30-те години на XX в. в областта на етномузикознанието също са в съзвучие с общите тенденции в унгарската хуманитаристика: той изучава българската народна песен в съпоставка с балканския и изобщо с източноевропейския песенен фолклор, за да открие древния произход на унгарската народна музика.

В Унгария научният интерес към България се пречупва и през призмата на други изследователски теми като Кирило-Методиевото дело⁴⁷, икономическата роля на т. нар. „гръцки“ (балкански) търговци⁴⁸, сред които има и много българи, пребиваването на Кошутовата емиграция в българските земи⁴⁹, стопанското значение на българските градинари в Унгария⁵⁰.

В отличие от споменатата обща тенденция в хуманитарните науки, българистичните изследвания в естествените науки следват своя по-различен път на развитие. След Първата световна война теренните проучвания на унгарските ботаници и зоолози на Балканите са обусловени, при наличието на добра традиция, от новите тенденции в развитието на биологията в Унгария. Докато през XIX в. и в началото на XX в. те регистрират многообразието на растителния и животинския свят и сравняват различните региони, то през

⁴⁶ MTA. Néprajzi Kutatóintézet Adattára. 1572.

⁴⁷ István Kniezsa. A szláv aposztolok és tótok. – In: A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve. Bp. 1942, p. 178–193; Cirill és Metód működésének kérdése a Nyitra-vidéken.

⁴⁸ Antal Hodinka. A tokaji görög kereskedő társulat kiváltságának ügye. 1725–1772. Bp. 1912.; I. Hajnóczy. A kecskeméti görögység története. Bp. 1939.

⁴⁹ A Kossuth-emigráció Törökországban. Szerk. István Hajnál. Bp. 1927.

⁵⁰ István Révész. A hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészek statisztikai ismertetése. Bp. 1915.

междувоеенния период те вече започват да изясняват въпроса за произхода на видовете и да търсят причините за това многообразие. Явява се необходимост от обширни теренни изследвания в рамките на даден вид, като се проучват цели негови популации. Балканите разкриват големи възможности в изясняването на проблемите за произхода на видовете, тъй като те са един от генетичните центрове в Средиземноморската зона. Що се отнася до интереса на унгарските биолози към теренни проучвания в България, трябва да се изтъкне още едно обстоятелство – Черноморското крайбрежие и опитната станция във Варна разкриват липсващите в родината им възможности за изследване на морската флора и фауна.

И така, през 20-те години на миналия век те тръгват по стъпките на Имре Фривалдски: ентомологът Йеньо Фодор (във високотланските райони на страната), зоолозите Лайош Биро (през 1928 г. в Североизточна и Югозападна България) и Золтан Силади (през 1928–1929 г. из цялата страна), ботаниците Йодьон Сатала (1928), Шандор Яворка (1929) и Антал Пинзеш (1929) заедно с Андор Барта (1935–1936 г. из Витоша, Пирин и Странджа).

Навлизането на българската тема в унгарските научни среди през XIX в. е свързано с подчертаното внимание на учените към историческите извори, с възникването на византологията, тюркологията, славянското езикознание, ботаниката и зоологията в Унгария. В частност то е резултат от усилията на унгарските учени да издирят документи за връзките на унгарците със славянските народи (в това число и с българите) през вековете, да издирят византийските извори за унгарската история, да определят тюркското и славянското наследство в унгарския език, бит и култура, а за ботаниката и зоологията Балканите са един от малкото останали неизследвани региони в Европа.

През последната четвърт на XIX в. и първата половина на XX в. унгарската българистика се развива в тясна взаимовръзка с българската наука. Унгарските учени творчески си сътрудничат с българските си колеги. Научният обмен се осъществява по различни пътища: чрез кореспонденция и лични срещи на международни форуми, чрез трудове, публикувани на достъпни западноевропейски езици, чрез студии на унгарски учени, обнародвани в България и съответно на български учени – в Унгария. Осъщественият научен обмен означава взаимопомощ и взаимовлияния и в крайна сметка

– съвместна крачка напред. От гледна точка на науката в България българистичната изследователска дейност на унгарските учени има значителен принос за:

Популяризирането на българската култура в Западна Европа чрез постиженията на изтъкнати унгарски учени;

Всеотстранното изследване на прабългарите – на тяхната история, бит, език и култура;

Изучаването на традиционната култура на банатските българи още през XIX в. – във време, когато в България към тях не се проявява особен интерес. Така те регистрират нейното състояние от XIX в., което иначе би било безвъзвратно изгубено;

Установяването и регистрирането на българската флора и фауна.

*

Сборникът „Унгарски учени за България. XIX – първата половина на XX в.“ си поставя за цел да запознае българския читател с постиженията на унгарската българистика през XIX и първата половина на XX в. Той е предназначен за тесни специалисти историци, археолози, езиковеди, етнографи, биолози. В същото време се надяваме сборникът да предизвика интерес сред всички онези, които се интересуват от българо-унгарските културни и научни взаимоотношения.

В сборника са включени отделни студии и откъси от монографични изследвания на изтъкнати унгарски учени от тази епоха. Авторите и проучванията са подбрани по няколко основни критерия:

значимост в българистиката;

оригиналност и научен принос на трудовете;

по възможност те да не са обнародвани на западен или пък на български език и да са малко известни у нас;

да бъдат представени повече области на знанието.

Разбира се, тези критерии са условни, само опорни точки.

Направени са някои отклонения и изключения.

Някои от концепциите, намерили място във включените трудове, вече са преразгледани, други – са все още спорни, трети – са актуални и до днес. Така че, тези трудове представляват интерес както от гледна точка на историята на науката, така и с оглед на нейното по-нататъшно развитие. Настоящият труд не е критично

издание и не отразява промените в научните схващания. Затова обнародваните изследвания са придружени само от бележки, които помагат на читателя да се ориентира в текста.

Приложената библиография представя възможно най-пълно българистичната изследователска дейност на унгарските учени в различни области на знанието, без да има претенциите за абсолютна изчерпателност. В нея са описани научни трудове (монографии, студии, статии, сборници, рецензии) от унгарски автори и автори с унгарски произход, включително такива, които са живели извън границите на страната, както и от автори с български произход, чиито трудове принадлежат към постиженията на унгарската наука. Библиографското описание е направено според изискванията на установения международен стандарт. Поради по-трудната достъпност на унгарския език за улеснение на читателя унгарските заглавия са дадени в превод на български.

Сборникът е придружен от показалци на географските и личните имена.

Като съставител на сборника изказвам специална благодарност на д-р Дьорд Сонди – директор на Унгарския културен институт в София, подпомогнал неговото издаване, както и на всички институции и лица, които със своята материална подкрепа, знания и усърдие допринесоха за неговото осъществяване: Институт Европа-Будапеща, *Domus Hungarica Scientiarum et Artium*, проф. д-р Петер Кирай, проф. д-р Ференц Глад (Институт по история, УАН), акад. Атила Ковач-Палади (Институт по етнография, УАН), Чаба Хорват, Д-р Миклош Райци (Природонаучен музей, Будапеща), Евгения Христозова (сп. „Музикални хоризонти“), Марта Йенч (Катедра „Славянски филологии“, Будапещенски университет „Л. Йотвьош“), Райна Симеонова-Харгитайни (Национална библиотека „Сечени“, Будапеща) и ст.н.с. II ст. д-р Илия Илиев (Институт по история, БАН), който свери и редактира превода на средновековните латински текстове.

Пенка Пейковска

ИСТОРИЯ

Геза Фехер 1890-1955

*Съдбата ми е дала две
отечества – Унгария и
България¹.*

Филолог класик, археолог. През 1924 г. се хабилитира за частен професор в Дебреценския университет, а през 1931 г. е избран за извънреден университетски професор. Член на Българското археологическо дружество (от 1924 г.). Носител на ордена „За наука и изкуство“ (1927). Чуждестранен член на БАН (1943).

Творческата дейност на Геза Фехер взема прабългарска насоченост през 1918 г., когато специализира в Унгарския научен институт в Константинопол. Тогава той проявява интерес към един от малко изследваните въпроси на древната унгарска история – към ранните маджаро-български връзки. Своите научни резултати в тази област Геза Фехер излага в монографията си „*Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten*“ (Вр., 1921). Този негов труд е оценен като „най-доброто обобщение и критика на резултатите, постигнати в изследването на унгарската праистория“ дотогава².

¹ АБАН (Архив на БАН). ф. 145 к., оп. 1, а. е. 357, л. 3.

² J. Harmatta. Fehér Géza. 1890–1955. – *Archaeológiai Értesítő*, 1955, № 2, p. 229.

Впоследствие Геза Фехер работи в България в продължение на двайсет и две години – с малки прекъсвания от юли 1922 г. до началото на септември 1944 г. Той посвещава научното си творчество изцяло на прабългарската тематика. Участва активно в археологическите разкопки в Мадара, Абоба-Плиска, Мумджилар, Енидже. Работи съвместно с археолозите Рафаил Попов, Кръстьо Миятев, Андрей Протич. В много близки приятелски отношения е с учените Гаврил Кацаров, Димитър Дечев и Александър Балабанов.

Научното творчество на Геза Фехер от времето на пребиваването му в България обхваща няколко основни теми: прабългарската култура (история, бит, религия, изкуство, военно дело, език), разчитане на надписа на Мадарския релеф и историческите връзки между прабългарите и старомаджарите (взаимни влияния и тяхната роля в източноевропейската култура). В научната си работа той прилага интердисциплинарен подход на изследване, като допълва историческите проучвания с лингвистични.

По време на своите изследвания Г. Фехер установява, че прабългарската култура стои много близко до старомаджарската. Според него ролята и значението на прабългарите не е само в това, че те са оказали въздействие върху върху културното развитие на маджарите и организирането на унгарската държава. Той стига до заключението, че прабългарската култура и сродната ѝ и напреднала под нейно влияние старомаджарска култура поставят основата на източната европейска цивилизация.

С книгите си и многобройните си студии, публикувани не само на български и унгарски език, но също на немски и на френски, Г. Фехер има изключителни заслуги за създаването на широк обществен интерес към прабългарите и за популяризирането им в Европа³.

На времето изследванията на Г. Фехер получават висока оценка. По повод на 20-годишнината от неговата научна дейност в България акад. Гаврил Кацаров определя значението му за бъл-

³Хр. Вакарелски. Интереси и заслуги на унгарските учени към българската етнография. – В: Българо-унгарски културни взаимоотношения. С., 1980, с. 227.

гарската наука по следния начин: „Подемът в областта на изучаването на прабългарската история и култура, който започна в 1924 г., се дължи на почина и подтика на Фехер... Сам Фехер дълги години работи... с фанатично усърдие и преданост... даде ни многобройни отделни изучавания и цели книги върху всички области на българоведението... Тия изследвания на нашия уважаем колега туриха здрава основа на тоя дял от нашата история, основа, върху която ще се гради в бъдеще...“⁴.

Основни трудове: *Die Inschrift des Reiterrelief von Madara* (Sofia, 1928), *A bolgár-török műveltség emlékei és őstörténeti vonatkozásai* (Паметниците на прабългарската култура и връзката им с древната унгарска история) (Вр., 1931), *Военното дело на прабългарите* (С., 1938), *Облеклото и оръжието на старата българска войска* (С., 1939), *Ролята и културата на прабългарите* (С., 1941), (виж също Прилож. – библиогр.), *A nagyszentmiklósi kincsrejtély megfejtésének útja* [Пътят за разкриването на загадката на съкровището от Надсентмиклош] (Вр., 1950), *A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában* [Населението на Заддунавие в епохата на завладяването на родината]⁵ (Вр., 1956), *Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens* (Вр., 1957), *Die Landnehmende Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des Donaubeckens* (Вр., 1957).

⁴В. „Зора“, бр. 6894 от 21 юни 1942 г., с. 8.

⁵Съниколай Марс (Рум.) [Бел. съст.]

Паметниците на прабългарската култура и връзката им с древната унгарска история¹

Геза Фехер

Средновековните писатели наричат диви и варварски орди нахлуващите в Европа народи на големите азиатски тюркски империи (хуни, авари, прабългари, унгарци и др.). Според тях появата на тези народи е опустошаващ вихър, който заплашва да помете европейската цивилизация. Тази теза, която отговаряла на средновековните възгледи и познания, дори била възприета като догма от научната литература през следващите епохи. Това твърдят науката и учебната литература и днес, във времето на новите научни резултати, когато познаваме по нещичко за ролята и културните отношения на онези азиатски тюркски империи, много от културните ценности на които споменатите народи донасят със себе си.

В научни и учебни справочници четем, че прабългарите и маджарите се появили сред цивилизованите европейски народи като плячкосващи номадски орди. Българите обаче, както ще докажа по-долу, още от древни времена не са били номади, а уседнал, земеделски и скотовъдски народ. Повлияни от българите и от други народи, маджари донесли със себе си само ценното наследство на древната номадска култура, макар отдавна да не водели истински номадски начин на живот. Следователно не е правилно общоприетото в научната литература мнение, че българите и маджарите, след като завладели новата си родина, вече в днешните си отечества, са водели номадски живот и стопанство и че вследствие на завареното тук положение преминали скоро към уседнал живот, мирно скотовъдство и към все по-разширяващото се земеделие. Един народ, който води номадски начин

¹Géza Fehér. A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. – Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. – Archæologia Hungarica, VII. Budapest. 1931. p. 1–9, 148, 151–170.

на живот, се превръща в уседнал само след бавно и многовековно развитие и ако обстоятелствата внезапно го откъснат от стария начин на живот, той загива. Следователно фактът, че маджарите (така както два века преди тях и прабългарите) са се адаптирали бързо към средата, и фактът, че тези два народа са могли да създадат трайни, процъфтяващи, развиващи се и съществуващи и до днес държави в средата на Европа, могат да се обяснят само с това, че те са дошли в новите си родини, вече познавайки и упражнявайки уседналия начин на живот, земеделието и скотовъдството. Твърде неправдоподобно е българите и маджарите да са били номади дори само заради обстоятелството, че са успели да създадат трайни държави и за кратко време да станат уседнали народи.

Затова, след задълбочено изследване на запазените до наши дни сведения, можем да очакваме много интересни резултати. Неоспорим е фактът, че векове преди завладяването на родината си, маджарите са били цивилизовани под влиянието на прабългарите. Затова е съвсем естествено първо да се заемем с обработката на материалите за прабългарите. (Като отлична основа за тази работа бяха резултатите от езиковедските проучвания, преди всичко на унгарските.) Голяма част от резултатите от осемгодишните ми проучвания в България в тази насока са публикувани в разработките ми на български език. Крайният резултат, основан на сходства в езиковедски, археологически и исторически данни, е, че прабългарите са били уседнал, земеделски и в голяма степен развит скотовъден народ, че са имали по-висока духовна и материална култура от славяните в новата си родина. Затова те са успели да създадат там стабилна държава!

*

През VII в. славяните, населяващи североизточните и централните части на Балканския полуостров, живеели разделено в неорганизиран и малки племена. Въпреки сходството в език и култура тези славяни подобно на останалите славянски народи, не могли да се обединят в държава. Причината за това ясно личи и от изворите: те не са имали държавнотворчески способности.

Прабългарите са първият народ, който успял да организира славяните в държава. Вярно е, че в продължение на няколко десетилетия прабългарите възприели техния език, тъй като морето от славяни ги откъсвало от сродните им народи. Държавата им обаче, която съсредоточила голямо количество славяни в една силна формация, си останала. В тази държава и славяните са можели необезпокоявано да работят, да вземат участие в държавния живот и вече гордо се наричали с народното име „българи“. Така те се различавали от всички други народи и от останалите славяни, с които вече не ги свързвали общи интереси. Именно от прабългарите славяните научили за първи път що е то родина, държава. От тях научили за първи път, че никаква връзка, била тя езикова или расова, не е толкова важна, колкото народността принадлежност и културното единство. Тази сила действа и днес и дава естественото обяснение, защо всички българи – от Добруджа, Тракия, Македония и Източна Сърбия – са искали да се обединят в една държава.

Фактът, че прабългарите успели да организират в държава славянското население на Североизточните и Централните Балкани, бил от решаващо значение за бъдещето на целия Балкански полуостров. Вследствие на консолидирането на тези части от Балканите населението на Западните Балкани също се видяло принудено да се обедини в по-големи формации.

Значението на създаването на прабългарската държава обаче се подсилва най-вече от факта, че от всички народи, настанили се в североизточните и централните части на Балканите, именно те създават за първи път такава организация, която спряла непрекъснатите нашествия от север и изток към Балканите. А когато на север от българите държава създали и маджарите – един близък по култура народ, преселението на народите спира. Вълните на преселението на народите се разбиват в силната преграда, която представлявали българската и унгарската държава. Това е значението и огромната международна заслуга на основаването на държавите на българите и унгарците.

Значението на изворите

На каква степен на развитие са били прабългарите – основателите на българската държава? На този въпрос досега сме получавали най-често отговора, че те са били номадска орда, варварски народ, но за късмет скоро се претопили в славяните, тъй че и следа не останала от тях. В правотата на това всеобщо прието мнение би трябвало да се съмняваме дори само защото този народ е могъл да създаде една трайна държава, просъществувала вече 1250 години на кръстопътя на народите, т.е. там, където преди него друг народ не е успял да направи това. Вярата ни в правотата на тази историческа догма би трябвало да бъде разколебана дори само заради факта, че прабългарите могли да обединят в държава неорганизираните славянски племена от Североизточните и Централните Балкани, и то в държава, която могла да даде работа и сигурност на своето население.

Следователно трябва да повярваме, че е неправилно старото схващане, според което прабългарите били номадска орда. Ако изследваме основно отнасящите се до тях данни, действително ще открием, че това твърдение е напълно погрешно.

Обяснението на тази заблуда е, че при установяването на степента на развитие на прабългарите не са взети под внимание други извори освен трудовете на византийските автори. А византийските летописци не се интересували от образоваността на българите, а и да се бяха интересували, не биха могли да разберат тяхната култура, напълно различаваща се от византийската. В тези извори, освен че са основни за историята на връзките между Византия и България, виждаме само омразата на пристрастните византийци към българите, заплашващи Империята с унищожение. Културата на прабългарите не ги е интересувала, така както не ги е интересувала например и културата на арабите и персите, за които също говорят с пренебрежение, защото не са разбирали високата образованост на тези народи.

Следователно, ако искаме да установим степента на образованост на прабългарите, трябва да подложим на основна критика византийските извори. И след такава критическо проучване ще открием, че дори византийските извори никъде не споменават

нават прабългарите да са били номадски, непрестанно воюващ народ. Съобщенията на източните извори твърдят дори точно обратното.

Когато се установява степента на образование на прабългарите, много по-важни от писмените извори са езиковите и особено археологическите сведения. За щастие от прабългарите за нас се е запазило едно доста голямо и ценно езиково и археологическо наследство, въз основа на което можем да опишем културата на този народ – писмените извори ще ни служат само като допълнение.

Нека първо съвсем накратко да видим за какво свидетелстват езиковедските резултати:

Самият факт, че всички съседни народи са взели изключително много думи от езика на прабългарите, показва ясно, че те са били високообразован народ.

Много думи от българите заемат преди всичко маджарите. Много заемки от езика на (волжките) българи попадат също така и в езиците на мордвините, черемисите и пермските народи.

От наша гледна точка сега, когато търсим данни за културата на прабългарите, най-ценни са прабългарските заемки в унгарския език. Те свидетелстват, че в по-древна епоха унгарците, прехранвайки се все още с лов и риболов, са взели от уседналите прабългари много думи, свързани с животновъдството, земеделието, занаятчийството, държавния и обществен живот, религията, писането и др. Прабългарските заемки, отнасящи се за животновъдството, показват, че когато маджарите попадат в съседство с българите, от домашните животни те познавали единствено овцата (juh), коня (ló) и кучето (eb), и чрез прабългарите се запознават с развито животновъдство. С прабългарски произход са следните думи: *bika* (бик), *tulok* (говедо), *tinó* (млад вол), *ünő* (едър дивеч до първото разпасване – през втората година), *borjú* (теле); *kos* (коч), *ürü* (овен), *toklyú* (годинак), *gyapjú* (вълна), *kecske* (коза), *olló* (яре), *köpű* (буталка за масло), *iró* (мътеница), *sajt* (сирене), *túró* (извара); *disznó* (прасе), *ártány* (скопено прасе), *serte* (четина); *teve* (камила), *tyúk* (кокошка), *agár* (хрътка), *kopó* (копой), *kölyök* (малкото на животно); *ól* (кочина/курник), *béka* (букай), *gyeplő* (юзда), *csökönnyös* (твърпоглав). Тези думи безспорно

доказват, че при прабългарите (предаващия народ) животновъдството е било много развито по времето, когато маджарите стават техни съседи.

Още по-важно е, че цялата терминология на древното земеделие в унгарския език е прабългарска: *tarló* (стърнище), *árpa* (ечемик), *búza* (жито), *eke* (рало/плуг), *sarló* (сърп), *arat* (жъна), *kepe* (вид кръстец (от снопи), *kéve* (сноп), *boglya* (копа), *széű* (гумно/харман), *szór* (сипя), *ocsú* (отсявка/отпадъчно зърно), *őröl* (меля), *dara* (булгур)². Народът, научил маджарите на тези думи, със сигурност е бил земеделски, защото не е възможно народ, опознал земеделието от друг народ, да даде думи, които да обозначават такива термини от земеделието. От езиковите данни става ясно също така, че прабългарите са научили земеделието не в кавказката си родина, защото в такъв случай те несъмнено са щели да вземат земеделската терминология от кавказките си съседи. А земеделската терминология на прабългарите е тюркска, което показва, че *те са донесли със себе си познанията по земеделие от своята далечна азиатска родина*, една много плодородна и особено подходяща за земеделие територия³.

Така вече въз основа и на езиковедски сведения се предполага, че *прабългарите не са били номадска орда, а от древни времена уседнал, занимаващ се предимно с животновъдство и земеделие народ*.

Находките доказват още по-ясно високата степен на прабългарската култура. От прабългарската епоха до нас са останали окопи, окопни крепости, каменни палати и каменни крепости, надписи, скулптурни паметници, различни предмети от бита и украшения, които по най-неоспорим начин доказват, че си имаме работа с паметниците на един цивилизован народ. Значението на тези паметници е наистина голямо. От тях можем да установим не само високата степен на образование на прабългарите

²По целия въпрос виж Z. Gombocz: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFO u XXX (1912). Срв. Gombocz, Magyar Nyelv XVII (1927), p. 15–21.

³Срв. Геза Фехер. Паметниците на прабългарската култура. ИБАИ III, 1929, с. 5 и Културата на прабългарите. С. 1929. с. 7–8.

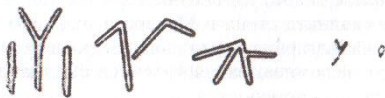
К обозначаваше името. Преводът на надписа е: К багатур багаин има общо 53 ризници и 45 племена¹¹.

КВАГАТОУРВАГАІ,НОУ
ЛОРАКНАННОМОН НГ
КАГІДНА:М Е

Обр. 1. Прабългарски надпис на гръцки език

Без съмнение прабългарите са обозначавали имената си с определени знаци. За такива трябва да смятаме въобще знаците по строителните материали.

Намираме едни и същи знаци върху различни сгради и скали, поради което е много вероятно тези тамги на прабългарите да са били знаци на народната им писменост. В подкрепа на последното твърдение е фактът, че по някои камъни има повече знаци един след друг. Например в Плиска върху камък на тронния дворец намерих 5–6 знака (обр. 2). Шкорпил откри 5 знака на камък в окоп между Бяла и Гьозек (обр. 3). Тук и при скалните

Обр. 2. Прабългарски знаци (Плиска)

Обр. 3. Прабългарски знаци (в окопа между Бяла и Гьозек)

¹¹ G. Fehér, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. p. 49.

надписи намираме няколко знака един след друг, всеки един от които познаваме и като самостоятелен, което означава, че буквите на една писменост са използвани като прабългарски знаци.

Ако обаче твърдим, че прабългарите са имали собствена писменост, то как да обясним, че не са открити по-големи надписи, а само отделни букви, и че най-дългият надпис се състои само от пет знака? Обяснението е, че дунавските прабългари са писали на официалния в Източна Европа език – гръцкия. Затова старата им писменост се запазила само сред народа и за лична употреба. А народът никъде не прави дълги надписи, издълбава само отделни букви, думи, главно имена. (Разбира се, не е изключено да открием и по-големи прабългарски надписи.)

Прабългарските знаци още не са разгадани. За основа на тези мои проучвания служи следното: ако прабългарите са имали писменост, то тя би трябвало да е била клинописна, като се има предвид, че сродните им народи са имали такава. И действително гореспомнатите прабългарски знаци са руни. По своя характер тези български руни отговарят на знаците на орхоно-йенисейското и на „старомаджарското“ руническо писмо.

Последното вероятно е било притежание на най-източния, секейски клон на унгарския народ. От гледна точка на форма и значение 13-те букви на това секейско руническо писмо са идентични с буквите на старотюркското писмо, три отговарят на кирилското, а две – на глаголическото¹². Ще обясним това по следния начин: знаем, че в началото на IX в. Източна Унгария попада в ръцете на българите и остава тяхна, докато маджарите не окупира тази територия. Секейството се създаде в края на X в. от смесването на маджарите, заселващи се от Алфьолд в Трансилвания, или на аварския народ с трансилванските българи. Този народ намира в Трансилвания българска култура и така естествено попада под културното влияние на българите. От края на IX в. секейското руническо писмо показва следите на вече християн-

¹² Gyula Németh. A régi magyar írás eredete. – Nyelvtud. Közl. XLV, 1917, p. 21-

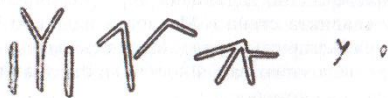
К обозначаваше името. Преводът на надписа е: К багатур багатин има общо 53 ризници и 45 шлема¹¹.

КВАГАТОУРВАГАІНОВ
ЛОРАКНАННОМОВ НГ
КАСІДНА:М Е

Обр. 1. Прабългарски надпис на гръцки език

Без съмнение прабългарите са обозначавали имената си с определени знаци. За такива трябва да смятаме въобще знаците по строителните материали.

Намираме едни и същи знаци върху различни сгради и скали, поради което е много вероятно тези тамги на прабългарите да са били знаци на народната им писменост. В подкрепа на последното твърдение е фактът, че по някои камъни има повече знаци един след друг. Например в Плиска върху камък на тронния дворец намерих 5–6 знака (обр. 2). Шкорпил откри 5 знака на камък в окоп между Бяла и Гюзек (обр. 3). Тук и при скалните

Обр. 2. Прабългарски знаци (Плиска)

Обр. 3. Прабългарски знаци (в окопа между Бяла и Гюзек)

¹¹ G. Fehér, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. p. 49.

надписи намираме няколко знака един след друг, всеки един от които познаваме и като самостоятелен, което означава, че буквите на една писменост са използвани като прабългарски знаци.

Ако обаче твърдим, че прабългарите са имали собствена писменост, то как да обясним, че не са открити по-големи надписи, а само отделни букви, и че най-дългият надпис се състои само от пет знака? Обяснението е, че дунавските прабългари са писали на официалния в Източна Европа език – гръцкия. Затова старата им писменост се запазила само сред народа и за лична употреба. А народът никъде не прави дълги надписи, издълбава само отделни букви, думи, главно имена. (Разбира се, не е изключено да открием и по-големи прабългарски надписи.)

Прабългарските знаци още не са разгадани. За основа на тези мои проучвания служи следното: ако прабългарите са имали писменост, то тя би трябвало да е била клинописна, като се има предвид, че сродните им народи са имали такава. И действително гореспоменатите прабългарски знаци са руни. По своя характер тези български руни отговарят на знаците на орхоно-йенисейското и на „старомаджарското“ руническо писмо.

Последното вероятно е било притежание на най-източния, секейски клон на унгарския народ. От гледна точка на форма и значение 13-те букви на това секейско руническо писмо са идентични с буквите на старотюркското писмо, три отговарят на кирилското, а две – на глаголическото¹². Ще обясним това по следния начин: знаем, че в началото на IX в. Източна Унгария попада в ръцете на българите и остава тяхна, докато маджарите не окупират тази територия. Секейството се създава в края на X в. от смесването на маджарите, заселващи се от Алфьолд в Трансилвания, или на аварския народ с трансилванските българи. Този народ намира в Трансилвания българска култура и така естествено попада под културното влияние на българите. От края на IX в. секейското руническо писмо показва следите на вече християн-

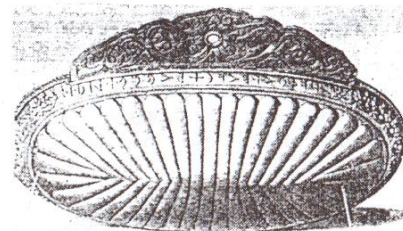
¹² Gyula Németh. A régi magyar írás eredete. – Nyelvtud. Közl. XLV, 1917, p. 21-

ската българска култура; сред древните му знаци са попаднали няколко знака на християно-българското писмо: глаголическите, а по-късно кирилските букви. (Дори бихме могли да предположим, че цялото секейско писмо е взето от българското, че когато идват в Трансилвания, секеите са взели народната писменост на българите.) Другата възможност е секеите да са с аварски произход, а писмеността им в действителност да е била първоначално сходното със „старотюркското“ и прабългарското, аварско руническо писмо. Така че българите в Трансилвания не само че се смесват с аварите (от евентуалното смесване на двата народа се е родил секейският народ), но естествено преобразуват и културата, а следователно и писмеността им (с глаголическите и кирилските елементи). Третата възможност е маджарите да са научили така наречената секейска писменост още в далечната си източна родина, а именно – от прабългарите. Знаем, че унгарците са се образували под влиянието на българите, така – според езикови доказателства – отново чрез българите са се запознали и с писмеността. Към това ни насочва прабългарският произход на думите, свързани с писането в унгарския език: *ír* (пиша), *betű* (буква), *szám* (число). В дадения случай секеите са се заселили от Големия Алфьолд в трансилванската си родина, като познавали старомаджарското писмо. След като попаднали в българо-християнския културен кръг, те допълнили писмеността си с някои знаци от писмеността на българската църква и я опазили, тъй като били най-отдалеченият от западните културни центрове маджарски елемент¹³.

За паметник на българската писменост трябва да смятаме прабългарските надписи върху съдовете от така нареченото Атилово съкровище (обр. 4)¹⁴.

¹³Г. Фехер. Паметниците... с. 53, Културата на прабългарите, с. 47. и т.н.

¹⁴Опитът на Ст. Младенов да ги разчете, според когото тези знаци са „развадени гръцки букви“ („Надписите на старобългарското съкровище от Надсентмиклош (Банатско)“, Годишник на Нар. музей за 1922–1925, с. 362 и сл. стр. е също толкова неуспешен, колкото и опитът на Шупка (Das Rätsel des Goldfundes von Nagyszentmiklós. Monatschrift für Kunstwissenschaft, IX, 1916, p. 13–24.).

Обр. 4. Съд с рунически надписи от съкровището на Атила

Тези надписи все още не сме успели да разгадаем. Знаци откриваме върху няколко съда (Обр. 5), намерени при разкопки на територията на Волжка България, както и върху съд от аварски гроб в Унгария (Обр. 6).

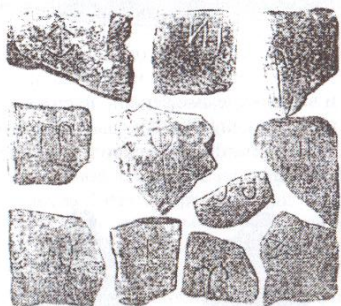

Обр. 5. Съдове от Болгари

Обр. 6. Съд от аварски гроб (Сентеш)

В последно време материалите се увеличиха значително, благодарение особено на мадарските открития (обр. 7). Можем да започнем тяхната обработка с надеждата, че ще успеем да разтълкуваме прабългарските знаци. Засега можем да кажем, че орхоно-йенисейските надписи, старомаджарското писмо, българските знаци и надписите от Атиловото съкровище съдържат много общи елементи.

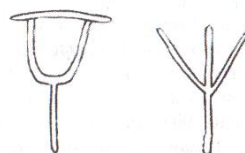

Обр. 7. Мадарски знаци

Трябва да отбележим още, че няколко прабългарски знака отговарят на конкретни глаголически и кирилски букви, поради което предполагаме, че произходът на някои, нямащи аналог в гръцката азбука букви от славянските писма, се крие в някои прабългарски знаци. Създателят на глаголицата, Свети Кирил, е бил българин от Солун, който е имал възможност да използва древната писменост на народа си, за да допълни гръцкия буквен ред.

Много интересни паметници свидетелстват за една древна епоха, когато между гръцките букви са дълбани прабългарски рунически знаци: пред входа на една труднодостъпна пещера на мадарската скала има прабългарски знаци (обр. 8), а на стената на входа има надпис, в който между гръцките букви има прабъл-

гарски знаци (обр. 9). Пак там има и друг надпис – с един рунически знак и с пет знака от непознато писмо (обр. 10)¹⁵.

Обр. 8. Знаци от пещера в Мадара

Обр. 9. Надпис от пещера в Мадара

Обр. 10. Надпис от пещера в Мадара

¹⁵Близко до дворцовата църква в Плиска са намерени парчета от мраморна колона, където се виждат фрагменти от надпис около един кръст. Буквите в този надпис са гръцки, но текстът не е на гръцки език. Между гръцките букви на три места откриваме $\uparrow$, затова Успенски задава въпроса, дали тук не става дума за знаците на някое старо славянско писмо. Абоба-Плиска, с. 266.

Свидетелствата на паметниците

На какво ни учат тези паметници?

В три прабългарски центъра намираме огромни комплекси от сгради, строени по едно и също време. Това показва, че тук става въпрос за ханските палати на един уседнал, земеделски и скотовъдски народ, а не за жилищата на вождовете, чиято номадска орда само допреди 100 години все още плячкосвала. Също така е невероятно тези сгради да са издигнати насилствено заради амбицията на един хан, без да отговарят на традициите на неговия народ. Със сигурност е било заради културната необходимост. Например Атила, който е бил владетел на държава по-голяма от държавата на Омуртаг, е живял в дървен палат, а народът му – в шатри. Разпореждал се е с половината свят. Византия и Италия, треперейки, са му поднасяли златата си, а той въпреки това не е строил каменни палати. Императорът пращал на аварския хаган подаръци с огромна стойност, но никога не се опитал да спечели благоразположението на варварина с майстори строители, а със злато и други скъпоценности. Баян седял на златен трон, но в шатра, защото културните му потребности не изисквали да живее в каменна сграда. В действителност номадът не понася жилището му да е в каменна сграда. *И действително хунската и два и половина вековната аварска власт нямат нито един каменен паметник.* А колко са останали от прабългарите!

Така че дори палатите на Омуртаг да бяха строени от чужди майстори, то поне доказват нуждата на българския хан в началото на IX в. от каменни здания. Това означава, че трябва да смятаме народа му за уседнал от вече няколко столетия.

Но строителите не са били чужденци! Строителният материал и план на тези сгради много се различават от тогавашните византийски здания.

Освен това строителният материал се е правел от прабългарите. Това се доказва от знаците, които намираме по камъните, тухлите и керемидите. Прабългарите не само че са използвали материала от старото римско и византийското строителство, а дори сами са дялали огромни каменни квадри и колони, сами са

правели тухли и керемиди. Дори в Мадара, както споменах по-горе, има знаци и по мазилката. Следователно те не само са приготвяли строителен материал, а са били и строители.

Може ли да смятаме за номадска орда народ, чиито синове са правели строителен материал и са били строители? В тези огромни сгради откриваме дори водопроводи, а по водопроводните тръби – прабългарски знаци.

С една дума прабългарите, за които езикови и археологически данни доказват, че са били уседнал народ, са били не само строители на окопи, но и каменоделци, тухлари и керемидчии, майстори строители и работници.

Като доказателство на това твърдение трябва да спомена още, че *волжките българи също са били прочути строители.* Според един руски летопис, когато Юрий „Долгорукий“ строил в Суздальската област, там работели български строители, които изградили и християнски църкви¹.

Тези пострройки несъмнено доказват, че имаме работа с един уседнал от много столетия народ. Наистина разполагаме също с данни, че българите имали градове и в кавказката си родина².

Тяхната скулптура също доказва високата им култура, благодарение на което са могли да приемат и елементите от културата на съседните цивилизовани народи и да ги смесят със своите собствени: от Далечния Изток донасят сасанидски традиции, които господстват в скулптурата и златарското им изкуство. С монументалните строежи хановете им се стремят да покажат величието си – величие на владетели на българската държава. С монументален паметник е увековечена славата на един голям прабългарин – хан Крум, а с импозантни скални релефи – славата на персийските владетели. Усеща се обаче и влиянието на паметниците на западното изкуство и то се изразява не в елементарно копиране, а в смесването на новите елементи с елементите на старото прабългарско изкуство, като така обогатяват традиционното изкуство.

¹ Ашмарин. Българи и чувашки. 1902. с. 26.

² Срв. Hist. eccl. Zachariae rhetori. Ed. Brooks, Lovanii, 1924, II, 144: Theophylaktos Sim. Ed. De Boor, p. 260.

Историческото им чувство дори изисква да предадат и писмено на идните поколения спомена за себе си, техните предшественици. В тези надписи се отразява убеждението им за историчност, почитта им към мнението на потомството; в тях хановете на една преходна държава разказват на потомците за собствените си дела и за делата на своите съвременници. Вярно изразяват тази мисъл вече многократно цитираните думи на хан Омуртаг: „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда и нека роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил, хан Омуртаг.“³

Писмени извори

Заклучението от езиковите и археологическите сведения, че прабългарите са били не плячкосваща номадска орда, а уседнал културен народ, се потвърждава и от писмените извори.

Арабско-персийските автори дават по-интересни сведения за културата на прабългарите в сравнение с византийските. Разбира се, източните автори са имали чувство за практичност. Повечето от тях са били търговци, а други се сдобивали със сведенията от хора, които търгували с прабългарите и затова се интересували от географски и стопански въпроси. За съжаление обаче тези писатели говорят по-подробно само за волжките българи.

Особено важни са изворите, отнасящи се до земеделието и търговията на българите. Те разказват, че [българите] „имат посеви и ниви, саят всякакви зърнени растения, жито, ечемик, просо“⁴, но произвеждат и леща, боб, праз и др.³ Следователно и източните писатели доказват, че волжките българи са имали развито земеделие. В подкрепа на този факт говорят и късни руски сведения (от 1024 г. и 1119 г., Ашмарин, I цит. съч., с. 25–26.), според които по време на глад в Русия българите внасяли жито. Това е възможно само ако са имали многовековна земеделска култура⁴. За това свидетелстват и езиковедски данни: мордвини-

³МНК. р. 164, срв. МНК. р. 210-211.

⁴Срв. Шукенберг. Земледелческите орудия древних болгар, Учен. Зап. Имп. Каз. Унив., LXXXVIII, 1896, с. 211 и сл. стр.

те, черемисите и пермските народи са взели много думи от волжките българи, което показва, че по отношение на земеделието и скотовъдството са научили много от българите.

Още по-интересни са данните за търговията. Най-старите доказват, че прабългарите са били прочути търговци на кожи. За волжките българи четем, че са препродавали стоки от Далечния Изток и Север. Кервани пътували от Ховаризъм⁵ и Хорасан⁶ до Велика България и обратно. Български търговци пътували за Югрия⁷, там купували кожи и в замяна давали предмети от желязо. Отнасяли стоките си чак до Индия, Югрия, Русия и пр.

*

След като с езиковедски и археологически сведения установихме, че прабългарите са били уседнал и културен народ и това се потвърди и от източните извори, трябваше отново да прегледам византийските източници. Стигнахме до изненадващия резултат, че въпреки своята предубеденост и въобще липсата на интерес към културата на чужди народи, тези писатели съвсем не говорят против това, което установихме от археологическите и езиковите паметници на прабългарите. Следователно твърдението, че прабългарите са били постоянно воюваща номадска орда, е напълно погрешно, то не може да се обоснове дори със сведенията на византийските писатели⁸.

Когато говорим за историята и преселенията на прабългарите, е неправилно да взимаме под внимание само това, което византийците говорят за войните и междусобиците на този народ, а трябва да преценяваме фактите и да си видим заключения

⁵Хорезм – историческа област в Средна Азия, по долното течение на р. Амударя [Бел. пр.]

⁶Хорасан – историческа област в Средния Изток, включваща североизточните части на днешен Иран, Мервския оазис, днешен Туркменистан, северните и северозападните части на днешен Афганистан. Името Хорасан е известно от времето на сасанидите. [Бел. пр.]

⁷Югрия, Угра, Югра – така руската и западноевропейската литература наричала през XVI и XVIII в. местонахождението на хантите (остяки) и на маншките (вогули) край Урал. [Бел. пр.]

⁸Срв. Фехер. Паметниците... с. 4 и сл., с. 43 и сл.

от тях. Например, когато византийците говорят за българи-утургури/утригури и българи-кутригури, разказват за връзките и войните си единствено с тези народи и за техните вътрешни борби. Но когато използваме данните им, не е достатъчно само да сравняваме характера на техните борби, а трябва и да установим къде са живели тези народи през различните епохи, трябва да се запознаем с техните преселения и едва след това можем да си извадим наистина важни заключения.

Преселението на прабългарите доказва, че те са един уседнал, земеделски народ. Страхът, че ще бъде принуден да напусне местонахождението си, кара един номадски, или полуномадски, народ да бяга в далечното неизвестно, докато не го спре някоя пречка. Само така можем да си обясним например защо в средата на VI в. аварите стигат за няколко години от Волга до Дунав. А кавказките българи, въпреки многократните удари на съдбата, не побягват на запад в далечната неизвестност, а дори и под чуждо робство остават в кавказката родина: в средата на V в. ги нападат *сабирите*, един век по-късно *аварите*, после *тюрките*, а накрая *хазарите* завладяват страната, но една част от народа все пак остава в Кавказ. Дори онези, които били принудени да напуснат старата си родина, не побягват в далечната неизвестност, а се установяват в близко съседство.

Следователно, ако прабългарите бъдат нападнати и победени, остават дори и под чуждо владичество в старата си родина и дори някоя група да бъде принудена да напусне прародината си, то тя се заселва в нейно съседство. Така през V в. един техен преследван клон – кутригурите, се заселва и основава нова държава между Дон и Днепър, откъдето по-късно един техен клон – предците на днешните българи – се заселва в Бесарабия. Друг техен клон пък, бягайки от хазарите, се заселва по долното течение на Волга, откъдето по-късно част от него се отправя на север и основава огромна волжка империя по средното течение на реката. Към средата на VII в. познаваме следните прабългарски групи: 1. Оногундурите, преживели игото на различни народи, живели под хазарска власт в родината на изток от Меотидата⁹;

⁹ Азовско море.

2. На запад, между Дон и Днепър, кутригурите отчасти също познали властта на хазарите; 3. По същото време един клон на кутригурите, бягайки от хазарите, се заселва в Бесарабия; 4. Бягащ от хазарите друг клон на оногундурите се заселва по долното течение на Волга (Барсула?); 5. По-късно група от оногундурите се премества в Средна Волга. Освен това има още три по-малки кутригурски групи: а) българи се заселват заедно с аварите в Аварско; б) оттук около 630 г. една част от тях се заселва в Бавария, по-късно отива при вендите, а накрая в Италия; в) една друга група около 670 г. се преселва в Македония.

Не е случайно, че в толкова случаи част от народа, дори и под чуждо владичество, остава в старата родина, а другата, която е принудена да напусне старото отечество, не е привлечена от богатствата на далечни непознати страни, а по възможност се заселва в съседство със старата родина. Всичко това е характерно за преселническите навици на един уседнал, земеделски народ.

Големият им брой и експанзивността им се обясняват също със земеделския начин на живот. Създаването на толкова държави е резултат от високия им прираст, в противен случай този народ нямаше да увеличи населението си толкова много. Голям бил броят и на волжките и дунавските българи. Такъв прираст ясно свидетелства за уседнал, земеделски начин на живот. Не е възможно от един непрестанно воюващ и непрекъснато търсещ войната народ да се отделят народи, основаващи нови държави.

Следователно и преселенията на прабългарите, за които научаваме от византийските извори, доказват, че българите са били не номади, а уседнал народ, който се е занимавал главно със земеделие и скотовъдство. Поради това основно трябваше да проуча византийските извори за дунавските българи и стигнах до извода, че българите са били уседнал народ.

А именно: когато българите завладели балканската си родина, император Константин Погонат побързал да се примири с новото положение – сключил мир с тях, тоест официално признал правата им над тези територии и се задължил да им плаща годишен данък. Българите приели много сериозно този мир, както по принцип *зачитали договорите си*. Всички данни за прабълга-

рите доказват убедително това. А Византия, напротив, никога не мислела сериозно за запазване на мира. Фактът, че през първите 80 години от съществуването на българската държава Византия я напада само два пъти (през 697/698 г. и 708 г.), не опровергава това твърдение. Причината да не нападне България повече пъти е, че тя е била заета с арабите и с вътрешни размирици и естествено не искала да увеличава броя на неприятелите си. В критични моменти Византия дори неведнъж се обръщала за помощ към българите: Юстиниан II два пъти поискал и получил помощ срещу вътрешните си врагове (през 705 г. и през 711 г.), както и Анастасий II през 713 г., а Лъв III през 717 г. срещу арабите.

А колко особено било поведението на българите спрямо Византия! От горните сведения придобиваме съвсем друга представа за българите от обичайната. Досега сме чели, че българите били номадска орда, били войнствени и непрекъснато искали да плячкосват и да се разрастват. Сега, познавайки данните, пред нас стои съвсем друг народ – народ, който обича мира, почита мирните договори и никога не напада, докато другата страна спазва мира. Този народ дори не използва и благоприятните моменти, когато византийците не биха могли да попречат на нападения отвън. Причина за това е, както личи от сведенията, че *пращабългарската държава винаги е искала мир, опитвала се да увеличи територията си най-вече с дипломатични средства*. С такава политика прабългарите се сдобиват със Загора, без всякаква борба, а в замяна на помощ, която през 705 г. Тервел дава на прогонения император Юстиниан II.

Същото научаваме предимно от историята на Крум и Омуртаг. Крум, когото познаваме от литературата като войнствен, страховит военачалник, е имал най-вече грижата да подсили империята си, а не да я увеличава с нови завоевания. Искал мир на всяка цена и всичките му войни служели само на една цел – държавата му да бъде осигурена и богата. Той завладява София само по принуда, поради стратегически и стопански причини. Именно след като Крум завзема Източна Авария, нарасналата българска държава стига до най-северната провинция във Византия – Сердика (София). Така че тя не можела да остане във византийски ръце от стратегическа гледна точка, а от стопанска – Крум имал

нужда от нея. След завземането на софийската област в ръцете на Крум попаднала най-важната точка от пътя, водещ от Константинопол за Централна Европа, и понеже Византия снабдявала севера с най-различни стоки, Крум започнал да събира мито за тях.

Когато по-късно Крум воювал с Византия, винаги, дори и когато побеждавал, искал мир и не била в него причината за постоянните войни с Империята. Синът на Крум, Омуртаг, бил господар на голяма държава, имал огромна войска и държал в свои ръце най-важните крепости и пътища за Византия. Той сключил 30-годишен мир веднага щом Византия му го предложила. Прабългарите го възприемали много сериозно и спазвали мира докрай. Самият Омуртаг дотолкова се придържал към договора, че когато разбунтувалата се тълпа обсадила император Михаил II във Византия, Омуртаг отишъл да му помогне и го освободил от бунтовниците. И в замяна не пожелал нищо!

След като по-рано българската дипломация със сигурност е щяла да използва подобна ситуация, за да принуди византийците на териториални отстъпки, то каква е причината сега и дума да не става за това? Изглежда по същото време българите не са искали да се разширяват на юг за сметка на Византия¹⁰. Следователно Омуртаг изоставил сто и петдесет годишната политика на българите за разширяване на юг – в тази посока той се стремил единствено към укрепване на границата. Обяснението за политиката на Омуртаг е, че той си поставил за главна цел уреждането на голямата си империя и особено на новите северни и западни завоевания. По това време Омуртаг бил зает със съседните на тези територии франки. Но и спрямо тях той водел мирна политика. Направил всичко, за да уреди спорните въпроси с франките по дипломатичен път и едва след неуспеха на многократни кореспонденции и пратеничества бил принуден да уреди граничните въпроси с оръжие. Завладял отново териториите на племената, заели страната на франките (Prædenesenti = български пре-

¹⁰ Срв.: Фехер. Паметниците..., с. 44 и сл., с. 73 и сл. Пак той: A bolgár-egyház kísérletei és sikerei hazánkban, Századok, 1928, Különlenyomat, p. 5–6.

данници = преминаващи на чужда страна?), завзел Сремско, дори опитвал да завладее и Заддунавие. И е съвсем разбираемо защо цялата дипломатия и военната дейност на Омуртаг се насочва на север. Той можел да присъедини за постоянно новите територии към българската империя само с много дейна организационна и колонизаторска политика. Трябвало да насочи всичките си грижи насам и затова му е трябвала сигурност откъм юг: със сключване на мир и строеж на крепости. Действително тези нови северни и западни територии заслужавали най-голямо внимание и от стопанска гледна точка, особено северните, защото със завладяването на Източна Унгария прабългарите се добрали до изключително важните и ценни от стопанска гледна точка трансилвански солници при река Марош. Според резултатите на Янош Мелих в тази област откриваме славянобългарски и прабългарски географски имена¹¹, което означава, че прабългарите са били колонизатори на това място и че те започнали да използват изоставените още от римско време Марошки солници. Завладяването на тази територия естествено дало силен тласък на икономическото развитие на българската държава: когато българите започнали да използват неизчерпаемите солници на Трансилвания, българският хан станал притежател на важна ценност и от гледна точка на световното стопанство, още повече, че по онова време не била позната по-голямата част от централноевропейските солници. Без съмнение солта още по времето на Омуртаг е била важна експортна стока, както е било в края на века, когато тя служела на българите и като дипломатическо средство; т.е. четем, че когато франкският крал Арнулф пожелал да създаде неприятности на враговете си, помолил българския цар „Лаодомур“ да не позволява на моравците да купуват сол от българите.

Следователно разбираемо е защо Омуртаг искал да живее със съседите си по възможност в мир: той, също като предците си, избягвал войните, и всичко, което застрашавало интересите на държавата му и пречело на нейното спокойствие и развитие. Следователно данните от писмените извори потвърждават из-

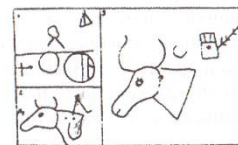
¹¹ János Melich. A honfoglaláskori Magyarországnak. Bp. 1925. p. 30. и сл.

вода от археологическите и езиковедските материали, че българите не са били „номадска орда“, а висококултурен уседнал народ.

*

Разполагаме дори с преки сведения, че, както показват по-горе направените заключения, за този народ много важна роля е играло земеделието и че е водел уседнал начин на живот. От отговорите на папа Николай I през 866 г. виждаме, че някои от въпросите на българите се отнасят до земеделието: те питат на кой празничен ден не бива да вършат полска работа¹² и могат ли да принасят в жертва първите плодове¹³. Едно сведение на Свидас пък свидетелства за широкото разпространение на лозарството. Дори в една моя статия, която ще излезе скоро, доказвам, че има и конкретни исторически доказателства за голямата роля на земеделието при българите – това са земеделските сечива, открити при разкопки.

Освен цитираните езикови данни, за скотовъдството свидетелства и костният материал от разкопките. Много интересен е един строителен камък от Плиска, в който са издълбани две волски глави – тези рисунки ясно показват, че прадядото на днешния така наречен искърски вол е бил разпространен по тези земи (обр. 11). В един от отговорите на папа Николай се споменава и скотовъдството, тъй като българите питат могат ли дъщерите им да взимат като зестра за съпружките си коне, крави, злато и сребро¹⁴.

Обр. 11. Рисунка от строителен камък в Плиска

¹² Д. Дечев. Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите. С. 1922. с. 22-24.

¹³ Д. Дечев, цит. съч., с. 90.

¹⁴ Д. Дечев, цит. съч., с. 58.

В рамките на тази работа за съжаление не можем да говорим за религията на българите, която също доказва, че този народ още в древни времена е стигнал до висока степен на развитие. От книгата ми на тази тема¹⁵ несъмнено става ясно, че прабългарите са имали напълно изчистени представи за небесния бог, за чистото божество, което властва над хората и вижда всичко от небето. Тук ще спомена и че правилата за чистота в тяхната религия обясняват защо българите се миели толкова често. Освен сведенията на Ибн Фадлан¹⁶ за волжките българи най-важен е един въпрос към папа Николай I, от който виждаме, че забраната на гръцките попове за къпане в сряда и петък е била мъчение за българите¹⁷.

Също така военната им тактика и държавното устройство – предмет на друг мой труд – доказват напълно, че военната и държавната им организация са били развити от древни времена, дълги векове преди заселването им в балканската родина, и че са били пригодни да осигурят поминъка на населението на държавата.

Заклучение

Въз основа на езикови, археологически и исторически данни без съмнение констатираме, че прабългарите са били още преди V в. уседнал народ, който се е занимавал със земеделие и развито скотовъдство. Видяхме, че и в балканското си отечество те запазват много елементи от източната култура: силната държавна и стопанска организация, архитектурата, скулптурата, златарството, летоброенето и др. Но културата им ги е направила способни да се задържат между западните народи, дори да създадат там силна организация, на което местното население преди тях не било способно.

¹⁵Геза Фехер. Религията на прабългарите. Сп. „Отец Паисий“, II, 1929, с. 208-211, Прабългари. С. 1929, с. 126-127.

¹⁶МНК, р. 211.

¹⁷Д. Дечев, цит. съч., с. 18.

Не можем също така да смятаме за правилно всеобщо приетото мнение, че прабългарите са били малоброен народ, възлизащ само на няколко десетки хиляди души. Достатъчно е само да споменем, че император Константин Погонат бил принуден да събере цялото си войнство от всичките си теми¹⁸, за да ги нападне в Бесарабия. И тези прабългари побеждават най-голямата и най-добрата армия в тогавашна Европа. Можем ли да повярваме, че императорът е потеглил с огромна сухопътна войска и с огромна флота срещу народ, чиято численост е била общо няколко десетки хиляди? В действителност няма никакви доказателства българите да са били малоброен народ. Най-силното доказателство за малкия брой на прабългарите е, че за 200 години те вземат езика на подчиненото население, славяните. Обяснението за това обаче е, че българската държава организира големи славянски групи и че включва в държавната организация многочислените подчинени славяни на равни права с прабългарите. Или по-скоро, че прабългарите загубили връзката си с родствените по култура народи, от които ги откъсва славянството. Някои биха казали например, че числеността на маджарите, когато се заселват по поречията на Дунав и Тиса, също не е била голяма (двеста-триста хиляди души), както и числеността на българите в балканската им родина, но те въпреки това си останали унгароезични. Положението на маджарите обаче било съвсем различно от положението на българите. 1. Маджарите не загубили връзките си с близките по начин на живот с тях народи. Унгария, малко по-късно след като маджарите се заселват там, в продължение на векове е била крайна спирка на преселенията на хуни и печенези; тези народи подсилвали маджарите непрестанно и с много големи групи, и тъй като стоели по-близо до маджарите, отколкото до другото население на унгарската земя, те естествено се превръщали в унгарци. Същото се случило и с аварските елементи по време на завладяването на родината. 2. От друга страна, по време на завладяването на родината си маджарите не намират тук гъсто и хомогенно население, чиято численост и цялост да

¹⁸Тема – провинция.

застрашат унгарския елемент. За разлика от прабългарите; когато те завземат балканската си родина, морето от славянски народи се затваря зад тях, откъсва ги от сродните по начин на живот и култура народи. Тук те намират изцяло хомогенна по култура, начин на живот и език единна славянска общност, заобиколена отвсякъде също от славяни. Затова е естествено, че прабългарите станали славянобългари по език. Но макар те да станали по език славяни, културата на славянското население на тези територии се преобразувала и се развила много именно под влияние на прабългарите. Благодарение на тяхната култура и способностите им се създава единна държава там, където по-рано живеели само неорганизираните славянски племена.

Само като имаме предвид, че прабългарите са имали висока култура, която ги правела способни да възприемат елементите на западната култура и да я съчетаят със собствената си, можем да разберем как са могли да създадат постоянна държава на границата между изток и запад, там, където преди тях нито един народ не успява да направи това. И само така става ясно защо тези прабългари са могли да изпълнят голямото си призвание да обединят в една държава неорганизираните и поради това непрекъснато изложени на набезите на варварите народи от североизточните и централните балкани в държава, която осигурявала защитата на населението от чужди нападения. Способни на това ги правела не само силната им организация, но и високата духовна и материална култура.

*Превод от унгарски:
Нели Дилова*

Дюла Моравчик
1892–1972

Филолог класик, византолог. Професор в Будапещенския университет. Член на Унгарската академия на науките (дописен 1934 г., редовен 1945 г.), почетен чуждестранен член на Българската академия на науките (1942) и също на баварската, немската, австрийската, сръбската и атинската академия. Професор в Будапещенския университет (1936). Зам.-председател на Международното Византоложко дружество. Носител на националната награда „Кошут“ (1945).

В научното си творчество Дюла Моравчик изследва предимно византийските извори за историята на тюркските народи (в това число и на прабългарите). Той проучва запазените в тях тюркски езикови остатъци – това са аварски или от времето на аварите народностни имена, племенни и рангови названия, лични имена. Изследванията си в тази област Д. Моравчик обобщава в своя труд „*Byzantinoturcica*“, за който получил Голямата награда на Унгарската академия на науките през 1948 г. С него Моравчик се налага като един от основоположниците на съвременната византология.

По време на изследователската си работа през 20-те и 30-те години на XX в. Дюла Моравчик поддържа творчески връзки с

българските историци професорите Васил Златарски, Петър Ников и Петър Мутафчиев¹. Във връзка с ономастичните си проучвания той проявява особен интерес към старобългарските надписи и дава ново тълкуване на имената на пратениците на цар Борис I при папа Николай I през 869–870 г. Научният резултат от това творческо обичуване са неговите студии „Az onogurok történetéhez“ [„Към историята на оногурите“]², и „Die Nameliste der Bulgarischen Gesandten am konzul vom J. 869/870“, публикувана в „Известия на Българското историческо дружество“³.

Основни трудове: *A magyar történet bizánci forrásai* [„Византийски извори за маджарската история“] (Вр. 1934), *Byzantinoturcica* (I–II, Вр. 1942–1943, преработено и допълнено издание Berlin, 1958), *Bizánc és a magyarság* [„Византия и маджарите“] (Вр., 1953), *Byzantium and the Magyars* (Amsterdam-Вр., 1970), *Bevezetés a bizantinológiába* [„Въведение във византологията“] (Вр., 1966), *Einführung in die Byzantinologie* (Вр., 1976), виж също: Приложение – библиогр.

¹МТА. Kézirattár. Ms 1238/689; АБАН. ф. 9 к. оп. 1. а.с. 1927, 1928, 1936, 1944, 2087, 2090, 2117, 2120, 2127, 2134, 2141, 2321, 2326; ф. 56 к. а.с. 177. л. 1–8.

²A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 27. Вр. 1930.

³Bulletin de la Société Historique à Sofia. 1933. p. 8-23.

Към историята на оногурите¹

Дюла Моравчик

I.

От гледна точка на изясняването на древната история на унгарския и българския народ еднакво важно е изучаването на преселенията на народите, разиграли се в течение на петте столетия от появяването на хуните на север от Кавказ и по северните брегове на Черно море до заселването на унгарците по днешните им земи. Най-старите следи, които могат да бъдат открити в достигналите до нас писмени извори по отношение и на двата народа, водят до споменатата територия и епоха. Две обстоятелства обаче поставят почти непреодолими трудности пред изследванията. Едното се крие в природата на проучваните събития, а другото в непълнотите на достигналите до нас извори.

Изучаването на моделите, отнасящи се до възникването на хунско-българо-тюркските народи показва, че в този период от историята си тези народи се намират в състояние на приливи и отливи: племена и части от народи се сливат в общности и отново се разделят, за да продължат след това живота си в нови и различни по състав общности или да изчезнат, асимилирайки се напълно в тях. Вследствие на този приливно-отливен процес естествено се променят и имената на народите, старите изчезват, появяват се нови. Следователно най-важната задача на изследването е да се опита да направи реконструкция на действителните процеси, скрити зад различните имена на народи и племена, споменати в изворите.

По отношение на историята на споменатия период можем да разчитаме единствено на византийските извори. Богатата ранно-византийска историческа литература – макар че част от нея е достигнала откъслечно до наши дни – позволява най-общо да се осведомим за отношенията през V–VI в. От средата на VII в. оба-

¹Gyula Moravcsik. Az onogurok történetéhez. – A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 27. Вр. 1930. 37. р. Този труд е изграден върху материала на съответните главни думи в ръкописа ми „Sprachreste der Türkvolker und des Ungartums in den byzantinischen Quellen“.

че под влияние на външни и вътрешни сътресения, сполетели империята, византийската историческа литература е в упадък и от този момент до началото на IX в. в нея се оформя празнина от близо две столетия, която се допълва донякъде само от оскъдните сведения в по-късните хроники, почерпени от загубени по-ранни произведения, както и от литературни паметници, агиографски и теологически творби от друг характер. Липсата на подробна историческа информация почти напълно лишава изследователите от възможността внимателно да проследят историята на движенията на южноруските народи от VII–VIII в. и да установят взаимоотношенията на народностните имена от VI в. и по-късно. В крайна сметка тук се крие причината за толкова непълното познаване на възникването на маджарите и дунавските българи, което става точно през този период.

Но тъкмо поради последното обстоятелство е важно всички произведения на византийската литература да бъдат грижливо проучени и изцяло да използват наличния материал, защото отделни позитивни данни често могат да осветлят някои движения на народите, в чието изясняване в крайна сметка се крие ключът към унгарската и българската древна история. Убеден съм, че в тази област едно ново сведение или съобщение са по-ценни за изследванията, отколкото често пъти самоцелните исторически комбинации или езиковедски предположения, които се съставят лесно, за да попълнят празнините в изворите, но трудно се оборват – именно поради липсата на позитиви. Тези възгледи ме ръководеха, когато преди години се зах да обработя имената и думите, свързани с тюркските народи и маджарите, които са запазени във византийските извори. В процеса на проучванията си се натъкнах на едно сведение от византийски извор, непознато досега дори за специализираната литература, което се отнася за оногурите, но хвърля светлина и върху живота на дунавските българи и, макар и косвено, заслужава особено внимание от гледна точка и на унгарската древна история. Преди да премина към неговото представяне и оценката му, първо ще се спра последователно на няколкото известни засега сведения за оногурите.

*

Първото сведение за оногурите е запазено в един много ос-

порван откъс на ритора *Приск*, съхранил се в ексерптите на Константин. От него узнаваме, че около 463 г. сарагури, уроги (огури) и оногури изпращат пратеници във Византия, след като сабирите ги прогонват от първоначалните им земи. Сабирите са прогонени от аварите, които на свой ред отстъпват пред народи, живеещи край Океана. Тези думи на *Приск* се повтарят в лексикона „*Свидас*“ от X в., където обаче получаваме по-пълно, вмъкнато в текста на Константиновия откъс, обяснение за това, защо народите, живеещи край Океана, са изтласкали аварите от местообитанието им. Според него последните са били принудени да напуснат родината си от мъглите, нахлуващи откъм Океана, и от големия брой грифони. Тези думи на *Свидас*, които липсват в текстовото наследство на Константин, по примера на Класен са приемани от по-ранните издатели като спадащи към текста на *Приск* и са ги вмъкнали на подходящо място в откъса; противно на това отскоро други се опитват да оспорят авторството на *Приск*. К. де Бор например също отбелязва в изданието си, че не е убеден дали тези думи са от оригиналния текст на *Приск*. Преди да вземем отношение по този въпрос, да видим един до друг двата текста.:

Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor (Berolini, 1903) 586^{7,12}.

Ἐπρεσβεύσαντο δὲ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἑφόους Ῥωμαίους Σαράγουροι καὶ Οὐρωγοὶ καὶ Οὐόγουροι, ἔθνη ἐξαναστάντα τῶν οἰκείων ἡνῶν Σαβίρων ἐς μάχην σφίσιν ἐληλυθότων, οὓς ἐξήλασαν Ἄβαροι μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ἀκτὴν,

Suidas s.v. „Ἀβαρις, ed. Ada Adler I. (Lipsiae, 1928) 4^{6,14}.

ὅτι οἱ Ἀβάρις οὗτοι ἐξήλασαν Σαβίνωρας, μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ἀκτὴν, τὴν δὲ χώραν ἀπολιπόντων διὰ τὸ ἐξ ἀναχύσεως τοῦ Ὀκεανοῦ ἀμυχλῶδες γινόμενον, καὶ γρυπῶν δὲ πλήθος ἀνασανέν ὅπερ ἦν λόγος μὴ πρότερον παύσασθαι πρὶν ἢ βορὰν ποιῆσαι τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, διὸ δὴ ὑπὸ τῶνδε ἐλαυνόμενοι τῶν δεινῶν τοῖς πλησιοχώροις ἐνέβαλλον καὶ τῶν ἐπιόντων δυνατωτέρων ἔντων οἱ τὴν ἑφοδονύφιστάμενοι μετανίσταντο, ὡς περ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς ἐγένοντο....

ὡς περ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέντες κατὰ ζήτησιν γῆς πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς ἐγένοντο....

От точното сравнение на двата текста става ясно, че откъсът, запазен само у Свидас, е органично свързан с откъса на Приск. Без него в последния възниква такава непълнота, която води дори до граматични затруднения. Намиращото се в Константиновата част *μὲν* задължително изисква следващото в частта на Свидас *δὲ* и обратно *ὡςπερ*, *ὡςπερ καὶ οἱ Σαρδάγοροι*, Константиновият текст също изисква предходното изречение от частта на Свидас. Следователно трябва да допуснем, че на това място авторите на Константиновите ексерпти, както често са го правили и преди това, са съкратили оригиналния текст на Приск, което съм доказал² и по отношение на други негови откъси. Във връзка с това можем да твърдим, че – както изследванията установяват – всичките си исторически статии Свидас е черпил от ексерптите на Константин³. Да не забравяме обаче, че Константиновите сборници са се състояли от 53 части, от които донякъде пълни са се съхранили само пет, останалите са загубени⁴. Следователно не е задължително Свидас да е взел въпросната част от познатата ни „*Excerpta de legationibus*“. Той би могъл да я вземе от друг изчезнал сборник, в който, поради предмета му, сътрудниците на император Константин са включили пълния му текст. Спряхме се по-подробно на този въпрос, защото доказването, че частта, запазена у Свидас принадлежи към оригиналния текст на Приск, дава ключ към истинския смисъл на това много оспорвано сведение за оногурите, към правилното му тълкуване и заедно с това към установяването на неговия исторически фон.

Приск съобщава, че преселението на народите, протекло около 463 г., е започнато от народите, които живеели на брега на Океана. Търсейки спасение от мъглите и грифоните, те били принудени да нападнат съседите си. Къде би могла да се намира тази мъглива провинция и къде са живели грифоните? Още Г. С. Дестунис отбелязва в своя превод на Приск на руски език, че описанието на

това, как народите се изтласкват един друг, живо напомня за подобно сведение на Херодот⁵. Ако продължим по тези следи, стигаме до стара традиция в гръцките легенди, в която грифоните имат голяма роля. От Херодот (IV. 13) знаем, че някога един поет на име Аристей предприел голямо пътешествие в земите на северните народи, стигнал до иседоните и увековечил пътуването си в епоса *Ἀριστεύσσεια*, който бил използван от Херодот като извор в сведенията му за северните народи⁶. Позовавайки се на него, Херодот разказва, че отвъд иседоните живеят еднооките аримаспи, над тях – грифоните *γρύπες*, пазачи на златото, а отвъд тях до морето се простират земите на хипербореите. По инициатива на аримаспите тези народи, с изключение на хипербореите, нападнали съседите си; аримаспите изтласкали иседоните, те – скитите, а последните принудили кимерийците да напуснат земите си. Херодот се занимава с грифоните на още едно място (III. 116., IV. 27.) и от думите му се подразбира, че аримаспите са в постоянна борба с грифоните, като ограбват златото им. Тази легенда – очевидно следвайки Аристей – е призната и от други антични извори като Есхил (Прометей, 803 и сл.) и Павзаний (I. 24, 6.), а въз основа на един античен извор Стефан Византийски от VI в. сл. Хр. е запазил следното ценно сведение: *εἰσὶ καὶ Ταρκυνῶνι ἔθνος Ὑπερβορέων, παρ' οἷς οἱ γρύπες τὸν χρυσὸν φυλάσσανσιν* (s.v. Ταρκυνία, ed. Meineke 603). От това става ясно, че златото принадлежи на един спадаш към хипербореите народ. Въпросът сега е дали тези легендарни имена могат да бъдат локализирани по някакъв начин, или по-правилно – крие ли се зад тях някакво определено географско понятие. С пътешествието на Аристей най-задълбочено се занимава Томашек⁷ и въз основа на изследванията му, допълнени с обясненията на Вернике⁸ и Херман⁹, можем да установим следното: иседоните, до които Аристей

²Attila és Buda. Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez: EPhK. L, 195–202.

³C. de Boor. Suidas und die Konstantinische Excerptsammlung: Byzantinische Zeitschrift XXI, p. 381–424 u XXIII, p. 1–127; I. Becker, De Suidae excerptis historicis. Bonnæ, 1915.

⁴H. Wäschke. Über die Reihenfolge der Exzerpte Konstantins: Philologus XLI, p. 270–283, която успява да установи само 25 от заглавията на 53-те сборника.

⁵Сказания Приска Панійсаго, Ученяя Записки 2-го отдѣл. Имп. Акад. Наукъ, VII. 1 (Санктпетербург), 1861, с. 87.

⁶Срв.: Schmid-Stählin. Geschichte der griechischen Literatur I, 1 : 303 (München, 1929).

⁷Tomaschek. Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden I. Über das Arimaspsische Gedicht des Aristes: Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der kais. Akad. d. Wiss. 116, p. 715–780 (Wien, 1888.).

⁸Arimaspoi: Pauly – Wissowa: Realencyclopädie II, p. 826.

⁹Issedoi: Pauly – Wissowa: IX, p. 2235 и сл.

стига по време на пътуването си и от които черпи сведенията си за живеещите по-надалеч народи, според Томашек са живеели някъде в района на Тянь-Шан. Според Херман – на изток от Урал, в района на Об и Иртиш¹⁰. Както Томашек, така и Херман търсят местата, които са обитавали аримаспите, в района на Алтай и първият вижда в тях предшествениците на хуните и тюрките. Следователно според гръцките легенди грифоните, пазители на златото, също обитават Алтайската планинска верига или териториите на север от нея. Известно е, че и в името Алтай се съдържа понятието злато. Там са живеели и хиберборите (с това име гръците обозначавали жителите на далечния мъглив север), на които според Стефан принадлежало златото. Следователно споменаваното от Херодот преселение на народите е протекло като е започнало от североизток и отделните народи са се изтласквали един друг на юг.

След казаното дотук можем да се върнем към анализа на откъса у Приск. Несъмнено сбитата информация на Приск се отнася за преселението на народите, протекло на изток в годините след смъртта на Атила или разпадането на западната империя на хуните, което може би е било пряко следствие на европейските събития. Достоверността на сведенията у Приск е неоспорима, но начинът, по който той облича събитията в ливреята на разказа, несъмнено отразява влиянието на Херодот. Приликата на неговите сведения с разказа на Херодот неволно го подтиква да ги предаде така, както Херодот, и там, където сведенията му свършват – да свърже историческите факти с легендата на Херодот¹¹. Така в разказа на Приск попада споменаването на живеещите до Океана народи (= хиберборите) и образът на грифоните – пазачи

¹⁰Срв. с: цит. съч., Schmid-Stählin, p. 303; Markwart: UngJb. IX, 99.

¹¹За него това е било още по-лесно, защото Херодот познава един хиберборец, който със стрелата си обиколил цялата земя (IV. 36) на име *Ἀβαρις*, чието име може да му е напомнило за аварите. Ще отбележа, че и аз самият смятам, че в името на тази легендарна фигура от гръцката традиция, която се появява и като гадател и магьосник, в действителност се крие появилото се по късно име *avar* (<*abar*). А тъй като формата *Ἀβαρις* се датира от гръцката традиция на VII в. пр.Хр., това име пази гръцкия спомен за едно от най-ранните известия относно тюркските народи.

чи на златото и воюващи със съседните народи. Авторът преплита историческите факти с елементи от легендите, които пазят спомена за битките, водени от алтайските народи едно хилядолетие по-рано. Този подход е много характерен за Приск. Влиянието на Херодот се чувства не само в цялостната концепция на произведението му, в стила му, но сред откъсите му има един, в който той ясно се позовава на Херодот, макар и да не го назовава. Например, когато разказва легендата за Божия меч, която е чул през 448 г. в хунския двор (т. е. черпил е от напълно достоверен извор), той сравнява меча на Атила с меча на Арес (Ехс. de leg. 142₁₉), „който е бил на почит и сред скитските крале“¹². Тази му забележка е взета от Херодот, според когото скитите са почитали един стар железен меч като образ на бог Арес (IV. 62). Следователно тук Приск постъпва подобно на посочения по-горе откъс – смесва достоверните си сведения със сведенията на Херодот. Този напълно аналогичен случай ни дава нов аргумент в полза на това, че допълнението на Свидас, отнасящо се до грифоните, действително произхожда от оригинално произведение на Приск.

Ако обаче доказателствата ни са верни и Приск действително е преплитал сведенията си със сведенията на Херодот, то знанието за това ни дава ключ за географските му представи, когато е чел за придвижването на споменатите народи. Споменаването на народите, живеещи до Океана, и на грифоните сочи области, разположени на север или на североизток от Алтай, тоест Източен Сибир¹³. Живеещите тук народи нападат аварите, които следователно са могли да обитават алтайския край. Те прогонват сабирите, които вероятно са живели на запад или на югозапад от тях. Наистина Западен Сибир е територията, която учени-

¹²На това място съставителите на Константиновите ексерпти също са съкратили оригиналния текст на Приск, защото Йорданес (Get. 35. 185.), позовавайки се на Приск, подробно разказва историята за намирането на меча (срв. с: ЕРФК. I, p. 199).

¹³Само по себе си невероятното предположение на Йеньо Дарко, според което „под океана трябва да разбираме Каспийско море“ (A magyarokra vonatkozó néprész a bizánczi írónál 15) с това окончателно отпада. *Παφλαγονίτης ἄκτῆ* на Приск (на цитираното от Херодот място *θάλασσα*) може да се отнася само за море, граничещо със североизточна Азия.

те, въз основа на резултати от езиковедски изследвания, определят като най-старо местообитание на сабириите¹⁴. От своя страна сабирите изтласкват от старото им местообитание сарагурите, огуриите и оногуриите, които, стъпвайки в кръга на интереси на Източната римска империя, пращат посланици да спечелят приятелството на византийците. Правилността на подобно обяснение на откъса у Приск се подсилва и от факта – посочен още от Дюла Немет¹⁵ – че според китайски източник около 460 г. аварите нападат един народ, който се заселил около Иртиш, след което се отправил на запад към териториите на Волга. Това биха могли да бъдат само споменатите от Приск сабири.

Къде ли е било старото местообитание на народите, изтласкани от сабирите, и къде са живели те по времето, когато са пращали посланиците си във Византия? Ако сравним сведенията на китайския източник с географските представи на Приск, не остава съмнение, че споменатите три народа са се снусли в близост до Византийската империя откъм Западен Сибир. Можем да отговорим и на втория въпрос. Според сведенията на Приск (Ехс. de leg. 586¹²⁻¹⁶) измежду трите народа сарагурите – които очевидно са били начело в търсенето на нова родина – се натъкнали на акацирите и ги победили. След тази победа те изпратили посланиците си във Византия. Акацирите обаче, както знаем от откъса на Приск (Ехс. de leg. 139²³⁻²⁴) и от един откъс от Йорданес (5. 36) са живели по северните брегове на Черно море. Следователно сарагурите, огуриите и оногуриите са могли да влезнат за пръв път в досег с Византия на север от Кавказ и са могли да изпратят посланиците си във Византия от гръцките градове, разположени по северните брегове на Меотиди. Според сведенията на Приск византийският двор приел любезно посланиците на сарагурите и ги дарил по обичайния начин. Това сведение, както можем да заключим от много други аналогични случаи, може да означава

¹⁴Patkanov. A szabirok nemzetsége. – Ethnographia XI, p. 337 и сл., 385 и сл.; Über das Volkstum der Sabiren. – Keleti Szemle I, p. 258–277; Gy. Németh, Szabirok és magyarok. – MNY. XXV, p. 81–8.

¹⁵Hunok, bolgárok, magyarok. – Budapesti Szemle, 1924. CXCIV, p. 167–78.

само, че византийският двор е изпълнил молбата им, обещал им годишни дарове при условие, че новодошлите ще имат предвид интересите на Византия и ще защитават границите на империята, като се сражават с враговете ѝ. Това, че случилото се е действително събитие, се доказва от един друг откъс на Приск (Ехс. de leg. 588. fr. 19), според който сарагурите, след нападенията срещу акацирите и други народи, през 466 г. се сражават срещу персийците и опустошават иберийските и арменските територии, разположени отвъд Кавказ¹⁶. От всичко това следва, че византийците са изпълнили молбата на сарагурите, като са ги приели сред съюзниците си, за да ги използват при случай срещу персийците. Приск повече не споменава оногуриите и огуриите, от което можем да заключим, че те не са участвали в тези сражения и може би са се заселили по-далеч от византийските граници¹⁷.

В името на всеки от споменатите народи се съдържа коренът *ogur*. Според Дюла Немет името *saragur* = *šar(y)-ogur* означава „бели огури“, *onogur* – „десет огури“¹⁸. От този факт следва да заключим, че краткото съобщение на Приск дава сведения за общото голямо преселение на огурските народи и можем да предположим, че освен споменатите в него са взели участие и други огурски народи или племена, чиито имена нашият извор не е съхранил. Един арменски извор наистина споменава хун, на име *Honagur* още от IV в.¹⁹, но това доказва най-много, че отделни части от оногуриите, които вероятно са били обвързани с хунската империя, са се изместили към териториите на Кавказ още по-рано.

¹⁶Вероятно следвайки грешния латински превод на бонското издание (*Saraguri cum Acathiris alisque gentibus e n i u n t i . . .* p. 161), Иньо Дарко невярно тълкува следния текст („сарагурите с поробените акацири и други народи (вероятно угори и оногури) заедно...“ цит. съч., с. 16). На същото място гръцкият текст звучи така: *Ἀκαθίριος καὶ ἄλλοις ἔθνεσιν ἐπιθέμενοι* = „нападайки акацирите и други народи“. Тази грешка е преминала и в трудовете на Геза Фехер (*Bulgarisch-ungarische Beziehungen*, p. 25) и Bálint Hóman (*Magyar történet I*, p. 44).

¹⁷Излишно е да проверявам отделно това твърдение на Дарко (цит. съч., с. 16–17), че „уногурското племе, повлечено от сарагурското нашествие“ този път навлязло в Колхида и там загинало, тъй като неговата погрешност по-нататък така или иначе ще си проличи.

¹⁸Budapesti Szemle, CXCIV, 1924, p. 174.

¹⁹Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 44; срв. c: Ung. Jahrb. IX, p. 90.

Следователно в това голямо преселение на огурските народи, оногурите, бягайки от сабирите, са достигнали от западносибирската си родина до територията на Кавказ.

Следващото сведение за оногурите намираме в църковно-историческия труд на *Захарий Ретор*, написан първоначално на гръцки език, но достигнал до наши дни на сирийски. Относно времето на написването му знаем само, че Захарий е починал около 550 г., а произведението му обхваща събития до 491 г., но някой неизвестен писател го е преработил, като го е продължил до 569 г. Една глава на този труд, която е писана около 569 г., но се основава на по-стари византийски извори, изброява народите, живеещи в областта на Кавказ и на север от него. Сред тях отново се появяват имената на трите народа, които се споменават в откъса на Приск. В най-новия превод на латински на Брукс тези имена звучат по следния начин: „*Unāghur* populus qui in tabernaculis habitant, *Oghor*,..... *Sarurgur*.....“²⁰ Този списък на народите за жалост не определя по-конкретно техните местообитания. От наша гледна точка той представлява интерес единствено защото наред с тези народи споменава сабирите и аварите. Следователно споменатото от Приск преселение на народите е продължавало. Със сигурност ни е известно, че още през 515 г. сабирите се разполагат на север от Кавказ и опустошават византийските провинции²¹. А в средата на века там се появяват и аварите.

От трите сродни народа, тук за последен път се срещаме със сарагурите; изворите повече не споменават за тях. Името на огурите се появява още два пъти в по-късни византийски източници. От един откъс на Менандър (Exc. de leg. 453₁₀₋₁₃) научаваме, че през 569 г. огурите (*Ούρούρους*^a, *Ούρούρων*^b) са влезли в племенния съюз на тюрките и са живеели на запад от долното течение

на Волга. Това, че огурите са били покорени от тюрките, се потвърждава и от Теофилакт Симоката (ed. C. de Boor 258–259, където откриваме формата Ὀρούρος). Обаче и това име не се среща повече в изворите, вероятно защото, попадайки във властта на тюрките, те изчезват от погледа на византийците²².

От трите сродни народа само за оногурите имаме допълнителни данни. В написаната през 551 г. „Гетика“ на Йорданес, която, както е известно, се базира на загубеното произведение на Касиодор, а отчасти дори на Приск, са изброени народите, които живеят по северните брегове на Черно море и измежду тях – очевидно напредвайки от запад на изток – като последни споменава оногурите: „*Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium*.“ (Ed. Mommsen: 5, 37.)²³

Агамон, който е написал историята на годините 552–558, също познава името на този народ, но във връзка със събития, които са се случили преди неговото време. Той често споменава една крепост, която според твърденията му, по негово време е била наречена на името на Стефан Първомъченик, но за която той споменава винаги с името Ὀνούρουρις²⁴. Той посочва и причината за това. Разказва, че навремето на това място хуни, наречени оногури, влезли в битка с колхите, но претърпели поражение и в памет на това живеещите там дали на мястото това име: „*τῆν δὲ τὴν ἑπωνυμίαν ἐκ παλαιῶ ἔλαχεν τὸ χωρίον, Οὐννον ἴσως ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, τῶν δὲ Ὀνοούρων ἐπιλεγομένων, αὐτοῦ που ἔμβροχόντων τοῖς Κόλχοις, καὶ εἶτα νεκροῦμένων, καὶ ὡσπερ μνημείου χάριν καὶ τροπαίου τὴν ἐπίκλησιν ταύτην τῶν ἐπιχωρίων ἐπενεγκόντων*“²⁵ (HGM. II, 243₁₆₋₂₁). Авторът прибавя още, че той използва това старо име вместо християнското, единствено

²⁰Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, interpretatus est E. W. Brooks (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri, ser. III. tom. V. versio). Lovanii, 1924. II, p. 144–145. – Тъй като отделните преводи възпроизвеждат имената в различна форма, ще представлява интерес да ги изброим. Ahrens-Krüger (Leipzig, 1899.): Ungur... Ugar... Sirurgur...; Hamilton-Brooks (London, 1899.): Unnogur... Ogor... Sarurgur...; Rubens Duval (Chavannes: Documents 250. St.-Petersbourg, 1903.): Oungour... Ougar... Sarourgour...; Marquat (Streifzüge 356): Ūn(u)gur, Ūg(u)r, Sarurgur.
²¹Excerpta de insidiis, ed. C. de Boor, p. 146; Malalas, ed. Bonn, p. 406.

²²В интерес на пълнотата трябва да спомена, че в хрониката на Михаил Сирийски (ed. Chabot II, 364) се споменава за един народ на име Ρουγουραγε, живеещ в страната на аланите (Marquat, Streifzüge 485 *Лузурн*), когото отделни изследователи отъждествяват с огурите. По този въпрос виж цит. съч. на 491, Hómán, Magyar történet I, p. 45) – Marquat споменава едно арабско сведение: Unglb. IV, Marquat, p. 328.

²³Според Момзен в ръкописите могат да се прочетат и вариантите hunuguri, uniguri, hunucari, hunu**** и hunugiri.

²⁴Dindorf: HGM. II 217₃, 240₃₀, 241₁₅, 243₁₅, 243₃₀, 245₃, 246₃₀, 306₂₀, 309₁₈. – На някои места в ръкописите се среща и вариантът *оноуруриς*.

²⁵В cod. Vatic. gr. 151 (s. X/XI) и в cod. Venet. Marc. Gr. 522. (s. XV.) се чете вариантът *оноуруриς*.

заради архаизма, подхождащ на историческото произведение. На това дължим сведението му, което говори за нападението на оногурите над Лазика²⁶, чието време не може да бъде определено с голяма точност. По-горе вече видяхме, че трябва да търсим местопребиваването на оногурите на източния бряг на Черно море. Това нападение отново подсказва да търсим тяхното местопребиваване в северозападните предпланини на Кавказ, тоест на спомнатото преди малко място.

По-ново, ценно сведение за оногурите съобщава Менандър, който описва историята на годините 558–582, както и Теофилакт Симоката, чието произведение обхваща годините 582–602. Сведенията на тези двама писатели се допълват взаимно. Последното споменава, че оногурите (Ὀννογούροι²⁷) са имали един стар град, наречен Βακάξ, който обаче е бил разрушен от земетресение (ed. C. de Voog 260¹⁰⁻¹²). Тъй като обаче досега не сме успели да локализираме мястото на този град, това сведение не ни дава много информация. По-важен е един друг откъс от същия автор (също там 258²⁰), който съобщава, че появата на аварите изпълнила с голям страх народите, между които редом със сабирите се споменават²⁷ и Ὀννογούροι²⁸. Един откъс от Менандър определено казва, че през 558 г. аварите са влезли в битка с оногурите Ὀννογούροις и в същото време са разбили сабирите (Exc. de leg. 443). Всичко сочи, че тези сражения не са имали особено тежки последствия за оногурите. Две десетилетия по-късно отново се срещаме с тях и този път ги виждаме като огромен народ. За тях се говори в един откъс на Менандър, който запазва речта на тюркския каган²⁹ Τοῦρξαδος, от-

²⁶Византийска провинция в Мала Азия. [Бел. съст.]

²⁷В най-добрия ръкопис на автора, cod. Vatic. gr. 977 (s. XI/XII), на същото място се четат Ὀννογούροι, но за правилността на формата с р свидетелства Никифор Калист, който, преписвайки Теофилакт, на подходящото място (Migne: PG. p. 147. (385 D) запазва формата Ὀννογούροι.

²⁸Твърдението на Marquart (UngJahrb. IX, p. 90), че двете форми Ὀννογούροι на Теофилакт трябва да се разглеждат отделно и означават имената на два различни народа, според мен е лишено от всякаква основа.

²⁹Пиша това име така, вместо обичайното, Τοῦρξαδος, защото в по-добрия от останалите ръкописи „cod. Cantabrigiensis coll. SS. Trinit. O. 3. 23. (s. XVI.)“, който C. de Voog още не е познавал, винаги се появява само тази форма. Така вече е и при Marquart: Über das Volkstum der Komanen, p. 71 и UngJahrb. IX, p. 81.

правена през 576 г. към византийската делегация. Коганът на тюрките завършва заплашителните си думи с това, че властта му се разпростира оттам, където слънцето изгрява, дотам, където залязва, и като пример, освен аланите, споменава и племената на оногурите, които, въпреки че са се възправили срещу непобедимите тюрки, все пак не са постигнали нищо и подобно на други народи също са били поробени: „... τὰ φύλα τῶν Ὀννογούρων αἱ γὰρ ἐπὶ πολὺ θαρραλέοι τὲ τινες ὄντες καὶ τῇ οἰκείᾳ πίσυννοι δυνάμει ἀντετάξαντο μὲν τῷ ἀκαταμαχητῷ τῶν Τούρκων, οὐκ ἀπόναντο δὲ τῶν ἐλπίδων. ταύτη τοι καὶ ἵπακούουσιν ἡμῖν καὶ ἐν μοίᾳ καθεστήκασι δούλου“³⁰ (Exc. de leg. 206¹⁵⁻¹⁹). Това съобщение, което заслужава внимание с това, че тюркският каган говори за племената на оногурите, показва, че докато западните тюрки, след оттеглянето на аварите, разпрострели политическото си влияние и на територията на Кавказ, оногурският народ, който живеел там, попаднал под властта им. Следователно в края на VII в. оногурите са принадлежали към съюза на тюркската империя. По-нататъшните съобщения обаче недвусмислено доказват, че наред с името си те запазили и своята самостоятел-

Следващото ни съобщение е от VII в. Аноним от Равена, който въз основа на по-стари източници е написал произведението си към края на века (във всеки случай след 680 г.). Той споменава за земята на оногурите, която характеризира по следния начин: „Item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria, quam subtilius Livianus philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit, adserens < incolae > multitudinem piscium ex vicinantibus locus habere, sed, ut barbarus mos est, insulse eos perfrere.“ (Ed. Pinder-Parthey 170¹⁶–171⁵; срв. Schnetz: Archiv. f. slav. Philologie 1925. XL, p. 158.) Кой е този Ливаний, на когото се позовава авторът? Не можем да имаме предвид Либаний от IV в., а също не можем да знаем и за коя епоха се отнася това сведение, но за нас този извор все пак

³⁰В по-лошите ръкописи могат да се прочетат и вариантите οἰνογούρων, οἰνογούρων и οἰνογούρων, но споменатият ръкопис от Кембридж, заедно с още един ръкопис дават горната форма. Според това конектурата Ὀννογούρων на Нибул, както и цитираното по-горе 443⁸, са напълно неоснователни.

е ценен, защото дава по-точно географско определение на Оногория, която поставя³¹ между долното поречие на Дон и река Кубан.

Следващият ни източник се отнася за средата на VIII в. Това е един византийски епархийски списък, който между другото изрежда и имената на епископствата спадащи към метрополита на Дорос в Готската епархия в Крим. Интересуващата ни част звучи така: „Ἐπαρχία Γοτθίας α' Δόρος μητροπολις β' ὁ Χοτςήρων γ' ὁ Ἀστήλ δ' ὁ Χουάλλης ε' ὁ Ὀνογούρων ζ' ὁ Ρετέγ ζ' ὁ Οὐννων η' ὁ Τιμάταρχα“³². Следователно в нея отново се срещаме с оногурите, за които е организирано отделно епископство. Това обаче може да бъде разбрано само ако предположим, че оногурите са били многоброен народ и че сред тях покръстването от византийците е действало резултатно още от преди това.

Списъците на епископствата, както беше потвърдено и от най-новите изследвания, са били съставени в средата на VIII в.³³, което обаче не е пречка да свържем споменатите по-горе отдел-

³¹K. Miller (Die Ätesten Weltkarten, VI. Stuttgart, 1898, p. 42) го смята за достоверен откъс от Либаний от IV в., докато най-новото издание го споменава сред съмнителните откъси (Libanii opera, rec. R. Foerster, XI. Lipsiae, 1922. p. 669). Виж по този въпрос още J. Schnez, Onogoria: Archiv. f. slav. Phil. XL, p. 157–60, който подробно разглежда и географското разположение на Оногория.

³²Този списък е издаден за пръв път от C. de Boor (Zeitschr. f. Kirchengeschichte XII, p. 520–34); След него Кулаковски се е занимавал с него задълбочено (Журналъ Министерства Н. П. 315 [1898.] Febr. p. 173–202). Аз самият също подробно съм го разгледал в една от по-старите си статии (MНУ. XXIII, и 267 и сл.). След това се запознах и с ръкописа; споменатата по-горе част може да бъде открита на cod. Paris gr. 1555 A: (s. XIV.) fol. 27^r.

³³От по-новите изследователи А. А. Василев, в своя труд „Готи в Криму“ (Известия Росс. Акад. Истории материальной Культуры V., с. 210 и сл. [1927]) смята частта от списъка, отнасяща се до готския метрополис, за по-късна (XI в.?) добавка, но доводите му далеч не са убедителни. Дворник (Dvornik. Les Slaves, Byzance et Rome. Paris, 1926. p. 143 и сл.) го причислява към епохата на иконоборството. Най-скоро В. А. Мошин в своя труд „Ἐπαρχία Γοτθίας въ Хазарии въ VIII-мъ веке (Труды IV Създа Русских Академическихъ Организаций за границей I, с. 149–156. Белград, 1929.), запознанството с който дължа единствено на любовността на автора, убедително доказва, че интересуващият ни откъс е съставен в средата на VIII в.; във всеки случай преди 759 г. В по-старата си статия (цит. място, с. 267) го отнасях към събитията от VI в., но по-задълбочените ми изследвания върху историята на оногурите ме принудиха да се откажа от по-старата датировка. Съответно на това ὁ Χοτςήρων не може да бъде отнесено и към хазарите, а към хазарите.

ни данни от откъса с по-ранни събития. Създаването на епископството на оногурите можем да датираме още през VII в., но списъкът свидетелства несъмнено и за това, че в средата на VIII в. във Византия все още се е споменавало за него.

Накрая трябва да споменем още едно сведение. В ръкописите на т.нар. *Псевдо-Калистен* може да се прочете списък на народите, които покорил Александър Велики. В този списък с имена на народи наред с аварите, хазарите и българите се споменават и оногурите (*Ὀноγούρονα*)³⁴. Тъй като тук се среща и наименованието на руснаците, съставянето на този списък може да е станало само след IX в. От наша гледна точка това късно византийско наследство от легенди е интересно само доколкото споменава оногурите сред най-могъщите тюркски народи и така – въпреки оскъдните сведения, останали за тях – те вероятно са били добре познати.

Следователно, като обобщим досегашните си познания за оногурите, можем да кажем, че от шейсетте години на V в. до края на VII в. оногурите са живели постоянно на север от Кавказ, на източните брегове на Меотида, в поречието на река Кубан. Най-близките им съседи са сабирите и аланите. Занимават се с риболов и с търговия на ценни кожи, имат дори и град. Те са силен, голям народ, съставен от множество племена. За военните им начинания чуваме само веднъж, когато нахлуват в Лазика. Успешно отбиват чуждите нападения; през 558 г. се защитават от аварите, две десетилетия по-късно оказват съпротива на тюрките, но биват победени и за известно време са под тяхно владичество. Под влияние на византийското мисионерство се запознават и с християнството.

³⁴Pseudo-Callisthenes, nach der Leidener Handschrift herausgegeben von H. Meusel: Jahrbücher f. class. Philologie Suppl.-Band V. (Leipzig, 1871.) p. 792. При проучванията си на ръкописи в Италия се натъкнах на един друг ръкопис, който обаче съдържа само списък на народите под заглавие *βιβλος ἀλεξάνδρον περιέχων τὰς γλώσσας τῆς κοσμοποιίας* (cod. Vatic. gr. 972 s. XV. fol. 176–177). В него интересуващото ни име се среща във формата *ἀνογοῦρος*.

Толкова знаехме за оногурите от историческите извори, докато, проучвайки историята на Византия на Ю. Кулаковски, вниманието ни беше привлечено от един исторически извор, който хвърля светлина и върху по-нататъшната история на оногурите и която изследванията досега напълно пренебрегваха³⁵. Този нов извор е един теологически трактат на дякон *Агатон*. За автора и неговия труд знаем следното:

Както е известно по време на управлението на император Константин Погонат, проведенят през 680–681 г. Шести вселенски събор премахва монотелистичното течение и възстановява ортодоксията. Три десетилетия по-късно император Филипик Вардан (711–713 г.) за кратко още веднъж допринася за победата на монотелизма и първото му действие било да изгори съхраняваните в императорския двор документи от споменатия Константинополски събор. Когато вследствие на едно войнишко въстание Филипик бил свален, новият император, Анастасий, възложил на константинополския Агатон, който – по собствените му думи – е дякон и хартофилакс и същевременно протонотарий, тоест библиотекар и главен протоколист на Константинополската патриаршия, да замени изгорените документи с нови³⁶. Агатон изпълнил тази задача и прибавил към произведението си един епilog, който е достигнал до наши дни³⁷. За пръв път го публикува Ф. Комфи, взимайки го от един „*Tilianus ms. Codex*“³⁸, след това Д. Манси, който сравнява използвания от него ръкопис с изданието на Комфи³⁹. След това го публикуват и други.

В този си труд Агатон разказва, че на млади години, около 32 години по-рано, той е съставил актовете на VI Вселенски съ-

бор и то, по заповед на император Константин за императорския двор и петте патриаршии. Следователно личната му болка изиграва роля, докато описва как безбожникът тиранин Филипик Вардан изгаря собствения му труд. След като накратко характеризира другите му действия, той добавя, че божията правда го е постигнала, заради недостойните му дела. И тук следва тази част, която представлява интерес за нас: *κατὰ γὰρ τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου τῆς ἁγίας Πεντηχοστῆς ἰνδικτιώνος ἰα' ἄφνω περὶ δειλὴν ὀψίαν ἐπαναστάσεως αὐτῷ γενομένης ἀπροσδοκῆτως ἐκ τοῦ ἐπισχευθέντος ἐν τῇ Θράκῃ στρατοῦ διὰ τὴν προσεχῶς τότε καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ καὶ παραβάσεως τῶν συγκειμένων πάκτων γενομένην ἔφοδον τοῦ γειτνιαζόντος ἔθνους τῶν Οὐννογούρων Βουλγάρων μετὰ πλείστης αἰχμαλωσίας τε καὶ σφαγῆς τῶν ἐν τῇ Θράκῃ καταμενόντων Χριστιανῶν συλληφθεὶς ὁ αὐτὸς μισοβάρβαρος τύραννος καὶ τῆς βασιλείας ἀπωσθεὶς καὶ ἐκβεβλημένος πηροῦται παραχρῆμα τὰς ὕψεις...*⁴⁰

Или в превод: „В съботния ден пред светата Петдесетница, през единадесетия индикт, привечер внезапно настнал неочакван бунт против него от страна на струпаната в Тракия войска. Причина за това било, че точно по това време по негова вина и поради нарушението на сключения договор било извършено нападение от съседния народ на унугурите българи, които пленили и избили твърде голям брой от намиращите се в Тракия християни. Полуварваринът узурпатор бил заловен, лишен от императорската власт, изхвърлен и веднага ослепен с нажежено желязо.“ [Прев.: Ив. Дуйчев, ГИБИ, III, С., 1960, с. 182–183 – бел. съст.]

За събитията от 713 г. споменават и други извори, макар и значително по-късни. От трудовете на Теофан⁴¹ и патриарх Никифор⁴² знаем, че дунавските българи, чийто хан тогава е бил Тервел (702–718/9 г.), още през 712 г. нахлуват в Тракия и опустошавайки я, достигат дори и до стените на Константинопол. Тези извори съобщават също, че восначалникът на тема Опсикион,

³⁵Срв.: Кулаковский, История Византии III (602–717 г.). Киев, 1915. стр. 345.

³⁶По отношение на живота на Агатон и описаните събития виж: J. Hefele, Conciliengeschichte III. (Freiburg, 1877), p. 287, 307, 363–365; освен това: A. Heisenberg, Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta: Byzantinische Zeitschrift X, p. 505–14.

³⁷Пълното заглавие на произведението е: Ἐπίλογος τοῦ τῆν παρούσων βιβλίων ἰδιοχείρως ἀπογραφωμένου, ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν ὑπὸ Βαρδάνου τοῦ τυράννου καὶ παύσεως κατὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμένης ἕκτης συνόδου τετολμημένων.

³⁸Historia haeresis Monothelitarum (Paris, 1648), p. 200–208.

³⁹Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XII. (Florentiae, 1766) p. 189–96.

⁴⁰Combefis, цит. съч. 204_{D-E}; Mansi, 193_B. – Публикувам текста въз основа на съставката на двете издания. Имат следните различия: *δειλὴν* Combefis; *δειλιὴν* Mansi; *παραβάσεως* Combefis, Mansi. Що се отнася до името на народа в латинския превод на Combefis откриваме следната форма: *Ummogorum Bulgarorum*, при Mansi обаче е *Hungarorum Bulgarorum*.

⁴¹Ed. C. de Boor, p. 382–383.

⁴²Ed. C. de Boor, p. 48–49.

който, според Никифор, е бил изпратен, за да защитава Тракия от нападенията на българите, е скроил заговора, довел е до свалянето от власт и до ослепяването на Филип на 3 юни 713 г.⁴³ Следователно тези сведения напълно съвпадат с разказа на Агатон. Те се различават само в едно – и от наша гледна точка то е най-важното – Теофан и Никифор наричат народа на Тервел българи, новият извор, Агатон, обаче ги нарича уногур-българи.

Занимахме се подробно с личността и възникването на произведението на Агатон, а също и със събитията на епохата, за да можем да изследваме кой е бил този, който ни е оставил това ценно сведение и как трябва да преценяваме сведенията му от гледна точка на достоверността. Агатон пише в произведението си, че по времето на Събора от 680/681 г. е бил още млад. Епилога си обаче той пише във вече напреднала възраст. Следователно Агатон е преживял историята на епохата от 680 до 713 г., а заедно с това и завладяването на териториите от дунавските българи и първите три десетилетия от създаването на новата българска държава. Значи той пише за събитията като техен съвременник, което само по себе си предизвиква доверие към сведението му. Ако се прибави и това, че е живял в Константинопол, в непосредственото обкръжение на императорския двор и патриаршията, смятам, че спокойно можем да приемем, че добрата му осведоменост не подлежи дори на сянка от съмнение. От това следва, че завладяващите земите си дунавски българи през 713 г. във Византия все още са били наричани оногур-българи. Това наименование обаче не би могло да бъде произволна комбинация; знанието за това би могло да произхожда единствено от самите българи.

Сведението на Агатон свързва историята на оногурите, с които за последен път се срещнахме на източния бряг на Меотидата, с историята на дунавските българи и хвърля светлина върху произхода на дунавските българи, което досега – макар че данни и следи водеха и в тази посока – не беше доказано.

⁴³За тези събития вж.: J. V. Bury. A history of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene. (London, 1889.) II, p. 367–370. – В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. (София, 1918.) I, с. 176.

По-нататък ще разгледаме въпроса, по какъв начин може да се съпостави този нов извор със свидетелствата от другите извори, тоест ще се опитаме да преразгледаме въпроса за произхода на дунавските българи.

II.

Една група византийски извори считат, че народността име *българи* произтича от някой си *Βουλγαρος*, който уж бил племенен вожд на този народ⁴⁴. Това сведение обаче, подобни на което в средновековната историческа литература се срещат често, е именно такова псевдонаучно творение, както и свързването на името на българите с река Волга, което също се появява за пръв път във византийски извор⁴⁵. По отношение на името в по-ново време се чува две мнения. Дечев го смята източногерманско по произход⁴⁶, докато Дюла Немет решава, че то е тюркско. Според него тази дума е „смесица“, тоест означава народ, който се е образува от сливането на различни елементи⁴⁷.

Сега да видим къде и кога се появява за първи път това име в историческите извори⁴⁸. Вземайки предвид последователността на събитията от сведенията, името се среща за пръв път сред откъсите от труда на Йоан Антиохийски, според когото император Зенон още през 482 г. ги вика на помощ срещу източните готи⁴⁹. За битките между източните готи и българите ни информират и други извори⁵⁰. От 499 г. българите вече опустошават границите на византийската империя и от първата половина на

⁴⁴В един непубликуван списък на народи (Genesios, ed. Bonn. 85²²–86; Leon Diakonos, ed. Bonn. 103^{22, 23}) и cod. Vatic. Urbin gr. 140 (s. XIII.) fol. 225^v може да се прочете: *οἱ δὲ βουλγαροὶ ἀπὸ βουλγαροῦ τοῦ φυλάκτου αὐτῶν ἐπικληθέντες*. В хрониката на Михаил Сирийски (цит. изд. II, с. 363) също се среща един *Bulgarios*.

⁴⁵Nikephoros Gregoras, ed. Bonn. I, 26^{19, 21}.

⁴⁶Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Ortsnamenforschung II, p. 198–216.

⁴⁷La provenance du nom *bulgar*: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II, p. 217–222 (Cracoviae, 1927). Така го обяснява още Томашек: Pauly-Wissowa, Realencyclopädie III, p. 1040. Срв. със Златарски (цит. съч., с. 37).

⁴⁸Историческите данни, свързани с българите в най-близко време са най-пълно разработени от Златарски в цитираното му произведение на български език. Най-старите сведения съставя и Дечев, цит. съч.

⁴⁹Excerpta de insidiis, ed. C. de Boor 135¹⁶.

⁵⁰Ennodii Panegyricus: MGH. AA. VII, 205, 211.

VI в. многократно нахлуват в Тракия и Мизия⁵¹. През 514/5 г. българи срещаме и във въстаническата армия на Виталиан, който тръгва от устието на Дунава и се насочва към Константинопол⁵². Всички тези факти доказват, че народът, който византийците наричат *българи*, се е появил от северното крайбрежие на Черно море. И наистина трудът на Йорданес от средата на VI в. определя тяхното местопребиваване именно там (ed. Mommsen 5.37). Почти от същия период е и известието на Козма Индикоплевст, който в труда си от 547–549 г. сред християнските народи споменава „хипербореиското местообиталище на скити, хиркани, херули, българи“, което обаче не определя по-точно⁵³. По-важно е съобщението, съдържащо се в писания около 569 г. списък на народи от църковната история на Захарий, където ясно се казва, че „отвъд вратите“ (= на север от Кавказ) живеят българите⁵⁴.

Изследването на всички тези съобщения показва, че името *българи* се появява за пръв път в края на V в. по северното крайбрежие на Черно море. Тук би трябвало да се е образувал този нов племенен съюз или империя, чиито членове са носили това име. Ако се замислим и за това, че всички тези извори използват за очевидно един и същи народ ту името *хуни*, ту името *българи*⁵⁵, че според ясното сведение на Йорданес след разпадането на империята на Атила хуните са се оттеглили към северното крайбрежие на Черно море, че появата на името *българи*, което според тълкуването на Дюла Немет означава „смесица“, е непосредствено предхождано от появата на огурските народи по източните

брегове на Меотида, то тогава най-вероятно изглежда предположението, че народността име *българи* дължи произхода си на сливането в едно на западни хунски и източни огурски елементи. Въз основа на тези разсъждения, трябва да се присъединим към схващането на Балинт Хоман, според когото създателят на „българското“ обединение е бил най-малкият син на Атила, Ирник, оттегил се след смъртта на баща си на изток, когото и народността традиция на дунавските българи е поставила начело в Именника на българските ханове⁵⁶. Но същевременно трябва да допуснем и това, че в тази нова народностна единица – дори и да е възникнала под водачеството на хуните – са преобладавали вече огурските елементи и скоро са заели ръководна позиция. Въз основа на езикови доказателства Дюла Немет вече е установил, че „срещнем ли народи, наречени огури, със сигурност можем да приемем, че става дума за българи“ (Budapesti Szemle 1924. CXCV, p. 174). Всичко говори, че това твърдение е валидно и в обратна посока – чуем ли за българи, попадаме и на огурски следи.

След всичко казано дотук да преминем към разглеждането на сведенията, засягащи произхода на дунавските българи. Както е известно два византийски исторически труда – писаната между 810–815 г. „Хронография“ на Теофан и трудът на Патриарх Никифор (+ 829 г.), писан почти по същото време – са запазили за нас сведението за настаняването на дунавските българи по тези земи. Силното съвпадение между разказите на тези автори несъмнено говори за това, че и двамата са ползвали един и същ общ извор. Можем дори да определим приблизително времето, по което е писано това изгубено историческо произведение. Общият извор, както ще се убедим, е писан в края на VII в., тоест повече от сто години преди трудовете на Теофан и Никифор.

Теофан (ed. C. de Boor 356–359) и Никифор (ed. C. de Boor 33–34), както и общият извор от VII в., запазен по-вярно в по-подробния разказ на първия автор, отколкото в откъса на Никифор, датира появата на дунавските българи в Тракия през 679 г. С това събитие източникът свързва разказ за произхода на бъл-

⁵¹Marcellini comitis Chronicon: MGH. AA. XI, 95, 96, 103, 104; Theophanes, ed. C. de Boor 143, 217, 218.

⁵²Malalas ed. Bonn. 403.; Theophanes 160₁₄; Georgios Monachos, ed. C. de Boor 619₂₁.

⁵³The Christian Topography of Cosmas Indicopleuste, ed. E. O. Winstedt, 119₂₈ (Cambridge, 1909).

⁵⁴„et ultra easdem portas Burgare et lingua eorum populus paganus ac barbarus urbes habent.“; (Ed. Brooks II, 144.)

⁵⁵В това отношение е интересно, че авторите от по-късните епохи променят името хуни на по-ранните автори на *българи*. Срв. Malalas 437₁₉, 437₂₂, 438_{2, 6, 9, 11}, 451₁₁; Theophanes 217_{26, 27, 29}, 218_{2, 6, 10, 11}, 219₉. По-ранните източници наричат хуни дори дунавските *българи*. Така например: Nikerphoros patriarcha, ed. C. de Boor 69; τῶς Οὐγγῶν Βουλγάρους; Vita Ioannici, Acta SS. Nov. II, 386 c: Οὐγγων ἔθνος ἥτοι Βουλγάρων; Philotheos, ed. Bury 156₁₀; Οὐγγων ἥτοι Βουλγάρων и други.

⁵⁶Срв. с Gombocz: MNY. XVII, p. 15–21 (= UngJahrb. I, p. 194–203). – Hóman, Magyar történet I, p. 48.

гарите, които накратко може да бъде обобщен по следния начин. Старата голяма България е била в земите между Меотида и Кубан (*ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἢ μεγάλη*), където са живели и котрагите *Κότραγοι*, сродно на българите племе. По времето на император Константин III (641–668) владетел на България и котрагите бил *Κοβράτος*, който имал петима синове. Малко след смъртта на баща си, въпреки бащиния съвет, те се разделили и всеки повел със себе си собствения си народ. Първият *Βαϊανός* (у Теофан *Βατβαϊάν*) останал на древната им земя, вторият, *Κότραγος*, се преместил на западния бряг на река Дон. Четвъртият син, чието име изворът не споменава, преминавайки Дунава, станал поданик на аварите в Панония, а петият, чието име също не се споменава, попада под властта на римляните в равненския Пентаполис. Накрая третият син *Ἀσπαρούχ*, преодолявайки реките Днепър и Днестър⁵⁷, се заселил край Дунава. След като по този начин се разделили на пет части, последвало настъпление на хазарите и първият син бил принуден да стане техен данъкоплатец.

Несъмнено това сведение произтича от два извора: народностната традиция на дунавските българи и произволните комбинации на византийския хронист. Този факт излиза наяве при критическото изследване на отделни части от разказа⁵⁸.

Преди всичко установяваме, че *Κοβράτος*, от извора ни (в Именника на българските ханове: Коуртъ, или **Къртъ**) е бил историческа личност, позната и от други извори⁵⁹. От тях знаем, че в

⁵⁷Към това място от Theophanes (357₂₇ – 358₃) виж уместната поправка на текста на V. Beševliev: *Byzantinische Zeitschrift* XXVII, p. 35.

⁵⁸Срв. Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, p. 503 и сл. – цит. съч. Gomboz – цит. съч., Златарски, с. 96 и сл. – Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen*, p. 35 и сл.

⁵⁹За Кубрат: Nikephoros patriarcha 24; *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, translated by R. H. Charles (London-Oxford, 1916.) p. 197; *Geographic de Mod' se de Corène (= Anania Sirakac)*, ed. Soukry (Venise, 1881.) p. 17, 25 – Срв. Златарски, цит. съч. с. 84 и сл., Fehér, цит. съч. p. 37 и сл., Номан, цит. съч. p. 54 и сл. – Що се отнася до името, Геза (Фехер се опитва да докаже достоверността на формата *Kurt* в „Остатъци от езика на дунавските прабългари“ [с немски вариант: *Die Sprachreste der Donaiprotobulgaren*]; *Bulletin de l'Institut archéol. Bulgare V*, 130, 153. – Az самият, въз основа на византийските източници използвам *Kovrat*, тъй като вариантите на Именника на българските ханове се извличат от гръцките форми по-лесно, отколкото обратно. Златарски също пише *Кубрат*.

младежките си години той е живял във византийския двор; там е приел християнството и е бил в съюз с император Ираклий, с когото го е свързвало близко приятелство. Един от изворите ни споменава също, че Кубрат⁶⁰ въстанал срещу аварския каган и изгонил хората му от земята си. От всички тези данни е ясно, че през VII в. Кубрат, съвременникът на император Ираклий (610–641 г.), с подкрепата на византийците основал нова българска държава, за големината на която нямаме точни данни, но центърът ѝ несъмнено е бил територията между реките Дон и Кубан – източното крайбрежие на Меотида. От общия извор на Теофан и Никифор е очевидно и това, че тази империя малко след смъртта на Кубрат – това събитие Златарски датира през 642 г. – се разпаднала и една част от българския народ напуснала древните си земи, другата част обаче, чийто водач бил Баян, останала в земите на Меотида. За Баян текстовете на Теофан и Никифор еднозначно твърдят, че „до ден-днешен остана на древната си земя“, а Теофан дори изрично подчертава, че Баян „до ден-днешен“ плаща данък на хазарите. Двамата автори биха могли да определят епохата по този начин само чрез общ извор и именно това определя времето на неговото възникване, както вече е забелязал и Златарски⁶¹. Тъй като Кубрат е живял през първата половина на VII в., то и синът му не би могъл да живее повече от първата половина на VIII в. Следователно всичко сочи към това, че общият извор е от края на VII в.

По същия начин историческа личност е и третият син на Кубрат. Според нашия извор *Ἀσπαρούχ*, чието име Именникът на българските ханове познава и във формите Исперих и Еспер[ер]их, повежда дунавските българи, предците на днешните българи, към новата им родина.

Ако вземем под внимание сведението на Агатон, е несъмнено, че дунавските българи или поне управляващата им прослойка са били от *оногурите*. Но до нас е достигнало и едно друго византийско сведение за произхода на дунавските българи. У Кон-

⁶⁰В цялата си студия авторът използва името *Kovrat* (вж. кр. на бел. 59). [Бел. съст.]

⁶¹Златарски, цит. съч., p. 98. – Срв.: Весиберг, *Византийский Временник XV*, с. 241.

стантин Багренородни четем, че българите преминават Дунава към края на управлението на император Константин Погонат (668–685 г.), „когато стана известно и името им, защото преди това ги наричаха *оногундури* (*Ὀνογουνδοῦροις*)“ (De thematibus, ed. Bonn. 46_[1]). Това сведение се допълва от патриарх Никифор, който на едно място споменава, че Кубрат е господарят на *уногундурите* (*Ὀἰνογουνδοῦρων*) (ed. C. de Voog 24₁₀)⁶², както и от Теофан, който започва разказа си с думите „трябва да стане реч и за старата история на *уногундур-българите* и котрагите (*τῶν Οἰνογουνδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων*)“ (ed. C. de Voog 356_{19–20})⁶³. Ако сравним тези сведения с данните на Агатон, става очевидно, че *оногундур* съпада с името *оногур*. Друг въпрос е отношението между двете именни форми. Тъй като името *оногундур* е достигнало до нас от три различни извора т.е. не може да мислим за изопачаване на текста – и понеже формата на Агатон *уногур* също заслужава пълно доверие, остава възможно единствено предположението, че *оногундур* е или българо-тюркски вариант на *оногур*, или деформирана чрез чуждоезично препредаване форма. Изясняването на това все още е задача на тюрколозите⁶⁴.

Сведението на Агатон следователно не само ясно доказва това, че трябва да търсим предците на дунавските българи сред оногурите, но и това, че в началото на VIII в. това име все още е било познато сред дунавските българи. По-късно то напълно изчезва, изгласкано от събирателното име *българи*, което става народностно име на днешните българи. Всичко това в пълна степен потвърждава теорията на Златарски, който, без да познава сведението на Агатон, също свързва произхода на дунавските българи с оногундурите (цит. съч., с. 123). В същото време отпа-

⁶²Хрониката на Йоан, епископ на Никиу, която също описва извора на Никифор, вместо това име използва *хули* (197₄₇).

⁶³В ръкописите се четат и вариантите *οἰνογουνδοῦρων*, *οἰνογουνδοῦρων*, *οἰνογουνδοῦρων οἰνογουνδοῦρων* и *οἰνογουνδοῦρων*. В латинския превод на Анастасий се среща *Onogundurensium*. Докато патриарх Никифор, който черпи от същия общ извор, вместо двойното име пише *Οἰνων καὶ Βουλγάρων* (цит. съч., 33_[3–4]).

⁶⁴Формата *оногундур* произхожда от *оногур* още според Munkácsi: Ethnographia VI, p. 370; срв. Fehér, цит. съч., р. 44.

дат от само себе си предположенията на Геза Фехер (цит. съч., р. 46, 79; срв. с Turán, IV, р. 34, 36) и Балинт Хоман (цит. съч. с. 56), които в дунавските българи виждат остатъци от кутригурите.

Но сведението на Агатон означава и нещо повече. Тъй като според патриарх Никифор Кубрат е бил „господар на оногундурите“ и определението му за основаната от Кубрат „Велика България“ точно съвпада с местопребиваването на оногурите, очевидно е, че трябва да приемем оногурите за управляващ народ в империята на Кубрат. И понеже, както се убедихме, през 576 г. оногурите са били в племенния съюз на тюрките, следва да допуснем, че Кубрат е бил този, който е освободил народа си от положението на зависимост. (Срв. с цит. съч. на Златарски с. 87 и сл.) Същевременно не можем да изключим предположението, че създаването на споменатата оногурска епископия, за съществуването на която осведомява споменатият списък на епископствата, е свързано с пребиваването на Кубрат във Византия и тамошното му покръстване⁶⁵.

Ако решим, че историческата достоверност на Баян също не подлежи на съмнение, защото авторът на общия източник се позовава на него като на свой съвременник, то можем да заключим, че през първата половина на VII в. в земите на Меотида е възникнала една голяма оногуро-българска империя, чийто основател е бил Кубрат, но която се разпаднала скоро след неговата смърт. Един от синовете на Кубрат – Исперих, заедно с част от оногурите се отправил на запад, а другите – под водачеството на Баян, останали по старите си земи. Историческата достоверност на тези събития е извън всякакво съмнение. Това обстоятелство сочи, че неизвестният автор на общия извор е почерпил от достоверно място всичко записано за произхода на оногуро-българите и за споменатите трима членове на оногуро-българското ханско

⁶⁵Поради липса на данни не можем да установим с какъв ефект се е разпространявало християнството сред оногурите. Трябва да споменем обаче интересната аналогия, че посещенията в Константинопол и покръстването на унгарските вождове Дюла и Булчу е последвано от посланичеството на епископ Йеротей в *Точкия*, както и пребиваването на Кубрат в Константинопол – от създаването на оногурската епископия; срв. Skylitzes-Kedrenos, ed. Bonn. p. 328.

семейство от VII в. Този извор обаче не би могъл да бъде друго освен народната традиция на самите дунавски българи, които в края на VII в. точно са съхранявали едва половинвековните исторически спомени за своя произход, древната си родина и владетелския род, завладяло новите им земи.

Но във връзка с империята на Кубрат в общия извор се споменава и за котрагите, и за още трима негови синове. Нека изследването ни продължи с проверката на това, доколко могат да се приемат за достоверни тези сведения. От двата достигнали до нас преписа на общия извор Теофан започва разказа си с думите, че желае да разкаже за старата история на оногуро-българите и котрагите. Следователно, ако по-нататък той пише просто *Βουλγαρία*, съответно *Βούλγαροι* и споменава котрагите винаги отделно от тях, става очевидно, че той, който черпи от народната традиция на дунавските българи и желае да осветли произхода на дунавските българи, под „българи“ разбира оногуро-българите.

За котрагите изворът ни дава представляващото интерес сведение, че те някога също са живели на територията на „Велика България“ и са били в племенно родство *ἀμόφιλοι* с българите (оногурите). Въпросът е можем ли да подкрепим това твърдение с исторически данни.

Народността име *Κότραγοι*, както единодушно считат изследователите, е еднакво с народността име *Κουτρίγουροι*, което се появява във Византия през 547 г. Този народ обаче по това време е разположен на запад от Дон и опустошава територии на Византийската империя. Императорският двор настройва срещу тях утигурите, които според Прокопий са техни близки сродници. Утигурите нападат кутригурите и ги побеждават. А ако знаем това, че – както по-горе очертахме – от края на V до средата на VII в. срещу Византия извършват нападения един след друг народи, наричани се *хуни*, и *българи*, то трябва да предположим, че зад тях поне отчасти се крият *кутригурите*, които, както ще видим, по-късно наистина се появяват под името *българи*.

Прокопий е запазил известната легенда за произхода, разказваща за кутригурите и утигурите (ed. Nagy II, p. 503–504). Според нея двата народа, които произлизат от двама братя, чийто баща е бил крал на хуните, първоначално са живели на източния

бряг на Меотида; но водени от легендарния чуден елен, пресклили кимерийския Босфор и победили живеещите там готи. След това утигурите се върнали в древната си родина, а кутригурите се заселили на запад от Дон. Вече съм доказал, че Прокопий е почерпил легендата си за чудния елен от загубеното произведение на Приск⁶⁶. Това обстоятелство изисква предпазливост по отношение на неговото сведение. Историческото ядро на разказа му виждаме в това, че кутригурите и утигурите са били сродни народи, както доказва и един друг откъс от Прокопий, както и това, че древното им местообиталище е бил източният бряг на Меотида. Последното обстоятелство се подсилва от факта, че в списъка на народите от произведението на Захарий Ретор, който произхожда от по-стар византийски извор, *kotrighar* се намира сред народите, живеещи на север от Кавказ (цит. изд. II, 144₃₀). Следователно в древността кутригурите и утигурите са пребивавали на същата територия, на която са живели оногурите, тоест там, където византийският извор поставя „Велика България“. Следователно трябва да приемем за достоверно твърдението на нашия извор относно древното местообиталище на кутригурите.

Не е толкова просто обаче да се определи в какви отношения са били оногурите с кутригурите и утигурите. Изясняването на този въпрос е занимавало много изследователи. Геза Фехер се стремеше да докаже, че през VI в. *оногурите* се разделят на две и че техните имена са съответно *кутригури* и *утигури*, както и че името *оногури* известно време е било еднозначно с *утигури* (цит. съч., р. 33 и сл.; сравни с Turán IV, р. 26). Балинт Хоман търси друго обяснение. Според него името *утигури* (той използва формата *утургур*) е името на нов племенен съюз на оногурите и сабирите, възникнал около 545 г. (цит. съч., с. 49–50). Срещу тези твърдения ще посочим следното. В средата на VI в. утигурите не могат да бъдат отъждествени с оногурите, защото съдбата им е различна. Една част от утигурите, както доказват думите на Менандър, през 568 г. е под властта на аварите; друга тяхна част

⁶⁶EPHk. XXXVIII, p. 287–288. – Правилността на тази моя констатация се оспорва от Fehér (цит. съч., с. 31).

през 576 г. е в тюркския племенен съюз. Наистина по същото време тюркският каган нарича свои роби и оногурите, но именно обстоятелството, че Менадър, разказвайки събитията от една и съща година в един и същи откъс, споменава отделно двете имена, изключва възможността да ги е използвал с еднакво значение (Exc. de leg. 204, 206, 208)⁶⁷. Що се отнася до присъединяването на отделни сабирски племена към оногурите, то някои следи го правят много вероятно⁶⁸. Това събитие обаче, според мен, е могло да се случи едва след разбиването на сабирите през 558 г., защото от източниците става ясно, че това, което разпръсква огромния сабирски народ, е голямото нападение на аварите (Exc. de leg. 443₉). Оттогава части от тях се срещат само на юг от Кавказ⁶⁹. Тъй като обаче името *утигур* се появява още около 547 г., то не би могло да означава новото обединение на оногурските и сабирските племена. Но по-важният контрааргумент на теориите на Фехер и Хоман е това, че в историята на оногурите, както видяхме, има последователност, въпреки че византийските извори ги споменават относително рядко. Народът, който изворите ни обрисуват като толкова велик и когото по-късно откриваме отново в дунавските българи, не би могъл да смени за няколко години името си с името на утигурите. Според нас в средата на VI в. като понятия двете имена не са еднакви и утигурите са живели на север от оногурите⁷⁰. Това, че утигурите, след кратка поява като народ от тюркския съюз, изчезват от изворите, може да ни наведе само на извода, че те са изпаднали от кръга на инте-

реси на византийците също, както и огуриите. Поради липса на извори не можем да проследим по-нататъшната им съдба.

Но дори да считаме за изключено еднаквото значение на народностните имена *оногур* и *утигур* в средата на VI в., все пак трябва да предположим, че кутригурите и утигурите са били в близко родство с оногурите. За това свидетелства общата древна родина, но още по-решаващо значение има общият корен (*o*) *гур*⁷¹, който откриваме и в имената *кутригур* и *утигур* (*утигур*). Това обстоятелство подсказва, че двата народа са принадлежали към голямата група на *огурските* народи. Установяването на това обаче неизбежно води до предположението, че около 463 г. кутригурите и утигурите, заедно с останалите огурски народи, са се изтеглили от Западен Сибир към района на Кавказ⁷². Не можем да определим по-точно отношението им към оногурите, но са възможни два варианта. Те или са взели участие в преселението на народите в средата на V в. отделно от оногурите, вече като оформени самостоятелни единици, или пък са се отделили от сродните им народи в родината край Меотида по-късно, но във всеки случай преди VI в. Ако си припомним легендата за произхода на Прокопий, то последното предположение е по-вероятно. Но както и да е протекъл този процес, изглежда не подлежи на съмнение, че сведението на нашия извор, според което котрагите са били племенни родственици на жителите на „Велика България“, трябва да бъде приемано за достоверно. А ако това е така, тогава всяка вероятност сочи, че неизвестният византийски автор и тук е черпил от достоверен български извор.

Нашият извор обаче съобщава също така, че Кубрат е бил владетел не само на оногуро-българите, но и на котрагите. Нека

⁶⁷Заслужава внимание и различаването на τῶν φύλων τῶν Οὐτιγούρων и τὰ φύλα τῶν Οὐτιγούρων.

⁶⁸По този въпрос виж: Gyula Németh. MNy. XXV, p. 81–88.

⁶⁹Данните на Фехер, отнасящи се до сабирите, (цит. съч., р. 48) могат да бъдат допълнени още със следното. След големия разгром от 558 г. се появяват не само веднъж, през 576 г., за тях става дума и във връзка със събитията от 572 и 578 г. Тогава обаче вече не е останала и следа от старото им величие. Виж откъсите на Теофан Византиец и Менадър (Dindorf: HGM. I, p. 448; Exc. de leg. p. 201, 210, 463).

⁷⁰Златарски, цит. съч., с. 33; Schmetz, цит. съч. 160; Дечев, цит. съч., с. 208–209 различават *утигурите* от *оногурите*. Това естествено не изключва възможността между оногурите и утигурите да е имало политическа връзка. Това обаче, по думите на Менадър, можем да си представим само по начина, че утигурите са били част от племенния съюз на оногурите.

⁷¹Németh: MNy. XVII, 206. KCSA. I, 151. – Друго обяснение, но според нас неправилно вж. у Marquart, Извѣстiя Русск. Археол. Инст. въ Кн. XV, с. 11 и сл. и UngJahrb. IX, p. 80. – В труда си за тези две имена използвам по-често срещаните се форми от византийските извори.

⁷²Датировката на Прокопий, свързана с легендата за произход, която сочи приблизително 430 г., не може да бъде сериозна пречка за това предположение, защото в хронологично отношение Прокопий и без друго е недостоверен и защото той – както ясно проличава от текста (цит. съч., II, p. 505) – дава въпросната датировка само като terminus post quem.

видим накратко какво казват изворите за историята на кутригурите.

Около 558 г. Агатон пише за кутригурите и утигурите, че от постоянни битки и набези са се източили, „разпръснати слугуват на други“ и дори са загубили древните си имена. (Dindorf, HGM. II, p. 392). Тези думи на Агатон се потвърждават и от други извори, които дават следната картина. Една част от кутригурите още преди това е попаднала под византийска власт. Според сведението на Прокопий през 550 г., след като утигурите разбиват кутригурите, император Юстиниан заселва в Тракия две хиляди кутригурски семейства (ed. Haury II, p. 585–586). Много от тях още преди това са се наемали на служба при византийците. По времето на италианския готски поход в армията на Велизарий срещаме съюзнически варварски отряди (foederati), които Прокопий нарича хуни или архаизирайки, масагети (massageta). В един случай имаме възможност да установим, кои са били тези хуни или масагети. През 530 г. водачът на един от тези съюзнически отряди на италианската армия е бил някой си Синий, същият обаче – както и самият Прокопий подчертава – е водач на подчинилите се през 550 г. кутригури (пак там I, p. 362, II, p. 586). Проникналите във Византия кутригури са били само един малък отломък от този народ. Същевременно отново от Прокопий знаем, че през 549 г. дванадесет хиляди кутригури се сражават на страната на гепидите срещу лангобардите (пак там II, p. 582)⁷³. Голяма част от кутригурите и утигурите обаче около 568 г. попадат под властта на аварския каган Баян. Това проличава от искането на аварския посланик византийският император да изплаща даваното дотогава на тези два народа годишно възнаграждение на аварския каган, като на техен владетел (Menandros, Exc. de leg. 196)⁷⁴. Известно ни е също така, че в същата година аварският каган изпраща десет хиляди кутригури за опустошаването на Далмация (Exc. de leg. 458). Следователно е очевидно, че аварите, преди

⁷³Сред тези „масагети“ и „хуни“ Прокопий е отбелязал имената на много народи. Тези имена в по-голямата си част показват чисто тюркски произход.

⁷⁴Срв. Theophylaktos, 260¹⁰, където *Κοτζαγγήροι* = *Κοτσαγγήροι*.

да са се заселили на територията между Дунав и Тиса, са покорили кутригурите и утигурите и са повели със себе си една част от кутригурите в новата си родина. И ако по-късно, дори още в началото на VII в., срещаме сред аварите българи, които воюват заедно с тях – за това имаме много данни⁷⁵ – тогава не можем да се съмняваме, че тези българи са покорените и живеещи под аварска власт кутригури. Западни извори съобщават и за това, че живеещите във властта на аварите българи въстали около 630 г. и една част от тях забягнала в баварски земи, а друга около 665 г. се преместила в Горна Италия⁷⁶.

Ако сравним тези данни със сведенията от общия извор и се замислим, че Кубрат по думите на Никифор въстанал срещу аварския каган, то виждаме да се потвърждава мнението, че Кубрат освен на оногундур-българите е бил господар и на котрагите. Император Ираклий се съюзва с него директно срещу аварите, защото е имал интерес да отслаби властта им, засилвайки меотидските българи. Така става разбираемо, че Кубрат, след като основава държавата на оногурите, освобождава от аварско владичество техните племенни роднини, живеещите на запад от Дон кутригури, и ги включва в съюза на оногуро-българската държава⁷⁷. Следователно изворът ни и тук е черпил от традицията на дунавски-

⁷⁵През 600 г. очевидно съставляват отделен отряд в аварската армия (срв. Theophylaktos Simokattes, ed. C. de Boor, p. 251). – През 626 г. заедно с аварите участват в обсадата на Константинопол (Срв. Georgios Pisides, ed. Bonn, p. 55, 63). – В средата на VII в. една част от българите, намиращи се под аварска власт, се преместват в околностите на Солун (Acta SS. Oct. IV, p. 179, 181, 188).

⁷⁶За това съобщават Фредегарий и Павел Дякон; срв. Златарски, цит. съч., р. 118., Fehér, цит. съч., с. 36, Hóman, цит. съч., р. 56.

⁷⁷За това виж Златарски, цит. съч., р. 91 и сл. – аварското нашествие от 558 г. само отчасти увлича със себе си кутригурите към междуречието на Дунав и Тиса и една част от тях остава на старото им местообитание. През 568 г. аварският каган Баян нарича утигурите и кутригурите свои поданици. През 576 г. обаче откриваме утигурите в съюза на тюрките, което доказва, че Анагай, когото Менаандър определено нарича владетел на утигурите, заедно с тюркската войска шурмува град Боспор. (Exc. de leg. 204, 208). Въз основа на това трябва да се предположи, че живеещите на юг от Дон кутригури отчасти също са останали в старите си територии.

те българи, обърква само хронологията, защото котрагите (кутригури) пресичат Танаис⁷⁸ не след смъртта на Кубрат, а ги откриваме на левия бряг на Дон още в средата на VI в. От това обаче проличава също, че *Котраг* от нашия извор не е бил историческа личност, нито син на Кубрат, а попада в разказа на византийския извор само като предтеча, дал името си на кутригурите⁷⁹.

Подобна хронологическа грешка е допуснал изворът ни и в сведенията си за четвъртия и петия син с неизвестно име, както и по отношение на техните народи. Ако си припомним обрисуваните дотук събития от историята на кутригурите и утигурите, веднага става ясно, че народите на четвъртия и петия син, чиито имена са неизвестни, също са оставили историческа дияра за своето съществуване. Онези останки от народи, които се преселват под аварска власт в Панония, а след това попадат под византийска власт в равенския Пентаполис, откриваме в онази част от кутригурите, която първо под името *кутригури*, а по-късно под името *българи* се появява в изворите като народ, действително намиращ се във властта на аварите и части от който действително достигат до Горна Италия. Византийското съобщение и тук обаче е объркало хронологията на събитията, защото попадането на кутригурите под властта на аварите става не след управлението на Кубрат, а цяло столетие по-рано. Следователно само византийският хронист е приписал тези двама сина на Кубрат, съответно на предтечата на българите, живели под аварска власт в Панония и византийска власт в Италия, но не е могъл да им даде дори имена, защото не е знаел за кутригурския произход на въпросните останки от народи, които по негово време вече са носили само събирателното име *българи*⁸⁰.

Следователно в крайна сметка можем да установим, че нашият извор е почерпил ядрото на сведенията си за историята на

⁷⁸Р. Дон. [Бел. съст.]

⁷⁹Златарски, цит. съч., с. 115.

⁸⁰За произволните комбинации на византийския хронист вж. Fehér, цит. съч., р. 35 и сл. – Историческата достоверност на византийския извор правилно е оценена още от Златарски, цит. съч., с. 111.

кутригурите също от народната традиция на дунавските българи, в чиито спомени все още е живеещо съзнанието за това, че кутритурите са им били сродници, че са живели в една и съща древна родина, но рано са се отделили от тях и са се насочили на запад. Същевременно са знаели и това, че в оногуро-българската държава на Кубрат са влизали и кутригурите, живели на запад от Дон. След това византийският хронист е разширил и преработил тези данни въз основа на собствените си познания. Фактът, че свързаните с оногурите части на византийския извор, черпещ от традицията на дунавските българи, са ясни и чисти, а тези, свързани с кутригурите, са размити и се нуждаят от допълване, също ясно показва, че дунавските българи са се отцепили от оногурите. Същевременно обаче става ясно също и това, че българите, които през V–VII в. се появяват на Запад, в близост до Византийската империя, според индивидуалните си имена се делят на две големи групи от огурски произход. За пръв път през VI в. се появява кутригурският племенен съюз, който обаче бързо се раздробява, след това един век по-късно идват на власт оногурите, които основават днешната българска държава.

*

Според нашия извор хан Кубрат е имал още един син, Баян⁸¹, който останал в древната родина и плащал данък на настъпващите хазари. По-горе вече доказахме, че историческата самоличност на Баян не подлежи на съмнение. Споменахме също и че в неговия народ трябва да търсим оногури или поне принадлежащ към оногурския племенен съюз народ. Но дори и независимо от това имаме неоспорими доказателства, че в средата на VIII в., тоест един век след оттеглянето на оногурските дунавски българи, все още има един друг народ, който носи името *оногури*. Този

⁸¹Повтарящата се два пъти форма *ВатВайаѡв* на Теофан по всяка вероятност е резултат от грешна диглография, вместо *Вай* преписвачът е могъл да напише *Ват* и грешната форма да е останала в текста. Следователно правилна е формата на Никифор *Βαϊανός*. За етимологията на името вж. Fehér, *Die Sprachreste der Donauprotobulgaren*, цит. съч., р. 147, 157.

факт излиза най-вече от вече споменатия византийски списък на епархиите, който, макар отделни негови дани да отразяват по-ранни събития, все пак е съставен в средата на VIII в. Тоест във Византия дори още в тази епоха са познавали народ, носещ името *оногур* в провинцията на Меотида⁸².

Но кои ли биха могли да бъдат тези оногури, които още в края на VII и началото на VIII в. живеят във „Велика България“, древната родина на оногурите, под властта на хазарите? Този въпрос може да бъде формулиран и другояче: известен ли ни е още един народ, освен дунавските българи, който е имал някаква връзка с оногурите?

Един от най-здравите стълбове в унгарските изследвания на древната история Дюла Немет установява, че името *унгари* (у византийците *Οὐγγροι*) на унгарците не може да произлиза, както по-рано са смятали, от името *огури*, а само – от името *оногури* (On ogur, Hét magyar, Dentümogyer: MNy. XVII, p. 205–207 и KCsA. I, p. 148–155; сравни вече и с: Munkácsi, Ethnographia VI, p. 352, 361). Ако към това добавим, че най-старите следи, свързани със сформирация се маджарски народ, съгласно унгарската историческа традиция и унгарските легенди, също водят към източния бряг на Меотида, района на Кубан, то стигаме до заключението, че зад останалите в древната си родина *оногури* се крият маджарите.

Но можем ли да подкрепим твърдението, че между оногурите и маджарите е съществувала по-тясна етническа или политическа връзка? Тази гледна точка възприема Янош Мелих, който, доразвивайки основното заключение на Немет, изхожда от това, че маджарското име *унгари* в крайна сметка произлиза от една древнославянска форма *ugri~qgri*, която с посредничеството на византийската *Οὐγγροι* се е разпространила на запад. А тъй като славянската форма сочи много ранна епоха, Мелих стига до извода, че маджарите просто са наследили това име. Според него славяните са наричали така оногурите и по-късно са прехвърли-

⁸²Този факт не може да бъде променен дори от предположението на Мошин (цит. съч., с. 156), който в епархийския списък вижда един неосъществен проект, подготвян от Константинополската патриаршия с цел да се засили християнската мисия на територията на Хазария срещу настъпващото еврейство.

ли името върху живеещите на същата територия маджари. (Über den Ursprung des Namens Ungar. Archiv für slav. Phil. XXXVIII, p. 244–250.) Това предположение на Мелих очевидно се базира също и на по-раншното заключение на Йеньо Дарко, че оногурите са изчезнали напълно още в края на V в. (цит. съч., p. 16–17).

Въз основа на сведенията на Агатон и списъка на епархиите, които правят несъмнен континуитета на оногурите в кубанския район от V до средата на VIII в., трябва да променим и предположението на Мелих. Ако държим да го поддържаме и за напред, трябва да допуснем, че маджарите са се преселили в кубанска Оногория едва след средата на VIII в. Много обстоятелства обаче противоречат на това. На първо място езиковите заемки свидетелстват, че маджарите дълго време трябва да са живели съвместно с един народ, говорещ огурски (=български) език. Освен това отделни български заемки свидетелстват директно за района на Кавказ. Накрая фактът, че след средата на VII в. районът на Кубан е бил вече под хазарска власт. Следователно изглежда в най-голяма степен невероятно един народ, преминавайки през хазарската държава, да си пробие път към Меотида (срв. с: Hórnán, цит. съч., p. 45). Ако обаче маджарите са били там още по-рано, тогава са наследили името *оногури* не чрез географско съвпадение, а защото то самото е било в племенния съюз на оногурите или в оногуро-българската държава на Кубрат.

Известно е, че граф Ищван Зичи и Дюла Немет са стигнали до заключението, че връзките на угро-финските по произход маджари с огурските (българските) елементи са започнали още в Западен Сибир. Въз основа на това трябва да се предположи, че един от придвижващите се около 460 г. към Кавказ огурски народи вече е водил със себе си угро-финските племена, съставили ядрото на по-късните маджари. Този народ, според свидетелството на името, трябва да търсим между оногурите. А ако разгледаме историята на оногурите от това неизбежно предположение, ще се хвърли светлина върху много неясни моменти от древната унгарска история.

Оногурите, както видяхме, се заселили в района на Кубан, а от края на V в. спадали към сформиращата се по северното крайбрежие на Черно море българска държава и благодарение на това

приели и събирателното име *българи*. В началото на VII в. те съставляват управляващата прослойка в българската държава на Кубрат. Тогава обаче се случва нещо, в резултат на което те се разпръсват. Общият извор на Теофан и Никифор съобщава, че скоро след смъртта на Кубрат синовете му се разделят и това е последвано от нападението на хазарите, които правят Баян свой данъкоплатец. Византийският извор изпъстря с легендарни мотиви провала и разпокъсването на оногурската държава. Причината за това обаче би могла да бъде само някаква външна сила. Не можем да имаме предвид друго освен споменатото и в разказа настъпление на хазарите, което в такъв случай не следва, а предизвиква провала на оногуро-българската държава. Това предположение се подсилва от сведението на Псевдо-Моисей Хоренски, според когото Аспарух (*Aspar-hruk*) забягва към земите на Дунава именно от хазарите (цит. съч., р. 17, 25; срв. със: Златарски, цит. съч., с. 109, 123). Но това следва и от картината, която получаваме от други извори за разпространето на хазарската власт.

През VII в. хазарите се разпростират откъм южната част на Волга в западна посока към Кавказ и Крим. Известно е, че според византийските извори по време на управлението на Ираклий те започват да играят по-важна роля. През 626 г., по времето на третия персийски поход, византийският император дори влиза в съюз с тях. По призива на императора хазарите, които Теофан нарича източни тюрки, пресичат Кавказ и в близост до Тифлис⁸³ се присъединяват към императора (*Theophanes*, цит. изд., р. 315–316; *Nikephoros*, цит. изд., р. 15; *Georgios Monachos*, ed. C. de Boor, II р. 670)⁸⁴. Това е времето на разцвет на оногуро-българската държава в района на Меотида. Ако си помислим, че до смъртта на Ираклий Кубрат е бил в приятелски отношения с него, можем да смятаме за изключено кавказките съюзници на императора да са разпрострели властта си над намиращите се под негово управ-

⁸³Тбилиси. [Бел. съст.]

⁸⁴Срв. L. Drapeyron. L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII siècle. Paris, 1869, p. 216; E. Gerland: Byzantinische Zeitschrift III, p. 363–365.

ление оногури. Но имаме сигурни сведения, че през 698 г. в кримския град Боспор и разположения на източния бряг на Меотида град Фанагория, вече имат седалища наместниците на хазарския каган (*Theophanes* 373, *Nikephoros* 41)⁸⁵. Следователно всичко сочи, че хазарите са се настанили в Кубан след смъртта на Ираклий (641 г.), но доста преди 698 г. Въз основа на всичко това можем да направим заключението, че източният бряг на Меотида попада под хазарска власт около средата на VII в. Но по същото време става и изтеглянето на дунавските българи на запад и е невъзможно да не забележим пряката генетична зависимост между разпада на империята на Кубрат и настъплението на хазарите. Казаното дотук свидетелства и за това, че натискът на хазарите е разпокъсал оногурския народ.

Една част от племената се отеглят на запад и там основават държавата на дунавските българи. Друга част, начело с Баян, остава в древната родина и дори още в края на VII в. плащат данък на хазарите. А ако се замислим, че сред оногурските племена трябва да са били и дошлите с тях и живели два века заедно с тях угро-фински племена, а също така, че старото местопребиваване на маджарите – Леvedия, според византийския извор съвпада с „Велика България“⁸⁶, и накрая, че доколкото знаем, унгарците дълго време са живели в племенния съюз на хазарската държава, тогава – както е забелязал и острият поглед на граф Ищван Зичи⁸⁷ – в народа на Баян трябва да виждаме маджарите⁸⁸. С това сам по себе си се налага изводът, че разделянето на оногурския народ е станало по следния начин: тъй като не приели бит-

⁸⁵Срв. Кулаковский, Прошлое Тавриды. (2 изд. Киев, 1914.) с. 65 и сл., История Византии III, с. 287; А. А. Василев, цит. съч., с. 186 и сл.

⁸⁶Gróf István Zichy: Levedia és Etelköz. – Akadémiai Értesítő, XXXVII, p. 172–184.

⁸⁷A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig, p. 69.

⁸⁸Би могло да възникне предположението дали в народа на Баян не трябва да виждаме появилите се по-късно волжки българи, или поне не са ли били и те част от оногуриите, останала в старото си местообитание. Фактът, че те също са се изтеглили на север от провинцията Меотида, се доказва недвусмислено от обстоятелството, че името на едно от племената на волжките българи Barsûla, във византийските извори от VI–VII в. фигурира като името на народ, който очевидно е живял в съседство с оногуриите и сабирите: <Βαρ> Βάρουξ Menandros Exc.

ката с хазарите, по-войнствените тюркски племена се изместили на запад, докато по-мирните угро-фински племена се подчинили, или по-точно се включили в хазарския племенен съюз⁸⁹. Разделянето на две на оногурския народ, което трябва да приемем като

de leg. 443, Βασφύλατ Theophylaktos Simokattes 258¹⁰⁷, Basilk' = Barsilk' Pseudo-Moses Chorenaci 26, срв. Βεζζύλια Theophanes 358¹⁰⁸, Βεζ <ζ> ῥλία Nikephoros 34¹⁰⁹, Bersälia Michael Syrus II, 364. – Псевдо-Моисей Хоренски обаче отбелязва също, че този народ се е спасил с бягство от хазарите на острова на Волга. Следователно, ако предположим – което във всеки случай изглежда много вероятно, – че по-късните волжки българи също са принадлежали към империята на Кубрат, то тяхното отделяне също трябва да е станало в средата на VII в., по време на хазарското настъпление. В този случай обаче в края на VII в. вече не биха могли да живеят в провинцията на Кубан и във никакъв случай не биха могли да бъдат под хазарска власт. (За волжките българи виж Marquart, Streifzüge, p. 151 и сл., Fehér, цит. съч., p. 105–106 и Turán IV, p. 34–35.) Да не забравяме също, че въз основа на спархийския списък можем да проследим следите на народа на Баян или на оногурите чак до средата на VIII в. – Трябва да спомена още, че Златарски, цит. съч., с. 114, отъждествява народа на Баян с появилите се през X в. ч е р н и б ъ л г а р и (ή μαύρη Βουλγαρία Konstantinos, De adm. imp. 81¹¹⁰, 180¹¹¹; Чернии Болгаре в текста на руско-византийския договор от 945 г). За съжаление въз основа на достигналите до нас сведения местообитанието на черните българи не може точно да се определи. Вестберг, който търси „Велика България“ между Дон и Днепър, определя там и местообитанието на черните българи, срв. Византийский Временник XV, с. 242, 248. Също така Marquart, Streifzüge, p. 503, който вижда в тях остатъците от кутригурите. Златарски (цит. съч., с. 114), напротив, ги разполага в областта на Кубан. Най-наскоро Мошин (Сборник Русского Археологического Общества въ Королевстве С. Х. С. I, с. 57 и сл.) също стига до предположението, че черните българи са живели на изток от Меотида. Аз съм склонен да приема последното предположение и смятам, че в черните българи, които след установяването на унгарците, живеят в района на Меотида, се крие една откъснала се част от маджарите. В защита на това можем да изброим следните доводи: Масуди определено нарича унгарците българи (вж. Gróf Istvan Zichy, цит. съч., p. 69, 76). Дюла Немет също предполага, че една част от маджарите е останала край Дон (срв. MNy. XVII, p. 207, KCsA. I, p. 155). И накрая не можем да оставим без внимание и това, че името на маджарите Уери Чернии = черни оногури, точно отговаря на наименованието черни българи. Би могла да се появи и идеята за отъждествяване на споменатата под името Σάβαρτοι ἄσφαλοι (Μαύρα παιδία) част от маджарите и черните българи, ако на пътя ѝ не стояха хронологически и географски трудности.⁸⁹ Тъй като най-новите изследвания на Дюла Немет (Magna Hungaria: Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orientes, herausg. von H. Mzik. Leipzig-Wien, 1929, p. 92–98) направиха несъмнено, че в

несъмнен факт, дава вероятното обяснение и на това, защо угро-финските маджари не са се побългарили напълно и защо българското влияние не е заличило угро-финския характер на народа. Тюркските по произход оногури ги отделили от угро-финските им роднини, помогнали им да преодолеят опасностите на преселението, през продължилото поне два века съжителство им предали тюркската си организация, направили ги част от собствената си култура и обогатили езика им с българо-тюркски заемки⁹⁰. След това те се разделили и маджарите се присъединили към хазарския съюз, на който според споменатия ни извор от VII в. плащали годишен данък. Не познаваме отблизо съдбата на маджарите в хазарския племенен съюз, но от по-късните данни трябва да заключим, че постепенно те напълно се освободили от оногурското влияние. Без по-конкретни сведения е невъзможно да установим какъв ранг е имал и в какви отношения е бил с отделните племенни вождове живелият през VII в. оногур по произход Баян, който е първият известен по име вожд на маджари-

народа *baskir* (<bes-(o)gur) трябва да виждаме една откъснала се част от маджарите. Много близко е предположението, че тази част се е отделила от попадналия под хазарска власт народ в района на Кубан също през средата на VII в. Ако се замислим, че в държавата на Кубрат освен народите на Аспарух (дунавски българи) и Баян (маджари), а също и кутригурите е възможно да са присъствали и по-късните волжки българи и башкирите – или с други думи, след разпадането ѝ се отделят пет групи – тогава можем да имаме предвид възможността, дали разказът на византийския източник за петте сина, а не тази традиция на дунавските българи, е послужил за основа, която запазва спомена, че след нападението на хазарите империята на Кубрат се разкъсва на пет части и респективно от нея се отделят пет народи. Византийският хронист, който не се е интересувал от останалите на изток части и не знаел нищо за тях, лесно е могъл да постави на тяхно място частите от българи, които са поддържали връзка с по-добре познатата от тях Византия.

⁹⁰Естествено тюркско влияние върху маджарството е имало не само от страна на оногуро-българите. Въз основа на езикови следи, главно в личните имена на Арпадовата династия, трябва да предположим, че във формирането на маджарите са участвали и не българо-тюркски елементи. Със сигурност знаем, че оногурите от 576 г. до образуването на империята на Кубрат са били под властта на тюрките. Това трябва да е времето на по-интензивен контакт на маджарите с елементи, които не са от българо-тюркски произход.

те. Не можем да го считаме за действителен княз на маджарите в по-късното значение на тази дума, защото според сведението на Константин преди Арпад унгарците „никога не са имали нито свой, нито чужд княз“. Но ако вземем предвид ценната констатация на Дюла Немец, че сред имената на завладелиите новата си родина унгарски племена има и българо-тюркски по произход⁹¹, ако се замислим над това, че – както знаем, пак от изследванията на Дюла Немец (MNy. XXIV, 150) – сред имената в рода Арпад има и такива с българо-тюркски произход (като например името Геза, бащата на Свети Стефан [Ишван]⁹²), и още, че унгарската титла *дюла* несъмнено е свързана с българския хански род *Дуло*, и че по всяка вероятност хунските традиции са достигнали до маджарите също с българско посредничество⁹³, тогава с цяла редица доводи можем да потвърдим гледището, развито най-напред от Балинт Хоман (Magyar történet I, p. 65–67, 70, 103), че родът Арпад – по-късно владетелски род на маджарите, произлиза от оногуро-българския хански род. Следователно в живелия през VII в. Баян – първия предводител на унгарците, които се отделили от поелите на запад дунавски българи, трябва да виждаме предтеча на бъдещия унгарски княжески род.

Всичко сочи, че в края на VII в. етническото формиране на маджарите в общи линии вече е приключило и под хазарската власт унгарският народ не е бил изложен на съществени влияния отвън. След като се освободил от оногурското влияние, неговият угро-фински характер могъл да се изрази по-силно. Това се доказва и от факта, че националното му име става *маджари*, което се среща за пръв път по-късно – през IX в. в арабски извори. Редом с това обаче, като спомен за принадлежността му към оногурската общност, сред европейските народи остава другото му име *унгарци*, което се разпространява чрез славяните. Съвсем естествено е, че славяните, които познават единния оногурски

⁹¹Лекция, изнесена на 19 ноември 1928 г. в I отдел на Унгарската академия на науките.

⁹²Крал Св. Стефан I е основателят на унгарската държава. [Бел. съст.]

⁹³Gombocz.: MNy. XVII, p. 15–21. – Hóman. A magyar hun-hagyomány és hun-monda, p. 51 и сл.

народ под името *ugri~qgre*, са запазили същото наименование и за отделените се от оногурите маджари. Останала е следа и за това, че славяните са познавали под същото име другата част от оногурите – дунавските българи, преди името *българи* да се разпространи сред тях. Руските хроники споменават един народ, наречен Угри Белии⁹⁴. Досега почти всеки изследовател е свързвал това название с хазарите⁹⁵. Според мен това становище е неиздържано, защото в контекста на изворите личи, че тези „бели оногури“ са дошли по земите на крайдунавските словени, а хазарите никога не са стигали дотам. Според мен *Угри Белии* е името на дунавските българи, чието старо име *Οὐροβόγοι* познаваме от сведението на Агатон. Без да знае обаче, че името *българи* и *оногури* се отнася за един и същи народ, руският хронист споменава дунавските българи два пъти: първо, като „Болгаре“, после като „Угри Белии“. Изразът „започнаха да бъдат“ („почаха быти“) говори за връзките между Кубрат и византийския император, благодарение на които името *оногури* става всеизвестно във Византия. Следователно сведението на руския хронист е почерпено от някой стар византийски извор. Ако обяснението ни е правилно, тогава в най-стария руски исторически извор на двата паралелни клона на оногурския народ, отговарят две паралелни имена Угри Белии (= дунавски българи) и Угри Чернии (= маджари). Названието „бели“ и „черни“ в имената на хуно-тюркските народи е често явление и именно сред имената на угро-българските народи също намираме „бели оногури“ *Σαράβογοι* и „черни българи“ *ἡ μαύρη Βουλγαρία*. Тези две имена, според мен, пазят

⁹⁴Hodinka. Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. p. 32, 69. Срв. МНК. p. 366–367.

⁹⁵Също и Мелих (цит. съч.), който в това вижда довод, че името угри славяните са пренесли въз основа на географското съвпадение върху други народи, които не са имали етническа или политическа връзка с оногурите. – Ще спомена още, че името на хазарите (*Тюрки*), което се среща у Георги Монах (Georgios Monachos ed. C. de Voog II, p. 670) църковнославянският език (ед. Истрин I, с. 434) превежда с „Оугри“, но само защото погрешно го съотнася към унгарците. За това виж Kossanyi B., Ephraim, Bischof von Cherson, Missionär der „Оугри“: Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin. 1927. p. 97–101.

спомена за някогашното тясно съжителство на дунавските българи и маджарите.

Както споменахме, след изтеглянето на оногурите маджарите спадат към хазарския племенен съюз, от който към края на IX в. се отделят като народ, тръгнал да завладява свои земи. Това са кръгло две столетия. Този факт е в съзвучие с едно много оспорвано сведение на Константин. На едно място императорът пише, че тюрките (=маджарите) три години (*ἐνιαυτοῦς τρεῖς*) живели заедно с хазарите и като техни съюзници взели участие във всичките им битки (De adm. imp. ed. Bonn. 168₁₅₋₁₆). Достоверността на тази част от сведението, в която се споменават „трите“ години, се подлага на съмнение от почти всички изследователи, които се опитват да го заменят с други цифри, например с „триста“ (виж например: Zichy, цит. съч., р. 65, 71). Наистина при всички случаи поправка е необходима, но тя може да се направи само на палеографска основа. Преди всичко трябва да установим, че в достигналите до нас ръкописи, тази цифра е ясно изписана. Но също така знаем, че както обикновено е практика у византийците, така и Константин използва на много места гръцки букви с цифрова стойност. Може да бъде установено също така, че буквите с цифрова стойност от по-старите ръкописи на Константин в по-новите ръкописи постепенно се преписват с думи. Следователно с пълно право можем да допуснем, че на въпросното място в ръкописа на Константин първоначално е имало буква с цифрова стойност. Ако изследваме знакът за 3 – γ с каква друга буква-цифра би могъл да бъде сбъркан в епохата, когато са преписвали ръкописите на Константин, тоест в X–XI в. (най-старият ръкопис на *De administrando imperio*⁹⁶ е от края на XI в.), то стигаме до извода, че това може да бъде само знакът за 200 – σ, чиято уникална форма по това време е била доста близка до тази на γ, (С : Γ). Ако обаче в оригиналния текст на Константин е било 200, тогава тази датировка точно съвпада с нашето заключение, че маджарите попадат под хазарска власт в средата на VII в.

Заключението ни, че дунавските българи и маджарите са се

⁹⁶ „За управлението на империята“ [Бел. съст.]

откъснали от един и същи народ – оногурите, обяснява още едно византийско сведение, дало повод за много главоблъсканици и чиято достоверност наскоро беше оспорена. Известно е, че през 837 г. в България избухва въстание. Според нашия извор въстават жителите на тема Македония, които още хан Крум пленява и преселва на север от Дунав. В затрудненото си положение българите се обръщат за помощ към един чужд народ, който изворите един след друг наричат с три имена: (*Οὐγγροί, Οὐννοί, Τοῦρκοί*)⁹⁷ (Georgios Monachos Cont., ed. Bonn. p. 817 и сл.) Този народ са били маджарите, които тук се появяват за пръв път във византийски извор и които по това време още живеят в Леведия в съюза на хазарите. Според сведението на Константин тръгналото да завладява родина маджарство е поддържало връзка с откъснатата се от него източна част и са си разменяли послания. Следователно с пълно право можем да предположим, че близо сто и петдесет години след разделянето на оногурите връзката между техните две половини не се е прекъснала и поради това българите викат именно тях за помощ. Край на връзката между двата клона на оногурския народ сигурно е сложило славянизиранието на дунавските българи, което изтрило не само древните им връзки, но изобщо съзнанието за техния произход⁹⁸.

*

Въз основа на изследванията ни можем да обобщим по следния начин по-важните моменти на историята на оногурите:

Около средата на V в.: оногурите се насочват от Западен Сибир към територията на Кавказ и се заселват край Кубан.

След средата на VI в.: оногурските племена попадат под тюркиска власт.

В началото на VII в.: Кубрат основава държавата на бълга-

⁹⁷Ще отбележа, че познавам това сведение от дванадесет ръкописа, и горните имена, без едно незначително отклонение, във всеки от ръкописите могат да се прочетат в еднаква форма.

⁹⁸За разлика от това си заслужава да се спомене, че историческата хунска традиция на маджарите в името Белар (= Българин) върно пази спомена за роднинските връзки с българите. (Срв. Hóman, A magyar hun-hagyomány és hun-monda, p. 51 и сл.)

рите „Велика България“.

В средата на VII в. вследствие на настъплението на хазарите държавата на Кубрат се разпада и оногурите се разделят; една част, начело с Аспарух, се насочва към Дунав и през 679 г. завладява днешната си родина (дунавски българи); друга част, начело с Баян, остава в древната родина и се подчинява на хазарите (маджари), а отделни части се оттеглят на север (башкири и волжки българи).

В средата на IX в.: от хазарския племенен съюз се отделят оногурските маджари и се насочват на запад, като в края на века завладяват сегашната си територия.

*

Към изложеното дотук могат да се добавят още заключения. Може да се постави въпросът, след като оногурите са взели еднакво участие в сформиранието на дунавските българи и на маджарите, не трябва ли по унгарска аналогия да се предположи, че след дълго съжителство с угро-финските маджари народът на дунавските българи – чийто език преди завземането на родината познаваме само откъслечно – се е смесил с угро-фински елементи. В този случай съществува възможността угро-финското влияние да е оставило и езикови следи, поне в степента, в която е оставило и огуно-българското влияние върху унгарския език. Понататъшното разглеждане на тези предположения обаче вече би надхвърлило поставената ни цел. Целта ни беше само, въз основа на едно досега неизвестно сведение на Агатон, да осветлим историята на оногурите. Ако добавените ни към него изводи са верни, то в предците на дунавските българи – оногуро-българите – трябва да търсим този българо-тюркски народ, който организира маджарите и от който те са получили една част от тюркските си езикови заемки.

Превод от унгарски:
Юлия Крулова

Лайош Талоци 1856–1916

Портретна сбирка
на Националната библиотека
„Сечени“. 1260.

Историк и политик. Член на Унгарската академия на науките. Живял и работил във Виена. От 1885 г. директор на Архива на придворната камара към Общото финансово министерство на Австро-Унгария. Председател на Унгарското историческо дружество (1913–1916). Граждански управител на окупирана Сърбия през 1915 г.

Развитието на балканската културна политика на Австро-Унгария през последната четвърт на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. е неразривно свързано с името на Лайош Талоци. Той е ученик и последовател на най-добрия за времето си познавач на Балканите в Монархията Бенжамин Калай¹. Привърженик е на идеята за културното сближаване на балканските народи с Унгария и за нейния духовен патронаж над тях. В осно-

¹Árpád Károly, Thallóczy Lajos élete és működése. Bp. 1937. p. 6–8; Thallóczy Lajos emlékének. A Thallóczy Lajos Társaságban az 1928–1935. években elmondott emlékbeszédek. – A Thallóczy Lajos Társaság kiadványai. I. Szerk.: E. Traeger Bp. 1935. p. 12; Márta Tömörcy, Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből. (Részletek Thallóczy L. naplójából). – Századok, 1966, № 4–5, p. 887.

вата на научната си програма² Лайош Талоци поставя проучването на историческите връзки между Унгария и балканските страни. Той издирва неизвестни дотогава извори, чрез които се стреми да представи възможно най-близо до действителността облика на средновековното унгарско кралство и историята на неговите отношения със съседните славянски народи, за да извлече политически заключения за съвременната му епоха. Затова е наречен „основоположник на унгарската балканистика“³.

В научното си творчество се занимава предимно с историята на Източна Европа – Хърватия, Сърбия, Босна и Албания и отношенията им с Унгария. Издава документалното наследство на семействата Благай (1897) и Фрагепан (I–II, 1910–1913), както и поредицата *Magyarország melléktartományainak oklevéltára* [Документи на унгарските провинции] в четири тома: I. *A horvát vég helyek oklevéltára* (с Антал Ходинка, Вр., 1903), II. *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára* (с Антал Алдаши, Вр., 1907), III. *Alsó-Szlavónia okmánytára* (с Шандор Хорват, Вр., 1912), IV. *Jajča története* (Monum. Hung. Hist. Dipl. XL, Вр., 1915, за който получава голямата награда на Унгарската академия на науките).

По повод на изследванията си през 1894–1895 г. Л. Талоци се обръща към францисканския историк – банатския българин Еузебиус Ферменджин⁴, който е бил признат авторитет по история на южнославянския католицизъм. В рецензия Талоци дава висока оценка за изворите, включени в неговата известна книга на *Acta Bulgariae... Ecclesiastica*. „Много от тях са истински бисери за историята на католицизма и въобще за историята на религията на Балканския полуостров през XVI–XVIII в. ... Без тях не бихме разбрали обществото на Балканите и в Дунавския басейн от времето на османското владичество“⁵, пише той.

²Lajos Thallóczy. A Balkán félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. Emlékirat. Bp. 1912.

³László Tóth. A magyar balkánkutatás megindítója: Thallóczy Lajos. – Jelenkor, 1941, № 24, p. 15–16.

⁴OSZK (Országos Széchényi Könyvtár). Leveleztár. FXI/300. f. 1, 2, 3.

⁵Századok, 1893, p. 610.

Интересът на Лайош Талоци към България не заема централно място в научното му творчество, но го съпътства през целия му живот. Той се поражда още в младежките му години – по време на пътешествието му из Леванта през 1881 г. В края на XIX в. Талоци насочва творческото си внимание конкретно към българското средновековие. Във връзка с подготовката на студиите си *A magyar-bulgár összeköttetések történetéhez* [Към историята на унгарско-българските връзки] (Századok, 1898) и *Nagy Lajos és a bulgár bánóság* [Лайош Велики и българското банство] (Századok, 1900) той се обръща към Константин Иречек⁶, с когото поддържа богато творческо сътрудничество. След тези публикации, през първото десетилетие на XX в. Лайош Талоци се интересува от проблемите на българската средновековна история главно във връзка с проучванията си върху взаимоотношенията между Унгария и Дубровник.

Основни трудове: *Utazás a Levántében* [Пътуване из Леванта] (Вр., 1882), *Oroszország és hazánk* [Русия и родината ни] (Вр., 1884), *Tanulmányok a bosnyák bánóság kezdetéről...* [Студии за началото на босненското банство] (Вр., 1905), III. *Béla és a magyar birodalom* [Бела III и унгарската империя] (Вр., 1906), *Kállay Benjamin emlékezete* [В памет на Бенжамин Калай] (Вр., 1909).

⁶АБАН. ф. 3 к. оп. 1. а.с. 793.

Унгарско-български връзки¹

Лайош Талоци

В исторически аспект във връзките между маджарите и България, съответно българите, трябва да разграничим няколко много различни един от друг периоди. Първият включва войните между завоюващите родината си маджари и вече достигналата върховното си могъщество България. Вторият период се отнася до онези връзки на християнското унгарско кралство, които са съществували между Арпадската и българската династия и които довели до политическа намеса и повече или по-малко до продължителни завоевания. Същата тази завоевателна политика продължава и Анжуйската династия, по-точно Лудовик [Лайош] Велики, чиито последни сражения стигат до времето на Варненската битка. Тук (следвайки обобщаващите изследвания на Дюла Паулер² за Арпадската епоха) накратко ще очертаем тези връзки и чрез приложените единайсет грамоти за епохата на Лудовик Велики ще представим някои неизвестни подробности за тях.

I. Завоюването на родината и българите

В древността източната, тракийската половина на Балканския полуостров е била място за среща на преселения на народи, идващи от Азия в Средна Европа и от Северна Европа и Западна Азия в Южна Европа. Тук се събрали различни народи, но наричани с едно общо име скити; струпали се отделни групи от малоазийски семитски и елински елементи, които били под влияние на елинската култура, докато били нападнати от Константи-

¹Lajos Thallóczy. Magyar-bulgár összeköttetések. – Századok, 1898, II. füzet, p. 113–123.

²Дюла Паулер (Pauler Gyula), 1841–1903, унгарски историк, главен архивар, член на УАН. Автор на: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában [История на унгарския народ през епохата на кралете от Арпадската династия] (I–II, Вр. 1893), получила голяма награда на УАН през 1894 г.; A magyar nemzet története Szt. Istvánig [История на унгарския народ до Свети Стефан] (Вр. 1900). [Бел. съст.]

нопол – новия център на властта в римските владения. Когато дошлите по стъпките на германските и туранските преселения на народите хунски и аварски образувания разрушили старите римски граници, по следите им пристигнали славянските племена. Тръгвайки от южноруската равнина и стигайки до устието на Дунава, те постепенно стъпили на бреговете на Долния Дунав и така обликът на областта, простираща се на север от Балкана, съвсем скоро се променил. Племената на словените и антите изтласкали старите заселници и покровителството на императора станало само фиктивно понятие. Те не могли обаче да създадат държава; тази роля се паднала на завоевателния урало-алтайски или турански български народ, който, подчинявайки славянските племена, през VII в. създал държава по свой образец със силна аристократична организация. Той загубил народността си, тъй като бил малцинство по отношение на завладените, също както и норманите, но с народността си име свързал държавата, която преживяла опустошенията на византийската власт и която, сломена и разпокъсана на части, се издига по-могъща от всякога изпод руините на световната Османска империя. Без съмнение способността на покорените славянски племена да се приспособяват имала голяма роля за този успех, но е сигурно и това, че една държавообразуваща сила е била скрита в този твърд, военствен прабългарски народ, който ги е превърнал в държава.

През IX в. вече покръстващата се българска държава заема територията между завоюващите родината си маджари и равнината между Дунав и Тиса. Нейният първи княз Михаил (852–888 г.) приема християнството от Византия след дълги колебания. Освен лични причини това колебание било породено и от географското положение на българската държава³. С оглед на своята независимост новата българска държава естествено търсила начини да се подсигури, защото между Византия и отделелата се от нея България съществувало неразрешимо противоречие. На това противоречие можели да разчитат и двете страни и

³В случая, както и другаде в студиите си авторът използва термините „българска империя“, съответно „унгарска империя“. [Бел. пр.]

когато едната била в разруха, другата можела само да извлича полза. Но каквото и да било това противоречие в политическо отношение, то въвлякло в сметките си и римското папство като естествен – по това време само народностен и едва по-късно религиозен – съперник на византийците. В България трябвало да победи ортодоксията, което значело превес на Византия в морално отношение. Планинската верига на Балкана не била пречка за приемането на източното православие; елинските свещеници трябвало непременно да възтържествуват, защото така в съседство гърците имали свой естествен съюзник. Вярно, че славяните все пак не могли да се погърчат езиково, но да станат православни – да; това е наследството на Византия. Да предположим, че ако лангобардите бяха гледали към Византия и бяха искали да станат православни, това нямаше да успее заради Рим. Разделянето на империята, от една страна, узаконило вече съществуващите естествени и обществени противоречия, а от друга страна, ги изострило. Затова интересите никога не успели да се изравнят даже в идеологически план, поне не за дълго време.

Най-голямата акция на маджарите съвпада с времето, когато българите са били управлявани от най-великия си владетел: от известния Симеон, който се наричал „цар на българи и ромеи“. През 893 г. маджарите победили Симеон и разграбили държавата му като съюзник на византийците. Симеон си отмъстил за това поражение, разбил унгарските поселения в Етелкьоз, които поради отсъствието на воюващата в Панония войска били слабо защитени. В резултат на това, за да се запазят като народ, маджарите започнали да завоюват земите на днешната ни родина. Тази несполука само тренирала маджарите, които винаги и в най-съмнителните, и в най-тежките ситуации са успявали смело и решително да надмогват съдбата си.

Завоюването на родината от маджарите било придружено от дълбоки не само политически, но и обществени последици за българската държава. А именно, към българската държава принадлежали Сремска област, „полуостровът“ между Дунав и Сава, чиято граница на север е Върдничката планина⁴, на запад я зат-

⁴Пл. Фрушка гора. [Бел. съст.]

варял Босут, а пък откъм юг – естествената област на Белград като крепост. Властта ѝ обаче се разпростирила и извън границите на Дунава. Несъмнено на юг от Марош, в днешните комитати Темеш и Торонтал, върху останките от аварите е възникнала българска провинция или поне владение. Завоюването на родината от маджарите затворило България от запад и принудило българите да заемат отбранителна позиция по западните си граници. По отношение на Византия предимството на това положение било, че на юг можели смело да нападат, защото от север нямали големи врагове. И още нещо: в началото на IX в. българите били съседни на франките и можели да им пречат както им е угодно при вноса на сол в Трансилвания: през IX в. маджарите са господари на положението и след смъртта на цар Симеон (927 г.) отслабналата българска държава била принудена да търпи нахлуванията на маджарите, даже за да не търпи по-големи загуби, ги подпомагала като верен съюзник в антигръцките им действия. Всъщност Византийската империя е страдала много от унгарските набези, но след като през 970 г. император [Йоан] Цимисхи разбил съюза между русите, маджарите и куманите, Дунавска България попаднала под властта ѝ и само в Македония и Албания останала да съществува независима Западна България под управлението на Шишмановци⁵.

По това време маджарите изживявали епохата на организирането на своята държава: Геза – господар на западните райони, подготвя пътя към създаването на кралство. На неговия син – първия крал, се пада задачата да сложи край на старото господство на българите. Надолу от Марош до Видин взел надмощие българският болярин Айтон, който започнал да се държи като владетел на българите и славяните.

От гледна точка на Унгария твърде важен момент бележи походът на византийския император Василий II през 1019 г. [Тогова] той завладял България, покорил народите на Балкана – сякаш виждаме съживена епохата на Юстиниан. Като наследник и

⁵Така е в текста. Съвременното схващане вж. в: Сърджан Пириватрич. Самуиловата държава. С., 2000, с. 65, 87. [Бел. съст.]

на дунавските, белградско-браничевски владения на българската държава, унгарското кралство попадало в непосредствена близост до Византия и от това време започнала толкова богатата на изненадващи поврати борба между Арпадска Унгария и Константинопол. От жизнен интерес за унгарската държава било побеждаването на Айтон, понеже бил естествен съюзник на Византия (та нали и в религиозно отношение той изповядвал източното православие). През 1028 г. след силна съпротива Айтон бил победен и паднал в битка.

II. Кралската династия на Арпадите и България

Докато през IX и X в. маджарите и българите си противостояли поради косвени противоречия, то през XI и XII в. центърът на тежестта в политиката на Арпадската династия падала върху западната част на Балканския полуостров – куманите и печенезите били общ враг, срещу който трябвало да се защитават както унгарските крале, така и Византия. Това е причината, поради която унгарската политика нямала никаква пряка полза от падането на България, даже именно чрез българското наследство Михаил Комнин получил възможност активно да действа срещу маджарите.

След смъртта на Михаил Комнин положението се променило; всичко направено от Василий II било разрушено, унгарският крал Бела III окупираше Ниш, Браничево, София и заедно със сърбите разрушили византийските укрепления на север. Българите въстанали – и това е важно – под водачеството на двамата знатни царски потомци Асен и Петър и с помощта на *куманите* (т.е. с туранска помощ) отново съживили българската държава (1186 г.).

Двамата водачи – победители били убити (1196–1197 г.), но били наследени от по-малкия им брат Калоян, който скоро завладял византийското наследство – Браничево и Ниш, за което претендирали Арпадите и което „било отстъпено само като годжен подарък“ на дъщерята на Бела III, съпругата на византийския император Исак Ангел. Така че новата българска държава възприела ролята на Византия и се обърнала срещу унгарския крал. През 1202 г. взаимните измами следвали една след

друга. Крал Емерик [Имре] се считал за победител и макар и за кратко време взел титлата „цар на българите“.

Тази борба нямала траен успех. Калоян не можел да се надява на признание от страна на Византия и искал в борбата си с унгарския крал да спечели на своя страна могъщия папа Иннокентий III. Затова не се уплашил от съпротивата на маджарите, за да поиска отново корона от папата. Даже се наричал римски патриций, а държавата си направил наследствено владение на папата (1203 г.). Естествено всичко това извършил със съзнанието, че ще тълкува последствията от своите действия, както му се харесва.

През 1204 г. паднал Константинопол и последвало едно половинвековно ефимерно образувание на латинско-френското рицарство. То не признавало създалите се взаимоотношения на изток, но и не могло да ги промени, поради което се провалило. Балдуин надменно отхвърлил предложенията на Калоян, смятайки, че човек без броня не може да бъде нищо друго освен роб. [В борбата си] срещу латинците и техния естествен съюзник – маджарите, Калоян изиграл папата, който все пак му изпратил корона и дал титли на епископите му. Като католик Емерик не можел да попречи на намеренията на Калоян да се покръсти и бил принуден да върне пратениците му. Но когато през 1204 г. видял, че кардинал Лъв тръгва към България като пратеник на папата с корона и голяма делегация и говори твърде предпазливо, той накарал комита [ишпана] на Кеве да го арестува. Този нов български цар му бил враг; през главата на Емерик папата наградил онзи, в чиято държава процъфтявало богомилството и който отгоре на всичко бил и привърженик на схизмата. Тогава отново проличало противоречието между универсалната политика на папата и източната политика на маджарите. Папата не съжалявал за развалените взаимоотношения с Емерик, само и само Калоян да стане католик. Но лошо си направил сметката. Калоян се коронясал с короната от папата, тълкувал титлата Rex, която му дал папата, като *цар*, всичките му свещеници приели титли, но народът не възприел [католическата вяра] и в ритулите си останал православен. Думата на унгарския крал тежала, когато мечът му бил остър, а сърбите и българите имали нужда от папска-

та политика и от покръстването само докато постигнали целта си; впрочем те предпочели собствената си вяра. Така постъпил и Калоян – благодарил на папата за любезността, но после не се занимавал повече с него.

В резултат от слабостта на Латинската империя България отново станала могъща сила по времето на великия си цар Иван Асен. Арпадите признавали положението и крал Андрей [Ендрѐ] II дал дъщеря си за съпруга на Иван Асен. Това обстоятелство обаче не пречело в политиката на Арпадската династия, там, където интересите ѝ налагали. През 1228 г., за да подсилят Северинското банство, Арпадите организирали голямо нападение срещу Видинската провинция на своя зет; все пак не превзели града, но изцяло го опустошили и Андрей се нарекъл „цар на българите“.

Като цяло по отношение на папския престол, Асен следвал политиката на своите предшественици, но действал по-умно. В противовес на латинския император пред папата той симулирал симпатии към католицизма, но си останал православен и проявявал търпимост към богомилите. [Папа] Григорий IX искал да започне кръстоносен поход срещу него (1238 г.) и си набелязал за „своє оръжие“ унгарския крал Бела IV. Бела си взел поука от примера на чичо си. Тъй като познавал много добре положението в България, той обявил, че е готов да се заеме със задачата, но само ако не бъде придружен от папски пратеник. „Защото тогава българите биха си помислили, че искат да ги подчинят не на Унгария, а на папската власт, от която толкова се ужасяват, че твърде много от тези, които иначе би могъл да спечели без никаква борба, биха могли да му се противопоставят до смъртта си. И без това често ни укоряват – и нас, а и други християни, че сме роби на римската църква“ (Писмо от 7 юни 1238 г.).

Бела много добре знаел, че българският народ няма да приеме католицизма от латинските свещеници; ако се подчини, ще го направи за своя полза. [Папа] Григорий IX разбирал, че унгарският крал има право, дал всичко необходимо, но от войната нищо не излязло. В това отношение татарското нашествие възпрепятствало по-нататъшното развитие на унгарската политика.

След смъртта на Иван Асен (1241 г.) унгарската политика се извила като нападателна. На българския престол седнали деца:

най-напред Коломан I, по-малкият братовчед на Бела IV, после неговият по-малък доведен брат Михаил, който взел за жена дъщерята на мачванския принц Ростислав – зет на Бела. От 1255 г. нататък Бела вече се подписвал като крал на България; неговите привърженици имали влияние в страната. През 1257 г. измряла династията на Асеновците. Претендент за престола бил Ростислав – зетът на Бела. Той приел титлата български цар, която Арпадите никога не са тълкували по друг начин освен като *доминус*. Въпреки че мнозинството подкрепило сърбина Константин, Ростислав също имал свои привърженици и даже войска от българи.

Чрез семейни връзки от 1260 до 1270 г. започнала цяла поредица от борби между българи и маджари. Северинската унгарска погранична област, най-силната позиция на маджарите откъм крайдунавска България, още през 1260 г. дала повод за битка, но българите били отблъснати. Когато Стефан [Ищван] – единственият по-млад крал, станал господар на тази област, той се изявил с нападателни действия и пет пъти навлизал в българска територия: превземал Видин, унгарските войски завзели Плевен и опустошили [всичко] до столицата Търново. Крайдунавска България се подчинила. Зетът на цар Константин, деспот Яков Светослав (1264–1266 г.), положил клетва за вяност. Той трябвало да благодари за ранга си на Ростислав Мачвански. След тези свои победи Стефан непрекъснато използвал титлата „крал на българите“, която от неговото владичество нататък и при наследниците на Арпадите служела като законно право на владение.

В българската история от XIII и XIV в. нахлул куманският елемент. Такова било царското семейство на Тертеровци и това е второто голямо смещение на балканското източно славянство, което смещение оставило следа и сред сърбите, и сред босненците.

Причината за това, че Арпадската династия трудно успяла да осъществи претенциите си само спрямо крайдунавска България и че този район попаднал в непосредствен допир с унгарската история едва през XIV и XV в., е онази упорита съпротива, която знаещият как да управлява твърд кумански елемент оказвал до османското нашествие. От гледна точка на историята на южнославянските племена е характерно това, че туранският бъл-

гарски елемент и куманските елементи направили славяните в България по-силни и независими, докато сродният на тях по вяра и език сръбски крал Стефан Урош III сломил независимостта им при Велбъжд, в близост до днешния Кюстендил.

III. Лудовик Велики и българите⁶

Може да се каже, че има прекъсване в преките унгарско-български взаимоотношения през периода от 1272 г. – годината на смъртта на Стефан [Ищван] V – до 1366 г. Предстояща за решаване задача пред унгарската и балканската историческа наука е да оцени по подходящ начин ролята на куманския елемент. В това отношение се открива широко поле за действие и пред езиковедите, и пред етнографите. Докато не опознаем достатъчно добре историята и организацията на ясите⁷ и куманите въз основа на запазените етнически черти, ще правим само предположения относно унгарско-българските връзки.

Смятаме за несъмнено, че заселилият се между 1229 и 1242 г. в равнината на Дунавска България кумански елемент, чиито останки можем да открием в гагаузите⁸ – християни по вяра, но говорещи куманско-турски – е бил във връзка с куманския елемент в Унгария. В това трябва да търсим причините за унгарското завоевание. Ясно е защо унгарското нападение било насочено именно към Видин. В крепостта Видин и в нейния район са били на военна служба куманите езичници. Като пазачи на Дунавската линия те на отделни групи постоянно безпокояли унгарските погранични райони. Унгарският крал можел да защити Северинското банство

⁶Грамотите, на които се позоваваме, са обозначени с римски цифри и са главно от кьормендския архив; те ще бъдат публикувани самостоятелно, като принос към този обзор във втората тетрадка на "Történelmi Tár" [„Историческа сбирка“]. Не желаем подробно да се занимаваме с българските военни походи и връзки на Лудовик Велики, а само си поставяме за цел да дадем оценка на новите сведения и гледни точки.

⁷Яси – народностна група в областта Ясшаг (Унгария) от алански произход, заселили се там през XIII–XIV в., впоследствие поунгарчени. [Бел. съст.]

⁸K. Jireček. Das Fürstentum Bulgarien. 1891. p. 142.

само като вземе в свое владение Видинската крепост на България. Този кумански елемент населявал областта от Видин⁹ до Добруджа¹⁰ и в историята на България играел роля, подобна на тази, която играли нашите воинствени кумани през последните десетилетия от управлението на Арпадската династия и през управлението на Анжуйската династия. В България побеждавала онази партия, на чиято страна заставали тези кумани.

Формирането на народа и географското положение на България през XIV в. довело до разпадането на някогашната силна и единна държава. Главната сила на Западна България била Видин. Оттук тръгва мощта на *Шишмановата династия*, която, както изглежда, е с кумански произход, но е смесена със сръбска и българо-славянска кръв. След смъртта на видинския деспот Шишман, цар станал неговият син Михаил (1323–1330 г.) и основал своя държава с център Търново.

По времето на управлението на първия унгарски крал от Анжуйската династия – Карол [Карой], интересът на българите съвпадал с интереса на маджарите, защото и двете държави имали общ враг – сърбина Стефан Урош III. Както вече споменахме, през 1330 г. сърбите разбили българите при Велбъжд; цар Михаил загинал на бойното поле. През 1330 г. крал Карол воювал срещу разширяващото се сръбско господство, за да защити Мачва, която Стефан Урош безпокоял още през 1319 г. Нямаме достатъчно сведения за това, но впечатленията ни са, че раздвигването на унгарския крал Карол в Срем е накарало сръбския крал да остави на трона сина на Шишман II – цар Михаил.

Синът на Стефан Урош, известният Душан, напълно изгласкал българите на заден план. Младият Шишман II бил изгонен бързо и на трона застанал племенникът на цар Михаил – Иван Александър. През 1364 г. цар Александър разделил държавата си на две и провъзгласил за цар своя любимец – по-младия Шишман, а по-възрастният Страцимир получил Видин. Дотога

⁹Oklevelek a magyar-bulgár összeköttetések történetéhez, 1360–1369. – Történelmi Tár, II. f. 1898, № 4.

¹⁰Jireček, цит. съч., p. 7. Jasytépé.

ва унгарското кралство нямало пряк досег с вътрешните дела на България, тъй като центърът на тежестта в действията на Лудовик Велики падала върху северозападната част на Балканския полуостров, докато България – както сега е прието да се казва – била в сферата на интересите на могъщата по това време Сърбия. За това се открил случай едва когато след смъртта на цар Душан (1355 г.) достигналите прекалено голямо могъщество сърби започнали да се разпадат на части.

Не виждаме достатъчно ясно причините за похода на Лудовик Велики срещу България. Времето на похода съвпада с разделянето, което направил българският цар Александър. Какво може да е накарало царя да предприеме тази стъпка? Досега се казваше, че чувствайки предстоящия край на своя живот, той искал да осигури наследството на по-младия си син. Затова Иречек счита, че годината на неговата смърт е 1365 г.¹¹ Същото смята и Хубер¹². И двамата обаче споменават данни, според които цар Александър трябва да е бил жив и след 1365 г.; по-специално Иречек отбелязва, че според една влашка хроника Александър е починал през 1371 г. Хубер пък цитира стих на Петер Зухенвирт. И двамата обаче се затрудняват да обяснят какво е накарало цар Александър да раздели държавата между двамата си синове, в случай че не е починал през 1365 г. Вече имаме сведения, че на 15 април 1367 г. цар Александър е все още жив, даже името му се свързва със сигурен факт¹³.

Сега трябва да търсим друга причина за разделянето. И ние не знаем със сигурност, но едва ли можем да търсим другаде причината, освен в семейните вражди. Облагодетелствайки по-малкия си син, още приживе старият цар Александър го направил свой наследник, а възрастният му съветник криел това от по-големия му син, на когото той дал древното наследство – видинска област. По този въпрос в семейството избухнала [истинска] война и тогава се намесил унгарският крал Лудовик. Съществуват различни предположения относно повода за акцията. Можем

да допуснем, че след като куманите опустошили Северинското банство, пред Лудовик се открила възможност да задоволи от- давнашните претенции на унгарската корона. Възможно е също търновските царе Александър и Иван сами да са го повикали в борбата си срещу Страцимир и за да се отърват от него, да са дали на Лудовик пълна свобода на действие. Не може да се смята, че самият Страцимир е повикал Лудовик, защото тогава няма как да обясним защо унгарският крал се е задоволил само с [превземането на] Видин и защо е наредил да затворят Страцимир.

По това време Лудовик Велики започнал да води война. Тръгва по течението на Дунава; на 26 април 1365 г. стигнал до Саланкемен¹⁴; на 30 май бил под Видин¹⁵ и на 23 юни все още пребивавал там¹⁶. Военният поход бил увенчан с успех. Мнозина се отличили¹⁷ и кралят присъединил завладяната територия към държавата си, поверявайки я на грижите на трансилванския воевода Денеш¹⁸.

За да осигури безопасността на новата си придобивка, той интернирал Страцимир и съпругата му като пленници в крепостта Гумник (Босилево, край Часма) и то, за четири години.

През това време настанали тежки дни за унгарското владичество във Видин. Воеводата Денеш – капитан на „град Видин и област“ – бил сменен последователно от Филпош, а после през 1367 г. от Петър Химфи [Хеем] като бан¹⁹ и през февруари 1368 г. от Бенедикт Химфи [Хеем]²⁰.

За да обезопаси новата си придобивка, крал Лудовик основал българското военно банство, което с оглед на попълването на войската включвало също Оршова, Шебеш и Темешвар²¹, както и принадлежащите към Мачва – Срем и Валко. Новото банство

¹¹Jreček Gesch. der Bulgaren, p. 324.

¹²Huber Arch. f. oest. Gesch. LXVI, p. 298.

¹³Oklevelek, Ibid., VIII.

¹⁴Fejér, X/3, p. 489.

¹⁵Пак там, p. 490, I. Oklevelek [Грамоти] II. 2 юни.

¹⁶Oklevelek III.

¹⁷Пак там, IV.

¹⁸Fejér, X/3, p. 551–560, 1366.

¹⁹Oklevelek VIII.

²⁰Fejér, IX/4, p. 120, 173.

²¹Тимишоара (Румъния). [Бел. съст.]

издържало бойната си провека през 1366 г., доколкото нападението на цар Шишман срещу тази отцепена от старото царство област не успяло²².

През краткото време от съществуването на банството двама изтъкнати членове на семейство Химфи се отличили като непоклатими стражи на унгарското кралство в тази опасна точка на Югоизтока. Тогава е имало трима Химфи: Петър, който през 1360 г. бил дворцов наблюдател²³, магистър Бенедикт, който бил също и главен комит на Марамарош, и Ладислав – и тримата били синове на Павел. През 1363 г. двама взели участие в босненския военен поход, тогава Бенедикт бил комит на Пожон²⁴; през 1365 г. магистър Бенедикт бил главен комит на Кеве и Крапо²⁵, а Петър – любим дворцов паж на краля²⁶.

През 1367 г. по-младият Петър Химфи бил бан на България и бил много предпазлив, когато уведомил крал Лудовик за един факт, който досега не сме знаели. Всъщност в свое писмо с дата *Видин, 15 април 1367 г.*²⁷ той пише, за Войчна, който откъм морето, му съобщавал, че византийският император (Йоан V) е сключил мир с търновския цар Александър. Йоан V се задължил да подпомогне с пари някой си Zoaiakuch²⁸, за да бъде възврънат Видин, а пък цар Александър обещал, че ако с помощта на императора успее да си върне Видин, ще му отстъпи в замяна [Несебър, Токун и Варна].

Вследствие на това крал Лудовик засилил охраната на новата си придобивка, още повече че влашкият воевода Влайку също се обърнал срещу него. Един тамошен воевода, който молел за потвърждение на правата му, пише в писмото си от 7 юни 1366 г.²⁹, че лично ще се появи във Видин. От тук се вижда, че

²²Jireček, цит. съч., р. 327.

²³Körmend, Heimiana, р. 164.

²⁴Братислава (Словакия). [Бел. съст.]. Oklevelek I.

²⁵Körmend, пак там, р. 199.

²⁶Aulae iuvenis, пак там, р. 198.

²⁷Oklevelek I.

²⁸Кой може да бъде този човек? – Нис не знаем; възможно е той да е някой куманин, който с работел за привържениците на Александър, защото след поражението през 1366 г. те нямали достатъчно сили.

²⁹Oklevelek VIII.

крал Лудовик още преди това е искал отново да въведе порядък в България, но не дошло ред за това. В неговото писмо, което датира от края на октомври 1368 г. „in Bulgaria prope castrum Zokol“³⁰, вероятно поради заблуда или пък писмена грешка вместо Босна е изписано България, тъй като в България не познаваме крепост с такова име. На 18 юли 1368 г. в лигетския³¹ си замък крал Лудовик подарил пет села³² именно на онзи воевода Георги, на когото обещал да потвърди правата, ако се появи лично.

Положението в банството станало неблагоприятно в резултат от войната с власите през 1368 г. На трансилванската граница воеводата Влайку пожънал успехи, в Северин Николай Гарай отстоял позициите си. Притиснатите унгарски капитани на Видинска област, а именно тези на Видин, Фехервар³³ (Белоградчик) и Лаган³⁴ поначало получили уверение от краля, че ако са принудени да отстъпят, той няма да ги счита за неверни поданици (4 декември 1368 г.)³⁵. Станало така, че банът Бенедикт Химфи тогава не бил в банството, а със северинските войски. Притиснатите отвсякъде видински граждани, с изключение на началниците на тамошното селище Рагуза, спешно извикали бана си да се върне, тъй като в противен случай щели да се отцепят³⁶.

При тези обстоятелства крал Лудовик намислил да обяви гумнишкия пленник за цар. Православния народ около Видин се присъединил към царя Шишман и към влашкия воевода след като била нападната вярата му. В резултат на това унгарските гарнизони се оттеглили. Във Видин останал само банът, който предал цар Страцимир на епископа на Калоча – Стефан. После през 1369 г. град Видин по волята на унгарския крал отново бил върнат на Страцимир³⁷. През 1370 г. Бенедикт Химфи е само

³⁰„В България в близост до крепостта Зокол“ [Бел. пр.]. Századok, 1869, р. 127.

³¹Лигет (Liget) – селище в окр. Бараня (Унгария). [Бел. съст.]

³²Oklevelek X.

³³На юг от Видин. Jireček, цит. съч., р. 425.

³⁴Лом. [Бел. съст.]

³⁵Oklevelek XII.

³⁶Oklevelek XI.

³⁷Oklevelek XIII. В това се съмнява и Иречек, цит. съч., р. 328.

³⁸„Бившият бан“ [Бел. пр.]. Körmend, Heimiana, р. 228. С тази титла го споменават и през 1375 г.

*condam banus Bulgariae*³⁸, и така през 1369 г. приключило фактическото унгарско владичество в района на Видин.

Тъй като добре познавал положението във Влашко³⁹ през 1371 г. Бенедикт Химфи получил комитата Темеш и командването на Темешварската крепост⁴⁰ и до края на живота си бил многоуважаван от краля.

Нашата история е свързана с България и през периода от 1370 до 1444 г., но това вече принадлежи към главата за унгарско-турските взаимоотношения.

*Превод от унгарски:
Пенка Пейковска*

³⁸Oklevelek VII.

⁴⁰Bél, Dipl. I. I. p. 181.

Грамоти за историята на унгарско-българските връзки 1360–1369¹

Лайош Талоци

I. Надсомбат², 13 април 1363 г.

Крал Лудовик опрощава всички съдебни дела на отиващите на война синове на Павел Химфи [Хеем] – пожонския комит [ишпан] – Бенедикт и Петър.

Ludovicus dei gracia rex Hungarie fidelibus etc. universas causas regnicolarum nostrorum exercituantium propter praesentis exercitus nostri motum, quem deo auxiliante contra quosdam nostros et regni nostri emulos in brevi sumus habituri, exceptis etc. generaliter iussimus prorogari ... omnes causas magistri Benedicti filii Pauli, filii Heem comitis Posoniensis et Petri fratris sui ... etc. prorogare debeatis ... Datum Tyrnavie feria sexta proxima post quindenas festri pasce domini anno eiusdem Mo CCCmo Lxmo tertio.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, заповядахме на верните ни и т.н., изобщо да се отложат всички съдебни дела на жителите на нашето кралство, отиващи на война, поради придвижването на настоящата ни войска, която, с Божия помощ, скоро ще имаме срещу някои наши и на нашето царство врагове... всички съдебни дела на магистър Бенедикт, син на Павел, син на Хеем, комит на Пожон, и на Петър, неговия брат ... и т.н. сте длъжни да отложите... Дадено в Трнава, в петъка, след петнадесетия ден на празника Пасха Господня, в Неговото лето 1363-о.

¹Oklevelek a magyar-bulgár összeköttetések történetéhez. 1360–1369. – Történelmi Tár, II. füzet. 1898. № IV. p. 355–367. Виж студията в: Századok, 1898, № 2.

²Трнава (Словакия). [Бел. съст.]

Кьорменд, архив на херцог Батяни, Misc. Heim nro 184, хартия, пръстен-печат.

II. Под град Видин, 2 юни 1365 г.

Крал Лудовик пише, че „Ladislaus, filius Nicolai de Wylak (комитат Сатмар) iuxta suum posse nobis nostraeque coronae sacrae in obtentione civitatis nostrae Bodoniensis et acquisitione regni nostri Bulgariae“ има заслуги.

Datum ante dictam civitatem Bodoniensem die crastino festi penthecostes.

„Ладислав, син на Николай от Вилак (Сатмар) направи съобразно своята власт за завладяването на нашия град Видин и за придобиването на нашето кралство България за нас и нашата свещена корона.

Дадено пред казания град Видин на утрешния празник Петдесетница.“

Оригиналът на писмото е върху кожа с печат, висящ на пурпурен копринен шнур в архива на граф Адам Вай в Беркес, fasc. 55.

III. 23 юни 1365 г., край Северин в България

Като взема под внимание заслугите на Петър, син на Янош [Йоан], син на Балинт [Валентин] от Бир, при завладяването на град Видин и при възвръщането на България, която дълго време била държана от чужди ръце, крал Лудовик обявява неговата майка, дъщерята на Домокош Кондакор от Бир, за наследница на владенията на баща си.

Nos Ludovicus dei gratia rex Hungariae, memoriae commendantes praesentium serie significamus, quibus expedit universis, quod nos humili et votivae supplicationi Petri filii Johannis filii Valentini de Byr fidelis nostri pro suis fidelibus et meritoriis servitiis, quae idem nobis nostraeque sacrae coronae regiae in plerisque nostris et regni nostri negotiis et processibus opportunis diligenti cura et debita sollicitudine, specialiter autem *nunc* in expugnatione et obtentione civitatis Vodoniensis ac recuperatione et subjugatione regni nostri Bulgariae, quod per manus alienas diu occupatum

tenebatur, divina concedente gratia prospere cum subsidio nostrorum fidelium, factis laudabiliter iuxta suum posse exhibuit et inpendit se casibus fortuitis exponendo, regia favorabilitate inclinati nobilem dominam Elisabeth nuncupatam, filiam quondam Dominici filii Kondakor de eadem Byr matrem eusdem Petri in omnibus possessionibus, portionibus et iuribus in eadem possessione Byr vocata in comitatu Castriferrei existenti et alias ubilibet habitis, cuiusvis nominis vocabulo vocitentur, olom ipsum Dominicum patrem suum quocumque iusto iuris titulo tangentibus ex gratia speciali et regiae potestatis plenitudine praefecimus, instituimus et creavimus verum heredem et legitimum successorem ac ipsi nobili dominae Elisabeth dicta possessionaria iura et portiones paternas eiusdem cum omnibus earum utilitatibus, fructuositatibus et pertinentiis dedimus et contulimus per eam adinstar filii dicti Dominici suosque heredes et posteros hereditarie successione titulo ex praesenti dono et gratia nostrae maiestatis perpetuo et irrevocabiliter possidenda, tenenda pariter et habenda consuetudinaria lege nostri, quae nisi masculinum patitur successorem, huic iuri et gratiae repugnare sive obstare non valente, aliis tamen literis nostris, si quae in contrarium praemissorum pruis essent emanatae, salvis remanentibus; praesentes autem dum nobis reportatae fuerint, sub maiori nostro sigillo faciemus privilegiariter emanari. Datum prope Zevrinum in Bulgaria in vigilia festi nativitatis Johannis baptistae anno domini MCCCLXV.

Ние, Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, заповядаме да се помни и съобщаваме чрез съдържанието на настоящето на всички, които интересува, че по смирената и обещана с обет молба на верния наш Петър, син на Йоан, син на Валентин от Бир, заради неговата вярна и с много заслуги служба, която той похвално показа и посвети на нас и на нашата свещена кралска корона според властта си в многобройни наши и на нашето кралство дела и благоприятни успехи, извършени с прилежна грижа и дължима загриженост в много случаи, особено сега при превземането и придобиването на град Видин, и възстановяването и подчиняването на нашето кралство България, което дълго беше държано окупирано от чужди ръце, благополучно [постигнато] по снизхождението на божествената благодат и с помощта на нашите верни, предложена в многобройни случаи, [ние] благодарноположени с кралска благосклонност, ние със специалната милост и пълнотата на кралската власт поставихме начело, поста-

новихме и направихме действителна наследница и правоприемница благородната госпожа, наречена Елизабет, дъщеря на покойния Доминик, син на Кондакор, от същия Бир, майка на същия Петър, на всички притежания, дялове и права в това владение, наречено Бир, намиращо се в комитата Кастриферей, и други, които се притежават където и да е, с каквото и наименование да се наричат, някога принадлежащи по справедливата разпоредба на закона на самия Доминик, неин баща; и на същата благородна госпожа Елизабет казаните права за притежаване и бащини дялове, с всички техни ползи, плодове и прилежащи права дадохме и събрахме при нея, сякаш е син на казания Доминик, и нейните наследници и потомци по наследствена линия, с предоставянето на настоящата грамота и с милостта на наше величество, да бъдат притежавани, държани и владени по обичайния закон на нашето кралство вечно и неотменно. Макар че този закон признава само мъжкия наследник, той не може да се противопостави и пречи на това право и милост. Същото се отнася и за останалите валидни други наши писма, издадени преди в противоречие на известните по-горе [неща]. Когато настоящото ни бъде донесено, ще заповядаме да се издаде привилегировано с по-големия ни печат. Дадено край Северин в България през нощта на празника на раждането на Йоан Кръстител в лето господне 1365-о.

Виж по-нататък грамота IX.

IV. Лугоци, 30 юни 1365 г.

Крал Лудовик I дарява видинските яси заедно със семействата им и собствеността им като наследствени слуги на Николай Конт – палатин и съдия на куманите за заслугите му в похода срещу България.

Nos Lodovicus dei gratia rex Hungarie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit universis, quod licet multiplicia ac magna laudedigna meritorum insignia fidelis nostri dilecti viri magnifici Nicolai Kont palatini et iudicis comanorum regni nostri omnibus manifesta sint publice et notoria, tamen quia labentibus temporum curricularum res geste

laudabiliter cognitione posterorum effugiunt, nisi commendentur literari recordacioni, ex ipsius itaque palatini laudabilibus virtutibus et industriosis meritis aliqua, cum per singula non possint suo modo enarrari, proponimus in presenti pagina declarare. Cum enim nos, qui a tempore nostre promocionis ad recuperandum seu rehabendum iura nostra, et sancte nostre corone per alienas manus violentas ab olim distracta et occupata, habuimus semper cor intentum, et ad hoc tam nostra potencia quam aliis viis et modis opportunis operam adhibuimus, ut bene notorium est, summae diligentem, partes regni nostri Bulgarie, quod per infidelium, et rebellium astuciam a iurisdictione regiminis ipsius sancte corone dudum habebatur alienatum, instaurato validissimo exercitu aggressi fuisset, ipse Nicolaus palatinus adducta secum maxima armatorum et sagittariorum suae gentis quantitate nobiscum personaliter proficiscens, nobis et dicte sancte corone cum plurimorum fratrum, proximorum, militum et serventium suorum dilectorum periclitacione, ac sanguinum eorundem effusione famulatus exhibere curavit gratos utique et fideles; signanter autem idem palatinus nostre maiestatis oculos suis salubribus et prudentissimis consiliis adeo fideliter pre ceteris suis coetaneis ibi illuminavit, quod nos ejus virtuosus et sagacibus eruditi doctrinis nobis divina clemencia, cuius nutu singula diriguntur, et civitatem Bidiniensem obtinuimus, et ejus districtum cum certis municionibus seu castris et ipsius ..... iurisdictionis et regimini subjugavimus feliciter votive, ratione quorum omnium idem palatinus, quamvis ..... beneficiorum premia digne ..... men premissarum fidelitatum et virtutum suarum recognoscentes universos philisteos seu jazones, quos in ipsa civitate Bidiniensi nobis et nostriq ..... squam aliquam aliam nacionem astuciores et contrarios comperimus, et ob hoc ipsos cum eorum liberis pueris et rebus omnibus eidem palatino, alias mediantibus specialibus litteris nostris, in suam filiorumque suorum contulisse dinoscimus hereditatem, eidem palatino et filiis, necnon pueris et posteris suis universis de novo perpetuamus, et eosdem jazones ipsorumque liberos pueros et posteritates universas cum ipsorum rebus et bonis omnibus, veluti servos et de tam longinquis paganorum et infidelium nostrorum partibus deductos conditionarios iurisdictioni, dominio et regimini ipsius Nicolai palatini suorumque filiorum, puerorum et heredum universorum sic plenarie appropriantes subjugamus, quod nec ad nostras regales vel reginales, aut etiam ad dominorum principum, seu ducum sive praelatorum aut baronum vel aliorum quorumcunque nobilium et possessionatorum hominum tocus regni nostri Hungarie presencium et futurorum, civitates, villas, districtus, possessiones et terras subterfugia queritare possint aut debeant

pro sui tutela vel evasione, nec debeamus eos allicere, suscipere et fovere in contrarium ipsius palatini et heredum ejus. In casum autem, ubi ipsorum jazonum aliquos ad huiusmodi civitates, villas, districtus, possessiones aut terras fugere, vel simpliciter venire commorandi causa aliquo temporis in successu contingeret, aextunc tam nos et regine, quam eciam prelibati domini principes seu duces, necnon prelati, barones, nobiles et possessionati homines regni nostri ipsos restituere supradicto palatino vel ejus heredibus teneatur simulcum eorum rebus omnibus et personis. Ipsos addicimus et concedimus de gratia speciali, quod prenominati philistei seu jazones, ipsorumque pueri et posteriuniversi non teneantur regibus et reginis vel dominis principibus seu ducibus regni Hungarie, aut eorum officialibus aliquos census, seu collectas dare et solvere modo aliquali, sed ipsi ubicunque in eiusdem palatini puerorumque suorum et heredum terris vel possessionibus fuerint, ab omnibus solucionibus et daciis, nobis nostrisque heredibus et successoribus, regibus scilicet seu principibus regni nostri Hungarie debendis, utputa a solucionibus luci camere vel marturinarum vel submarturinarum seu fertonum, et aliarum quarumlibet collectarum habeantur liberi perpetuis temporibus et exempti tamquam homines servituti domus dicti palatini et eius filiorum ac heredum omnium eternaliter subjugati, harum sub secreto nostro sigillo testimonio litterarum, quas sub maiori nostro sigillo privilegialiter emanari faciemus, dum fuerint nobis reportate. Datum in Lugas feria secunda proxima post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum anno domini Mmo CCCmo sexagesimo quinto.

Ние, Лудовик, по Божия милост крал на Унгария и т.н., заповядаме да се помни със съдържанието на настоящето, като съобщаваме на всички, които интересува, че трябва да се покажат публично и да станат известни пред всички многобройните и достойни за голяма похвала отличия за заслуги на верния наш скъп мъж Николай Конт, палатин и съдия на куманите на нашето кралство, понеже при бързо отлитания ход на времето извършените дела, достойни за похвала, убягват от знанието на последващите поколения, освен ако не се поверят на писмен запис, и така от достойните за похвала добродетели и усърдни заслуги на същия палатин представяме да се изложат в настоящия лист някои неща, понеже не е възможно да се разкажат поотделно по съответния начин. Понеже ние, които от времето на нашето издигане винаги сме имали усърдно сърце за възвръщане или въз-

становяване на нашите и на свещената наша корона права, отдавна откъснати и окупиранни от чужди насилствени ръце, за това приложихме най-усърдно старание с цялата наша власт и по различни пътища и благоприятни начини, както е добре известно, части от нашето кралство България, което поради лукавството на неверните и бунтовниците отдавна беше отчуждено от юрисдикцията на управлението на същата свещена корона, след като най-могъщата войска беше възобновена, като самият магистър Николай, като доведе със себе си голямо количество войска от войници и стрелници от своята войска, тръгвайки с нас лично, се погрижи с опита на многобройните си скъпи братя, приближени, войници и свои слуги, и с проливането на кръвта им да покаже на нас и на казаната свещена корона своята служба като особено приятна и вярна. Същият палатин тогава силно просветли очите на наше величество със своите полезни и най-мъдри съвети до толкова вярно и преди всички други свои връстници, че ние, просветени от отлични и умни знания, със съдействието на божествената милост, по чиято воля се управляват отделните неща, придобихме и град Видин, и областта му с някои укрепления или крепости, и неговите... подчинихме благополучно и като желяхме на управлението и юрисдикцията, с грижа за всички тези същият палатин, колкото и да ... достойна награда за благодеянията... .., като си припомнихме за показаната от него вярност и добродетели, всички свои филистеи или яси, за които научихме, че са в същия град Видин ... .. по-лукави и враждебно настроени към нас и нашата ... .. [повече от] който и да е друг народ, и тъй като от друго специално наше писмо разбрахме, че сме включили тях с техните свободни деца и всички притежания в наследство на нас и на нашите деца, сега наново утвърждаваме за същия палатин в наследство на него и на неговите синове, деца и всички негови потомци. И тези яси, и техните свободни деца, и всички техни потомци с имотите и богатствата им подчиняваме като слуги и непълноправни, доведени от далечни краища на езичници и неверни към нас, да подлежат на съдебната власт, владеещата и управлението на самия палатин Николай и на неговите си-

¹Четвърт сребърна марка.

нове, деца и всички наследници като напълно дарени. Така че те нито в нашите кралски имения или тези на кралицата, или дори на господата принцове, или прелати или барони, или други каквито и да е благородници и земевладелци в цялото наше кралство Унгария, сегашни и бъдещи, градове, села, области притежания и земи, да не могат или да не трябва да търсят промяна за своята защита или избавление, нито да можем да ги привличаме, задържаме и пазим в ущърб на този палатин и неговите наследници. В случай, че някои от тези яси избяга в тези градове, села, райони, области, притежания или земи или просто дойде и се случи да се задържи, поради някаква причина за известно време, тогава ние и кралицата, както и гореканите господа принцове или херцоzi, а също прелати, барони, благородници или хора земевладелци на нашето кралство трябва да ги възвърнем на гореканите наши палатин или на неговите наследници заедно с всичките им имоти и хора. Освен това се съгласяваме и отстъпваме със специална милост гореканите филистеи или яси, техните деца и всички потомци да не трябва да дават или изплащат никакви данъци или събирания по какъвто и да е начин на кралете и кралиците или господа принцовете, или херцозите на кралство Унгария, или на техните служители. А те самите, където и да са в земите и владенията на този палатин и неговите деца и наследници, да са свободни за вечни времена и освободени от всички дългове и давания, дължими на нас и на нашите наследници и приемници, крале или кралици, принцове на нашето кралство Унгария, както и от задължения за държавното съкровище или в кожи на белки, или в парчета кожи от белки и фертони² и други каквито и да е вземания, тъй като са подчинени завинаги хора слуги на дома на казания палатин и на неговите синове и всички наследници по свидетелството на това писмо със специалния наш печат, което ще заповядаме да се издаде с по-голям наш печат привилегировано, когато ни бъде донесено. Дадено в Лугош, на втория ден след празника на блажените апостоли Петър и Павел, в лето Господне 1365-о.

Оригиналът на писмото е върху кожа със следи от пръстенпечат отвътре, под него „*assecuracio ejusdem palatini facta verbo*

regis coram magistro Georgio Bubeo“, произхожда от архива на херцог Батяни в Кьорменд; публикувано в Gyárfás I.: Jászokunok története, III, 500–502.

V. Вишеград, 2 февруари 1366 г.

Като взема под внимание заслугите на благородника Янош от Пот, който е син на Янош [Йоан], в завладяването на град Видин и на полагащата му се по правото на произхода, но отдавна владяна от чужди ръце България, крал Лудовик обявява жена му за наследница на всички владения на баща ѝ, който починал, без да има син за наследник.

Relatio magistri Symonis filii Mauricii.

Nos Ludovicus dei gracia rex Hungarie memorie commendantes presentium tenore significamus quibus expedit universis, quod nos considerantes fidelitatem et fidelium serviciorum merita Johannis filii Johannis nobilis de Pot, que idem in nostris et regni nostri serviciis, negociis et processibus opportunis, specialiter autem nunc in expugnatione et obtentione civitatis Bodoniensis et subjugatione regni Builgarie jure geniture nobis debiti, quod per manus alienas a diebus diutinis occupatum detinebatur, cura diligenti, sagacitate virtuosa et agilitate virili toto sui conaminis zelo laborandoseque casibus fortuitis exponendo nostro culmini nostreque sacre corone regie exhibuit et impendit, nobilem dominam Kacych nuncuptam, filiam condam Mauricii filii Herrand de Mester homonis ut sine prolis masculine solacio defuncti, uxorem scilicet prefati Johannis filii Johannis in possessionariis quondam dicti Mauricii patris sui videlicet in possessionibus Mester predicta et Beken vocatis, in comitatu Castriferrei sitis et alias ubilibet in regno nostro existentibus quibusvis nominibus vocitentur, olim ipsum Mauricium ... tangentibus de plenitudine potestatis regie et gracia speciali prefecimus, instituumus et creavimus verum heredem et legitimum successorem ac ipsi nobili domine Kacych dictas porciones possessionarias suas paternas cum omnibus earum utilitatibus et fructuositatibus et pertinenciis dedimus et contulimus per eam adinstar filii prefati quondam Mauricii suosque heredes et poseros utriusque sexus hereditarie successionis titulo ex presenti dono et gracia speciali nostre majestatis perpetue et inrevocabiliter possidendas et habendas, lege regni nostri consuetudinaria, que nisi masculinum patitur successorem, huic gracia nostre repugnare penitus non valente, ita tamen et

sub tali protestacione, si scilicet alie nostre littere in contrarium hujusmodi gracie nostre ac presencium litterarum nostrarum prius non sunt emanate, quas in suo vigore volumus remanere, presentes autem dum nobis reportate fuerunt, sub majori sigillo nostro faciemus privilegiati emanari, prout eciam premissam graciā eidem nobili domine aliis litteris nostris mediantibus secreciōi sigillo nostro consignatis fecisse dinoscimur atque annuisse.

Datum in Wyssegrad, in festo purificationis beate virginis, anno M. CCC. LX. sexto.

Ние, Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, заповядваме да се помни и със съдържанието на настоящето съобщаваме на всички, които интересува, че ние, като разгледахме внимателно заслугите на предаността и на преданата служба на Йоан, син на Йоан, благородник от Пот, които той показа и извърши при служенето, делата и благоприятните успехи на нас и на нашето кралство, особено при превземането и завладяването на град Видин и подчинението на кралство България, които ни се предлагат по наше рождено право, понеже бяха държани окупирани от чужда ръка от дълго време, понеже [той] се потруди с цялата си ревност на своите усилия и ги предостави за издигането на нас и на нашата свещена корона с прилежна грижа, отличен ум и енергична подвижност, с пълнотата на кралската власт и със специално благоволение благородната госпожа наричана Каких, съпруга на гореказания Йоан, син на Йоан, дъщеря на покойния Мавриций, син на Херанд, човек от Местер, понеже умряха без утехата на мъжки наследник, поставихме [нея] начело, постановихме и направихме действителна наследница и легитимна правопримница на притежаваните някога дялове на казания ѝ баща Мавриций, и в именния, наричани Местер, споменат по-горе, и Бекен, разположени в комитата Кастриферей, и други, намиращи се където и да е в нашето кралство и наричащи се с каквито и да е имена, някога на самия Мавриций ... принадлежащи. На самата благородна госпожа Каких дадохме и събрахме при нея все едно като на син на гореказания покоен Мавриций казаните притежавани от нейния баща дялове с всички техни ползи, плодове и прилежащи имоти, и на нейните наследници и потомци и от двата пола се даде право за наследяване с настоящето [писмо] и със

специалното благоволение на наше величество да ги притежават и да ги имат за вечни времена и неотменимо, според обичайния закон на нашето кралство. Той признава само мъжкия наследник, но не може да се противопоставя на това наше благоволение, така че и при такова тържествено заявление, ако някое друго писмо, противно на това наше благоволение и на настоящето ни писмо не е издавано преди, което да искаме да остане в сила, когато настоящето ни бъде съобщено, заповядваме да се издаде привилегировано с по-големия наш печат, както например ни е известно, че сме оказали и потвърдили гореизпратеното наше благоволение към същата благородна госпожа чрез друго наше писмо, подпечатано с по-специалния наш печат.

Дадено във Вишеград, в празника на Пречистването на блажената Дева, година 1366.

Оригиналът на писмото е върху кожа, на гърба, под начупения печат се четат думите: *relatio magistri Symonis filii Mauricii*: Кьорменд, архив на херцог Батяни.

VI. Бестерце⁴, 7 юни 1366 г.

Крал Лудовик обещава на своя привърженик Георги Примичюр, българин от град Видин, че ще потвърди всичките му права веднага щом дойде във Видин.

Nos Ludovicus dei gratia rex Hungariae tibi Georgi dicto Primichur fideli nostro bulgaro de nostra Budiniensi civitate promittimus liberaliter et spondemus, quod quamprimum in eandem civitatem pervenerimus et de iuribus et hereditatibus tuis tam in dicta civitate, quam extra eandem habitis teque legitimo titulo contingentibus, per fidelem nostrum baronem Dionysium vaivodam Transilvanum et capitaneum dictae nostrae civitatis et eius districtus, qui medio tempore debet de eisdem sciscitari, fuerimus plenaliter informati, iura et hereditates tuas huiusmodi pro te confirmari nostris literis regalibus rationabiliter faciemus harum testimonio nostrarum litterarum. Datum in

⁴Бистрица (Рум.). [Бел. съст.]

Biztriccia Transilvaniae die dominico proximo post festum corporis Christi anno eiusdem MCCCLXVI.

Ние, Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, на теб Георги, наречен примикюр, верен наш българин от нашия видински град, обещаваме благородно и тържествено се задължаваме, че веднага щом пристигнем в този град, ще се информираме подробно и пълно за правата и наследствата ти, които имаш и притежаваш по легитимно право в казания град, както и извън него, чрез верния ни войвода Дионисий, Трансилвански войвода и капитан на казаната наша крепост и нейната област, който междувременно ще трябва да се постарее да узнае за тях, и ще заповядаме основателно твоите права и наследства от този вид да бъдат потвърдени в твоя полза с наше кралско писмо чрез свидетелството на това наше писмо. Дадено в Бистрица в Трансилвания в неделята след празника Тяло Христово в Неговата година 1366.

Оригиналът на писмото се намира в Кьорменд в архива на херцог Батяни, Misc. Heim 200.

VII. Липа, 20 юли 1366 г.

Крал Лудовик нарежда на благородниците от комитатите Кеве и Крашова да изпратят живеещите сред тях свещеници – славяни или схизматици заедно с жените им и собствеността им без да ги закачат на мястото, което ще им бъде определено от негово име от главните комити Бенедикт, сина на Хеем и брат му Петър; в случай че пропуснат да направят това, магистър Бенедикт ще бъде длъжен да събере свещениците насила и да изпълни по-нататъшните нареждания на краля.

Nos Ludovicus dei gratia rex Hungariae, vobis universis et singulis nobilibus et aliis quibuslibet possessionatis hominibus, necnon civitatibus et liberis villis nostris regalibus in comitatibus de Keve et de Crassov constitutis, habentibus scilicet Slavos seu Schismaticos sacerdotes, apud se residentes, firmiter praecipimus et districte, quantenus ad diem et locum illum, quos fidelis noster Baro Magister Benedictus filius Heem dictorum comitatum comes,

vel in eius persona Petrus frater suus verbo n[ost]ro vobis denominabit, omnes Slavos sacerdotes apud vos existentes cum eorum pravis uxoribus et rebus omnibus absque omni damno, laesione et deturpatione duci debere faciatis eidem m[a]g[ist]ro Benedicto, vel fratri suo n[ost]ro nomine praesentandos. Et aliud facere non ausuri. Quicumque autem ex vobis aliud facere attentaret, tunc ipse m[a]g[ist]r[us] Benedictus vel frater suus debeant, et ex praesenti mandato n[ost]ro teneantur sacerdotes huiusmodi Sclavorum, pravis uxoribus, et rebus, ubi eos invenire possent, potenter excipere et pro nobis reservare, idem debentes facere, quod per nos ipsis fuerit demandatum. Datum in Lippa in die s. Eliae prophetae, in anno domini M. CCC. LXVI.

Dipl. M. Běl I. p. 140. Дворцов архив. 259.

Ние, Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, на всички вас и на отделните благородници и другите състоятелни хора, градове и свободни наши села, разположени в комитатите Кеве и Крашова, и които имате живеещи при вас славяни или свещенослужители схизматици, заповядваме твърдо и решително в деня и мястото, които с нашите думи ви определи верният наш барон магистър Бенедикт, син на Хеем, комит на казаните комитати, или вместо него Петър, негов брат, да доведете всички славянски свещенослужители, намиращи се при вас, заедно с покварените им съпруги и всичкото им имущество, без каквато и да е щета, раняване и обезобразяване, и да бъдат представени на същия магистър Бенедикт или на неговия брат [действащи] в наше име. И друго да не дръзвате да правите. Ако някой от вас се опита да направи нещо друго, тогава самият магистър Бенедикт или неговият брат трябва и се задължават от настоящата ни заповед да съберат и запазят свещенослужителите на славяните, с покварените им съпруги и техното имущество, понеже те трябва да направят това, което е изискано от нас самите. Дадено в Липа, в деня на св. пророк Илия, в лето Господне 1366.

VIII. Видин, 22 май 1367 г.

Банът на България Петър Химфи пише на кралицата, че е получил писмо от Черноморското крайбрежие, от Вайкна, привърженик на унгарския крал, в което Вайкна уведомява него и

брат му Бенедикт, че византийският император и Александър Търновски са сключили мирно споразумение, според което императорът се задължава да даде на Зоайкук 180 000 флорина, а пък Зоайкук му предава Видин, от своя страна Александър обещава, че в замяна на Видин ще даде на императора трите черноморски града Несебър (Месембрия), Токун и Варна.

Dominae suae reginae metuendae salutem cum fideli servitio. Notum vestrae magnificentiae dare volumus, quod a Waychna penes mare demissae sunt nobis literae, in qua litera continentur pro domino nostro regi fidelis existentis et scribitur fratri nostro Benedicto et nobis, quod consensio facta fuisset imperatorem Graeciae et Alexander de Thurno et imperator ligavit se tali obligatione, quod Zoaykuch ad ipsum assumeret et nunc assumpsit et eidem Zoaykuch centum mille et octogentos mille florenos dare assumpsit et idem Zoayku(n)ch Bodinum recipere promisit et imperatori Graecorum dare assumpsit et Alexander de Thurno imperatori Graecorum tali modo assumpsit, quod si Bodinum recipere posset et sibi restatuere (!) tunc tres civitates peues mare *Nezembur, Thochun, Warna* vocatas imperatori Graecorum daret. Igitur praedictus Waychna ad fidelitatem suam nunciavit, quod praedicta vera existerent et in literis suis petit nos diligenter, ut cito Hungari Bodinum transeant, ut castrum Bodinensem servare valeant. Datum Bodinii die Elene anno domini MCCCLXVII.

Petrus, Bulgariae banus.

На гърба: Dominae suae reginae H. (elisabet) litera praesentetur. Оригиналът е върху хартия със следи от печат при затварянето. Къорменд ад Misc. Heimiana f. 92. Nro 5. Croatica.

До господарката наша кралица, внушаваща страхопочитание, поздрав с предана служба.

Искаме да съобщим на ваше благородие, че от Вайкна край морето е изпратено за нас писмо, в което писмо на верния [Вайкна], намиращ се там, се съдържа [новина] за господаря наш крал и се пише на нашия брат Бенедикт и на нас, че е бил сключен съюз между императора на Гърция и Александър от Турно⁵. Императорът се обвързва със задължението да приеме при себе

⁵Търново.

си Зоайкук и вече го е приел, и на този Зоайкук е приел да даде 180 000 флорина, и този същият Зоайку(н)к обещал да завладее Видин, и приел да го даде на императора на гърците. Александър от Турно приел по същия начин за императора на гърците, че ако може да завладее Видин и да си го възвърне, тогава ще даде на императора на гърците три града край морето, наричани Несебур⁶, Токун и Варна. Прочие, гореупоменатият Вайкна съобщава поради своята преданост, че споменатите [споразумения] наистина съществуват, и в своето писмо ни моли устрдно унгарците да преминат бързо във Видин, за да могат да пазят Видинската крепост. Дадено във Видин, в деня на Елена в лето господне 1367.

Петър, бан на България.

Отзад: Писмото да се представи на неговата господарка кралица Х.(елизабет).

IX. 29 юли 1367 г.

По молба на Петър, сина на Янош, син на Балинт от Бир, крал Лудовик тържествено преписва край българския Северин своето писмо от 23 юни 1365 г., с което потвърждава владенията на неговата майка, дъщерята на Домокош Кондакор от Бир, които се намират в Бир, комитат Ваш.

Ludovicus dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae Bulgariaeque rex, princeps Salleritanus et Honoris Montis S. Angeli dominus Christi fidelibus tam praesentibus, quam futuris praesentium notitiam inspecturis salutem in omnium salvatore. Provida regum circumspectio sic solet sibi subjectis oculis gratiosis conspicerere, ut verorum si desit cis solatium liberorum, possint instituere heredes pariter et successores beneficio principali. Proinde ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod Petrus filius Johannis filii Valentini de Byr in persona nobilis dominae Elisabeth nuncupatae, filiae quondam Dominici dicti Kondakor de eadem Byr nobilis, matris suae nostrum regium adiens conspectum exhibuit nobis quasdam literas nostras patentes papireas escreto et rotundo nostro sigillo

⁶Несебър.

constignatas super quadam specialis gratiae nostrae praerogativa de nostri munificencia emanatas tenoris infrascripti, supplicans cubernio [така] nostro regio prece humili et devota, ut eisdem acceptare, approbare, ratificare et pro ipsa domina matre sua suisque filiis et heredibus nostro dignemur privilegio confirmare. Quarum tenor talis est: вж. писмо № IV.

Nos itaque iustus et modestis supplicationibus praefati Petri in persona dictae dominae matris suae nostrae maiestati porrectis regio inclinati cum favore praetactas literas nostras omni prorsus suspicione carentes praesentibus de verbo ad verbum iustas simulcum praetacta gratia in tenore earum contenta acceptamus, approbamus, ratificamus et pro dicta domina suisque filio et heredibus auctoritate regia confirmamus praesentis privilegii nostri patrocinio mediante, sine praeiudicio iuris alieni. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes concessimus nostras literas privilegiales sigilli nostri novi duplicitis et autentici munimine roboratas. Datum per manus venerabilis in Christo patris domini Ladislai episcopi ecclesiae Wesprimiensis, reginalis excellentiae cancelarii aulaeque nostrae vicecancelarii dilecti nobis et fidelis anno domini MCCCLXVII, quarto kalendas mensis augusti, regni autem nostri anno vicesimo sexto; venerabilibus in Christo patribus et dominis Thoma Strigoniensi, fratre Stefano Colocensi, Uglino Spalatensi, Nicolao Jadrensi et Ugo Ragusiensi archiepiscopis, Demetro Varadiensis, Dominico Transylvaniensis, Colomano Jaurinensis, Stephano Zagradiensis, Dominico Chanadiensis, Michaelae Agriensis, Vilhelmo Quinqueecclesiensis, comite capellae et secretario cancelario nostro, Johanne Vaciensis, Petro Boznensis, Ladislao Nitriensis, Demetrio Symiensis, Nicolao Tiniensis, Demetrio Nonensis, Nicolao Traguriensis, Stefano Farenensis, Johanne Macarenensis, Matheo Sibinicensis, Michaelae Scardonensis et Portiva Senniensis ecclesiarum episcopis dei feliciter gubernantibus, Carboniensi sede vacante, ecclesias; magnificis viris domino Ladislao duce Opuliensi regni nostri palatino, Nicolao vaivoda Transylvano, comite Stephano Bubek iudice curiae nostrae Johanne magistro tavarnicorum nostrorum, Nicolao de Zeech totius Slavoniae, Konya regnorum Dalmatiae et Croatiae ac Nicolao de Machobanis, Petro Zudar pincernarum, Paulo dapiferorum, Johanne ianitorum et Emerico agazomum nostrorum magistris ac eodem domino Ladislao palatino comite Posoniensi aliisque quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, Далмация, Хърватия, Рама, Сърбия, Галиция, Лодомерия, Кумания и България, княз на Салерно и господар на Светата гора на Св. Ангел на всички верни в Христа, както настоящи, така и бъдещи, които ще четат настоящия списък, поздрав в [името] на Спасителя. Предвидливата предпазливост на кралете така е свикнала да гледа на своите поданици с милостиви очи, че ако им липсва утехата на истинските деца, могат да определят наследници и приемници чрез генерално дарение. Затова към списъка на цялата тази поредица искаме да прибавим, че Петър, син на Йоан, син на Валентин от Бир, в лицето на благородната госпожа, наречена Елизабет, дъщеря на покойния Доминик, наричан Кондакор, благородник от същия Бир, негова майка, обръщайки се към нашия царствен взор, ни показва някаво наше писмо, изложено на хартия и подпечатано с специалния кръгъл наш печат за някакви прерогативи поради особената ни милост, произтичащи от нашата щедрост с изложено по-долу съдържание, молейки нашата кралска власт с молитва, смирена и предана, да ги приеме, одобри, завери и да потвърди за своята майка и нейните синове и наследници, че я смятаме за достойна за нашата привилегия. Съдържанието на което е следното: вж. писмо № IV.

И така ние, след като бяха отправени справедливите и скромни молби на гореказания Петър в лицето на казаната своя госпожа майка, благоразположени с кралско благоволение и напълно свободни от подозрение, приемаме гореспоменатото наше писмо дума по дума за справедливо и с гореказаната милост, съдържаща се в неговото съдържание, приемаме, одобряваме, заверяваме и потвърждаваме за казаната госпожа и нейния син, и наследници с кралски авторитет чрез защитата на настоящата наша привилегия, без вреда на чуждо право. В памет на което дело и вечно постоянство предоставяме настоящата наша писмена привилегия, потвърдена с новия ни двоен печат и истинска защита. Дадено чрез ръцете на отеча в Христа господин Ладислав, епископ на църквата във Веспрем, канцлер на нейно кралско превъзходителство и заместник канцлер на нашия дворец, скъп и предан наш, в лето Господне 1367, на четвъртите календи от месец август, в двадесет и шестата година от нашето царуване; [на] почитаемите в Христа

отци и господа архиепископи Тома на Стригоний⁷, брат Стефан на Колока⁸, Углин на Спалато⁹, Николай на Ядра, и Уго на Рагуза¹⁰, епископите Димитър на Варадин, Доминик на Трансилвания, Коломан на Явра, Стефан на Загреб, Доминик от Чанад, Михаил на Агра, Вилхелм на Петте църкви, комит капелан и наш писар, Йоан на Вац, Петър на Босна, Ладислав на Нитра, Димитрий от Сирмиум, Николай от Титини, Димитрий от Нона, Матей на Сибини, Михаил от Скардоне и Портива на Сен, благополучно управляващи епископи на Божиите църкви, празния престол в Карбон – благородния мъж господин Ладислав – херцог на Опулия, палатин на нашето кралство, Николай – войвода на Трансилвания, комит Стефан Бубек – съдия на нашата курия, Йоан – магистър на нашите ханове, бановете Николай от Зеех на цяла Славония, Кония на кралствата Далмация и Хърватия и Николай на Мачва, магистрите Петър Зудар на виночерпците, Павел на управителите на ханове, Йоан на портиерите и Емерик на конярите ни, както и на същия господин Ладислав – комит на Пожон и много други, притежатели на комитати и почетни длъжности в нашето кралство.

Оригиналът е върху кожа с висящ печат, под № 1367 в архива на капталана¹¹ на Вашвар и Сомбатхей.

X. Лигет, 18 юли 1368 г.

Крал Лудовик I дарява на българския воевода Георги четири села с едно и също име *Гарбоника* и едно с името *Друга*, като награда за вярната му служба в България.

Nos Lodovicus dei gratia rex Hungariae memoriae commendamus per praesentes, quod nos fideli nostro Georgio voivodae Bulgariae consideratis suis fidelitatibus et servitiis fidelibus, que idem nobis exhibuit, exhibite in praesenti et exhibere creditur in futurum ac per eum suis heredibus quasdam villas nostras, quarum quatuor uno nomine videlicet *Garbonicha* et quinta

⁷Естергом.

⁸Калоча.

⁹Сплит.

¹⁰Дубровник.

¹¹При католиците: съвещателен свещенически орган, действващ в епископиите. [Бел. съст.]

Druga nuncupantur, in regno nostro Bulgariae existentes cum omnibus earum utilitatibus et pertinentiis in domino regali *more consueto* pervenire debentibus in villis praenotatis. Datum in Liget loco venetionis nostrae, quarto die festi divisionis apostolorum, anno domini M. CCC. LX. VIII.

Ние, Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, заповядаваме да се помни чрез настоящето, че ние, като разгледахме внимателно неговата преданост и вярната служба, които той показва към нас, показва и сега, и предполага се, ще показва и в бъдеще, [даваме] на верния наш Георги, воевода на България, и чрез него на неговите наследници тези наши села, от които четири се наричат с едно име *Гарбоника* и петото *Друга*, намиращи се в нашето кралство България, с всичките ползи и прилежащи земи в гореупоменатите села, които трябва да са били в кралско владение според обичайното право. Дадено в Лигет, на мястото на нашия лов, в сряда на празника Разделяне на апостолите, в лето Господне 1368.

Оригиналът на писмото е върху кожа със следи от печат, Кьорменд, Misc. Heim. 219.

XI. Видин, 8 септември 1368 г.

Писмо от видинските съдии Петър Рагузански и Андрей до видинския бан Бенедикт, в което го молят да дойде да заеме банството си, колкото е възможно по-скоро, защото в резултат от дългото отсъствие на Бенедикт тамошните хора се отнасят с недоверие и погрешно тълкуват идването на комит Николай.

Sincera salutacione premissa. Noveritis, quod in istis partibus est manifestum, quoniam dominus noster rex tradidit vobis istud dominium, sed adventus vester minis tardatur. Ex desiderio vestri adventus per gentes istas jam non creditur, quod verum sit et modo venit Michlaus giuppanus et postquam venit, gens ista magis firma fuit, quod vobis non sit traditum dominium et ideo si vultis, perdatur quod illud quid remanserit non perdatur, festinetis venire, quia si tardabit, pro certo omnes recedent et si cito venietis, spero in deo, quod omnia prospere ibunt, quia ab omnibus habeo nova, quod vos desiderant. Valeat dominatio vestra per tempora longiora. Datum in Bodognion (?) in

resignaverunt et ex nostra voluntate assignarunt in hiisque sicuti et aliis nostrae se debita conformitates voluntati subiectione gratos, placibiles et acceptos exhibuerunt famulatus, ideo nos huiusmodi obsequiosas virtutes et sinceras complacentias dictorum domini Benedicti bani et Petri fratris sui fidelium nostrorum gratas et acceptis habentes, ipsos et eorum fratres, consanguineos, affines proximos et heredes universos supradictis omnibus reddidimus et commisimus per omnia quitos et expeditos harum sub nostrae maiestatis testimonio literarum. Datum Budae feria tertia proxima ante festum b. Michaelis archangeli, anno domini M. CCC. LX. IX.

Ние, Лодовик, по Божия милост крал на Унгария, съобщаваме със съдържанието на настоящето на всички, които интересува, че понеже благородният мъж Бенедикт, син на Павел, син на Хеем, бан на България и Петър, негов брат, предани и скъпи наши, по наша заповед, нареждане и специален едикт предадоха, върнаха и по наше желание предават Страцмерий¹², видински император, в града Видин заедно с всичко принадлежащо му в ръцете на почитаемия в Христа отец господин Стефан, архиепископ на Калоча и магистър на свещената страница. И верни и предани наши, като се съобразяват и в тези, и в други неща с нашата воля с нужното подчиние, показаха че приемат угодно подчинението, затова ние, като приемаме с благодарност допадащите ни добродетели на послушание и искреност на казаните господин бан Бенедикт и неговия брат Петър, верни наши, тях самите и техните братя, роднини, най-близки сродници, на всички гореказани дадохме и заповядахме да оставят и да са свободни от всички [задължения] според свидетелството на това писмо на наше величество. Дадено в Буда във вторник преди празника на блажения архангел Михаил, в лето Господне 1369.

Оригиналът е върху хартия с пръстен-печат, Кьорменд, архив на херцог Батяни, Neimiana 220.

Превод от латински:

Светлана Лекова

Превод от унгарски:

Пенка Пейковска

¹²Срацимир.

Лудовик (Лайош) Велики и българското банство¹

Лайош Талоци

В броя на сп. Századok [Векове] от февруари 1898 г. поместихме статия със заглавие „Magyar-bolgár összeköttetések“ [Унгарско-български връзки], а в неговата Történelmi Tár [Историческа сбирка] – също в течението от 1898 г. (с. 357–367) – публикувахме грамоти, които представят в нова светлина някои подробности от взаимоотношенията на крал Лудовик I Велики с България. Тези грамоти произхождат главно от документалното наследство на семейство Химфи [Хеем], което се съхранява в кьормендския архив, но все пак те не дават пълна представа за участието на Химфи в българските събития, защото при подреждането на кьормендския архив грамотите не са били класифицирани последователно. Сега, когато сбирката „Вегхей“ е вече достъпна за ползване в библиотеката на Унгарския национален музей, на бял свят излязоха няколко ценни писма, които съществено допълват гореспоменатата наша публикация, даже във връзка с България хвърлят известна светлина и върху белите полета в унгаро-влашките взаимоотношения.²

I.

Когато се оценяват експанзионистичните цели на нашия крал Лудовик Велики, няма нужда много да се доказва, че главната трудност се поражда от изясняването на географските и колонизационните схващания. При анализа на унгарската политика през Средновековието не трябва, а и не може, просто да се изтъкват завоевателните цели, като се казва, че Лудовик Велики

¹Lajos Thallóczy. Nagy Lajos és a Bulgár bánáság. – Századok, 1900, № 7, p. 577–615. Виж също: Századok, 1898, p. 113–123 и Történelmi Tár, 1898, p. 357–367.

²Тези писма, приложени след настоящата разработка, публикуваме с любезното съдействие на нашия колега Антал Алдаши – член на дружеството [Унгарското историческо дружество].

ги е осъществявал походите си по предварително обмислени планове. От разположението на границите на унгарската държава и от характера на възникналите по тяхното протежение политически структури се вижда, че всъщност Унгария е имала „вземане-даване“ с всяка една от тях. Ще се отдалечим много от нашата тема, ако разгледаме всички тези големи начинания, предизвикани отчасти от общи, отчасти от локални причини, които оформят рамката на неговата външна политика. (Тук имаме предвид походите му във Венеция, Босна и Хърватия, Сърбия, Италия, Литва, Румъния и България.) И ако все пак засягаме общата насока в политиката на крал Лудовик Велики, то правим това, защото трябва да изясним характера на унгарските владения в България.

Един смел немски историограф³ оцени строго критично и много трезво завоеванията на Лудовик I Велики и стигна до заключение, че значимостта на неговото управление е била преувеличена. Той признава обаче, че Унгария в уния с Полша достигла неповторимо дотогава могъщество и че крал Лудовик Велики е разширил унгарското господство отвъд северните склонове на Карпатите, че е оказал голямо влияние върху събитията в Италия и Централна Европа⁴ и е завоювал отново Далмация; само че – както казва този немски историограф – към края на царуването му отслабва неговото могъщество на юг точно когато имал нужда от него в борбата срещу надигащите се турци.

В крайна сметка всичко това изглежда трезва историографска присъда и все пак не е. Не искаме да отречем, че бляскавата епоха на Лудовик I Велики е привличала силно вниманието и на нашите историци, които някога са имали широк поглед върху историята ни. (И това привличане е било съвсем естествено.) Те обаче не са вземали предвид положението, в което той се е намирал. Лудовик Велики е имал работа не с обединения Балкански полуостров, а с цялата поредица от многото специфични историко-политически формации, които изграждали облика на полуострова по онова време. Константинопол е бил все още в ръцете на християните, а остатъците от източната империя били раздробя-

³Alfonz Huber. Ludwig I. Von Ungarn und die ungarischen Vasallenlander. Wien, 1881, p. 44.

вани повече (до 1355 г.) от „силния“ Душан, известния сръбски цар, отколкото от все още кипящата османска сила. Унгарската държава била изправена срещу интересите на молдовското и румънското воеводство (по границите на Трансилвания), на разделените български територии (оттатък Долния Дунав), на тогава още могъщите сърби (на югозапад), на босненците (на юг от р. Сава) и по-упорито от всички – на богатата Венеция. По това време и унгарската държава, която била най-силна, не могла постоянно да обединява около себе си всички тези фактори на Балканския полуостров, защото едва след стогодишни борби балканските народи осъзнали, че в техен общ интерес е да устоят на османската сила, надигаща се в Бруса, а след 1365 г. – в Одрин.

Днес вече ясно виждаме причините за пробива и успехите на турците, но някогашните фактори не са могли да предвидят бъдещето. Не е могъл да го предвиди и крал Лудовик Велики. Неговата най-голяма заслуга е, че е подсигурил югозападната групировка в държавата и силната позиция на Адриатика. Той постигнал тази своя цел, защото осъществявал стремежите си, като следвал посоката на старата унгарска политика, която си проправяла път още от XI в. Ако разгледаме т. нар. северна граница на Балканския полуостров – линията по р. Сава и Дунава от Адриатическо до Черно море, веднага ще забележим, че непосредственото унгарско влияние е по-силно в по-малката ѝ, западна част – от Белград, да речем, от Вашкапу⁵ до крайненската граница⁵ и оттам на юг. Съвсем различно е положението в течението на Долния Дунав. Все пак, докато до Вашкапу държавната граница върви по разделната линия Сава-Дунав, то на север от Дунав, от Вашкапу до Черно море е Влашко, а пък на юг до веригата на Балкана се простира Дунавска България, която граничи с Унгария само на едно тясно място – при скалистите профили на реката. Тази югоизточна граница на унгарската държава, отбелязана с пояса на трансилванските Карпати, от една страна осигурявала източното крило на бастиона – Трансилвания, но ед-

⁴Осм. тур. Демиркапия; ср., хрв. Гвоздена капия. [Бел. съст.]

⁵Крайна – област в дн. Славония; нем. Крајн; лат. Carnia. [Бел. съст.]

новременно с това била и силна крепост срещу унгарските нападения в равнината между Влашко и България. Да не споменаваме, че от военна гледна точка Долният Дунав представлявал много по-силна защитна линия срещу унгарските нападения, отколкото [р.] Сава.

Силата на Унгария отслабнала в тази точка още през XIII в., когато смесените с куманите българославянски или, да кажем, източнобалканските славянски племена на север от Дунава, започват да попадат под влашко влияние. Влашките и молдовските племенни области (жупите) дотолкова са били под влашко влияние, че славянският език се е използвал само в църквата и дипломатията. Само по себе си Влашкото воеводство никога не е било много силно, но като междуременно включващ се в политиката партньор съществено подсилвало страната, с която влизало в съюз. Това обстоятелство разкрива неговата значимост по време на турската експанзия и обяснява тежестта на политическата му роля и до ден-днешен.

Едно критично изследване на заселването на славяните и власите и на вътрешното положение във Влашко и Молдова ще разкрие по-ясно всички тези общи положения. Такова изследване обаче липсва. Това, което са публикували Пещи⁶, Хунфалви⁷ и други учени, са все заслужаващи внимание фрагментарни изследвания, но те не дават разбираема, пълна картина. Наистина съвременната румънска историография публикува огромно количество грамоти, (публикува също и сведения за Оласлиска⁸, защото нали и италианското е румънско⁹), но се бои от локални и топографски изследвания. Силно е почувствал тази трудност и най-новият историограф¹⁰ на Лудовик Велики, чиято голяма заслуга е, че е използвал цялата налична литература.

⁶Фридеш Пещи (Frigeş Pesty), 1823–1889 г., унгарски историк. [Бел. съст.]

⁷Пал Хунфалви (Pál Hunfalvy), 1810–1891 г., унгарски езиковед и етнограф. [Бел. съст.]

⁸Оласлиска (Olaszliszka) – селище в областта Боршод-Абауй-Земплен (Унгария), рус. Лыска, ср., хрв. Lijeska, Léska. [Бел. съст.]

⁹Игра на думи: унгарската дума „olasz“ от названието на Оласлиска означава италиански, италианец. [Бел. съст.]

¹⁰Antal Pór. Nagy Lajos. Budapest, 1892. 618 p.

Нашето виждане или по-точно, нашето впечатление е, че през XV в. северните български територии и Влашко не могат да бъдат разглеждани като две строго разграничени етнически образувания, защото те са такива само в политическо отношение. Докато на юг от Долния Дунав господари са славянските българи, чанго¹¹ – румънските власи представляват пастирският елемент, а на отделни места заселници са ясо – кумански и печенежки групи, то на север заселилите се славянски племена в обществено отношение са вече власи, но църковната и външнополитическата тектоника на влашката равнина все още е славянска. Интересите на двете страни, така да се каже, съвпадат, общи са и политическите им интереси. Поданиците на българската, както и на влашката и молдовската територия, не притежават лоялност – в смисъла ѝ от епохата на средновековието – даже дотолкова, че да уважават общите си интереси на съзавоеватели. Оттук произтича схематичността, когато се описва как предвожданиите от различни военачалници влашки и славянски племена се заселват в родината ни, а после пък как се връщат на влашка и молдовска територия. Те все още не са уседнали елементи, а чанго – в тесния смисъл на думата. Както е прието движещите се пясъци да се задържат с насаждения, по същия начин нашите Анжуйци са привързали към короната си тези пришълци заселници. По принцип верността към владетеля липсва в развитието на балканските народи, тъй като там прослойките, съставляващи народа, са се образували под съвсем различни влияния. У нас онези от пришълците, които пуснали корени, станали хора на краля, ако пък не са имали способности за това, се изселили, образували партия, станали *изменници* в тогавашния смисъл на думата. На Балканите не са възприемали сериозно принципа за вярност.

От тази гледна точка трябва да се разглежда поведението на влашкия воевода и на българския цар, когато става дума за отно-

¹¹Чанго (от унг.), чангъй (от рум.) – народностна група в дн. Буковина, Молдова и Трансилвания (Дева, Кристор, Хунедоара, Лудош). За различните становища във връзка с техния произход виж: Тодор Балкански. Трансилванските (седмиградските) българи. Етнос, език. Етнонимия. Онамастика. Просопография. Велико Търново, 1996, с. 113–116. [Бел. съст.]

шението им към унгарската корона. Кралят вече е постигнал целта си, когато е можел да заповядва на воеводата като *господар*, защото не успявал да напълни страната си със своя народ, а огромните безлюдни територии у нас имали нужда от новите заселници. Той постигнал още по-голям успех през 1365 г., като на юг от Долния Дунав създал унгарско военно господство в лицето на българското банство, точно по времето, когато турците са на старата тракийска територия, в Одрин, почти в непосредствен допир с унгарската сфера на интереси.

II.

Разполагаме само с откъслечни сведения за политиката на крал Лудовик I Велики към България и за неговите походи там, които не винаги могат да бъдат уточнени хронологически. Акцията му в България може да разберем само ако вземем под внимание, че в източната половина на Балканския полуостров както византийското имперско могъщество, така и българската държавна организация по това време започнали да упадат в еднаква степен. Сръбският цар Душан разрушил югозападната граница на Византийската империя, а византийският император Йоан VI Кантакузин, от една страна, чувствал натиска на сърбите, а от друга – на османското нашествие и от север – на българите. Докато обаче сръбското нашествие спряло със смъртта на Душан, а България се разделила на три части през 1365 г., единната османска сила напредвала сигурно и променила съществуващото дотогава равновесие на силите. Най-вече вътрешното положение на България давало повод за външна намеса. Българският цар Александър още приживе оставил, по-точно предал, Търновското царство на по-малкия си син Иван Шишман III; по-големият, Иван Страцимир, получил крайдунавска България с Видин, докато в равнината край Черно море, в района на течението на Камчия, управлявал независимо един деспот на име *Добротица* (*Τοιπρόβιτης*)¹².

¹²Не познаваме семейното му положение. На север територията му граничела с Влашко, за което интересно доказателство е публикуваното във Függelék [Приложение] писмо № VI. Заслугата за изясняването на тези взаимоотношения принадлежи на Иречек (Geschichte der Bulgaren – с. 320, 324, 336).

Това разделяне на българските територии повлякло след себе си намесата на турците от юг, а от север – въоръженото нападение на крал Лудовик Велики.

Намесата от унгарска страна произтичала – все още не е доказано достатъчно добре – от гръцко-унгарското споразумение, което крал Лудовик сключил с император Йоан V Палеолог още през 1365 г.¹³ Ясно виждаме религиозната страна на въпроса. Няма съмнение, че, от една страна, кралят е бил воден от общохристиянски подбуди, когато се наел да помогне на Византийската империя, но, от друга страна, със сигурност е била определена и цената на унгарската кръв, която щяла да бъде пролята. Точно по същия начин, както византийската политика, която изтъквала целостта на Източната империя даже и по времето на нейния упадък, така и будимският двор не забравял, че той има право на България. „България ни се полага според наследственото право“ – така пише крал Лудовик в една от грамотите си¹⁴. Кой би могъл да каже дали в тези редове прозира въпросът за наследствените подбуди в претенциите на Арпадската династия или пък по-скоро за несъмнено все още живата традиция в държавното право. Главният въпрос е защо крал Лудовик е повел войските си именно срещу Видин и срещу Дунавска България. Според нас затова, защото в случай на война Византия е признавала правните ѝ претенции. А като *casus belli* послужило не движението, породено от омразата между двамата царе¹⁵, а това, че Иван Шишман заловил византийския император Йоан, съюзника на крал Лудовик, когато го поканил в Търново, за да се споразумеят за съюз срещу турците. При тези обстоятелства походът не е завоевателен, а е главно отмъщение за извършеното от търновския цар правонарушение.

Военният поход на крал Лудовик станал през първата половина на 1365 г. През април-май и вероятно в първите дни на юни е паднала крепостта Видин¹⁶. Кралят организирал банството там,

¹³За това виж: Antal Pó, цит. съч., р. 385, 387.

¹⁴2 февруари 1366 г. Magyar Okmánytár, I, р. 248. – Pó Antal, цит. съч., р. 386.

¹⁵Както твърди Huber, цит. съч., р. 29.

¹⁶Antal Pó, цит. съч., р. 389 – бел. №1.

на място и обходил границите му¹⁷. Влизането си във владение той осигурил като интернирал цар Страцимир и семейството му в Славония. Търновският цар Иван Шишман избегнал войната, след като се задължил да предаде пленения византийски император и признал крал Лудовик за законен владетел на Видинското царство. Преди да се завърне в Буда, кралят упълномощил трансилванския воевода Денеш Лацку и неговия брат Емерик [Имре] Лацку да управляват банството. Още преди започването на военния поход голяма роля изиграла шебешка (каранска) област на Северинското банство и кнезозете¹⁸ и гражданите от нейния главен град, които оказали реална помощ около завоюването на Видин. Ето защо те още тогава тясно се свързали с новото Българско банство.

В духа на споразумението Денеш Лацку приел император Йоан V Палеолог от търновския цар и го придружил до Буда с големи почести. През зимата на 1365 г. (в края на декември) или през пролетта на 1366 г. самият крал Лудовик придружил своя гост и съюзник до границата. Шебешките кнезове се оплакали, че посещението е струвало на града 269 златни флорина¹⁹, а на областта 150.

Успехът на крал Лудовик се състоял в това, че унгарската власт успяла да стъпи върху територията на Балканския полуостров. Тази България, която кралят оставил на грижите на трансилванския воевода Денеш Лацку, стигала на север до Дунава, а на юг се простирала до склоновете на Балкана; на запад включвала долината на Тимок заедно с чипровските мини край Берковица и стигала до Вашкапу²⁰. Граничещата с България крайдунавска сръбска територия започвала от Пореч, където се издигала крепостта Вишешав²¹.

¹⁷Приложение VIII хвърля изцяло нова светлина по този въпрос.

¹⁸Кнез – през средновековието управник или съдия на селище от колонисти в Трансилвания. [Бел. съст.]

¹⁹В текста: „форинта“. [Бел. съст.]

²⁰Поарта Сълаюни (Румъния). [Бел. съст.]

²¹Novaković, Godišnica 5. 1031.

Центърът ѝ бил Видин (Бодонь, Будун, Бидин, Бдин) и принадлежщата към него област. При първото административно структуриране на областта воеводата Денеш Лацку управлявал тази директно окупирана част от българското царство като *капитан на град Видин и областта*, а другата част, изглежда, останала под властта на *местни воеводи*. Обстоятелството, че кралят поверява управлението на двама души, намира обяснението си във факта, че областта е твърде голяма. Освен това като трансилвански воевода Денеш Лацку имал нужда от заместник, който да ръководи делата в негово отсъствие. В отделните крепости, т.е. освен във Видин, също и в Лаган, и Фехервар (Белоградчик) имало унгарска охрана под командването на кастелани²². Като се има предвид сферата на интересите към новата придобивка и нейното географско разположение, естествено е, че кралят я поверил на грижите на трансилванския воевода. Военните интереси обаче изисквали начело на новото банство да застане кралският военачалник, който командвал пограничните райони, съседни на българските територии, а именно Северинското банство. Така след Денеш Лацку Българското банство попада под управлението на Ладислав Короди (син на Филип), който едновременно с това командвал и кастеланите на Темешвар, Жидовар²³, Михалд²⁴ и Оршова²⁵. През април 1368 г. Петър Химфи пише на кралицата в качеството си на бан на България²⁶. Заедно с него съуправител на банството бил брат му Бенедикт, по същия начин както преди тях Ладислав Короди е поделял властта с Коня Сечени, който му е бил партньор в Северинското банство. Изборът на краля паднал върху двамата братя, защото те били господари на големи владения в съседство с банството, – в комитатите Темеш и Крашова²⁷ и добре познавали положението на влашка и българска земя. За това, както и за братското им взаимодействие свидетелстват техните писма.

²²Tört. Társ., 1898, p. 366, № XII.

²³Идиоара (Румъния). [Бел. съст.]

²⁴Мехадия – селище в Оршовската планина (Румъния). [Бел. съст.]

²⁵Fejér, Cod. Dipl. IX. 4. p. 420.

²⁶Tört. Társ., 1898, p. 363, № VIII.

²⁷Csánki. Magyarország történeti földrajza. II. p. 81, 110.

Тъй като на север българското банство изцяло граничело с територията на Влашко, съвсем разбираемо е, че поведението на влашкия воевода оказвало решаващо влияние върху новото образувание. Влашкото воеводство било в ръцете на Влайку, син на воеводата Александър от фамилията Басараб. Вещност името на воеводата е Ласло, на влашки *Владу*, който в грамотите ни се споменава с името *Лайк*, произтичащо от славянското му умалително име; неговата полусестра (дъщерята на баща му Александър и на машехата му Клара, чието име засега не знаем) била съпруга на българския цар Страцимир. Следователно разбираемо е, че придобиването и организирането на Българското банство именно поради обществените и държавническите взаимоотношения с Влашкото воеводство е могло да протече само въз основа на компромиси.

От запазените сведения знаем, че едновременно с военния поход в България противоречията между унгарската корона и Влашкото воеводство вече били избухнали. Познаваме призива на крал Лудовик Велики от 5 януари 1365 г. към всички съсловия в страната да се съберат на 24 февруари в Темешвар. Призивът има характер на прокламация²⁸, но точно показва как унгарската дипломатия е виждала съществуващите по това време отношения между Влашко и Унгария. Според призива воеводата Влайку забравил, че кралят е негов естествен господар (*tanquam dominis naturalis*) и че страната му е собственост на краля (*terra nostra Transalpina*), която той му отпуска по смисъла на закона и наследственото право (*iure et ordine genniture*). „Като изменнически се споразумял с власите и жителите на тази земя“, воеводата отхвърлил унгарския суверенитет и приел *фиктивна титла* (*titulum fictum*).

В противоречие с това кралят считал за свое задължение да защити правата си и да завладее наново тази възстанала област. Това негово задължение се основавало на стария обичай, утвърден от светите крале, и на правото, узаконено в Унгария, да се отвоюват от бунтовниците границите и граничните територии на страната и да се присъединяват наново към нея.

Вярно, че да се обобщи поведът за този призив толкова ло-

²⁸Произхожда от лелеския реформистки архив, публикувано от Густав Венцел (Gusztáv Wenzel): *Magyar Tört. Tár*, II, p. 186, 187.

гично точка по точка изглежда дързост. Ако обаче го сравним с фактите, ще се разкрият множество подробности от тези влашко-унгарски отношения. Вещност какво станало с воеводата Влайку? Както направил и баща му, той изобщо не спазил *писменото споразумение* (*certis pactis*) и се подписвал с титлата „*dei gratia wouuoda Transalpinus*“: следователно изхвърлил от титлата си господството, суверенитета на унгарския крал. От гледна точка на крал Лудовик това действие било изменничество, защото според държавното право още от XIV в. територията на Влашко била унгарско кралско владение.

Този стремеж на влашките воеводи за независимост в края на 1364 г. се изявил и външно по такъв демонстративен начин, че кралят обявил всеобщ военен поход. Кралят наистина започнал похода, но не срещу влашкия воевода, а завладял крайдунавска България и – както споменахме – пленил цар Страцимир, зетя на влашкия воевода, и съпругата му²⁹.

Защо кралят не спечелил войната, започната срещу власите? Отговор на това дава писмото на воеводата Влайку от 20 януари 1368 г., в което той използва титлата като „воевода на Влашко и бан на Северин по волята на бога и на негово кралско величество“ и признава крал Лудовик за свой естествен господар. В началото на грамотата става дума само за Северинското банство, но кръговият надпис върху начупения печат вече съдържа DVX DE FVGRVS. Тук трябва да се е случило някакво съвпадение³⁰.

Следователно по това време, в края на 1367 г. имало пълно съгласие между унгарския крал и влашкия воевода, което мо-

²⁹Подробности могат да се прочетат у Антал Пор (Antal Pór), *Цит. съч.*, p. 389. – В своята история на Северинското банство Фридеш Пещи (Frigyés Pesty: *A szőrényi bánság története*. [1878] I. p. 29–30) обърква събитията, отчасти тъй като изхожда от хронологията на Енгел, отчасти поради липса на сведения.

³⁰Грамотата – един от важните приноси в историята на нашата външна търговия – е интересна и от гледна точка на тогавашния международен подход, доколкото кралят е имал свой отделен пълномощник за град Брашов. За влашкия воевода посредник е бил Деметер Липеш. Оригиналет на грамотата се намира в архива на град Брашов. Публикувана от Фейер (Fejér), *цит. съч.*, IX, 4, с. 148. – Фейер отпечатва съобщението си в *Hittudakí gyűjt. I. 2.* № 108. В най-новата литература у Zimmermann, *Цит. съч.*, II, p. 306, № 908.

жем да си обясним само така – искайки да осигури окупацията на България, крал Лудовик сключил споразумение с влашкия воевода и отнел възможността му за евентуални съвместни действия с неговия зет. Кралят трябвало да направи това, за да задържи в унгарски ръце намиращото се на юг от Долния Дунав банство. Следователно той подсилвил Влайку във Влашкото си владение. И освен това му оставил да управлява в качеството на бан, т.е. на главен кралски представител, онази част от Северинското банство, която се простирала между Вашкапу и р. Олт; т.е. прехвърлил му т.нар. Малка Влахия и поверил на грижите му селищата на фогарашките³¹ кнезове с титлата херцог. От своя страна Влайку признал кралския доминиум и това изразил и в *титлата* си. Той дал клетва за върност на страната не само като наследствен воевода на краля, а и като бан и верността си доказал на дело през 1366 г., като изиграл важна роля в подчиняването на България.

Не изследваме доколко воеводата Влайку е бил искрен, когато е сключвал това споразумение, или пък колко се е преструвал. В този случай, поради липса на сведения би било безполезно да го обясняваме с ретроспективни психологически аргументи, след като можем да го научим и по друг начин. Без съмнение обаче това споразумение между крал Лудовик и воеводата е застрашавало унгарските интереси.

По такъв начин българското банство изцяло попаднало под властта на влашкия воевода. Територията, разпростираща се до Вашкапу, била поверена на неговите грижи, така че военните сили на бана в Оршова и в намиращата се по-нататък Мачва едва ли са могли да предоставят помощ с необходимата бързина, ако избухне въстание срещу унгарските войски в България. По смисъла на споразумението – с оглед на продоволствието – българският бан всъщност бил подчинен на северинския бан, в когото – като в единорец на зет му, пленения цар – той виждал естествен съюзник на антиунгарската партия в България. Сигурно е, че унгарската

³¹Фъгъраш (Румъния). [Бел. съст.]

окупация в България е могла да успее само защото се е опирала на голяма подкрепа и вътре в страната³². Но след унгарската окупация привържениците на пленения цар, като опозиция, разчитали на влашкия воевода, макар че и той участвал в неговото пленяване, така както преди (по времето на Страцимир) управляващата след 1365 г. проунгарска групировка хранела надежди в унгарския крал.

В началото на 1368 г. българското банство било поверено на братя Химфи. Взаимоотношенията между воеводата и унгарското военно командване във Видин били обтегнати. И двете страни се оплакали на краля. Българският бан най-напред поискал войници несъмнено затова, защото воеводата, като северински бан, не му дал на разположение въоръжени сили. Обаче в писмото, с което отговорил на запитването на краля³³, не писал какво ще прави с тези войски и за каква цел ги иска.

Крал Лудовик наредил да изкарат войските, но ги разпуснал, след като не получил отговор от Бенедикт Химфи какво ще бъде тяхното предназначение. Едновременно с това изпратил своя витез, *сина на Григорий Домослай магистър Николай*, комит [ишпан] на комитата Хевеш³⁴, като посланик при воеводата Влайку. Довереният човек на краля Николай Домослай вероятно е бил негов другар по игри от детството. Чичо му Петър, син на Комполт, бил ковчезник на майката на крал Лудовик Велики, а и баща му бил още от самото начало верен, титулован слуга на кралския двор³⁵. Магистър Николай имал нареждане да говори първо с Бенедикт Химфи и да бъде посредник между него и влашкия воевода. От това се вижда, че взаимоотношенията между бана на България и влашкия воевода са получили по-нататъшно развитие и че те не са общували помежду си непосредствено. Иначе

³²За проунгарската партия виж: Tört. Tár, 1898, p. 366, № XII. – Függelék, № IV.

³³За съжаление, това писмо липсва.

³⁴6 юли 1367 г. Magister Nicolaus filius Gregorii comes de comitatu Hevesujvár. Fejér, цит. съч., IX. 4. P. 107. – 1372. Zichy-Okmánytár. III. 1340. – Николай Домослай произхождал от клона Комполт от Нана на рода Аба. (Според публикацията на Карой Тагани / Károly Tagányi.)

³⁵Anjoukori Okmánytár. I, p. 569–571.

защо ще е било необходимо Унгария да изпраща специален човек във Влашко и да пише на Химфи да повери на магистър Николай онова, което иска от влашкия войвода? Та нали Ардеш, седалището на воеводата, бил по-близо до Северин, отколкото до Вишеград. Само че по това време вече двамата военачалници съседни – банът на България и влашкият воевода, като бан на Северин, са били противници. Бенедикт Химфи не бил долу във Видин, а се разположил на северинската граница и искал да прати в България брат си Петър, за да въдвори ред и да провери унгарската охрана; нещо, което кралят също одобрявал.

Така стояли нещата на 26 март 1368 г., когато крал Лудовик и неговият палатин, опелнския херцог Ладислав, изпратили от Пилиш-Санто писмо до българския бан Бенедикт Химфи³⁶.

След това в периода от 26 март до 17 юли 1368 г.³⁷ българо-влашките отношения се развили така, че Бенедикт Химфи изпратил в България брат си Петър, който направил рапорт за тамошното положение пред него и пред крал Лудовик. За съдържанието на писмата му можем да съдим само по отговорите. Най-напред той обвинил влашкия воевода Влайку, че не изпълнява задълженията си и не изпраща продоволствия във Видин и че подбужда българите в полза на царя пленник. Противно на този рапорт на своите български банове крал Лудовик е знаел чрез пратеника си магистър Николай Домослай само това, че воеводата Влайку ще изпълни заповедта на краля и в кратък срок ще снабди Видин с храна. Прави впечатление, че в този случай „извънредният“ пратеник на краля гарантира за воеводата Влайку „с главата си и с животните си“. От една страна, кралят разбира оплакването на българските банове, а от друга страна, въпреки насърчителното известие на Николай Домослай, поискал нов подробен рапорт от своя пратеник и ободрил братя Химфи, като им съобщил, че е склонен да отпътува при войската на Химфи веднага щом пристигне отговорът на магистър Николай; а във

³⁶Függelék, Приложения № I, II. – Виж още: Katona, Hist. Crit. X, p. 428.

³⁷Függelék, Приложения № III.

връзка с това той очаквал да му бъдат изпратени техните следващи съобщения³⁸.

Такова било положението, преди крал Лудовик да обяви война на воеводата Влайку. Събитията дали право на братя Химфи. Привържениците на цар Страцимир гледали с лошо око на унгарската охрана и естествено се свързали с българския владетел в Търново Иван Шишман. Не знаем доколко ги е насърчавал *тогава* воеводата Влайку, но това ставало под нечие покровителство; всъщност той като бан на Северин бил длъжен да подкрепи с войските си своите другари – бановете на България в борбата срещу въстанието³⁹. Докато пратеникът на краля искал да въдвори ред, въстанието обхванало българското банство. Най-голямата беда била, че Петър Химфи трудно осъществявал връзка с брат си и че в някои крепости продоволствията били недостатъчни, а охраната – малка. Синовете на бан Стефан Лацку [Ишван Лацкфи] I Керекдхази – трансилванският воевода Николай II и Стефан II, по онова време комит на сечелите, осигурили охраната на Фехервар (Белоградчик), а техният кастелан ръководил защитата. При това проблемът с продоволствието бил критичен и докато двамата банове на България си разменяли писма и нагаждали работите в крепостта, охраната гладувала. Трансилванският воевода поискал тя да бъде сменена, тъй като имал нужда от хората си. В отговор на това Петър Химфи помолил брат си Бенедикт да поеме командването на неговата крепост и да я окупира с хората си. Тъй като отговорът закъснял, бан Петър на своя отговорност изпратил хората си във Фехервар и по-точно, началника на крепостта Никола, син на Губул, заедно с шейсет войници и с леки стрелкови отряди. Въстанието вече взело такива размери, че затворили пътищата към крепостта, а около крепостта направили гранична ивица и окопи, така че банът не можал да изпрати коли с храна, а брашното доставил в крепостта с дващест и два едри товарни коня. Петър Химфи не можел да

³⁸С един ден по-късно – на 18 юли, е датирана дарителската грамота на краля за един български воевода. Сигурно дарението е направено по предложение на Бенедикт Химфи. – Tört. Társ., 1898, p. 365, № X.

³⁹Авторът използва термина „революция“. [Бел. пр.]

направи нищо, за да спре разрастващото се въстание, защото той трябвало да държи войската си в готовност за 19 октомври. Положението ставало още по-опасно, защото народът на банството бил с търновския цар, брат на пленения цар. Петър Химфи имал сведения, че неговите седем български отряда ще навлязат в територията на банството начело със седем боляри. Междувременно вече ставали някои по-малки сражения, а на 16 октомври под Фехервар били ранени няколко от хората на Бенедикт Химфи. Намирацията се в България бан Петър по това време все още не знаел нищо за откритите враждебни действия на Влайку воевода и помолил брат си да поиска от воеводата Влайку три-четири батальона войници. Смятал, че с тях ще успее да спре въстанието и после да отблъсне отрядите на Шишман⁴⁰.

Докато българският народ се обърнал срещу унгарското господство, хората от крепостта и жителите били оставени сами да се бият. Бенедикт Химфи охранявал северинските крепости и макар че от началото на годината представлявал краля (бил негов бан), той получавал сведения за тамошните дела само от брат си Петър. После, в периода между 17 юли и 15 септември 1368 г., точно в началото на брожението във Видин пристигнал пратеникът на краля комит Николай Домослай вместо Бенедикт Химфи, от когото имало голяма нужда⁴¹. Отслабналата унгарска партия, чиито говорители били Петър и Андрей (съдиите на рагузанската търговска колония във Видин⁴²), се чудела как да си обясни обстоятелството, че бан Бенедикт (за когото знаели, че кралят го е упълномощил с властта си) закъснява и не идва в страната, а вместо него там е комит Николай; какво означавало това? Те помолили бана да дойде колкото може по-скоро, за да спаси онова, което все още можело да се спаси, защото, ако закъснеел, имало опасност всички да му изменят.

В това време – през септември 1368 г., когато състоянието в

⁴⁰Виж изчерпателното писмо на Петър Химфи: Приложение № IV.

⁴¹Tóbt. Tárg, 1898, p. 365, № X. Там погрешно сме сложили датата 8 септември. Правилната дата е 15 септември.

⁴²За рагузанската колония във Видин-Бодон: Иречек в софийското „Периодическо списание“, 1882, т. I, с. 42, 47.

банството било трудно, а откъм Северин очаквали нападението на влашкия воевода, се намесил лично кралят.

III.

Трудно е да се установи точно хронологическата последователност на всички онези събития, които са се разиграли на българска и влашка сцена между септември 1368 г. и октомври 1369 г. От една страна, датирането на грамотите е объркано и дава възможност за недоразумения, от друга страна са недостатъчни документите, които могат да разкрият противоречията. От казаното обаче със сигурност се установява едно нещо, а именно, че имаме работа с влашки военен поход, свързан с едно българско въстание.

Смятаме, че можем да попълним белите полета в поредицата грамоти от 17 юли 1368 г. нататък, като предположим, че мисията на магистър Николай е била неуспешна. В резултат на това, като получил вест за българското въстание, кралят решил сам да поведе войска към България и да помогне на притиснатата там охрана. Той тръгва в края на септември и на 1 октомври е в Мезьо-Шомьо (над Семлак – на изток от Дента, намира се в днешния комитат Темеш⁴³), а на 13 октомври е в Кеве [Кубин]⁴⁴.

Крал Лудовик пресякъл Дунава при Кеве и до Алексинац вървял по стария път на войските в долината на Морава по унгарско-българската граница и на 25 октомври или на 1 ноември пристигнал в лежащия покрай Моравица Соко или Соколац, който се намирал на източната граница на старото сръбско деспотство, в теснината между долините на Горен Тимок и Морава, вече на унгарска територия⁴⁵.

⁴³Товага в комитат Крашова. Срв. Csánki, цит. съч., II, с. 97. – Pesty: Eltűnt vármegyék, I, p. 425.

⁴⁴Pesty, цит. съч., p. 380.

⁴⁵Отнасящата се за това грамота с важна датировка – „datum in Bulgaria prope castrum Zokol“ – е публикувана от Имре Над: Imre Nagy, Századok, 1869, p. 128. Искам да спомена, че много сме се заблудили (Századok, 1898, p. 122), като сме смятали, че тази крепост Zokol се намира в Босна и че България е грешка, вместо Босна, защото Карой Рат (Károly Ráth. Magyar királyok utazásai, p. 71) цитира това сведение от архива на Хедервари, според което през 1368 г. Лудовик Велики е воювал в Босна. Всъщност вероятно Рат твърди единствено въз основа на топонима Zokol, че кралят е лагерувал под босненската крепост Zokol.

Най-напред възниква въпросът, защо от Темешвар кралят не се е отправил направо към Оршова и да стигне до Северинската крепост, а е тръгнал към България в посока откъм Кеве?

Не можем да дадем отговор на този въпрос, но можем да си позволим да направим някои хипотези, като сравним събитията по датите на писмата и ги съпоставим с казаното в хрониките.

Бойното поле е било изключително голямо, така че отделните армейски корпуси не минавали едновременно, а според това, как са се подготвяли. Тоест, не можело и дума да става за координиран план; ако някоя точка била застрашена или пък неуспех постигнел някои от бойните корпуси, на помощ се притичвал онзи контингент, който най-бързо научавал за това. А тогава най-застрашен е бил Фехервар (Белоградчик) и районът около него.

Военните сили на крал Лудовик се състояли от следните части:

Кралските войски, които участвали в боевете под неговото лично командване;

Трансилванската армейска част, която била командвана от воеводата Николай Лацку и която той вкарал на влашка земя от Трансилвания „*ultra terram Siculorum*“, т. е. откъм Брашов през прохода в близост до крепостта Терч, тъй като действал в посока на Дунавската линия;

Войските на Мачванското банство и Темешкото комитство [*шипанство*], доколкото те образували отделна армейска част, въпреки че повечето от тях се сражавали под знамето на краля;

Унгарската охрана на българските крепости и войските, изпратени да помогнат на Химфи: отрядите на Георги Лацку и воеводата Темплин Сентдърди.

На тези унгарски бойни сили противостояли:

Западният корпус на *воеводата Влайку*, който бил в Северинската крепост или в близост с нея и под неговото лично командване;

Кастеланът на крепостта Дъмбовица *Драгомир* срещу Николай Лацку;

В *България* групиращите се около Страцимир недоволни, българските войски от Търново и власите.

Тъй като театърът на бойните действия били Влашко и Бъл-

гария, мястото на сраженията около Северин можем да наречем *западен фронт*, на тези по трансилванската граница – *североизточен фронт*, а на сраженията в района на Видин – *южен фронт*.

Най-силно се чувствала необходимостта от присъствието на краля на южния фронт, където Петър Химфи с малката си войска, обграден отвсякъде, сигурно е страдал от голяма липса на хранителни припаси. Преминаването на краля покрай Морава-Тимок напълно обяснява положението, защото от Алексинац до Видин се стига пеша за четири-пет дни плюс триденна почивка и въстанието би било потушено. Всичко това не се е случило. Кралят не отива във Видин, а с част от насочените си към България войски тръгва в бърз ход към Северинската крепост, откъдето е датирана една от грамотите му, издадена за семейство Надмихай⁴⁶. Следователно унгарската войска седяла при Кладово срещу Северин, Турну-Северин.

Не можем да дадем съвсем сигурен отговор за причините, които накарали краля да иде да лагерува срещу Северин на 12 ноември 1368 г. и за станалите там събития. Дали се е върнал обратно, защото воеводата Влайку заел силна позиция в Северинската крепост и застрашавал темешкото комитство? Тогава ли е превзел Северинската крепост мачванският бан Никола Гарай? Бил ли е там кралят, или пък от Кладово е тръгнал обратно към Темешвар? На всички тези въпроси можем да отговорим само, че воеводата Влайку (на чиято помощ – както споменахме – на 17 октомври Петър Химфи все още смятал, че може да разчита) открито настъпил срещу краля. Причината може да е била само една, а именно, че крал Лудовик се отказал от военния си поход към България и вместо това забързал към Северин. По друг начин не може и да е станало. От едно писмо с дата 11 ноември 1368 г. научаваме, че кралят изпратил войски в помощ на братя Химфи. Той наредил на бан Бенедикт да осигури безопасността на Видин и неговия район; останалите си войски, от които няма да има нужда в България, да изпрати обратно; а са-

⁴⁶ „in nostro descensu exercituali in regno Bulgarie penes Danubium ex opposito castris Zeurin existenti“. Sztáryi Oklevéltár. I. № CCVIII.

мият бан да иде при него. (Къде? В Темешвар? Под Северин?) А ако не може да плати на войските на Георги, син на Андрей Лацку (бан на Мачва през 1392–1393 г.), и на воеводата Темплин Сентдюрди (ковчезник през 1379 г., хърватски бан през 1384 г.), от парите, намиращи се у него, тогава да ги извести, че после кралят ще задоволи техните искания⁴⁷.

Както и да са се случили събитията в отделните си детайли, едно е сигурно, че по това време крал Лудовик вече се е отказал от идеята пряко да владее България. Опитът показал, че от военна гледна точка той не само не може да укрепи властта си във все още езическата, поради присъствието на кумани и яси, голяма Видинска област, но и задържа там темешките и трансилванските си войски. За него много по-важно било трайно да подsigури границата на страната си при Северин.

От този момент нататък не може точно да се установи хронологията на военния поход. В грамотите става дума за едно разпускане на войските през 1368 г. и за друго – в края на 1369 г. (7 декември)⁴⁸, но може да се предположи, че войските, подлежащи на евентуално разпускане в края на 1368 г. са се запазили до 1369 г., т.е. до цялостното приключване на влашкия военен поход. Ето защо, като споменава лагеруването на краля под Северинската крепост на 12 ноември 1368 г., Антал Пор определя 1369 г. за времето, когато е станал военният поход срещу влашкия воевода⁴⁹.

⁴⁷Толкова знаем от едно писмо на краля с дата Темешвар, 11 ноември 1368 г., обозначено като „relatio Kont palatini“, Függelék № V. Съобщението на палатин Конт е неразбираемо, защото през 1368 г. палатин е бил Ладислав Опелн. Тъй като на 12 ноември кралят е лагерувал под Северин, вероятно превземането на Северин е станало тогава. С това твърдение на хрониста на крал Лудовик бихме могли да потвърдим, че банът на Мачва Николай Гарай е превел на острешния бряг войската на самия крал (ipsam regni exercitum). Следователно не е възможно той да е бил в Темешвар на 11 ноември. Някой би могъл да възрази, че писмото е написано не през 1368 г., а през 1369 г. Но писмото със сигурност датира от 1368 г., защото в него кралят говори за подsigуриването, съответно защитата, на Видин, макар че през септември 1369 г. той вече се е отказал от Видин. Tört. Tárg. 1898, p. 366-367, № XIII.

⁴⁸Сравни със статията на Дюла Над: Gyula Nagy, Királyi hadbaszallások, hadak oszlása stb., Turul, II, p. 19.

⁴⁹Пак там, p. 396, 404.

Хроникьорът на крал Лудовик⁵⁰ групира цял пакет от фактори:

Първо казва, че със своята войска влашкият воевода Влайку заел позиция в противовес на излизащата ненадейно от България кралска войска, а именно от другата страна на Дунава. После, като прекъсва изречението, споменава, че воеводата Николай Лацку завзел влашките окопи на р. Яломица и победил войските на воеводата Влайку, които били под командването на Драгомир, кастелана на крепостта Дъмбовица, и непредпазливо навлязъл навътре. Унгарската войска се оказала притисната между непроходимата, трънлива гранична територия и тесните долини и била избита от власите, които излизали от горите и планините; паднали убити воеводата, виеповодата Петър Ярай и много от военачалниците; а пък отстъпващите попаднали в блатата и тресавищата и само малцина успели да се спасят от власите, но с достойнство измъкнали от ръцете им тялото на трансилванския воевода. После, искайки да изтъкне, че нещастие се обръща към добро, хроникьорът казва, че мачванският бан Николай Гарай превел кралската войска на кораби през Дунава при Кладово и изгонил от Северинската крепост власите, които хвърляли стрели. А накрая той споменава, че кралят първо подсилвил Северинската крепост, а няколко години по-късно – крепостта Терч и настанил там английски инженерни войски.

Също свързано с казаното дотук е последното изречение от главата на хрониката за българските събития⁵¹, в което авторът пише, че крал Лудовик освободил цар Страцимир от положение то на интерниран и го упълномощил да управлява владението във Видин: „от негово име с уговорката да спазва определни договори и да направи някои услуги“, които той наистина изпълнил.

Като цяло всички тези сведения на хрониста са достоверни, само не може точно да се установи тяхната взаимна зависимост, хронологическа последователност и мястото на действията; затова са тези толкова различни версии като се започне от Ен-

⁵⁰Глави XXX и XXXIII.

⁵¹Глава XXXIV.

гел⁵², та чак до наши дни. От грамотите, с които разполагаме, можем по-подробно да установим само събитията в България, докато за събитията във Влашко – с изключение на едно-две нови сведения – и днес не можем повече да кажем от това, което е казал Антал Пор.

Като сигурни хронологически граници можем да установим 12 ноември 1368 г. и 25 декември 1369 г. През този период са се случили гореспомнатите събития. На 12 ноември 1368 г. кралят стои пред Северин, но крепостта все още не е в ръцете на кралските войски. На 25 ноември 1369 г. Влайку, „по божия милост и по волята на унгарския крал влашки воевода и северински бан, както и фогарашки херцог“⁵³, издава грамота в Ардеш, вече в условията на пленен мир, за трансилванския архиепископ Димитър. Следователно мирът и съответно споразумението между него и крал Лудовик трябва да са станали преди това.

С оглед на събитията по време на войната се очертават следните комбинации:

1. Възможно е на 12 ноември 1368 г. крал Лудовик вече да е бил обсадил Северин и банът на Мачва Николай Гарай да е отблъснал войските на воеводата Влайку, за които хрониката казва, че са бойци с лъкове и стрели, т.е. в по-голямата си част те ще да са били кумани. После, както показва датировката на писмата, кралят се завърнал в Буда.

Влашкият военен поход на Николай Лацку е станал след това и докато военачалникът на воеводата Влайку Драгомир действал на северния фронт, българският цар Шишман и воеводата Влайку превзели Видин в началото на 1369 г. После започнали преговорите за мир и довели до споменатия резултат, след което крал Лудовик освободил цар Страцимир и го поставил начело на проунгарската „партия“ в България.

2. Да вземем като основа сведенията от хрониката на Йоан

⁵²Янош Енгел [János Engel] (1770-1814 г.) – унгарски историк, автор на *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebeländer* (I–IV, Hall, 1797–1804), *Monumenta Ungarica* (Viennae, 1809), *Geschichte des Ungarischen Reichs* (I–VI, Wien, 1813–1814). [Бел. съст.]

⁵³Оригиналът на грамотата е в архива на дуолафехерварския капталан. Преиздадена, заедно с литературата, от Zimmermann, цит. съч., II, p. 334.

Кукулес: крал Лудовик се завърнал от България в Буда в края на 1368 г., а Северинската крепост останала в ръцете на воеводата Влайку. През пролетта на 1369 г. последвала катастрофата на трансилванските войски, а пък Гарай победил воеводата Влайку при Северин, вследствие на което се сключил мирът.

Опитахме се да реконструираме събитията въз основа на сведенията, с които разполагаме, но поначало заявихме, че никой не чувства по-добре от нас несигурната почва, върху която изградихме хипотезите си. Във всеки случай обаче ще има една полза: сведенията, които биха се появили по-късно, лесно ще могат да оправят нашите грешки.

IV.

След като Бенедикт и Петър Химфи получили заповедта на краля да му изпратят унгарските войски, които да се присъединят към неговата армия, те напуснали Видин и така вече унгарската охрана защитавала само три негови крепости на българска територия, начело с по един кастелан, заклет във вярност към краля. На 4 декември 1368 г. крал Лудовик получил известие, че положението на кастеланите му във Видин, Лаган и Фехервар (Белоградчик) е вече толкова опасно, че той оттеглил обвинението си в измяна към краля, ако случайно се наложило да предадат крепостите си. Следователно в края на 1368 г. унгарските крепости в България все още се държали.

Не знаем нищо сигурно относно това, къде се е намирал крал Лудовик на 12 ноември и на 14 декември 1368 г., а и впоследствие. Когато войската на краля пристигнала в Кладово и лагерувала срещу Северин, влашкият воевода (макар и войските му да били в крепостта на Северин) се оттеглил и заедно с търновския български цар Шишман се отправил към Видинската област. Като доказателство, подсилващо тази наша хипотеза, ще използваме описанието за видинските мъченици от хрониката на Францисканския орден⁵⁴. Според тази хроника „processu temporis“⁵⁵ схизмати-

⁵⁴Антал Пор цитира Вадинг. Негово ново критично издание – от Ферменджин: *Starine*, Vol. XXII, p. 9-12. *Passio quinque fratrum de observancia in civitate Bodon.*

⁵⁵С течение на времето. [Бел. съст.]

кът (Влайку) Басараб завзел град Видин с предателство, като изиграл някои от жителите му; споменатият крал (Лудовик) командвал в района на град Видин откъд Дунава⁵⁶. После [хрониката] описва, че в града имало десет отци [католици]. Петима избягали в Лаган и Белоградчик, но ги заловили; единият веднага бил убит, а останалите четирима били затворени от калугерите, които поискали разрешение от воеводата Влайку да ги екзекутират, защото онези не искали да влизат в спор с гръцките отци и упорито пазели вярата си. Воеводата Влайку не се интересувал от католическите духовници; той имал грижата само да осигури плячката. И така, четиримата отци били хвърлени в Дунава. Според Вадинг тази екзекуция станала на 12 февруари 1369 г. Трябва да е минало известно време между екзекуцията и превземането на града, така че настъплението срещу Видин е станало през декември 1368 г. или през януари 1369 г. Тогава кралят с войската си вече е бил край Северин или е окупирал крепостта, или пък, оставяйки след себе си военна част, която да наблюдава, се отправил към Темешвар. Последното предположение се потвърждава от факта, че по заповед на краля (който бил също и в Михалд) през зимата на 1368/69 г. двеста караншебешки власи заели наблюдателна позиция в планината⁵⁷.

През февруари-март трансилванският воевода Николай Лацку също е могъл да се подготви с войските си. Неговият военен поход се осъществил преди 7 юни 1369 г., защото тогава вече трансилвански воевода е бил Емерик Лацку⁵⁸. Възниква само въпросът как и приблизително кога е станало придвижването на войските. Ние си представяме събитията така: Николай Лацку преминал прохода Терч⁵⁹ и необезпокояван стигнал до южната гранична територия на страната (*indigines*). Оттатък южните скло-

⁵⁶Хурмузаки (Hurmuzaki. *Fragm. zur Gesch. der Rumänen*, I, p. 195) разглежда този военен поход на Влайку независимо от унгарския.

⁵⁷Függelék, № VIII.

⁵⁸Това е доказано от Миклош Лазар (Miklós Lázár, *Századok*, 1880, p. 740). Хубер (Huber, цит. съч., p. 33–34), без да познава в детайли нашата литература, го доказва отново. Въпросът е напълно изяснен от Антал Пор, цит. съч., p. 405. На 16 септември 1369 г. трансилвански подввода е Йоан. Zimmermann, цит. съч., II, p. 328.

⁵⁹Врап в Южните Карпати (Румъния) [Бел. съст.]

нове на трансилванските Карпати имало една неутрална територия, която била оградена, и стигала до Къмполунг⁶⁰, където вече имало една влашка тридесетина⁶¹. Подробностите би трябвало да бъдат разкрити от регионалната история и такова начинание непременно би успяло, ако някой се заеме да изследва грамотите от тази гледна точка. Тъй като тук се намира водоразделът между дунавските речни системи, започващата изпод Къмполунг мрежа Яломица-Дъмбовица образува големи тресавища и мочурища. Оттатък унгарската гранична територия първото влашко жупанство (смело можем да го наречем така) в съседство с нея било *Драгомирешкото*, което се намирало край Дъмбовица, на югозапад от Търговище. Начело на Драгомирешкото жупанство стоял кастеланът на Дъмбовица Драгомир⁶². Драгомир направил укрепления на моста на Яломица и изпробвал защитата там. Трансилванските войски обаче разбили войската и близо до Търговище преминали Яломица. След победата воеводата Николай направил грешка: без да познава терена, започнал да преследва Драгомир с конница. В края на март и началото на април пролетните валежи образували тресавище по долните склонове на Южните Карпати и това правело мочурлива територията, по която реките се разливали; само местните жители познавали проходимите места. Случило се така, че щом унгарската войска изгубила ориентировка и потърсила проход, власите препречили изходите и като настъпили в гръб по планинските склонове, избили бягащите един по един. Воеводата паднал убит заедно с най-добрите си войници и само малцина успели да избегнат опасността, чиято първа последица била, че пътят на власите към крепостта Терч⁶³ бил открит⁶⁴.

⁶⁰Град по южните склонове на Карпатите (Румъния). [Бел. съст.]

⁶¹„...tricesimam in Longo campo“... в грамотата на воеводата Влайку от 20 януари 1368 г.

⁶²Отлична славянска организация, *castellanus* на воеводата.

⁶³Търчвар (Törösvár) – на югозапад от Брашов (Румъния), близо до прохода *Bran*; през 1395 г. се споменава като *castrum Terch*. [Бел. съст.]

⁶⁴Не разполагам с влашката местна литература, въпреки че познавам основните трудове; затова възможно е с това описание да разбиваме отворена врата. В т. II на „Olahok története“ [История на власите] Хунфалви успешно полемизира с

В резултат от загубването на битката пътят към Трансилвания бил открит и воеводата Влайку вилнял в Трансилвания. Не е сигурно дали това е станало под неговото лично водачество или само посредством отрядите на Драгомир⁶⁵? От друга страна, при Северинската крепост – като предполагаме, че междуременно воеводата Влайку я е окупирали – стоял един по-голям влашки отряд. При това развитие на събитията около военния поход крал Лудовик наредил на Николай Гарай да превземе Северинската крепост и за да усмири българския бунт, изиграл номера с пленения цар Страцимир.

Николай Гарай умело превзел Северинската крепост. Не се осмеляваме да решим дали там е присъствал и самият крал? Във всеки случай победата дала нужния резултат, защото, както изглежда, воеводата Влайку напуснал Видин. Причината би могла да бъде и обстоятелството, че братя Химфи успели да опазят българските територии с унгарската охрана. Всъщност след победата при Северин, през май 1369 г. Видин отново попаднал в ръцете на Химфи⁶⁶. Мирните преговори започнали през юни-юли.

Пред очите на краля се мяркало окончателното уреждане на българо-влашките отношения, когато едновременно със сключването на споразумението с влашкия воевода Влайку той решил и съдбата на пленения цар Страцимир. Кратката история на Българското банство потвърдила, че пряката унгарска окупация не може да има продължителен успех, защото когато влашкият воевода се вклинил между териториите на търновския цар и доб-

полупоета, полуисторика Hasdeu, чийто труд познаваме, но той описва само случки, а не дава свързана картина. Според нас важно за определянето на времето, когато е станала битката, е, че унгарската хроника споменава за тресавища; през зимата тресавището замръзва, а през лятото изсъхва и така, сигурно е, че военният поход е станал през пролетта (март-април) на 1369 г. Не е възможно той да е бил през есента, защото тогава вече е имало мир.

⁶⁵На 13 ноември 1369 г. подвоеводата Петър казва в рапорта си, че толмачкият манастир „Св. Никола“ „per Layk vaivodam Transalpinum omnino crematum extitisset“. Zimmermann, цит. съч., II, с. 333.

⁶⁶Fejér, цит. съч., IX, 4, с. 172 казва само общи думи, но съобщението от Függelek, № V потвърждава нашето схващане.

руджанския деспот Добротица, въстанието се превърнало в нещо постоянно. При тези обстоятелства най-целесъобразно било Страцимир да бъде възстановен като владетел на Видин и да се осигури неговата вяроност. Дватама съседи – влашкият воевода Влайку и деспот Добротица гарантирали за него, а освен това двете му дъщери останали като заложнички в двора на краля. Даже едната от тях – Доротей, се подредила доста добре, защото станала съпруга на босненския крал Твъртко, като крал Лудовик се надявал, че по този начин лично се свързва с босненската династия⁶⁷. Всичко това се случило през август. Петър Химфи обаче достойно се защитил в България, устоял на въстанието във Видин и бил уверен, че ще задържи крепостта, ако кралят му изпрати отряди на помощ. Затова изпратил при краля чрез брат си Бенедикт капитана на видинските метателни машини Барнаба. Той обаче му донесъл само вестта, че Страцимир е получил страната си обратно и че брат му Бенедикт и мачванският бан Николай Гарай идват с войски, които ще го придружат заедно с хората му до дома⁶⁸.

Кралят възложил на храбрите си банове да изпълнят едно малко деликатно задължение. Те трябвало да предадат обратно на бившия господар на българските бунтовници крепостта, която задържали с твърда защита. Смелите защитници така и не разбрали тази внезапна промяна във волята на краля. През това време архиепископът на Калоча – тогава Стефан де Инсула – по заповед на краля (към края на август 1369 г.) освободил Страцимир от пленничеството и тръгнал с него към Северин и после към Видин⁶⁹.

⁶⁷„Binae porro exstitere Stracimiro filiae quarum altera Dorothea, Tvarctico Bosnensi bano ac regi nuptum est data“. Du Cande: *Illyr. Vet.* 113/a. Нямаме сведения кога е станала женитбата – не е сигурно дали по времето, когато Твъртко е бил бан (т. е. преди 1377 г.) или пък след това.

⁶⁸Függelek, № VI.

⁶⁹Въз основа на едно изречение от Фейер (Fejér. *Comment. Hist.* 54), неясно, поради объркването на главите на Туроци, Пещи (Pesty. *A szörényi bánág stb.* II, p. 393) погрешно се твърди, че когато бил възстановен, Страцимир получил и Шебеш, Михалд, Оршова и Темешвар. Това се опровергава от Függelek, № VIII.

Бенедикт и Петър Химфи (така трябва да е било) не повярвали, че Страцимир е възстановен като владетел. Всъщност всички онези, които от 1365 г. нататък били на унгарска страна, с право трябвало да се боят от негово отмъщение. И по тази причина двамата банове отказвали да предадат крепостта. Следователно, след като калочанският архиепископ пристигнал във Видин, по негова молба кралят написал специално писмо на бан Бенедикт, който дотогава отказвал да предаде Видин „в кратко време“, вярвайки само на думите на архиепископа⁷⁰. Това писмо е написано на 19 септември 1369 г. във Вишеград, но едва го изпратили и кралят вече получил вест, че като верни поданици на краля Бенедикт и Петър Химфи предали града и околностите му в ръцете на калочанския архиепископ Стефан, като пълномощник на краля, който да действа в полза на „император“ Страцимир. Тоест на 25 ноември 1369 г. кралят ги освобождава от това-ра на отговорността, като им дава благоволение си⁷¹. Когато това писмо пристигнало при братя Химфи – т.е. в средата на октомври, начело на дунавска България вече стоял Страцимир.

Така българската политика на крал Лудовик завършила с мирен компромис. Както и да тълкуваме тази провокация на унгарската политика към България, истината е, че католическото покръстване, колкото и добре да започнало, не могло да пусне корени. Макар по отношение на влашкия воевода Влайку правото да победило, в Буда трябвало да се съобразяват с действителната му власт във Влашко като политически фактор. От друга страна, сигурно е, че след 1369 г. като северински бан влашкият воевода се стремил да разшири властта си по всякакъв начин. Макар че причинявал неприятности, той не постигнал успех, защото темешкият комит Бенедикт Химфи и брат му Петър били нащрек.

⁷⁰Függelek, № VII.

⁷¹Tört. Tár, 1898, p. 366–367, № XIII, архиепископ Стефан „sacrae paginae magister“.

V.

Унгаро-влашките отношения от периода 1369–1387 г. са малко познати. Не си поставяме за цел да се занимаваме с тези въпроси на влашката история, само искаме да отбележим нашата гледна точка, като изтъкнем някои нови сведения. Няма да разискваме по-подробно и въпроса с титлата херцог на *Омлаш* и *Фогараши*, която носел влашкият воевода и която впоследствие използвал и воеводата Мирча. Цялата работа се свежда до факта, че титлата се използва от няколко воеводи. Оттатък Карпатите се спори по това, скалпват се хипотези. Напразно критиката хвърля във властта тези разяснения, които винаги произтичат от модерната политика и само се подновяват. А докато подробностите за заселването на власите във Влашко, Молдова, Северин и Трансилвания не се изследват добре, още ще тъпчем на едно и също място.

Фактът, че през средновековието Влашко и Молдова са били в сферата на унгарските имперски, или да речем, държавни интереси, може да отрече само онзи, който не познава или пък познава неправилно характера на този исторически фактор. Това косвено управление на унгарския крал има много аналогии със средновековната германска имперска идея. То обаче съществено се отличава от нея, защото в Унгария, която е пряко владение на краля, короната слага властта в ръцете на един господар. Но не може да се отрече, че турската държавна власт, с цялата си сила, постигнала много по-големи и по-дълбоки резултати дори в онези свои райони, където позволила да се развият национални княжества (т.е. в двете влашки воеводства), отколкото доминиращото през XIV и XV в. в среднодунавския басейн унгарско кралство.

Поради благоприятното си географско положение Влашкото воеводство останало в сферата на балканското обществено развитие, където онези централноевропейски идеи, които носели Лудовик I Велики и неговите наследници не удържали победа, защото на пътя им застанали славянската племенна организация – в равнините, пастирският живот – в планините и източноправославната религия – в душите. Ако се изясни заселването на границите на горна и източна Унгария и Трансилвания от обществено-историческа гледна точка, ако и на

влашка земя се откажат от преувеличения на историко-политическата школа, тогава много неща ще се разкрият пред нас в друга светлина.

Казахме всички тези общи приказки, защото много от нас чувстват необходимостта от такава изследователска линия и привържениците на нашата нова школа вече се обърнаха към нея. Големи поуки съдържа примерът на Славония, за което резултатите от изследванията на Чанки и точната формулировка на Тагани показва как кралското владение се превърнало в държавно. Във Влашко правата на унгарския крал се прилагали само в международен аспект, когато кралят побеждавал със сила. По същество във воеводството било валидно славянското право. Трябва обаче да отбележим, че властта на воеводата също не успяла да ограничи чувството за независимост у отделните кнезове (бояри, боляри), които предпочитали да се заселят на унгарска земя като унгарски поданици, отколкото да останат под управлението на воеводата. С това се обяснява фактът, че вследствие на съпротивата на собствените си поданици, воеводите (като Басарабите – Михаил, Александър и синът му Влайку) не могли да извоюват независимостта си даже тогава, когато пожънали успех, използвайки умело предимствата, които обстоятелствата им предоставяли.

Когато умиротворил България, крал Лудовик направил всичко възможно Италия да получи постоянен мир. Той сложил в ред крепостта Терч на границата на Трансилвания, построил Талмачката крепост като страж на южната граница и поверил надзора на северинската граница на братя Химфи, храбро сражавалите се в Българското банство, тъй като Северинското банство останало в ръцете на воеводата Влайку.

Кралят изложил пред съсловията на страната необходимостта в Оршова да бъде построена нова крепост, която да уравновеся Северинската. Граничещата със Северин област била в ръцете на изпитаните братя Химфи. Отначало, още през 1371 г., бившият бан Бенедикт, като комит на пограничния район наредил (по устна заповед на краля или пък по своя воля?) да бъде приведена в готовност цялата работна сила от пограничните кнежества (включително от комитатите Темеш и Крашова), като се снабдят с дървен материал, цимент и камъни. Общо шейсет

кнеза и по-големи кнежества организирали за работа 215 души⁷². На 22 май 1371 г. кралят отложил строителството докато съветът на страната не вземе съответното решение, защото ставало дума за обществена работа, която се отнасяла за отбраната на страната. Но въпреки това, той наредил на Бенедикт да държи под ръка събраните строителни материали, за да може веднага да продължи работата⁷³. Истина е обаче, че северинските кнезове пострадали най-много от военния поход и въпреки това банът им наложил данък от нови 300 флорина⁷⁴. Възможно е в резултат на тази тяхна жалба съсловията да са се смелили над тях⁷⁵.

Кастелан на крепостта, съответно на Оршова бил братът на Бенедикт Химфи Петър – във всичко верен другар на по-големия си брат⁷⁶.

⁷²Függelék № X. Този списък предоставя интересни сведения за топографията на въпросната област и за историята на тамошните кнежества. Голяма заслуга би имал онзи, който направи предмет на самостоятелно изследване вътрешната политика на влашките кнежества. Класическото изследване на граф Йосиф Кемен (József Kémény. Kurz. Magazin II. p. 286.) постави основите. Обстойното изследване на грамотата на крал Лудовик от 10 октомври 1366 г., с която той определя границите на владенията на влашкия комит (comes alpinus) Янош Томпа и границите на Влашко, както и проучването на грамотите за правата на влашките пастири (Barabás, Teleki Oktl. I. p. 168) би довело до оформянето на нови становища.

⁷³Függelék, № IX.

⁷⁴В текста „форинта“.

⁷⁵Függelék, № VIII.

⁷⁶Дължим едно изясняване на грешките на Пещи относно Оршова. В книгата си – *A szőrényi bánság*. II. p. 394. Tudományos Gyűjt. 1822. p. 106 – той цитира дош извадка на Я. Янко (Jankó J.) като една от грамотите в архиепископската библиотека в Печ, която е без дата и накратко казва, че кралят иска сведения от кастелана на Оршова Петър Химфи. Тази грамота е публикувана и у Фейер (Цит. съч. IX. 5. p. 627) също въз основа на нейния оригинал в арх. библи. в Печ с дата: *Buda, feria sexta proxima Dominica Judica*. В нея става за дума за сина на Павел Химфи – Петър, *но няма година*; Фейер я датира в 1382 г. Ковачич (Kovachich) публикува същата грамота от ръкописа на III. Секей (S. Székely), но я публикува не както трябва, защото вместо сина на Павел Петър пише сина на Петър (Suppl. Ad. Vest. Com. p. 281.) и определя годината като 1351. Пещи говори за Петър Химфи и отделно за сина му през периода от 1351 до 1382 г. А работата е проста. Само Фейер е виждал оригинала и произволно е сложил годината 1382, въпреки че, както се вижда от казаното по-горе, това писмо на крал Лудовик е от 1373 г. Погрешният извод на Пещи произтича от едно писмо на Лудовик Велики до съпругата на Бенедикт Химфи, защото не е познавал по-новите сведения. Жалко, че той не цитира това писмо до съпругата на Бенедикт Химфи и затова не знаем мястото на неговия произход.

През 1372–1373 г. надзорът на Оршо̀ва и Северинското банство изцяло останал у Петър Химфи и съпругата на Бенедикт Химфи. Това се случило, тъй като крал Лудовик изпратил унгарски войски в помощ на принца на Падуа Франко Карара срещу Венеция. Сред тях били с войските си трансилванският воевода Стефан Лацку II и темешкият комит Бенедикт Химфи⁷⁷, които били добри приятели⁷⁸.

Обстоятелството, че двамата военачалници, които охранявали източните граници на страната – а именно, трансилванският воевода и темешкият комит, могли да отидат да се бият в Италия за една година и през това време българо-влашката граница останала незащитена и че на 23 март 1373 г. кралят изпратил спешна заповед⁷⁹ за съпругата на Бенедикт Химфи, доказва, че влашкият воевода Влайку е спасил мира. Трудно е да си представим, че той би стоял мирен, без кралят да му е направил отстъпки, т.е. без да го е възнаградил с нещо. Че това е станало точно така, доказва грамотата от Ардеш, 15 юли 1372 г., с която воеводата Влайку дарява имение на Ладислав Добокай – внук, както казва той, роднина на бан Микед. Тази много тълкувана грамота е публикувана за пръв път в труда на нашия известен учен Янош Фривалдски със заглавие „Reges Ungariae Mariani“ (Виена, 1775 г.)⁸⁰. В тази грамота воеводата Влайку се нарича с титлата „dux novae plantationis terrae Fogaras“⁸¹. Хунфалви добре е анализирал съдържанието на грамотата. За да бъдем изчерпателни, ще повторим хипотезата на Антал Пор, че районите, обезлюдени от черната смърт, се нуждаели от заселници и със спомената титла кралят направил Влайку главен комит на заселените там власи⁸².

Според нас „nova plantatio“ подсказва за ново унищожаване, след което дошли постоянни заселници, които не можело да бъ-

⁷⁷Függelék, № XI.

⁷⁸Függelék, № XII.

⁷⁹Függelék № XIII.

⁸⁰Пак там, р. 80–84. II. Оригиналът на грамотата се намира в [Унгарския национален архив. Издаден е от Zimmermann, цит. съч. II, р. 386.

⁸¹Пак там, II, р. 15.

⁸²Пак там, р. 408.

дат нагодени към рамките на държавния закон. Тези едва уседнали пастири можели да бъдат одобрени само като „iuxta legem olachalem“⁸³. На тях не им трябвал комит [ишпан], а губернатор. Това бил влашкият воевода Влайку, който като *dux* се наредил сред кралските знаменосци. Чрез този сан той се свързал още по-тясно с короната, отколкото в качеството си на воевода, тъй като той имал сфера на компетенции върху цялата територия на страната. Погледнато в по-малък мащаб, това историческо събитие предшества случилото се с Бранковичите, съответно с това, което представлявало деспотството. И както Хунфалви правилно предполага, то прилича на рутенското херцогство на Кориатович, за което обаче все още нямаме повече подробности. Докато познаваме само тази единствена грамота, не се осмеляваме да кажем нещо повече от догадки. Бихме изпаднали в същата грешка както румънските историци, които от една грамота установяват цялата си обществена система.

Имаме само косвени сведения за това, какво е вършил в Северин воеводата Влайку след 1372 г. Сигурно е единствено, че през 1376 г. северинското банство е в ръцете на Йоан Треутел Невнай и че по това време воеводата Влайку вече не е бил между живите. Вероятно през 1374 г. няколко знатни власи – по име Стойкан, син на Драгомир, син на Война от Лайща (жупа Лайща, Лойще), Данчул (Данчиул), брат на покойния комит Неег (Неагул), Радосло (Радузлу, Радул), син на Войк и Селибор от двора на воеводата⁸⁴, които били недоволни, избягали или пък по поръчение отишли при крал Лудовик в Золиом⁸⁵. Говорело се, че воеводата Влайку е в Никопол и дружи с турците, и че на влашка земя има големи неразбории.

По това време крал Лудовик живеел в мир с воеводата. Затова кралят спешно извикал темешкият комит Бенедикт, за да го

⁸³7 май 1371 г. *Barabás*: Teleki Oklt. I, p. 169.

⁸⁴Függelék № XIV. Интересно сведение за историята на културата има в края на тази грамота – израза *currus pendens*, с което кралят обозначава каляската. Кралят иска да изпрати каляска на Бенедикт Химфи за някаква дама – негова роднина.

⁸⁵Днес Зволен (Zvolen) в Словакия. [Бел. съст.]

информира за положението, преди да реши дали да приеме тези хора и да им даде нещо, както и какво да отговори на воеводата Влайку, ако той му пише по тези въпроси.

За съжаление не знаем как е приключила тази мисия, но несъмнено тя е свързана с по-сетнешните събития и е ключът към бунта във Влашко, чиято следа се вижда в писмото на крал Лудовик от 19 ноември 1377 г. до брашованите⁸⁶.

Не само политическите аргументи правят забележителна тази влашка мисия. Земята на Лайща (Лойце) (*terra de Loysta*), която се простирала край вливащата се в Олт река Лотхур, е подарена от унгарския крал още през 1233 г. на комит Корлад, син на Кристян⁸⁷. Както изглежда кнезете от рода Война се заселили там с народите си, които били под властта на влашкия воевода, едва през 13 в. Имената на оплакваните се са отчасти славянски – като Радосло, син на Войк, Селибор, и отчасти балканско-влашки – като Неег (Неагу, Неагул, Негуш), Данчул. Въз основа на подробни топографски изследвания би могло да се разкрие една твърде важна глава от историята на влашките селища⁸⁸.

Но сега повече няма да разискваме този въпрос. Ще се задоволим с това, че изяснихме някои подробности и ако напреднем с анализа на нашите сведения, отново ще вземем перото.

⁸⁶Fejér, Цит. съч., IX. 5. P. 159. Издадена отново по оригинала от Zimmermann, цит. съч. II. p. 479.

⁸⁷В пренис 1265 г. и 1311 г. Zimmermann, цит. съч., I. № 67, 109, 330.

⁸⁸Тогава би могло с възможно най-голяма сигурност да се изясни и произходът на семейство Хуняди, което напоследък се опита да направи членът на нашето дружество [Унгарското историческо дружество] Мор Вертнер (Mór Wertner) в една своя, във всеки случай, заслужаваща внимание студия (*A Hunyad-megye története és régészeti társaság Évkönyve*, 1900, 3. füz. p. 89 etc.). Виж пак там бележките на Ференц Фекете-Шойом: Ferenc Sólyom-Fekete, цит. съч., p. 137 и сл. От своя страна ние смятаме, че за изясняването на този въпрос е необходимо да се разкрият всички имиграции на власите през XIV в., тяхното топографско разположение и положението във Влашко.

Приложение

Нови сведения за историята
на унгарско-българските връзки от архива
на Унгарския национален музей⁸⁹

I. Пилиш-Санто, 26 март 1368 г.

Писмо на крал Лудовик I Велики до бана на България Бенедикт Химфи, в което го уведомява, че е изпратил сина на Григорий Домослай, магистър Николай, като посланик при влашкия воевода Влайку и му наредил да разговаря с бана, който чрез този пратеник може да съобщи желанията си на воеводата.

Lodovicus dei gratia rex Hungariae.

Noverit vestra fidelitas, quod nos bonam gentis quantitatem exercitualem in subsidium vestrum ad Bulgariam ordinaveramus transmittendam, sed quia vos ad requisitionem nostram literatoriam, vestram nobis voluntatem in facto ipsius gentis intimare non curastis, ideo nos ipsam gentem dispositam obmisimus ad vos destinare. Nunc autem duximus transmittendum ad Layk voyvodam Transalpinum magistrum Nicolaum filium Gregorii militem nostrum in legationibus nostris, committentes sibi, ut et ea que vos eidem voyvode nunciare volueritis per ipsum, referre debeat. Quare quicquid volueritis, ipsi magistro Nicolao committere poteritis referenda voyvode prenominato. Interim vero Petrum fratrem vestrum debito modo dpositum, si vobis videbitur, in Bulgariam destinare potestis. Requirimus exinde vestram fidelitatem, quatenus super his omnibus, que ad honorem nostrum cedere

⁸⁹Срв.: Oklevelek a magyar-bulgár összeköttetések történetéhez 1360–1369. – *Történelmi Társ.*, 1898, p. 357–367.

videbitis, in illis partibus sollicitudinem et curam debitam adhibeatis et ea faciatis prout de vobis confidimus. Datum in villa Zantou, in dominica Judica.

Отвън: Fideli nostro magnifico viro Benedicto bano Bulgariae.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария

Да узнае ваша вярност, че ние бяхме заповядали голямо количество войска да бъде изпратено в България за ваша помощ. Но понеже вие не се погрижихте при писменото ни запитване да ни съобщите вашето желание по отношение на тази войска, затова ние се отказахме да ви изпратим самата войска, която беше на разположение. Но сега решихме да изпратим като посланик при войводата Лайк Трансалпински магистъра Николай, син на Григорий – наш воин, доверявайки му се, така че и вие трябва чрез него да съобщите на този воевода нещата, които бихме искали. Затова тези неща, които искате да бъдат съобщени на преждупоменатия войвода, можете да кажете на самия магистър Николай. Междувременно обаче можете да изпратите в България вашия брат Петър, ако ви се стори разположен по дължимия начин. После искаме ваша вярност, освен всички други неща, да видите докъде да отстъпите за наша чест и да приложите нужната загриженост и грижа в онези страни, и това да направите така, както ви доверихме. Дадено във вила Занту, в Съдната неделя.

Отвън: До верния наш благороден мъж Бенедикт, бан на България.

Оригиналът на писмото е върху хартия; затворено с печат от червен восък; текстът е избледнял.

II. Пилиш-Санто, 26 март 1368 г.

Палатинът Владислав Опелн уведомява бан Бенедикт Химфи, че кралят е изпратил сина на Григорий Домослай, магистър Николай, като посланик при воеводата Влайку; да разговарят, за да не направи пратеникът нещо, което би могло да накърни достойнството на бана.

Frater et amice karissime! Noveritis, quod dominus noster rex ad nostrum sepius rogatum bonam gentis quantitatem exercitualement in subsidium vestrum ad Bulgariam ordinaverat transmittendam, sed quia vos in vestris literis nobis transmissis vestram voluntatem in facto ipsius gentis intimare nobis non curastis, ideo nos facto in eodem nihil facere scivimus. Nunc autem ipse dominus noster rex magistrum Nicolaum filium Gregorii in suis legationibus ad Laykonem voyvodam Transalpinum duxit transmittendum. igitur quicquid vobis videretur. cum eodem magistro Nicolao tractando secure faciatis. sic quod contra vestrum honorem non cedat. Nos enim vobis semper prompti sumus et parati. dum per vos fuerimus requisiti per literas. Datum in villa Zantou. in dominica Judica.

Ladislav dux et palatinus.

Отвън: Magnifico baroni Benedecto Bulgariae bano. fratri et amico nostro karissimo.

Най-скъпи братко и приятелю! Да знаете, че нашият господар кралят [в отговор] на нашите чести молби беше заповядал да изпратят голямо количество войска на помощ на вас в България, но понеже вие във вашите писма, изпратени до нас, не се погрижихте да съобщите желанието си за тази войска, поради това ние решихме да не правим нищо за това дело. Сега обаче самият наш господар кралят реши да изпрати като пратеник при Трансалпинския войвода Лайк магистър Николай, син на Григорий, така че каквото ви изглежда уместно, добре ще направите да го обсъдите със същия магистър Николай, така че да не се постъпи срещу ваша чест. Ние винаги сме на ваше разположение и готови, когато бъдем помолени от вас чрез писма. Дадено във вила Занту, в Съдната неделя.

Ладислав, дукс и палатин.

Отвън: До благородния барон Бенедикт, бан на България, наш най-скъп брат и приятел.

Оригиналът на писмото е върху хартия, с парчета от печат там, където е затворено.

III. Лигет, 17 юли 1368 г.

Крал Лудовик уведомява бан Бенедикт Химфи как е разбрал от магистър Николай Домослай за готовността на воеводата Влайку незабавно да закара в крепостта Видин обещаната храна. Очаква съобщението на Николай, след чието получаване е готов да тръгне с войските си: същевременно нарежда на бана да го уведоми за развитието на събитията.

Lodovicus dei gratia rex Hungariae.

Fidelis noster! Recepimus literas magistri Petri fratris vestri nobis et vobis directas et earundem tenores plenarie percepimus; ad quarum contenta vobis respondemus, quod magister *Nicolaus* filius *Gregorii comitis Heveswyvariensis* nos affidavit atque assecuraverit, sub amissione capitis et possessionum suarum, ut Layk voyvoda, nostrum votum et sua assignata pleno cum effectu adimpleret, victualiaque sufficientia in Bodonium transmitteret, dubio procul moto. Unde videtur nobis, quod nod responsivam ipsius magistri Nicolai debeamus prestolari, quoniam nos cum gente nostra proni sumus ad exercitum proficiscendum, intentionem autem vestram et circumstantias huius rei tam habitas quam emergendas, debeatis nobis sepissime notificare. Datum in Lygeth, tertio die festi Divisionis apostolorum.

Отвън: Fideli nostro magnificio viro Benedicto, Bulgarorum bano.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария.

Верни наш! Получихме писмото на магистър Петър, вашия брат, изпратено до нас и до вас и се осведомихме напълно за неговото съдържание; по отношение, на което съобщаваме на вас, че магистър *Николай*, сина на *Григорий*, *комит на Хевесви-вар* удостоверява и ни уверява под заплаха за загуба на главата и имотите си, че войводата Лайк без съмнение ще изпълни нашето желание и определените за него неща напълно и ще изпрати достатъчно хранителни припаси във Видин. Затова ни се струва, че трябва да чакаме отговора на самия магистър Николай, понеже ние сме готови да се отправим на поход с нашата войска, а също трябва да ни уведомявате най-често за вашите намерения и обстоятелствата на тази работа, както възникналите, така и очаквани-

те. Дадено в Лигет, във вторник след празника Разделяне на апостолиите.

Отвън: До верния наш благороден мъж Бенедикт, бан на българите.

Оригиналът на писмото е върху хартия, затворено с печат.

IV. Видин, 17 октомври 1368 г.

Писмо от бана на България Петър Химфи до Бенедикт Химфи, капитан на Видин и бан на България, в което изчерпателно го уведомява за състоянието на фехерварската (белградчишката) крепост и за броженията на българите вътре в страната.

Domine et frater carissime! Constat vobis evidenter quod nos super facto castris Feyerwar vobis scripseramus, vos autem quid de facto ipsius castris citissime, prout erat, rursus nobis non dedistis. Unde quia magistri Nicolaus et Stephanus filii Stephani bani dictum castrum per properam ipsorum potentiam homini nostro restituere non valebant, castellanisque ipsorum in dicto castro tunc existens nullatenus amplius ipsum castrum conservare poterat, eo quod nulla penitus victualia castro in eodem habebantur, igitur nos formidantes, ne ipsum castrum, nobis in isto regno existentibus, ad manus infidelium regie maiestatis deveniret, eisdem magistris Nicolau et Stephano sexaginta armatos cum pharatriis ad ipsos pertinentibus in ipsorum subsidium dederamus et assignaveramus, qui domino auxiliante castellanum vestrum utputa Nicolaum filium Gubul, Thomam Dionysii et fratres eorundem cum ceteris vestris familiaribus per nos ad custodiam dicti castris dispositis seu deputatis, in id castrum conduxerunt. Quia autem iidem adversarii, videlicet infideles domini nostri regis, universas vias castris predicti indagibus, fossatis et ceteris artificiis recluserant, igitur nos tam repente super curru victualia illic transmittere nequimus, sed farinam super viginti duobus equis oneratis transmisimus castrum in premissum; commisimus enim ut pinguiore equos oneratos in ipso castro, si indigerent, reservarent ad comedendum. Preterea scientes quod feria quinta proxime ventura cum vestra gente in campum exire et descensus adversus insultus infidelium nos oportet, eo quod fere omnes regnicole, videlicet homines populares istius regni ad homines principis

Tarnouiensis sunt conversi et eisdem associati, dicitur enim quod pretactus princeps Tarnouiensis septem suos barones cum septem banderiis ad partes istas transmisisset, unde frater carissime, sollicitemini in eo, ut Ladislaus voyvoda Transalpinus si non plura, tamen dimittat tria vel quatuor sua banderia, cum quibus nos domino auxiliante servire possemus; de pluribus autem ad presens non indigeremus. Unde domine et frater predilecte, omnibus de premissis velitis providere et nobis litteratorie citissime proviere et absque mora effective. In prelio autem die hesterna sub castro predicto commisso quidam ex vestris familiaribus sunt vulnerati, et equi interfecti existunt et sauciati. Datum Badinii, feria tertia proxima post festum beati Galli confessoris.

Magister Petrus frater vester.

Отвѣн: Magnifico viro Benedicto capitaneo Badiniensi et Bulgarie, domino et fratri nostro carissimo.

Господине и най-скъпи братко!

Очевидно ви е известно, че ви писахме за положението на крепостта Фейервар, но вие нищо не ни отвърнахте за работите на самата крепост – най-бързо, както е редно. Понеже магистрите Николай и Стефан, синове на бан Стефан, не можах да върнат на нашия човек казаната крепост чрез бързата си подкрепа, а кастеланът на същите, тогава намиращ се в казаната крепост, по никакъв начин не можеше да запази съществуващата крепост, понеже вътре в самата крепост нямаха никакви провизии, затова ние, страхувайки се да не би, когато се намираме в онова кралство, тя да премине във властта на негово величество краля на неверните, дадохме и определихме на същите магистри Николай и Стефан в тяхна подкрепа 60 войници с подчинените им стрелци, като например Николай, син на Губул, Тома, сина на Дионисий и братята му с другите ваши приближени, разположени и определени от нас за стража на казаната крепост, които с Божия помощ да послужат на вашия кастелан в тази крепост. Понеже, прочие, тези същите врагове, сиреч неверни на нашия господар краля, затвориха всички пътища към казаната крепост чрез поставяне на ловджийски мрежи, ровове и други хитрини, ние не можахме незабавно да изпратим хранителни припаси с коли, но изпратихме като начало брашно върху 22 товарни коня в крепостта. Заповядахме също така да се запазят за изяждане в същата

крепост всички по-охранени товарни коне, ако има нужда. Освен това, знаем, че в идния четвъртък ние трябва да излезем на бойното поле с вашата войска и да се спуснем срещу оскърблението от неверните, понеже почти всички жители, сиреч народът на онова кралство, са се обърнали към хората на Търновския владетел и са се свързали с него – впрочем, говори се, че преждеупомнатият Търновски владетел е изпратил седем свои барона със седем отряда в онези места; така че, най-скъпи братко, да се погрижите Ладислав, Трансалпинският войвода, да изпрати три или четири свои отряда, ако не повече, с които ние да можем да си послужим с Божия помощ; от повече засега не се нуждаем. Така че, прескъпи господине и братко, ако обичате да се погрижите за предварителната подготовка на всички тези неща и да ни ги съобщите в писмен вид възможно най-бързо и без забавяне. В станалото сражение през вчерашния ден под гореупоменатата крепост някои от вашите приближени са ранени, а има и ранени, и убити коне. Дадено във Видин. Във вторник след празника на блажения Гал Изповедник.

Магистър Петър, ваш брат.

Отвѣн: До благородния мъж Бенедикт, капитан на Видин и България, господин и най-скъп наш брат.

Оригиналът на писмото е върху хартия, с парчета от печат там, където е затворено.

V. Темешвар, 11 ноември 1368 г.

Крал Лудовик нарежда на бан Бенедикт Химфи да се върне с действащата си войска, след като е осигурил безопасността на крепостта Видин и областта ѝ, и същевременно да го уведоми какви разходи ще са необходими за издръжката на хората на сина на покойния воевода Андрей Лацку – Георги и на Темплин Сентдърди.

Lodovicus dei gratia rex Hungarie.

Fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus ista via vestra, in qua pronunc cum gente nostra in terra Bulgarie laboratis expedita, dimissaque

in tuto statu civitate nostra Bidiniense et eius districtu, vos personaliter ad nos veniatis, gentem autem nostram et milites nostros omnes, si pro ipsius civitatis aut eius districtus tuitione non fuerint necessarii, ad nos reverti permittatis; et si forte aliquos ex nostris militibus velletis ibidem aput vos retinere, tunc retineatis *Georgium filium condam Andree vayvode et Thomplinum cum gente eorundem*, quos si non possetis cum pecunia nostra aput vos habita sustentare, tunc nobis significetis, quid vel quantum eis de pecunia destinemus. Aliud igitur non facturi. Datum in Themuswar, in die sancti Martini confessoris.

Отвън: Fideli nostro baroni Benedicto bano regni nostri Bulgarie.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария.

Заповядваме на ваша вярност, чиято твърдост познаваме от преди и които сте на този ваш поход, в който сега се грижите за сигурността в нашия град Видин и неговата област с нашата войска, въоръжена и изпратена в България, да дойдете лично при нас, а нашата войска и всички наши войници, ако не са нужни за защитата на самия град или за неговата област, да позволите да се върнат при нас, и ако силно искате да задържите някои от нашите войници при вас на същото място, тогава задържете Георги, син на покойния войвода Андрей и Томплин с тяхната войска, които, ако не можете да издържате с нашите пари, намиращи се при вас, тогава ни известете какво или колко пари да им изпратим. Прочие, нищо друго да не се прави. Дадено в Темешвар, в деня на свети Мартин изповедник.

Отвън: До верния наш барон Бенедикт, бан на нашето кралство България.

Оригиналът на писмото е върху хартия, със следи от печат там, където е затворено; на неговото място се четат думите: *Relatio Kont palatini*. – Не можем да обясним наличието на тези думи. Последното, известно ни писмо на Николай Конт като палатин датира от 5 март 1367 г.; от месец май 1367 г. до месец август 1372 г. палатин е херцог Ладислав Опелн.

VI. Дьо.льош, 29 август 1369 г.

Крал Лудовик уведомява бана на България Петър Химфи, че при гаранция от страна на воеводата Влайку и на добруджанския български деспот Добротица е върнал свободата и държавата на българския цар Страцимир, двете му дъщери обаче е оставил като заложнички. По-нататък съобщава, че е изпратил неговия брат и събан Бенедикт Химфи и бана на Мачва Николай Гарай да му помогнат и да го придружат до вкъщи; а молбата на Петър за помощ изпълнил като предоставил кралски войски на разположение на Бенедикт Химфи. Това писмо ще му бъде връчено от капитана на видинските метателни машини Барнаба, така че да му има доверие.

Lodovicus dei gratia rex Ungarie.

Fidelis noster! Literas vestras recepimus et earum seriem ... amus intuitu, ad quarum continentiam respondemus, quod nos imperatorem de Bodinio sub fideiussione Layk voyvode et Dobratich [*Dragyeh*] liberum commisimus et suam terram eidem reddere assumpsimus, ita tamen, quod duas filias suas idem imperator nobis in obsides huc transmittet. Et ecce Benedictus banus et Nicolaus de Gara de Machow similiter banus ad vos proficiscuntur in adiutorium vestrum ut vos huc conducant. Pro eo autem quod hactenus subsidium vobis non est prestitum, non potestis nobis imputare, quia dudum ipsi Benedicto bano fratri vestro gentem nostram in subsidium vestrum assignavimus. Insuper volumus ut magistro Bernaboni capitaneo balistariorum nostrorum in Bodinio existentium, harum exhibitori, in his, que vobis nostro nomine dixerit, fidem credulam adhibeatis. Datum in Damas, in festo Decollationis beati Johannis Baptiste, anno LX nono.

Отвън: Fideli suo dilecto, magistro Petro filio Heem, bano Bulgarie presentetur.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария.

Верни наш! Получихме вашето писмо и съдържанието му ... ме с внимание. По неговото съдържание отговаряме, че ние освободихме императора на Видин под поръчителството на воеводата Лайк и Добратич (*изтрито* Драгич), и приехме да му се върне неговата земя, а също, че същият император изпрати и

двете си дъщери като заложнички тук. И ето бан Бенедикт и Николай от Гара в Мачва, също бан, се отправят към вас на помощ, за да ви доведат тук. За това обаче, дето досега не ви е предоставена помощ, не може да обвинявате нас, понеже още преди това предоставихме наша войска на самия ви брат бан Бенедикт за ваша помощ. Освен това искаме да покажете пълна вяра за това, което ви каже от наше име магистър Бернабон, капитан на намиращите се във Видин наши метателни машини, като ви представи това [писмо]. Дадено в Дьомьощ, в празника на обезглавяването на блажени Йоан Кръстител, година 69.

Отвън: Да се представи на скъпия ни верен магистър Петър, син на Хеем, бан на България.

Оригиналът на писмото е върху хартия, с печат там, където е затворено.

VII. Вишеград, 19 септември 1369 г.

Крал Лудовик съобщава на бан Бенедикт Химфи да има доверие на Стефан, архиепископа на Калоча, който е на път към него по повод предаването на град Видин и областта.

Lodovicus dei gratia rex Ungarie.

Vir magnifice fidelis et dilecte! Noveritis, quod nos de fide et fidelitatis constantia venerabilis patris domini Stephani archiepiscopi Colosensis fiduciam optinentes indubiam, ipsum nostra intentione, voluntate et mente plenarie informatum, ad te duximus destinandum, cuius verbis et dictis pro parte nostri tibi enarrandis, fidem debeas adhibere creditivam, et omnia, que idem dominus archiepiscopus tam in facto resignationis civitatis Bydiniensis et eius districtus, quam etiam super aliis negotiis tecum tractandis disposuerit, firmaverit et ultimate diffiniverit, ita rata et grata habere debeatis, ac si ipse dispositiones et resignationes et ordinationes per nos propria in persona disposita et firmata extitissent: et aliud facere non ausurus. Datum in Visegrad, feria quarta proxima post octavas Nativitatis beate virginis.

Отвън: Fideli suo magnifico viro domino Benedicto bano regni Bulgarie.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария.

Верни и скъпи благородни мъжо! Да знаете, че ние, запазвайки несъмнена увереност в постоянството и верността на почитаемия отец господин Стефан, архиепископ на Калоча, сме определили да изпратим при теб него, информиран изцяло за нашите намерения, желания и мисъл. На неговите думи и слова, разказани на теб от наше име или вместо нас, трябва да имаш пълна вяра, и всичко, което този същият господин архиепископ е наредил, потвърдил и определил, както за връщането на град Видин и неговата област, така също и за други работи обсъждани с теб, трябва да смятате за така действителни и заслужаващи да бъдат приветствани, като че ли тези същите разпоредби, връщания и заповеди са наредени и потвърдени от нас лично, и друго да не дръзвате да правите. Дадено във Вишеград, в срядата след осмия ден от раждането на блажената Дева.

Отвън: До верния свой благороден мъж господин Бенедикт, бан на кралство България.

Оригиналът на писмото е върху хартия, със следи от печат там, където е затворено, на чистото място могат да се прочетат думите: *Relatio ducis*.

VIII. 1369 г.⁹⁰

Обръщение от благородниците на Шебешка област към бан Бенедикт Химфи, който, като вземе под внимание опустошенията да им опрости наложеният им наскоро данък от 300 флорина.

Domine bane! Notificamus vestre dominationi, ut nos vestram magnificentiam cum supremo desiderio expectavimus ob hoc, ut nostras necessitates vestre magnitudini post dominum explicare atque manifestare valeamus: preterea vestram magnificentiam in presenti registro humili cum supplicatione exposcimus, ut nostram querimoniam vobis in hac parte

⁹⁰Датата липсва, във всеки случай обаче писмото датира отпреди войната на Лайк, следователно е написано около месец септември 1369 г.

porrectam benivole exaudire digneris, quia post dominum celi et dominum regem nulli ali nostras necessitates edicere valemus nisi vestre magnificentie; quasquidem necessitates nostras si secundum ordinem in presenti registro insereremus, longum esset enarrare per singula et vestre magnitudini audire tediosum; sed aliqua precipua et capitalia vestre magnificentie bene nota enarramus, que nos iam in maximam paupertatem et inopiam de die in diem omnino deduxerunt. Prima autem nostra necessitas tunc cepit esse, quum dominus noster rex in regnum Bulgarie intravit et nos singuli singulariter cum rebus nostris pariter et personis in ipsum exercitum ivimus et domino nostro regi hospitalitatem prebuimus; post hec dominus noster rex banatum dicti regni metavit et tradidit magnifico viro Dionysio voyvade Transilvano et fratri suo Emerico bano, et ipsi Budinium intraverunt et nos omnes cum eisdem similiter ad Budinium more exercituantium intravimus. Tandem dominus Dionysius voyvada veniens adduxit secum imperatorem Grecorum, quibus per preceptum, domini nostri regis tantam hospitalitatem prebuimus, quod cum tantis expensis dominum nostrum regem delicare valuissemus. Interim eodem tempore ibernico dominus noster rex cum eodem caesare venit, quibus tandem tantam hospitalitatem fecimus, quod tante pecunie in hospitalitatem solummodo super nos currerunt, de quibus adhuc nullum denarium solvere valuimus; videlicet ducenti et LXIII floreni sunt in numero super civitatenses solummodo, et de districtu eiusdem centum et L floreni insoluti existunt; insuper ab illa hora incipiendo annuatim bis ad minus ad exercitum ivimus et absque hoc expensas exercitiales dedimus. Tandem et ultimo dominus rex contra infideles suos Transalpinos exercitum restauravit et nos ab illa hora incipiendo qua illa discordia extitit mota, in montibus alpium semper ad minus ducentos homines propter illorum die ac nocte usque ad iemem conservavimus; insuper nos cum quingentis hominibus collectis melioribus similiter usque ad reversionem domini nostri regis ibi in Mihald mansimus, ac expansas exercitiales dedimus iuxta preceptum vestre dominationis; necnon domino regi et etiam vestre magnitudini hospitalitatem prebuimus, de quibus communitati nullum denarium resolvere valuimus. Preterea per exercitum eiusdem domini nostri regis in tantum devastati sumus, quod omnes nostros ortos et curias ac alia edificia, in qua habitatio homini non existerat, penitus et omnino combusserunt, fenum nostrum et alia utilia in domo nostra existentia mediante eorum potentia a nobis abstulerunt, propter quod pecora fame mortua sunt et nos ipsimet in penuria maxima existimus. Nunc autem vestra magnificentia trecentos florenos super nos, scilicet provinciam et civitatem postulat, quos nos nulla ratione

nunc dare valemus, nam sicut aliis temporibus dedimus, sic et nunc daremus animo gratanti, prout conveniret dare vestre dominationi, sed per tot necessitates summopere agravati nullatenus dare valemus. Igitur vestram precamur dominationem humotenus provoluti, quod ista vice nobis parcatis et premissos florenos super nos exigi non faciatis.

Hec universitas kenezyorum et aliorum olachorum de districtu Sebes, item cives et universi divites et pauperes de civitate eiusdem fideles vestri.

Господине бане! Известяваме на ваше господство, че ние очаквахме ваше благородие с най-голяма нужда за това, за да можем след господаря да изложим и изясним нашите нужди пред ваше благородие. Освен това искаме от ваше благородие с най-смирена всенародна молба в настоящото писмо да удостоите с благосклонно изслушване нашето оплакване, отправено към вас в онази страна, защото след господаря на небето и господаря крал, не можем да съобщим нашите нужди на никой друг, освен на ваше благородие, които нужди, ако внесем според реда в настоящото писмо, ще е дълго да се разказва за всичко, и досадно за изслушване от ваше благородие. Но разказваме подробно за някои неща, заслужаващи внимание и важни, известни добре на ваше благородие, които от ден на ден вече ни доведоха до най-голяма бедност и оскъдица. Първата ни нужда започна тогава, когато нашият господар кралят навлезе в кралство България и ние всички отидохме заедно с нашето имущество и с нашите хора при неговата войска, и предоставихме на нашия господар краля гостоприемство. След това нашият господар кралят направи банство от казаното кралство и го предаде на благородния мъж Дионисий, Трансилвански войвода, и на неговия брат бан Емерик. Те навлязоха във Видин и всички ние с тях също навлязохме във Видин, както е присъщо на воюващите. Най-после нашият господар Дионисий войводата, като дойде, доведе със себе си императора на гърците, на когото, според нареждането на нашия господар краля, предоставихме много голямо гостоприемство, защото с тези големи разходи успяхме да угодим на нашия господар краля. Междувременно, по същото зимно време нашият господар кралят пристигна със същия цезар и на тях оказахме най-после толкова голямо гостоприемство, и толкова много пари взех-

ме на заем само за това гостоприемство, че досега не можахме да върнем нито един денарий: 264 флорини са на брой само от гражданите, и от областта на същия [град] има невърнати 150 флорина. Освен това оттогава участвахме във войската най-малко по два пъти всяка година, за което също направихме военни разходи. Най-после и най-накрая господин кралят свика отново войската срещу неверните свои трансилванци, и ние оттогава, понеже съществуваше онзи раздор, все държахме в алпийските планини⁹¹ поне 200 човека близо до тях, ден и нощ, чак до зимата. Освен това, ние също останахме с отбрани петстотин човека чак до завръщането на нашия господар краля тук в Михалд и направихме военни разходи според заповяданото от ваше господство, а също и предоставихме гостоприемство на господин краля и на ваше благородие, от които [разходи] не можахме да върнем на общността нито един денарий. Освен това сме опустошени дотолкова от войската на нашия господар краля, че всички наши градини и дворове, и други постройки, в които няма човешко обитание, изгоряха напълно и изцяло; сеното ни и всички други полезни неща, намиращи се в нашите домове, отнеха от нас чрез сила, поради което добитъкът измря от глад и ние самите живеем в най-голяма оскъдица. Сега ваше благородие определя 300 флорина за нас, сиреч провинцията и града, които ние не можем по никакъв начин да дадем, както сме давали в други времена, и сега бихме [ги] дали с радост, така както подобава да се дава на ваше господство, но извънредно обременени от такива нужди, не можем да дадем нищо. Прочие, хвърляйки се на земята, умоляваме ваше господство, вместо това, да ни пощадите и да не заповядват да се изискват от нас казаните преди флорини.

Всички кнезове и други власи от областта Шебеш, също граждани, и всички богати и бедни от града на същата, верни на вас.

Оригиналът на обръщението (или неговото едновременно копие ?) е върху хартия; върху него няма следи от печат.

⁹¹ В Карпатите.

IX. Дьолюощ, 22 май 1372 г.

Писмо на крал Лудовик до темешкия комит Бенедикт Химфи да не започва строителството на Уй-Оршова или пък ако го е започнал, да го прекъсне, защото иска да се разпорежи за това с решение на кралския съвет. Но все пак Бенедикт Химфи да събере материалните средства. Същевременно го кани на срещата с немския император, която ще се състои на 20 юни в Тренчен.

Lodovicus dei gratia rex Hungarie, Polonie, Dalmatie etc.

Fidelitati vestre mandamus, quatenus constructionem castri nostri novi in Orsva fiendi nullatenus inchoetis, vel si iam inchoassetis, tunc obmittatis, quia hoc cum consilio et deliberatione baronum nostrorum facere intendimus. Sed ligna, cementum et lapides ad locum dicti castri sagacius et sollertius quam hucusque fecistis, faciatis deferri, ut ex abrupto et celeriter opus dicti castri perficere possimus. Ceterum sciatis quod nos die dominico proximo ante festum Nativitatis beati Johannis Baptiste nunc affuturum⁹² colloquium in Trinchinio cum imperatore habebimus, ad quod colloquium et diem ad nos in dictum Trinchinium modis omnibus veniatis. Datum in Damas, sabbato proximo post festum Pentecostes.

Отвън: Fideli suo magistro Benedicto filio Pauli filii Heem comiti Temesiensi.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, Полша, Далмация и т. н.

Заповядваме на ваша вяност да не започвате изграждането на новата ни крепост в Оршова, а ако сте вече започнали, тогава да го спрете, понеже ние искаме да обсъдим и да се посъветваме за това с нашите барони. Но трябва да пренасяте дървения материал, чакъла и камъните до мястото на казаната крепост и то, по-умно и по-изкусно, отколкото досега сте правили, за да можем след прекъсването бързо да завършим градежа на казаната крепост. Впрочем, знайте, че в приближаващата неделя, предшест-

⁹² 20 юни 1372 г.

ваща рождението на блажения Йоан Кръстител⁹³, ние ще имаме преговори в Тринхий⁹⁴ с императора. На тези преговори в този ден трябва да дойдете при нас в Тринхий по всякакъв начин. Дадено в Дьомьош в съботата след празника Петдесетница.

Отвън: До верния наш магистър Бенедикт, син на Павел, син на Хеем, комит на Темеш.

Оригиналът на писмото е върху хартия, с печат там, където е затворено.

X. 1371–1372 г.

Списък на работниците, наети за строителството на крепостта Оршова.

Nota quod numerus hominum in fossato castris Vrsue laborantium inferius hoc modo continetur.

Item Karapch XVIII homines destinavit.
 Item filii Dan de Doboz XVI homines transmiserunt.
 Item Johannes filius Marchii de Dolch VI homines destinavit.
 Item Petrus de Iuand I hominem destinavit.
 Item de Sarad VII homines venerunt.
 Item de Kaka Paulus de Lyzkou II homines destinavit.
 Item Johannes filius Philippi de Budun I hominem destinavit.
 Item Dominicus filius Desew de Bykamezeu III homines destinavit.
 Item idem Dominicus filius Desew de Voswar I hominem destinavit.
 Item Nicolaus filius Dominici de Fanchlaka VI homines destinavit.
 Item Dominicus filius Johannis de Bykutha III homines destinavit.
 Item Nicolaus filius Monis I hominem de Hergoya destinavit.
 Item Johannes filius Nexe de libera villa de districtu Beld VI homines destinavit.
 Item de districtu Sebes LXXXX homines venerunt.
 Item de civitate eiusdem XIII homines venerunt.

⁹³1372, 20 юни.

⁹⁴Тренчин – днес в Западна Словакия.

Item de Karan VI homines venerunt, tamen VII venire debuissent, sed I obmiserunt.
 Item Dionysius filius Pauli et Georgius nepos archiepiscopi II homines destinaverunt.

Item Blasius de Chorna I destinavit.

Item Johannes filius Gregorii de Sormuld II destinavit.

Item Nicolaus et Thomas Pythyr dicti II destinavit de villa Adriani.

Item (Lucas) Elekus filius Luche de Poltua II destinavit.

Item Johannes filius Nicolau et Stephanus de Chaba II destinaverunt.

Item de civitate Hudus VI homines venerunt.

Item de districtu eiusdem de Belebur I venit.

Item Ladislaus filius Galli de Wyoduar X homines destinavit.

Item de civitate Lugas IX homines sunt destinati.

Item Dominicus kenezius de Zynazeg I hominem destinavit.

Item Johannes filius Nexe de kenezyatuo suo Purhuna vocato I hominem destinavit.

Item Stanislaus de Honorych I destinavit.

Item Dragamyr de Wyzag I destinavit.

Item bana kenezius de Chinka I destinavit.

Item Roman kenezius de Hudus I destinavit.

Item Thopsa kenezius de Zaldubag I destinavit.

Item Balk kenezius de Mylas I destinavit.

Item Karachon kenezius de Zepmezeu I destinavit.

Item Juga et Thamerius kenezii III homines destinati sunt.

Item Paulus filius Zyn II Homines destinavit.

Item de Saasvar III homines sunt destinati.

Item de Popd II homines sunt destinati.

Item Paulus filius Stephani de Chemey I destinavit.

Item Stephanus filius Pauli bani de Nemethy I destinavit.

Item Anthonius filius Thegunie I destinavit.

Item Paulus de Kaach de Hurugzeg VII homines destinavit.

Item Ladislaus filius Galli de Athad II homines destinavit.

Item Georgius de Gyrug I destinavit.

Item Johannes filius Nexe de Chaba, de Thonay, de Kapulna III homines destinavit.

Item Cosmas kenezius de Vlasag I destinavit.

Item Chinkaz kenezius de Zaldubag I destinavit.

Item Luchas de Zaldubag I destinavit.

Item de Yeneu VI homines sunt destinati.

Item Nicolaus filius Garadych de Gereblies I destinavit.
 Item de districtu Chery XVIII homines sunt destinati.
 Item de civitate eiusdem VIII homines sunt destinati.
 Item de Ohhad X homines sunt destinati.
 Item Nexe filius Kopach de Zederies I destinavit.
 Item Voyn de dicta Zederies I destinavit.
 Item Petrus filius Guden de Sonasdya II homines destinavit.
 Item Stan kenezius de Neurinche I hominem destinavit.
 Item Radul kenezius filius Scosac de Bynus III homines destinavit.
 Item Stan de Zekus I destinavit.
 Item Juan Rhuphus de Zekus I destinavit.
 Item Laal de eadem Zekus I destinavit.
 Item Onpsa de eadem Zekus I destinavit.
 Item Luchas kenezius de Huduspataka I destinavit.
 Item (Filysk) Files kenezius de Syrkech II homines destinavit.
 Item Johannes filius Draguta de Vyzag I destinavit.
 Item magister Petrus de Machedonia VI homines destinavit.
 Item Petrus kenezius de Boldur II homines destinavit.

Да се знае, че броят на хората, работещи в изкопаването на ровове на крепостта Оршова се дава по-долу така:

Също Карапч изпрати 19 човека.
 Също синовете на Дан от Добоз изпратиха 26 човека.
 Също Йоан, син на Маркий от Долч изпрати 6 човека.
 Също Петър от Юанд изпрати 1 човек.
 Също от Сарад дойдоха 7 човека.
 Също от Кака Павел от Лизку изпрати 2 човека.
 Също Йоан, син на Филип от Будун, изпрати 1 човек.
 Също Доминик, син на Десеу от Бикамезеу, изпрати 3 човека.
 Също същият Доминик, син на Десеу от Фосвар, изпрати 1 човек.
 Също Николай, син на Доминик от Фанчлака, изпрати 6 човека.
 Също Доминик, син на Йоан от Бикута, изпрати 4 човека.
 Също Николай, син на Монис, изпрати 1 човек от Хергоя.
 Също Йоан, син на Некса от свободното село от областта Белд, изпрати 2 човека.

Също от областта Шебеш дойдоха 90 човека.
 Също от града на същия дойдоха 13 човека.
 Също от Каран дойдоха 6 човека, макар че трябваше да дойдат 7, но един пропуснаха.
 Също Дионисий, син на Павел и Григорий, внук на архиепископа, изпратиха 2 човека.
 Също Блазий от Чорна изпрати 1.
 Също Йоан, син на Григорий от Сормулд, изпрати 2.
 Също казаните Николай и Томас Питир изпрати 2 от селото на Адриан.
 Също (Лукас) Елек, син на Лука от Полтуа, изпрати 2.
 Също Йоан, син на Николай, и Стефан от Чаба изпратиха 2.
 Също от град Худуш дойдоха 6 човека.
 Също от областта на същия от Белебур дойде 1.
 Също Ладислав, син на Гал от Виодуар, изпрати 10 човека.
 Също от града Лугаш са изпратени 9 човека.
 Също Доминик, кнез от Зиназег, изпрати 1 човек.
 Също Йоан, син на Некса, от своята кнежевина, наричана Пурчуна, изпрати 1 човек.
 Също Станислав от Хонорич изпрати 1 човек.
 Също Драгамир от Визаг изпрати 1.
 Също Бана, кнез от Чинка, изпрати 1.
 Също Роман, кнез от Худуш, изпрати 1.
 Също Топса, кнез от Залдубаг, изпрати 1.
 Също Балк, кнез от Милас, изпрати 1.
 Също Карачон, кнез от Зепмезеу, изпрати 1.
 Също Юга и Тамерий, кнезове, са изпратили 3 човека.
 Също Павел, син на Зин, изпрати 2 човека.
 Също от Шашвар са изпратени 3 човека.
 Също от Попд са изпратени 2 човека.
 Също Павел, син на Стефан от Кемей, изпрати 1.
 Също Стефан, син на Павел бан от Немет, изпрати 1.
 Също Антоний, син на Тегуня, изпрати 1.
 Също Павел от Каач от Хуругзег, изпрати 7 човека.
 Също Ладислав, син на Гал от Атад изпрати 2 човека.
 Също Георгий от Гируг изпрати 1.

Също Йоан, син на Некса от Чаба, от Тонай, от Капулна изпрати 4 човека.
 Също Козма, кнез от Власаг, изпрати 1.
 Също Чинкаж, кнез от Залдубаг, изпрати 1.
 Също Лукас от Залдубал изпрати 1.
 Също от Йеньо са изпратени 6 човека.
 Също Николай, син на Гарадик от Гереблиес, изпрати 1.
 Също от областта Кери са изпратени 18 човека.
 Също от града му са изпратени 9 човека.
 Също от Охад са изпратени 10 човека.
 Също Копак, син на Некса, от Зедериес изпрати 1.
 Също Войн от казаната Зедериес изпрати 1.
 Също Петър, син на Гуден от Соназдя, изпрати 2 човека.
 Също Стан, кнез от Неуринке, изпрати 1 човек.
 Също Радул, кнез, син на Скосак от Бин, изпрати 3 човека.
 Също Стан от Зекус изпрати един.
 Също Йоан Руфус от Зекус изпрати 1.
 Също Лаал от същия Зекус изпрати 1.
 Също Онпса от същия Зекус изпрати 1.
 Също Лукас, кнез от Худушпатака, изпрати 1.
 Също (Филиск) Филес, княз на Сиркек, изпрати 2 човека.
 Също Йоан, син на Драгута от Визаг, изпрати 1.
 Също магистър Петър от Македония изпрати 6 човека.
 Също Петър, кнез от Болдур, изпрати 2 човека.

Оригинален списък върху хартия. – Възможно е изброените в него работници да са били наети още за 1371 г., преди 22 май.

XI. Геренчер, 22 януари 1373 г.

Писмо на крал Лудовик до бившия крайморски бан Йоан Куз, до бившия бан на България, Бенедикт Химфи, по това време темешки комит, до Николай, син на Петьо, и до останалите, които се били храбро в полза на Франко Карара, в което иска новини и им нарежда, в случай че Йоан Куз не може да иде, да му изпратят Бенедикт Химфи.

Lodovicus dei gratia rex Ungarie, Polonie, Dalmatie etc.

Fidelis nostri dilecti! Quia nos de novis et circumstantiis illarum partium volumus certitudinaliter informari, ideo fidelitati vestre damus in mandatis, quatenus statum receptis presentibus, magistrum Johannem dictum Chuz condam banum ad nos transmittatis. Si autem debilitate, quod absit, preventus, venire non posset, extunc magistrum Benedictum filium Heem condam banum ad nostram maiestatem remittatis, qui de novis circumstantiis et dependentiis negotiorum ipsarum partium nos possit realiter informare; ita tamen, quod gentem suam ille qui ad nos est venturus, ibidem derelinquat. Ceterum volumus et presentibus vobis committimus, ut interim quousque aliud nostrum mandatum receperitis, de subsidio domini Paduani vos non amoveatis, sed medio tempore ibidem stetis nobis servituri. De intentione autem nostra vos Ladislaus parvus aule nostre familiaris latius informabit. Datum in Gerencher, in festo beati Vincentii martyris.

Отвън: Fidelibus nostris magnificis viris Johanni Chuz condam bano maritimo, Benedicto filio Pauli filii Heem condam bano Bulgarorum comiti Temesiensi ... agazonum nostrorum magistro, Georgio ... et Nicolao filio Petew.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, Полша, Далмация и т. н.

Верни и драги наши! Понеже ние искаме да бъдем информирани сигурно за новините и обстоятелствата в онези земи, затова на ваша вярност даваме поръчение, след като получите настоящето, незабавно да изпратите при нас посочения магистър Йоан, някога бан на Куз. Ако обаче е възпрепятстван от някаква слабост, каквато дано да няма, и не може да дойде, тогава изпратете обратно при наше величество магистър Бенедикт, син на Хеем, някога бан, който ще може да ни информира за новите обстоятелства и за разходите за военните действия в същите страни. Прочие, този, който ще идва при нас, да остави войската си на същото място. Освен това искаме и ви задължаваме с настоящето, докато не получите междуременно някаква друга заповед, да не отстъпвате от помощта на господаря на Падуа, а засега да останете да ни служите на същото място. За нашето намерение ще ви информира по-подробно младият Ладислав, приближен на нашия дворец. Дадено в Геренчер, в празника на блажения мъченик Викентий.

Отвън: До верните наши благородни мъже Йоан Куз, някога крайморски бан, Бенедикт, син на Павел, син на Хеем, някога бан на българите и комит на Темеш ... и магистъра на нашите коняри, Георги ... и Николай, син на Петьо.

Оригиналът на писмото е върху хартия, която се рони на много места; с печат в червен восък. – Денят на Викентий е на 22 януари, според схващането на Кпауз, който в съмнителни случаи сред многото дни на Викентий приема за достоверен 22 януари. Датирахме го с 1373 г., защото в Тревизо са били изпратени войски в помощ на Франко Карара след 5 май 1372 г., а мирът е сключен на 23 декември 1373 г.

XII. Вишеград, 22 март 1373 г.

Писмо на палатина Емерик Лацку до бан Бенедикт Химфи като „истински негов брат“, в което изразява своята благодарност.

De eo, quia vestras promissiones nobis factas et assumptas fraternali dilectione nobis effectualiter per vos inpendisse, per quamplures literas Stephani filii vojvode fratris et famulorum nostrorum cum eodem existentium exstitimus informati, vestre fraternitati gratiarum referimus actiones, petentes vestram fraternitatem, quatenus quicquid honoris et boni nobis fecistis, adhuc eadem affectione usque finem faciatis, et fratrem ac familiares nostros, quos confidenter vobis committimus, vestris consilio et auxilio promovere in eorum servitiis procuretis. Nos autem re vera cum fratribus nostris toto nostro posse ad vestri et fratrum vestrorum honoris promotionem ubique promptos efferimus et paratos. Datum in Vissegrad, feria tertia proxima post dominicam Oculi.

Emericus palatinus vester verus frater.

Отвън: Magnifico viro domino Benedicto bano, fratri nostro karissimo.

За това, че вашите обещания, направени пред нас и приети с братска почит от нас, резултатно са се изпълнили от вас, бяхме информирани чрез много писма на брат ни *Стефан, сина на войводата*, и на намиращите се с него васали. Поднасяме благодарност на ваше братство, като искаме от ваше братство, понеже сте правили всичко за наша чест и добро, чак до края да постъ-

пите със същото разположение. А нашият брат и васали, които уверено поверяваме на вас, да се погрижите с вашия съвет и помощ да напреднат сред сановниците. Ние, прочие, наистина с нашите братя казваме, че сме готови и пригответни да повлияем с всичко наше за издигането на вашата и на вашите братя чест навсякъде. Дадено във Вишеград, във вторник след неделята на Окото.

Емерик, палатин, ваш истински брат.

Отвън: До благородния мъж господин бан Бенедикт, най-скъп наш брат.

Оригиналът е на хартия със следи от печат при затварянето. – В това писмо палатин Емерик Лацку споменава брат си Стефан Лацку, който се биел в Италия; датирането може да се отнесе към 1373 г.

XIII. Буда, 23 март 1373 г.

Спешна заповед на крал Лудовик за съпругата на темешкия комит Бенедикт Химфи да снабди град Оршова с достатъчно храна.

Lodovicus dei gratia rex Hungarie, Polonie, Dalmatie etc.

Nobilitati tue committimus, quatenus fruges ad castrum nostrum Orsua, ubicunque invenire poteris, sufficienter transmittas.

Отвън: Nobili domine consorti magistri Benedicti condam bani, comitis Temesiensis.

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, Полша, Далмация и т. н.

Възлагаме на твое благородие да изпратиш плодове в достатъчни количества до нашата крепост в Оршова отвсякъде, откъдето можеш да намериш. Дадено в Буда, по пладне на Четиридесетница.

Отвън: До благородната госпожа, съпруга на магистър Бенедикт, някогашен бан, комит на Темеш.

Оригиналът е на хартия с фрагменти от печат върху мястото

на затварянето, под което се четат думите „*relatio palatini*“⁹⁴. – По това време Бенедикт Химфи трябва да е бил на път за дома от Италия.

XIV. Золиом, 6 юли 1374 г.

Писмо на крал Лудовик до бившия темшки комит Бенедикт Химфи, в което му съобщава, че споменатите в писмото власи са избягали от влашкия воевода Влайку при него и му нарежда да се завърне колкото може по-скоро, за да бъде взето решение по този въпрос. По-нататък го пита къде да изпрати каляска за една госпожа роднина, която той иска да държи в двора си.

Lodovicus dei gratia rex Hungarie, Polonie, Dalmatie etc.

Fidelis noster dilecte! Noveritis quod de terra Transalpina a Laykone voyvoda fugientes ad nos venerunt quidam volachi, videlicet *Stoykan* filius *Dragmerii* filii *Voyna de Laysta*, *Danchul* germanus condam comitis *Neeg*, *Woik* filius *Raduzlu* et *Selibor familiaris specialis Laykonis* voyvode, et sunt modo hic in Zolio, quos adhuc ad conspectum nostrum venire non permisimus; unde requirimus vestram fidelitatem vobis committentes, quatenus expeditis nostris negotiis vobis notis, statim ad nos paucis veniatis quantocitius venire potestis, informaturi nos de eo, quid eis respondeamus, aut si eos retinere debeamus: vel si Layk voyvoda nobis inproperabit, quomodo nos in hac parte expediamus, aut quid eis dare debeamus: nam multi rumores ex parte Laykonis voyvode et Turkorum, quos dicunt esse confederatos, nobis proferuntur. Assertur etiam quod Layk voyvoda esset in Nykapol constitutus. De quibus omnibus premissis studeatis certitudinaliter experiri, et vestrum ad nos accessum continuatis gressibus accelerare, relinquendo alia negotia nostra fratribus vestris. Preterea scire vos facimus, quod nos de quadam nobili domina annosa cognata vestra, quam in domo nostra habere vellemus, vobis mentionem feceramus; unde significetis nobis, si ipsa domina vult stare in domo nostra, nam post ipsam curram pendentem tran mittere volumus, dummodo sciamus quo ipsum curram destinare. Datum in Zolio, in octava festi beatorum Petri et Pauli apostolorum.

Отвън: *Fideli nostro dilecto magistro Benedicto filio Pauli filii Heem condam bano, comiti Temesiensi.*

Лудовик, по Божия милост крал на Унгария, Полша, Далмация и т.н.⁹⁵

Верни и драги наш! Трябва да знаете, че от Трансилванската земя, прогонени от Лайк войвода, при нас пристигат някакви си волахи [власи], а именно Стойкан, син на Драгмер, син на Война от Лайша; Данчул, роден брат на някогашния комит на Неег, Войк, син на Радул, и Селибор, особени приближени на Лайк войвода. Те са вече тук, в Золиом, но не съм им позволил още да се представят. Затова желая вие, като засвидетелствате своята вяроност и щом ви станат известни изпратените от нас поръчения, да дойдете веднага при нас с неголяма свита и то, колкото се може по-бързо, за да ни информирате какво да им [на власите] отговорим и ако трябва, да ги задържим. Или ако Лайк войвода ни обижда, по какъв начин да се подготвим по отношение на тази страна [Трансилвания]. Или какво трябва да дадем на тях [власите], понеже при нас пристигат много слухове от страна на Лайк войвода и турците, за които се казва, че са съюзници. Добавя се и това, че Лайк войвода се установил в Никопол. Погрижете се да се заемете по най-бърз начин с всички тези нареждания и да ускорите вашето пристигане при нас с непрестанен ход, като оставите всички други наши поръчения за вашите братя. Освен това ви уведомяваме, че ви бяхме споменали за своето желание една ваша възрастна сродница, благородна дама, да имаме при себе си в нашия дом. Затова известете ни дали тази гопожа желае да остане в нашия дом, понеже искаме да изпратим след нея колесница, която да я съпровожда, стига само да знаем за кога да определим самата колесница.

⁹⁴Този превод е на Ил. Илиев в *Хр. Димитров*, Унгарски латинезични извори за турските нашествия в българските земи през XIV–XV в., в: „Турските завоевания и съдбата на балканските народи в писмените и литературните паметници от XIV–XVII в.“, В. Търново, 1992, с. 86–87.

История

Издадено в Золиом на осмия ден след празника на блажените апостоли Петър и Павел.

Отвън: До нашия верен и драг магистър Бенедикт, комит на Темеш, син на Павел, сина на някогашния бан Хесем.

Оригиналът е на хартия със следи от печат върху мястото на затварянето. – Писмото датираме с 6 юли 1374 г. не само защото от Золиом крал Лудовик е поставил датата 4 юни с.г. върху друго свое писмо, но и защото влашкият воевода имал известни проблеми с поданиците си точно по това време.

Превод от унгарски:

Пенка Пейковска

Превод от латински:

Светлана Лекова

ЕЗИКОЗНАНИЕ

Золтан Гомбоц 1877–1935

Езиковед. Член на Унгарската академия на науките (дописен 1903 г., редовен 1933 г.), директор на Първи отдел (езикознание) в УАН (1933 г.). Преподавател в Будапещенския университет (от 1906 г.) и професор по унгарско езикознание (от 1921 г.) Преподава урало-алтайско сравнително езикознание в Коложварския университет (от 1914 г.). Гост преподавател в Берлинския университет (1927–1928 г.). Заедно със слависта Янош Мелих издават *„Magyar Etymológiai Szótár”* („Унгарския етимологичен речник“)¹, за който през 1921 г. получават Голямата награда на УАН.

Золтан Гомбоц е един от най-видните представители на тюркологията и алтаистиката в Унгария. Както сам споделя, основна цел на изследователската му работа е „да отдели приемливото от събрания дотогава богат, но много разнообразен етимологичен материал, да пресе и уточни влезлите в употреба, често пъти неправилни езикови сведения и от подробното фонетично изследване на езиковите заемки да извлече необходимите поуки за историята на унгарската и тюркската фонетика“².

¹I–XIV. füz. A-G betű. Bp. 1914–1944.

²J. Melich. Gombocz Zoltán emlékezete. – A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 36, Bp., 1936, p. 9.

Истинската значимост на неговите проучвания е, че те надхвърлят езиковедските резултати и разкриват много етнографски, географски, исторически и културно-исторически взаимовръзки, които решават редица спорни въпроси на унгарската праистория.

От гледна точка на прабългаристиката особено ценни са изследванията на З. Гомбоц върху езика на чувашите. Той установява, че унгарският език е заел повече от 200 думи от един тюркски език, близък до днешния чувашки, за който смята, че е бил езика на прабългарите. Във връзка със своите проучвания З. Гомбоц публикува особено значими трудове, засягащи историята и културата на прабългарите, като *„Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink”* („Тюрко-български заемки от времето преди завладяването на родината“)³ и считаната му за класическа монография *„Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in Ungarischen Sprache”* (Helsinki, 1912); виж също: Приложение – библиогр. Той проучва и тюркските лични имена и географски названия от епохата на Арпадската династия и обобщава научните резултати в студията *„Árpád-kori török személynéveink”* („Остатъци от тюркски имена от арпадската епоха“)⁴. Изследванията на З. Гомбоц стават основа на всички турколожки разработки върху историята и езика на прабългарите⁵.

Основни трудове: *A jelenkori nyelvészet alapelvei* [Основни принципи на съвременното езикознание] (Вр., 1898), *A vogul nyelv idegen elemei* [Чуждите елементи на вогулския език] (Вр., 1898), *Nyelvtörténet és lélektan* [История на езика и психология] (Вр., 1903), *A magyar hangok történetéhez* [Към историята на унгарските звуци] (Вр., 1909), *Nyelvtörténeti módszertan* [Методология на езикознанието] (Вр., 1922), *A magyar történeti nyelvtan vázlat. IV. Jelentéstan* [Основи на унгарското историческо езикознание. IV. Семантика] (Вр., 1926).

³A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 7. Вр., 1908. 108 p.

⁴A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 16. Вр., 1915. 49 p.

⁵В. Бешевлиев. Золтан Гомбоц. 1877–1935 г. – В: Известия на Историческото дружество, 1937, кн. XIV–XV, с. 331–332.

Тюркските ни заемки преди заселването в днешната ни родина¹

Золтан Гомбоц

Предговор

След отделянето от угорските си родственици, по време на своите странствания през вековете, предхождащи заселването в днешната им родина, маджарите многократно попадали в съседство с племена от тюркска народност; през вековете след завладяването на съвременната си родина те претопили тюркски народностни групи (палоци, печенези, кумани), а след битката при Мохач² е трябвало за век и половина да търпят османотурско иго.

Споменът за тези ту враждебни, ту мирни маджаро-тюркски връзки се съхранява от тюркските елементи в унгарския език.

Най-важното условие за научното разработване на тюркските елементи е разграничаването, въз основа на фонетични и материални критерии, на отделните групи заемки, възприети през дадени периоди от различни тюркоезични народи.

Най-късен и най-богат е слойът на османотурските заемки от периода на османското владичество. Вярно е, че по-голямата част от тях (напр. *dalia* ‘делия’, *haramia* ‘харамия’, *dereglye* ‘ладия ~ гемия’, *findzsa* ‘филджан’, *kefe* ‘четка’, *csizma* ‘чизма ~ чизми’ и др.) са попаднали в езика ни не направо от османския, а опосредствено, чрез сърбохърватския.

¹Zoltán Gombocz. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. – A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 7. Вр., 1908. 30 p. Тук са преведени само няколко кратки откъса от труда: с. III–IV, 1–2, 103–104, 105–108.

²1526 г.

По-трудно е отделянето на кумано-печенежките заемки, от една страна, от тюркските отпреди заселването в родината, и от друга, от групата на осmano-турските от периода на османското владичество. Въз основа на езикови и материални доказателства можем да твърдим, че само няколко думи (*árgány* 'ласо', *boza* 'боза', *koboz* 'струнен музикален инструмент') принадлежат към тази по-стара прослойка от тюркски заемки – кумано-печенежките.

Най-накрая, към най-стария слой заемки се причисляват 222, в голямата си част общоупотребяеми унгарски думи, които свидетелстват за българо-тюркското влияние отпреди заселването в днешната ни родина.

Настоящата работа е посветена само на тази група от най-стари и най-важни в езиково и в културно отношение тюркски заемки в унгарския език.

Будапеща, месец декември 1907 г.

*

Научното изследване на старите тюркски заемки в езика ни има едва четиридесетгодишна история.

Поредицата от системни изследвания започва през 1873 г. със съобщението на Йозеф Буденц (NyK.10:67–135) за „унгаро-тюркските съответствия“ на Армин Вамбери. Макар че поради рецензионния си характер статията на Буденц не дава системна и изчерпателна разработка на въпроса за тюрко-унгарските езикови връзки, в нея се излагат две принципно важни тези, чиято истинност по-късните проучвания все повече потвърждават.

Първата теза, формулирана отчасти от Буденц, гласи: ако изключим случаите на угрофинско-тюркското прародство, които не могат да послужат като доказателства за по-тясно унгаро-тюркско родство, става очевидно, че „действителната историческа връзка, която съществува между унгарския и тюркските езици, се отразява само в онези унгаро-тюркски съответствия, които могат да се възприемат като появили се по пътя на заемаването“ (NyK. 10:128). Според втората теза унгарският език е могъл да възприеме тези заемки поради характерния им звуков състав единствено „непосредствено от чувашкия език, по-точно от онзи, тогава вече отделил се от доста време тюркски клон, който е

просъществувал до днес като чувашки народ и език и който можем да наречем прачувашки“ (NyK. 10: 133).

Работата, започната от Буденц, е била продължена от Бернат Мункачи. Изследванията му са обогатили въпроса за влиянието на тюркските езици в две посоки. От една страна, в доста свои изследвания той се е постарал да осветли историческата проблематика на тюрко-унгарските връзки (“*Török eredetű-e a magyar nemzet?*“ [„Тюркски ли е произходът на унгарската нация?“] Ethn. 6:1–17; “*A magyar nemzet törökségéhez*“ [По въпроса за тюркския произход на унгарската нация“]. Ethn. 6 : 83–91; “*A török miveltség hatáskora.*“ [„Периодът на тюркското културно влияние.“] Ethn. 6:135–9; “*Az ugor népvézet eredete.*“ [„Произходът на народностното название угор.“] Ethn. 6:349–87; “*A magyar őshaza kérdése.*“ [„По въпроса за унгарската прародина“] Ethn. 16 : 65–87; Ksz. 6 : 185–222); от друга страна, като преглежда основно лексиката на тюркските езици (най-вече на чувашкия), той допълва с много нови данни списъка на старите ни тюркски заемки, съставен от Буденц. Въз основа на данните, събрани от Буденц и Мункачи, в своята „Подробна граматика на унгарския език“ [Tüzetes Magyar Nyelvtan] (162–7) Йозеф Балаши съставя фонетиката на тюркските ни заемки.

Скоро областта на изследванията се разширява, като се разпростира освен върху взетите в тесния смисъл на думата тюркски езици и върху монголския, и върху другите източни алтайски езици. Отново Йозеф Буденц е бил първият, който след опитите на Янош Фогараш и Габор Балинт е показал, че много унгарски думи имат точни съответствия и в източноалтайската езикова група. (“*A magyar szókincs eredetéhez.*“ [„По въпроса за произхода на унгарската лексика“] NyK. 20:147). Проучванията на Жигмонд Шимони (NyK. 26: 529; „*Mongolisches im ungarischen.*“ FUF. 1:126) и Бернат Мункачи (“*Hún nyelvelmékek szókincsünkben*“ [„Хунските езикови извори в нашата лексика“]. Ethn. 12 : 396–404; Ksz. 2: 186–98) допринасят с нови факти към така нар. „монголски“ елементи на унгарския език. Самият аз в две свои статии се старая да изясня някои по-важни проблеми на тюрко-монголските фонетични връзки и обръщам внимание на това, че най-важната ни задача при разглеждането на чувашко-монголските фонетични аналогии е те да бъдат проучвани и от гледна точка на фонетичните

особености на старите ни тюркски заемки.

След този, макар и кратък преглед на историята на въпроса, става излишно да се аргументираме подробно за необходимостта от нова, по-подробна обобщителна работа; та нали „Съобщението“ на Буденц, последното (и единственото) проучване, в което по някакъв начин е направен преглед на целия въпрос, се е появило на бял свят през 1873 г., т. е. преди 34 години.

При написването на работата си аз си поставих две цели. На първо място, след като се съберат направени досега етимологии, които от научна гледна точка заслужават внимание, както и въз основа на критичния преглед на всички данни в обръщение, да се изготви списък на старите ни тюркски заемки. На второ място, въз основа на получените в резултат на това или поне според досегашните ни познания смятани за сигурни съпоставки, да се изработи фонетиката на заемките.

Проучването на най-старите чужди елементи на нашия език е важно не само от гледна точка на унгарската историческа фонетика, но и от гледна точка на историческата граматика на тюркските езици, а това досега не е подчертавано достатъчно. Тук нека спомена накратко, че онези няколкостотин думи, които са навлезли в унгарския език в периода преди заселването в днешната ни родина, ако не и по-стари, са от едно и също време с най-старите, тюркски езикови извори от един днес вече изчезнал клон на това езиково семейство (Старотюркски надписи от първата половина на VIII в.; най-старите езикови извори на уйгурския език *Kutadvu Bilig* са от IX в.).

*

Ако разпределим на понятийни групи старите ни тюркски заемки, се вижда ясно важноста на тюркското влияние от културна гледна точка. По важните понятийни групи са следните:

I. Къща, домашно обзавеждане, оръдия на труда, производство: *sátor* 'шатра', *kapu* 'врата, порта', *karó* 'кол', *kút* 'кладенец'; *szék* 'стол', *bölcső* 'бебешка люлка', *seper* 'мета'; *körönyeg* 'дебела, дълга горна дреха от груба материя, мантия, пелерина', *sarú* 'вид обувка, лек сандал', *siiveg* 'калпак'; *kancsó* 'кана, каничка', *korsó*

'стомна, делва, гърне', *szapú* 'мярка за пшеница', *teknő* 'корито'; *bicsak* 'джобно ножче, нож', *balta* 'брадва, секира, балтия', *kölyű* 'хаван', *tükör* 'огледало', *gyertya* 'свещ', *gyűszű* [*gyűszű*] 'напръстник', *harang* 'камбана'; *gyűrű* [*gyűrű*] 'пръстен', *gyöngy* 'бисер, перла'; *tengely* 'ос; теглич'; *bilincs* 'окови'; *koporsó* 'ковчег'; *ács* 'дърводелец', *szatós* 'дребен търговец, бакалин', *szűcs* 'кожухар'.

II. Земеделие: *eke* 'рало', *árpa* 'ечемик', *búza* 'жито, пшеница', *arat* 'жъна', *sarló* (?) 'сърп', *kepe* 'кръст от снопи', *boglya* 'куп, копа, копен', *gügyű* 'сноп', *tarló* 'нива, стърнище', *őröl* 'меля', *szór* 'пръскам, сея', *dara* 'гриз; суграшица', *ocsú* 'отпадък, плява'; *gyümölcs* 'плод', *alma* 'ябълка', *körte* 'круша', *mogyoró* 'лешник', *borsó* 'грах', *bors* 'чер пипер'; *szőlő* [*szőlő*] 'грозде', *szűr* 'цеда, изцеждам', *bor* 'вино', *csiger* 'некачествено, кисело вино', *seprő* 'утайка от вино'; *kender* 'коноп', *tiló* 'мъналка за очукване на лен, коноп', *cserpű* 'кълчища', *orsó* 'вретено', *komló* 'хмел'.

III. Други растения: *bojtorján* 'репей', *csalán* 'коприва', *czötkény* [*csötkény* ~ *cötkény*] 'растение, млечка, водна лилия', *gyékény* 'рогозка, тръстика', *gyom* 'плевел, бурен', *gyűrű-fa* 'дърво, подобно на клен или дрян', *káka* 'блатна тръстика, камъш', *kalokány* 'бодливо растение', *kóró* 'прът, летва за подпиране; изсъхнало стъбло', *kökény* 'трънка', *kököröcsin* 'анемони; ветреница', *köris* 'сеен', *torma* 'хрян', *ürom* 'пелин', виж още *kobak* 'тиква', *kocsány* 'стъбло, филиз на растение; калем за присаждане'.

IV. Домашни животни, животновъдство: *bika* 'бик', *ökör* 'вол', *tulok* (?) 'биче, теле', *ünő* 'женско теле, женски лопатар', *tinó* (?) 'юнец, биче, овен', *borjú* 'теле'; *iró* 'мътеница', *sajt* 'кашкавал, вид сирене', *turó* 'извара', *köpű* 'чутура, хаван'; *csék* [*?csök*] 'полов член на бик; *kos* 'овен, коч', *ürű* (?) 'теле, овен', *toklyó* 'агне, овне, овчица', *gyarjű* 'вълна, руно'; *kecske* 'коза', *olló* 'ножица'; *disznó* (?) 'пра-се, свиня', *ártány* 'шопар, нерез', *serte* 'четина', *ól* 'кочина'; *tyúk* 'кокошка', *csibe* 'пилец'; *agár* 'хрътка', *koró* 'ловно куче, копой', *kölök* [*kölyök*] 'малкото при животните'; *kantár* 'юзда', *gyeplő* 'юзда, повод', *békó* [*béklyó*] 'окови, букаи', *csökönység* 'упорит, вироглав'.

V. Други животни: *bölény* 'бизон', *oroszlán* 'лъв', *teve* 'камила', *zerge* 'дива коза'; *borz* 'язовец, борсук', *görcény* 'пор', *gözű* [*?gűzű*] 'вид мишка', *cziczány* [*cickány*] 'вид мишка с остра муцуна', *ürge* 'палугер'; *csérta* [*-csér*] 'водна птица, подобна на чайка', *csóka* (?)

‘гарга’, **keselyű** (?) ‘ястреб’, **ölyv** [~ölyv] ‘ястреб’, **turul** ‘легендарна птица подобна на орел или сокол, тотемно животно при унгарците’, **gödény** ‘пеликан’, **túzok** ‘дропла’; **csabak** ‘вид риба подобна на сьомгата, платика’, **béka** ‘жаба’; **bögöly** ‘овод’, **szunyog** ‘комар’, **serke** ‘гнида’. **Лов и риболов**: **tóg** ‘капан, примка’, **hurok** ‘възел, клуп’, **gyalom** ‘мрежа за даляя; **szál** ‘влакно, нишка’.

VI. Държава, обществено устройство, обичаи, вярвания: **törvény** ‘закон’, **tanú** ‘свидетел’, **bakó** (?) ‘палач’, **kölcsön** ‘заем’; **gyász** ‘скръб, тъга, траур’, **tor** ‘угощение за помен на мъртвец или при колене на прасе’; **barom (habe)** ‘собственост, имот’, **kelengye** (?) ‘зестра, чеиз, прикя’; **báj** ‘магия, чар, обаяние’, **bű** ‘магия, вешерство’, **böles** ‘шаман, магьосник, мъдрец, философ; мъдър, **boszorkány** ‘вещица, магьосник’, **sárkány** ‘змей, дракон’.

VII. Време, числа, абстрактни понятия, писменост: **idő** ‘време, климат’, **dél** ‘обед; пладне’; **szám** ‘число, количество, група, числен знак’, **tömény** ‘много (за количество)’; **ok** ‘причина, повод’, **erő** ‘сила’, **érdem** [~érdem] ‘заслуга’, **ildomos** ‘прилично, възпитано, порядъчно’; **betű** ‘буква’, **ír** ‘пиша’.

VIII. Природни образувания, климат: **tenger** ‘море’, **homok** ‘пясък’, **sár** ‘кал’, **köd** ‘мъгла’, **szél** ‘вятър’, **bűsz** ‘жега, задух’.

IX. Части на тялото и свързани с тях понятия: **térd** ‘коляно’, **szakál** [szakáll?] ‘брада’, **szirt** ‘тил, врат’; **tar** ‘гол, плешив’, **csipa** ‘гурел’, **szeplő** ‘луничка по лицето, по кожата’; **csécs** ‘цицка, бозка’.

Нека представим тук, отделно изброени заетите глаголи и прилагателни имена. Веднъж вече споменах за набиващата се на очи особеност на тюркските глаголни заемки (Nyg. 30:109), а именно, че докато славянските, немските или латинските глаголни заемки получават в унгарския език глаголна словообразователна наставка, която най-често е -i, то с малки изключения тюркските по произход глаголи съхраняват чистия тюркски глаголен корен: **basz** ‘оплождам, съвкуплявам се’, **csavar** ‘навивам, усуквам, изстиквам’, **ér** [érik] ‘зрея’, **gyárt** ‘изработвам, произвеждам, правя’, **gyűl** ‘събирам се’; **int** (?) ‘подбуждам, окуражавам, давам знак, кимам’, **ír** ‘пиша’, **pödör** ‘суча, засуквам’, **söpör** ‘мета’, **szán** ‘жаля, предназначавам за; определям, мисля, планирам’, **szór** ‘пръскам, сея’, **szök** [szökik] ‘бягам, скачам’, **szün** [szűnik] ‘преставам, прекъсвам’, **szúr** ‘бода, пробощдам’, **teker** ‘навивам, въртя, намотавам’, **tűn** [tűnik]

‘струва ми се, изглежда’, **tűr** ‘търпя, понасям’, **tűr** ‘мачкам, скатавам, съвам’. С наставка са: **csatol** ‘присъединявам, прибавям’; **csihol** ‘удрям, за да запала искра’; **gyaláz** ‘хуля, позоря, петня, безчестя’; **arat** ‘жъна’, **bocsát** ‘прощавам, пускам, спускам, предоставям’, **borít** ‘покривам, постилам’; **bosszant** ‘ядосвам, дразня някого’, **bosszankodik** ‘ядосвам се, дразня се’; **botorkál** ‘вървя опипом, препъвайки се’, **botránkozik** ‘възмущавам се, негодувам’.

Прилагателни имена: **acsari** ‘стипчив, кисел’, **ál** ‘лъжлив, фалшив’, **apró** ‘дребен, ситен’, **bátor** ‘храбър, смел’, **gyarló** ‘посредствен, несъвършен, порочен, грешен, слаб’, **gyáva** ‘страхлив’, **gyenge** ‘слаб, немошен’, **iker** ‘близнак’, **kék** ‘синьо’, **kis** ‘малък’, **kőrb** ‘разпадащо се, чупливо, изсъхнало, напукано (за кожа)’, **öreg** ‘стар’, **sárga** ‘преbledнял, жълт’, **sima** ‘гладък, плосък’, **sűrű** (?) ‘гъст’.

Резултатите от по-новите изследвания хвърлят светлина и върху историческия фон на тюркско-маджарските връзки. Трябва да приемем за несъмнено, че онзи тюркски народ, с който маджарите са имали по-продължителни контакти – според свидетелството на заемките – през вековете преди заселването в днешната си родина и от който народ те са научили земеделието и животновъдството, е бил българо-тюркският (по-точно някой клон на българо-тюркския). Той е основал в първите столетия на нашата ера в района около Волга и Кама процъфтяващата държава на Велика България (Magna Bulgaria). Един арабски писател го е охарактеризирал като народ, живеещ отчасти в градовете, а в частта в търговията, производството и занаятите, т.е. народ намиращ се на сравнително високо ниво на цивилизованост.

Разполагаме също и с директни езикови доказателства за това, че езикът на прабългарите съвпада по много важни фонетични особености с онзи тюркски език, който въз основа на тюркските елементи на унгарския език реконструираме в главата „Фонетика“ и чиито особености сред сега живите тюркски езици са характерни за чувашкия и за тясно свързания с тюркските езици монголски език.

На мястото на пратюркското -z в чувашкия (и в монголския) намираме -r, докато в останалите тюркски езици z или s; осм. **buza(i)**, хаз. **b(zau ~ чув. p(ru** (монг. **bir(a)u**) „kalb“ `теле`; **ikiz**, хаз. **ig(z)**, алт. **äyis ~ чув. jâgâr** (монг. **ikere, ikire**) „iker“ `близнак` и т.н.

Пратюркското *š-* (< *z) в чувашкия (и в монголския) се е развило в *l-* докато в останалите тюркски езици се е съхранило:

уйг. *jumuš*, хаз. *monoš* ~ чув. *šâmâl, šomâl* „*ügy, baj*“ `дело, беда`
осм. и т. н. *taš* ~ чув. *tšol* ~ монг. *čila-γun* „*stein*“ `камък`
осм. *tawšan* ~ монг. *taulai* „*nyúl*“ `заск`

Същата звукова промяна *z>r, š>l* е характерна и за старите тюркски заемки на унгарския език (вж. Фонетика, § 33 и § 38), както и за онези български думи, които са от XIII в. и са достигнали до нас в арабски текстове – и в транскрипция на арабски – на български надгробни надписи, намерени сред руините на известния град Болгар.

Напр., съответните на често срещаното в надгробните надписи *بألح* (*šör*) са чув. *šör* ~ хаз. *jöz*, осм. *jüz* „сто“; или: *حصص* (*t(o)χ(o)r*) ~ чув. *toχor* ~ хаз. *tuγaz*, осм. *dokuz* „девет“. Пример за промяната *š>l*: *حصن* (*biälem*) „пети“ ~ чув. *pilläk* ~ хаз. *biš*, осм. *bäš*, якут. *biäs* „пет“ (вж. ASMARIN, *Bolgary I Čuvaši*).

Въз основа на тези езикови доказателства съвременният чувашки народ е пряк наследник на жителите на великата българска държава, даже и да не е на точно това племе, чийто език и култура са оказали такова голямо влияние върху езика и културата на маджарите преди заселването в днешната им родина.

Списък на думите:

ács `дърводелец`
acsari `стипчив, кисел`
agár `хрътка`
ágár `обрасла с върби плитчина на река или езеро`
akol `агъл, кошара, къшла`
ál `лъжлив, фалшив`
alma `ябълка`
apol `целувам`
ápol `гледам, грижа се`
apró `дребен, ситен`
apród `паж`

arat `жъна`
árok `ров, яма`
árpa `ечемик`
Árpád `лично мъжко име`
ártány `шопар, нерез`
aszó `1. долина; 2. изсъхнало корито на река`
báj `1. магия; 2. чар, обаяние`
bajusz `мустак`
baka `1. растение от вида на остриката, *Typhae polustris*; 2. кожата на крака на бика`
báka `цвета на папура`
bakancs `чепици; туристически или войнишки обувки`
bákány `цвета на папура`
bakcsó `вид чапла`
bakó `палач, мъчител`
balta `брадва, секира, балтия`
bálvány `идол`
bár `1. дано, поне; 2. въпреки, макар че`
barom `имот, скот, добитък`
basz `оплождам, съвкуплявам се`
bátor `храбър, смел`
begy `1. гуша (на човек или птица); 2. диал. гърди`
begyek `1. изпъкналата част на някои съдове; 2. яма след изкореняване на дървото`
béka `жаба`
béke `мир`
bekecs `1. горна дреха, подплатена с кожа; 2. кожухче`
békó [*béklyó*] `окови, букаи`
beleget `люлея, приспивам`
bellőke [*bellő*] `цедило, цедилка за бебе`
bélyeg `белег, марка`
bér `надница, заплаца, наем`
berke `цвят на върба`
bertű [*bertő*] `топче, зрънце от злато или сребро в златарско произведение, гранула`
betű `буква`

bicsak 'джобно ножче, нож'
bicska 'джобно ножче, нож'
bicskia 'бичкия'
bika 'бик'
bilincs 'окови'
birka 'овца, овен'
birke [birka] 'овца, овен'
bocsánik 'прощавам, бива простено'
bocsát 'прощавам, пускам,пускам, предоставям'
bóda 'защитна пластина на ръкохватката на сабя'
bodacs [- **bodács** ~ **bodócs**] '1. неузрял плод; 2. пъпка; 3. юнец, едногодишен бик'
bodócs вж. **bodacsbodog** 'къдрица'
bodza 'бъз'
boglya 'куп, копа, копен'
bojtorján 'репей'
boldog 'щастлив, честит'
bor 'вино'
botút 'покривам, постилам'
borjú 'теле'
bors 'чер пипер'
borsó 'грах'
ború 'дрезгавина, мрак'
borz 'язовец, борсук'
boszorkány 'вещица, магьосник'
boszankodik 'ядосвам се, дразня се'
boszú [bosszú] 'отмъщение'
botorkál 'вървя опипом, препъвайки се'
botránkozik 'възмущавам се, негодувам'
botrány 'скандал'botor 'глупащина'
bozontos 'мъхнат, рошав, разбъркан'
bögöcs [-**bögöcs** ~**bödöly**] 'овод, стършел'
bögöly вж. **bögöcs**
bölcs '1. шаман, магьосник, мъдрец, философ; 2. мъдър'
bölcső 'бебешка люлка'
bövény 'бизон'

bölobika 'блатна птица, вид щъркел'
böncső [-böndzső] 'вид грозде с малки и редки зърна'
bú 'тъга, скръб'
bucsú [búcsú] 'събор, панаир'
bucz [buc] 'издатина, гърбица, възел'
buda '1. лавка, будка; 2. отходно място, нужник'
buga 'метличина'
búga 'шута (безрога)'коза или или овен'
burványlik [burványt vet] 'образуване на вълни при мятането на извадена със серкме риба'
búsz 'жега, задух'
buta 'глупав; глупак'
buza [búza] 'жито, пшеница'
bű 'магия, вещерство'
bükk 'бук'
bütyök 'мазол'
csabak 'вид риба, подобна на съомгата, платика, *Aspius rapax*'
csákány 'сечиво, търнокоп'
csáklya '1. кирка; 2. кука'
csalán 'коприва'
csat 'фиба, тока'
csatol 'присъединявам, прибавям'
csavar 'навивам, усуквам, изстисквам'
csécs '1. цицка, бозка; 2. дрънкалка'
csekély 'малък, незначителен, дребен'
csepű 'кълчица'
csér 'водна птица, подобна на чайка, *Sterna*'
cseres 'обраснало с дъб място, дъбова гора'
cseret 'обраснало с гъста тръстика място'
csérta [-csér] 'водна птица, подобна на чайка'
csibe 'пиленце'
csiger 'некачествено, кисело вино'
csihol 'щракам, за да запаля искра'
csikar 'измъчвам, предизвиквам болка'
csikó 'жребче'
csipa 'гурел'

csóka 'гарга'
csokán [-csókán - csokány] '1. мярка за ракия; 2. малка каничка'
csoport 'група'
csórint 'налива, разлива, изплисква'
csótány '1. хлебарка; 2. бръмбар'
csök 'полов член на бик'
csökönyös 'упорит, вироглав'
csömbö 'пискиолчета или ресни на конска украса'
csupor 'канче'
czakó [cakó] 'щъркел'
czalbáj [calbáj] 'мътилка, утайка на вино'
czége [cége] 'талян'
cziczkány [cickány] 'вид мишка с остра муцуна'
czirok [cirok] 'наименование на различни фуражни растения'
czírom [cirom] 'мръсотия'
czompó [compó] 'вид риба от рода на шараните, линар'
czötkény [cötkény] '1. млечка; 2. водна лилия'
dal 'песен'
dara '1. гриз; 2. суграшица'
daru 'жерав'
dél 'обед; пладне'
dió 'орех'
disznó 'прасе, свиня'
egyéb 'друго'
eke 'плуг'
eme 'женско животно'
emics 'женска свиня, свинка'
emik 'суча'
emse 'свиня'
ér 'жила, вена'
érdem 'заслуга'
érik 'зрея'
érez 'чувствам, усещам'
erkölcs 'морал, нрав'
erő 'сила'
ért 'разбирам'

garda 'вид риба, *Novacula*'
gém 'чапла, пепеляв рибар'
gorcz [gorc] 'планинско било'
góré 'сушина за царевича'
göbe 'свиня-майка'
gödény 'пеликан'
görény 'пор'
görvély 'подутина'
göte 'дъждовник'
gözű [gűzű] 'вид мишка'
guba 'вълнена овчарска връхна дреха'
guga 'подутина на жлеза'
gulásztra [gulászta] 'коластра'
gyűyü 'сноп'
gyaláz 'хуля, позоря, петня, безчестя'
gyalom 'мрежа за далян'
gyapjú 'вълна, руно'
gyarat 'почиствам, остъртвам кожа'
gyarló 'посредствен, несъвършен, порочен, грешен, слаб'
gyárt 'изработвам, правя, произвеждам фабрично'
gyász 'скръб, тъга, траур'
gyáva 'страхлив; страхливец'
gyékény '1. рогозка; 2. тръстика'
gyenge 'слаб, немощен'
gyeplő 'юзда, повод'
gyepű 'тревист'
gyertya 'свещ'
gyom 'плевел, бурен'
gyöngy 'бисер, перла'
gyúr 'меся, мачкам, масажирам'
gyűjt 'събирам'
gyűl 'събирам се'
gyümölcs 'плод'
gyűrű (-fa) 'дърво, подобно на клен или дрян'
gyűrű [gyűrű] 'пръстен'
gyűszű [gyűszű] 'напръстник'

habarcs 'хоросан, смес за мазилка от вар и пясък'
hagyma 'лук'
hajó 'кораб'
hajt 'подкарвам, погвам'
hanga 'вид храсти'
hangya 'мравка'
harang 'камбана'
haris '1. вид пдпгъджк, блатен дърдавец; 2. перило, ограда'
herjő 'граблива птица от вида на соколите'
hernyó 'гъсеница'
himbál 'люлея, клатя'
hinta 'люлка'
hintó 'каляска'
hír 'вест, новина'
hirtelen 'внезапно, неочаквано'
hiúz [hiuz] 'рис'
homok 'пясък'
horog 'кука, въдица'
hölgy 'дама, госпожа'
hörcsög 'хомяк, вид лалугер'
hurok 'възел, клуп'
huszár 'хусар'
icsar [-acsar-icsir] 'оголва зъби и ръмжи <за куче>'
idén 'тази година'
idő 'време, климат'
ige '1. глагол; 2. слово'
iker 'близнак'
ildomos 'прилично, възпитано, порядъчно'
ím 'ето'
imely 'овод'
imett [émedt] 'в будно състояние, наяве'
inczi [inczi-finczi] 'дребно, незначително'
int 'нечий вкус'
int- 'подбуждам, окуражавам, давам знак, кимам'
intéz 'уреждам, отправям думи към някого, върша'
ír- 'пиша'

ír 'лек, цяр, лекарство'
iró 'мътеница'
ívik 'хвърлям хайвер'
jargal [nyargal] 'яздя'
káka 'блатна тръстика, камъш'
kalokány 'бодливо водно растение *Trapa natans*'
kan 'мъжко животно'
kancsó 'кана, каничка'
kándró [kandra] 'криво, изкривено, смачкано'
kántár 'юзда'
kanyaró '1. едра шарка, брусница; 2. дребна шарка, морбили'
kaparcs 'това, което е изстъргано, изровено, изгребано'
kapú [kapu] 'врата, порта'
karakány [karakán] 'твърд, непреклонен'
karda 'вид бяла риба, подобна на съомгата'
karó 'кол'
karvaly 'карагуй'
káta 'вид мрежа за ловене на риба'
katáng 'дива цикория'
katka 'четирирогo приспособление за изваждане на мрежа'
káva '1. горен праг на врата, прозорец; 2. венец на кладенец'
kecske 'коза'
kék 'синьо'
kelengye 'зестра, чеиз, прикя'
kender 'коноп'
kéneső 'живак'
kép 'образ, картина,
kepe 'кръстец от снопи'
keselyű 'ястреб'
késik 'закъснявам, бавя се'
késő 'късен, късно'
kikírics 'мразовец, кърпикожух'
kín 'мъка, страдание'
kicsiny 'малък, дребен'
kis 'мальк'
kobak 'тиква'

kócsag 'чапла, вид бял жерав'
kocsány '1. стебло, филиз на растение; 2. калем за присаждане'
komló 'хмел'
koró 'ловно куче, копой'
korpoltyú 'хриле'
koporsó 'ковчег'
korcz [korc] 'платка на дреха'
kóró '1. прът, летва за подпиране; 2. изсъхнало стебло'
korom 'сажди'
korsó 'стомна, делва, гърне'
kos 'овен, кош'
koslat 'преследване на женското животно от мъжкото в размножителния период'
kotú '1. яма в езеро; 2. мочурливо място'
köd 'мъгла'
ködmen [kódmön] 'кожух, полушубка'
kökény 'трънка'
kököröcsin '1. анемони; 2. ветреница'
kölcsön 'заем'
kölyök 'малкото при животните'
kölyű 'хаван'
köpönyeg 'дебела, дълга горна дреха от груба материя, мантия, пелерина'
körű [körű] 'чутура, хаван'
kőrís 'ясен'
kőrő 'разпадаща се, чуплива, изсъхнала, напукана кожа'
körte 'круша'
kút 'кладенец'
Küküllő 'река в Трансилвания, името ѝ идва от дума със значение трън, трънка'
kürtő [kürt] 'рог, тръба'
maszlag 'глупост, лъжа, отрова'
mocsár 'блато, мочурище'
mócsing 'жила, сухожилие'
mocsok 'кал, мръсотия, нечистотия, петно'
mogyoró 'лешник'

ocsú 'отпадък, плява'
ok 'причина, повод'
ól 'кочина'
olcsó 'евтин'
olló 'ножица'
or [or/v ~ ör ?] '1. разбойник, крадец; 2. стража'
oroszlán 'лъв'
orsó 'вретено'
öböl 'залив'
ökör 'вол'
ökrend 'издаване на звук, подобен на оригване при напъни за повръщане'
ökülődik [öktend] 'оригвам се'
ölyv 'ястреб'
öröl 'меля'
öreg 'стар, старец'
özön 'потоп'
pacsirta 'чучулига'
pocsék 'мръсен, гаден'
pocsér [pocsolya] 'локва'
pocséta 'застояла вода, мочурище'
pocsolya 'локва, блато'
pöcsik 'овод'
pödör 'суча, засуквам'
sajt 'кашкавал, вид сирене'
sár, sárga, 'пребледнял, жълт'
sár (lutum) 'кал'
sárkány 'змей, дракон'
sarló 'сърп'
sarú 'вид обувка, лек сандал'
sás 'висока блатна трева, острика'
sátor 'шатра'
savó 'суроватка, цвик'
sekély 'плитък'
seper 'мета'
sereg '1. войска; 2. тъпша; 3. камара'

seregély 'скорец'
serke 'гнида'
serte 'четина'
sima 'гладък, плосък'
sólyom 'сокол'
söprő [hefe] 'утайка на вино'
sőre 'вол за уговяване'
sűrű [sűrű] 'гъст'
süveg 'калпак'
szakál [szakáll] 'брада'
szál 'влакно, нишка, стрък'
szám '1. число, числен знак; 2. количество, група'
szám 'сан'
szán '1. жалия; 2. предназначавам за, определям; 3. мисля, планирам'
szán 'шейна'
szapú 'мярка за пшеница'
szarú 'рог на добитък'
szatócs 'дребен търговец, бакалин'
szék 'стол' szél 'вятър'
szepő 'луничка по лице, кожа'
szérű 'гумно, харман'
szigony 'харпун'
szirony 'недообработена сарашка кожа на ленти за украса'
szirt 'тил, врат'
szór 'пръскам, сея'
szökik 'бягам, скачам'
szőlő [szőlő] 'грозде'
szősz '1. кълчища, дреб, къделя, валмо; 2. отпадък от памук или вълна'
szunyog 'комар'
szurok 'смола'
szücs [szücs] 'кожухар'
szűnik [szűnik] 'преставам, прекъсвам'
szür- [szür-] 'цеда, изцеждам'
támogat 'подкрепям, подпомагам'

támolyog 'клатушкам се, олюлявам се'
tanács 'съвет'
tántorog 'клатя се, клатушкам се'
tanú 'свидетел'
tar '1. гол; 2. плешив'
tarló '1. нива, 2. стърнище'
teker 'навивам, въртя, намотавам'
tekercs 'руло'
teknő 'корито'
tengely '1. ос; 2. теглич'
tenger 'море'
térd 'коляно'
térdepel 'коленича'
teve 'камила'
tíló 'мъналка за очукване на лен, коноп'
tinó '1. юнец, биче; 2. овен'
toklyó 'агне, овне, овчица'
tonka '1. тълп, неподострен; 2. чип (за нос)'
toportyán '1. вълк; 2. мечка'
tor '1. угощение за помен на покойник; 2. угощение при коле не на прасе'
torma 'хрян'
tömény 'много (за количество)'
töménytelen 'многоброен, безчислен'
tömlő 'мях за съхранение на течности'
tönk 'пън'
tönkő [tönk] 'пън, дънер'
töpreng 'размишлявам'
tőr 'капан, примка'
törvény 'закон'
tulok 'биче, теле'
turó 'извара'
turul 'легендарна птица подобна на орел или сокол, тотемно животно при езичниците унгарци'
túzok 'дропла'
tükör 'огледало'

tűnik [túnik] 'струва ми се, изглежда'
 tűr- [túr] 'търпя, понасям'
 tűr-[túr] 'мачкам, скътавам, сгъвам'
 tyúk [tyúk] 'кокошка'
 urok [hurok] 'примка'
 ünnő 'женско теле, женски лопатар'
 ürge 'лалугер'
 üröm 'пелин'
 ürű '1. теле; 2. овен'
 ütleg 'удар, побой'
 vakares '1. хлебче от остатъка от тестото; 2. изтърсак'
 válú [vályú] 'коруба, корито'
 zamat '1. вкус; 2. аромат'
 zerge 'дива коза'
 zerna [ʔzörna ~ zerge] 'козел'
 zománcz 'емайл'

Превод от унгарски:
 Индра Маркова

Янош Мелих 1872–1963

Езиковед. Професор в Будапещенския университет, ръководител на катедрата по славистика (1921–1940). Член на Унгарската академия на науките (дописан 1902 г., редовен 1920 г.); гл. библиотекар на академичната библиотека (1943–1947). Почетен чуждестранен член на Българската академия на науките (1942)¹. Доктор на езиковедските науки (1952).

В труда си „Szláv jövevényszavaink“ (Славянските ни езикови заемки) Я. Мелих подлага на критика теорията на Оскар Ашбот². Той доказва, че тези заемки в унгарския език произлизат не от един, а от различни славянски езици и са прониквали в продължение на едно хилядолетие. Според него унгарската християнска терминология има два източника: по-малката част от южнославянските езици чрез византийския обред, по-голямата част – от други южнославянски езици чрез римския обред. Я. Мелих пръв разделя считащият се дотогава за единен слой славянски елементи на български, сръбски, хърватски и пр. и определя откъде те са преминали в унгарския език³.

¹P. Mijatev. J. Melich, Mitglied der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. – Slavica, VIII, Debrecen, 1968, p. 169–170.

²Виж биографичната справка за Оскар Ашбот.

³Й. Драхош. Деятельность Я. Мелиха в области славяноведения. – Slavica, VIII, Debrecen, 1968, p. 45–48.

Научното му творчество е в три области на езикознанието: разработва историята на старите унгарски речници и обнародва такива езикови паметници; занимава се с по-стария период в унгарския правопис; най-значими са етимологичните му изследвания. С разкриването на произхода на множество географски названия, лични имена и езикови заемки от една страна, Я. Мелих поставя основите на унгарската топонимика, а, от друга страна, подготвя заедно със Золтан Гомбоц издаването на унгарския етимологичен речник.

Я. Мелих поддържа ползотворно творческо сътрудничество с българските езиковеди Стефан Младенов и Любомир Милетич, с историка Петър Мутафчиев, с редактора на сп. „Родна реч“ Стефан Василев³. През 1932 г. във връзка с неговия 60-годишен юбилей Любомир Милетич оценява високо научните му заслуги, наричайки го „многозаслужилия за славянското езикознание унгарски учен, чиито твърде основателни изследвания осветлиха старите културно-исторически отношения на южните славяни и маджарския народ“⁴.

Основни трудове: *Szláv jövevény szavaink*. [Славянските ни езикови заемки] (Вр., 1903, получава Голямата награда на УАН), *A magyar szótár irodalom* [Унгарската речникова литература] (Вр., 1907), *A honfoglalás kori Magyarország* [Унгария от епохата на завладяването на родината] (Вр., 1925, получава Голямата награда на УАН), *Magyar Etymológiai szótár* [Унгарски етимологичен речник] (I–XVI. füz. A–G betű, заедно със Золтан Гомбоц, Вр., 1914–1944, и двамата получават Голямата награда на УАН през 1921 г.), виж също: Приложение – библиогр.

³АБАН. ф. 154 к. оп. 1. а. е. 662. л. 1–15.

⁴OSZK. Kézirattár. (Ръкописен отдел на Национална библиотека „Сечени“). Quart. Hung. 3244. f.11.

Славянските ни заемки

Янош Мелих

а) Лексика на старобългарските писмени извори и славянските заемки в унгарския език¹

Оскар Ашбот завършва своя труд със заглавие „A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora“ [„Мястото и времето на заемане на славянските думи, навлезли в унгарския език“] по следния начин: „Никой не би се радвал повече от мен, ако за тях (т.е. за славянските заемки в нашия език) някой напише истински научен труд, набележи нови критерии и в резултат на това ми се наложи да ревизирам своите възгледи за мястото и времето на заемането на славянските ни думи.“ (Нук. XXX. 230.) В него проучванията му са го довели до убеждението, че „съвкупността от взаимно подкрепящите се данни прави несъмнено това, че голяма част от славянските думи са навлезли в нашия език от един език, намиращ се в тясно родство със старословенския, при това най-вероятно през първите векове, последвали заселването на унгарците в съвременната им родина“ (Пак там, 74). В резултат на разсъжденията си, в края на споменатия от мен негов труд, Ашбот намира това свое убеждение за все по-утвърдено и доказано и казва, че „голяма част от славянските думи са могли да попаднат в езика ни само в съвременната ни родина“ (Пак там, 228), както и че „повечето от думите произлизат от български диалект“ (Пак там, 229). Авторът вижда потвърждение на тезата си в името на град *Pest* [Пеща], което „е такова именно българо-славянско или ако ви харесва повече старословенско, че заедно със славянския дял на унгарската християнска терминология то представлява най-убедителното доказателство за евентуално българско влияние, осъществено в съвременната ни родина“ (Пак там, 229).

¹János Melich. Az óbolygár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevénytiszavai. I / 1. Вр. 1903, p. 1–26.

Моето виждане за мястото на заемането на повечето от славянските думи в унгарския език, за езика, от който те са заети и отчасти за времето на тяхното заемане е коренно различно много отпреди това. Заявлението на Ашбот, че изследването на цяла поредица от важни въпроси в тази област е едва в началото си (Пак там, 229/230), както и че може да се стигне въз основа на нови критерии и до други изводи, които ще бъдат в по-голямо съгласие с историята, както на старобългарския език и развилия се от него църковно-славянски, така и с историята на родината ни, особено с нашата история, ми даде сили и стимул за изследванията ми. Не може да бъде отречено, че вижданията на Ашбот за славянските заемки в нашия език противоречат на историята на развитието на старобългарския език. След проучванията на Облак, Вондрак, Ягич и други за историческото развитие на лексиката на старобългарските писмени извори вече не е вярно това, което Ашбот казва, че „общата славянска християнска терминология ... несъмнено се е оформила във Велика Моравия“ (Пак там, 80). Днес знаем със сигурност, че в Панония и на територията на основната им дейност във Великоморавия, Кирил и Методий са заварили славянска християнска терминология, която не във всичко е съвпадала с носената от тях. В това отношение е достатъчно да се позова на такива думи като *pap* `поп`, *pokol* `пъкъл`. В най-старите преводи на Евангелието и на псалмите *pap* никога не е било превеждано различно от *нерен* (гр. *ἱερεὺς* нехристиянското *жъръць*; виж по-долу казаното при думата *pap*), а *pokol* от *адъ* (гр. *ἀδης*), а ако в католическите Виенски листи (Viener Blätter, срв. Jagić: Glagolica 28.) в стара хърватска редакция от XII в. все пак намираме формата *пкъль* за *pokol*, то там тя е несъмнено местна, при това хърватска дума (виж по-подробно казаното при думата *pokol*). През IX и X в. в Панония и във Великоморавия е имало християнска терминология, която се е различавала много от употребяваната от Кирил и Методий. От тази терминология и от други местни лексикални единици, употребявани тук, Кирил и Методий, както и техните ученици са черпили много, както ще докажа подробно по-долу. Смятам за излишно да доказвам обаче, че славянската християнска терминология и днес е единна само по отношение на отделни нейни дялове спо-

ред изповядваната религия. В голяма част от изразите, тя съвсем не е единна. Ашбот предполага съществуването на български диалект, близък до старобългарския, в междуречието на Дунав и Тиса, в областта отвъд Тиса и в Трансилвания, като от него извежда славянските заемки в унгарския език. Само че това негово допускане отново противоречи на ред факти. Най-напред историята не знае нищо за възприемане на християнство сред българите, живеещи в междуречието на Дунав и Тиса, в областта отвъд Тиса и в Трансилвания през IX–X в. (Срв. Karácsonyi.: *Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez?* [Каква е ролята на православната църква в приемането на християнството от унгарците?] Kath. Szemle XIV. 307). Знаем само това, че след смъртта на Методий неговите ученици отиват в България, оттам пък в Македония (Климент), където развиват дейността си. Защо те не са продължили дейността си сред българите в нашата родина? Допустимо е, но не е сигурно, че по времето, предхождащо непосредствено заселването на унгарците в съвременната им родина, някои южни дялове от нея може би са принадлежали на българската държава (Срв. JIREČEK: *Geschichte der Bulgaren*, 167. и Jagić: *Zur Entstehungsgeschichte* I. 5.). Даже и ако допуснем, че тези южни дялове са били български (Marczali., *История на унгарската наука* под ред. на Srilagy: I. 90,91), тогава пак е под въпрос дали на тази територия е имало българоезично население, в днешния смисъл на думата. Вярно е, че Белградската, днес сръбска крепост, по това време е била българска. Вярно е това, че нейният началник е бил *Borítákanos* (Може би *tárkanos* е титла, ср. унг. *Tárkány*, чув. *tarkan*, Zolotn.), от чието име може да направим заключение, поне това, че езикът, на който той е говорел, не е бил днешният български (Jagić: *Zur Entst.*, I. 52, 59, срещу това Ибрахим, *Пътепис* от 965 г.). Освен това, не трябва да пренебрегваме и факта, че по време на заселването на маджарите в съвременната им родина и през следващите векове значителна част от Голямата унгарска низина (*Alföld*) е била пустинен, разливен и мочурлив район (срв. бележките на Алфред Над (Nagy Alfréd) в *A m. honfogl. kútfoi* [Извори за заселването на унгарците в съвременната им родина], (314–315), а разположеното на по-голяма височина междуречие между Дунав и Тиса – пясъчно море, което нав-

ремето, например римляните, не са смятали за достойно да бъде включено в цивилизованите земи; а и няма никакви сведения за това, в междуречието между Дунав и Тиса са се заселвали поголеми унгарски маси (срв. A telepítés történelmünkben [Заселването в нашата история], Új M. Szemle III. 332, 333.). Ако въпреки това Ашбот се позовава на името на град *Pest* [Пеща], ние ще изложим следните контрааргументи: 1. Прави впечатление, че името на град *Pest* [Пеща] се среща за пръв път през 1148 г. (вж. Jagić: Zur Entstehungsgeschichte II. 36.); а сред недатираните ни извори – в Легендата за Гелерт (оригинал от 1061–1075 г.; срв. in ciuit. *Pest*, ad portum *Pest*, in *Pest*, ad portum *Pestiensem*); 2. Прави впечатление, че сведението за Пеща на пишецията през XIII в. Аноним е следното: „Като чули за милостивостта... на вожда Токсун, мнозина пришълци от различни народи се сбраха край него. Понеже от земята Булар дошли неколцина велики благородни господари, заедно с големи тълпи измаилтяни, на които... вожда дал земя на различни места в Унгария и освен това и онази крепост, която наричат Пещ, като им я предоставил за вечни времена.“ (Издание на Фейерпатаки, с. 62; вж. още Salamon F. Budapest tört. [История на Будапеща] II. 86). Искам да подкрепя с още един опосредствен аргумент достоверността на факта, че името на град *Pest* е дадено от тези български измаилтяни. Този аргумент е името на река *Duna* [Дунав], което в славянските езици е ту *Dunaj*, ту *Dunav*. И двете названия са много стари (срв. Vondrákz, oboru slavistíky, Čas. Česk. Mus. 74:30, Müllenh. DAlt. II. 362). Ягич бил този, който забелязал за пръв път, че мястото на създаването на езиковия извор Codex Suprasliensis [Супрасълски сборник] (виж по-подробно при частта „Старобългарски писмени паметници“) не може да е Панония, защото в него името на Дунав е *Dunav* (срв. Archiv f. sl. Phil. I. 299–333, Leskien, Altbulg. Gr.³ 225, 227). Сред славянските народи единствено българите наричат и днес (Речник на Duvernois Дунавъ, Дунавски, наричали са и в средновековието (Лавров: Обзор, приложение 85: на Дунавъ, на Дунавъ, на доунавъ) и по времето на създаването на Кирило-Методиевите езикови извори (виж Sitzungsberichte [Bécs] 122:41,50) река Дунав *Dunav*. Формата *Dunav* намираме и в сърбохърватския (Дунав, Дунаво, Речника на ВУК), но обичайно използва-

ната форма и там е Дунăј, като тази форма на *-j* се използва и във всички други славянски езици. Интересно е тогава защо не сме приели българската форма *Dunav*, след като името *Pest* е останало от живеещите покрай Дунава българи по време на заселването на маджарите в съвременната им родина и ако голяма част от старите ни славянски заемки идват от живеещите в междуречието на Дунав и Тиса българи. Всичките ни славянски по произход думи, лични имена и топоними, които в славянския език завършват на *-av*, в нашия език завършват на *-ó*. Такива са *poroszló* (*pristav*), *posztó* (*postav*), *zászló* (*zastava*), *Szoboszló* (*Sobieslav*), *László* (*Lavoslav*, евентуално в чешки документи: *Ladslav*), *Szanišlő* (*Stanislav*, вж. Moroškin: Slav. im.) и др. Тази фонетична последователност доказва, че ако името на *Duna* [Дунав] би било от български произход, то днес бихме наричали реката **Dunó*. Наясно съм, че на това може да се противопостави факта, че според гръцките хронисти маджарите се появили за пръв път на Дунав около 839 г. (вж. M. honfogl. kútfői [Извори за заселването на маджарите в съвременната им родина] 100–103; Jagić: Zur Entstehungsgeschichte I. 45.) и още тогава те са могли да заемат името на река Дунав под руската форма *Dunaj*. От фонетична гледна точка това допускане също е възможно, но въпреки това е по-вероятно, преди всичко поради диалектната употреба на думата *Duna* (Misz., виж по-подробно казаното при думата *Duna*), те да са научили името в сегашната си родина. С тези мои разсъждения нямам за цел да отричам наличието на българи в нашата родина. Във връзка с някои топонимни названия, каквито са *Preszáka* от областите Крашова, Бихар, Алшофехер (вж. Csánki: Magyarorsz. tört. földr. [Историческа география на Унгария] II.39:1412, 1445. Gyerev, 1496. Gyerev. ном. форма *Priszaka*), *Rogoz* от област Бихар (вж. *rogos* „полска лилия“, Jambr.), *Jád*, *Kerlés* от областта Бестерценасод (вж. Kisch: Nösner Wörter und Wendungen 77, 83.), планините *Gyalui* (бълг. *dél* „планина“, *Vervu* „планина“, Jigeček: Geschichte 82), *Bucsa* (вж. бълг. [от околностите на Видин и Враца] *буче*: връхъ или долъ, покритъ с непроходима гора, Сборник, X. 229, XIV. 191.) моето убеждение е, че по време на заселването на унгарците в съвременната им родина българоезично население е имало само в Трансилвания (вж. статията на Karácsonyi I. в

Századok XXXV; декемврийска книжка) и в съседните ѝ области (вж. онова сведение на с. 56 на Ann. Fuldenses, че през 892 г. крал Арнулф изпратил пратеници до българския цар Лаодомир [Владимир], които отправили молба към него да не позволява на моравяните да купуват сол от империята му, вж. MARCZALI в M. nemz. tört. [История на унгарския народ] I. 90. на Szilágyi). Това българско население обаче е говорело източно българско наречие²; това се доказва от наличието на *á* във формата *Preszáka*, както и наличието на *f*, *v* вместо *a*, *ch* във формата *Gyalu*. Нашите думи не биха могли да бъдат заети от такъв диалект, както твърди и Ашбот. Това, че в тези думи се появява източнобългарското *á* на мястото на очакваното западно *ě*, е стара особеност на диалектите на българския език, като тя се доказва от Супрасълския сборник (вж. при Писмените паметници) и от Синайския псалтир (вж. пак там). Впрочем, с този въпрос се занимавам подробно в главата, посветена на топонимите³, където излагам и това мое виждане, че жителите на Трансилвания никога не са наричали себе си българи (вж. Archiv f. slav. Phil. XXIII. 243.), понеже през IX–X в. няма славянски народ, който да е наричал себе си българи (подобен пример имаме за народностното название *orosz* [руснаци]).

²Източно българско наречие са говорили и онези българи, които са живеели в Чергед и Болгарсег, но те са били по-късни преселници от времето на Бела IV; някои техни думи като напр. *spolati*, *spolavati* (Denkschrift.VII) най-вероятно доказват, че те са били от района на планината Родопи или евентуално от Македония. Понеже цитираната дума произлиза от гръцкия поздрав, *eis pollá ēty* (вж. в Писмата на Микеш: „rola tēti, скъпа лельо“), а той в района на Родопите (Сборник народни песни на братя Миладинови) и Македония (Rad. 145. k. 106.) звучи на български като *spolaj* (вж. Arch. IV, 513, XX. 119).

³Тук ще спомена само това, че ако някой би твърдял, че това наименование на населено място сме приели от влашки, тогава как може да се обясни *o*-то в наименованията на реките *Olt* (Aluta) и *Ompoly*? Особено противопоставянето на *o*-то от *Olt* на *a*-то (Aluta) е неоспоримо доказателство за непосредственото заемане от славянски. В крайна сметка въпросното лице трябва да докаже и това, че славянските думи, послужили за основа на тези топоними, са обикновени славянски по произход народни влашки думи. По-подробно виж при Топонимите.

От тези няколко забележки се вижда, че съм склонен да приема само онова виждане, при което това толкова важно културно влияние, каквото е славянският дял на християнската терминология на нашата основна лексика, може да се впише безпроблемно във всички сигурни исторически познания относно въпроса.

Според мен изходната точка на досегашните проучвания е неправилна. С *st* и с *zsd* в думите *mostoha*, *Pest*, *rozšda*, *mesgye*, изследователите сметнаха, че стоят върху сигурна основа. Опонентите се позоваваха напразно на *gy*, *ty* в думите *ragya* (във Виенския кодекс винаги *rogya*, срв. Joelhel I. 4, II. 25, Amos IV. 9, Aggeus II. 18, по същия начин в Апорски кодекс: псалм 77. 46 стих), *megye*, *gatyá*, защото се приемаше само, че в столетията непосредствено след заселването на унгарците в съвременната им родина би могло да има и едно друго, доста силно южнославянско (сърбохърватско-словенско) влияние. Показателна в това отношение е и думата *szereñse*, при която изследователите не са разгледали въпроса през призмата на историческото развитие, не са проучили дали е възможно покрай звуковия си състав тя да е българска по произход и от гледна точка на нейната семантика. От фонетична гледна точка *cs* (= ст. бълг. *št*) в думата *szereñse* може да бъде само словенско (руският, в който на ст.бълг. *št* съответства *č* при тази дума по принцип трябва да се изключи; в една своя излязла неотдавна поучителна статия Ашбот (Nug. XXIX. 494) разглежда тази дума, като по чист фонетичен път опитва да я изведе от старобългарски, по-точно – чрез диалектното произнасяне на *š* като *šč*). Да вземем под внимание това, че според изводите, които могат да се направят от старобългарските писмени паметници, двете носовки: *ǫ* и *ę*, нямат еднаква продължителност на съществуване, защото, докато от *ǫ* вече са се развили *u* и *o*, то *ę* все още е била съхранена (вж. Vondrák: Glagolita Clozŭv 6.); както и това, че в словенския език точно пред *č* се запазват най-дълго носовките (вж. Florinskij: Lekciji I. 512, низина Gail). В старословенските Фрайсингенски писмени извори от XI в. (вж. Vondrák: Frisinské památky 77.) се среща формата *venčih* (= *vuensih*; вж. ст.бълг. *veštii* „majorum“, а тук *s* = *cs*, а не на *č*; пак там *malomogončá* „ægrotus“), а тази дума в някои словенски диалекти е запазена и днес с носовка (вж. *venčji*, Let. mat. от 1880 г.: 201,

Речник на Плетершник: *věňčī*). Да прибавим и това, че в думата *roncsika* от Неметуйварските глоси (поради *o*-то на мястото на очаквано *u* днешното *rocska*, може да бъде само словенско. Вж. Речник на Плетершник: слов. *ročka* „henkelkrug“) носовката е запазена пак пред *cs* (развило се от първоначално *k*), както и това, че имаме същата носовка в думите *abrones* и *parancsol*, а също и това, че както *ę*, така и *ą* са отчасти запазени в словенските диалекти (вж. Kolo I. 41–57: *Obraz slovenskoga narččija u Koruškoj od Urb. Jamika*, а по-точно примерите *monka*, *domb*, *zomb*). Тези факти правят твърде вероятно това, че унгарското *szereencse* < слов. *srenčā*, което според Миклошич се среща в западния словенски език (вж. Речник на Плетершник: при *srenčā*), употребява се и в долината Гайл (*srenčā*, *srenčati*, Kolo I. 54; Florinskij, Lekcj I. 512).

Освен фонетичните доказателства, много важна е и семантичната част. Трябва да проследим и това, дали някога в старобългарския са наричали *szereencse* ‘щастие’ *srečta*, както и това какви са съответствията на „glück, fortuna“ в отделните славянски езици. Унгарското *szereencse* ‘щастие’ има две значения: 1. съдба, schicksal, zufall, 2. glück, fortuna (NySz.). В паралелните писмени паметници на старобългарски и на унгарски формата *съръшѣ* се среща веднъж в псалм ХС, стих 6, като мястото е следното: Син. пс. ХС 5. 6: *не оувоиши съ ..... отъ вешти во тьмѣ прѣходьшѣтъмъ ото съръшѣтъмъ і демона полуодьнѣго* = лат. *non timebis ..... a negocio perambulante in tenebris; ab incursu et demonio meridiano* = Апорски кодекс: *nem felz.... a setetben iaro conplarcodastol: az elien futtatol es a deli dtdgetol* (в Дьобрентенския кодекс „*incursus*“ не е преведена, както и в Кестхейския и Кулчарския кодекс, които са негови преписи; в преводите на псалмите в кодексите Фещетич и Батяни псалм 90 липсва). От това място става ясно, че старобългарското *съръшѣ* = „*incursus*“ (*σύμτομα* речника на Leskien Altb. Gr.³ и Mikl. Lex. pal.) и то е правилно образувано от глаголно съществително от глагола *сърѣсти*, *съръштѣ* (праславянско *seretia). От този цитат става ясно, че старобългарското *съръшѣ* означава „*incursus*“, а не „*fortuna, sors*“. Въпросът тогава е какво е било еквивалентното на *szereencse* ‘щастие’ в старобългарския. Ще започна изследването с преводите на псалмите, след което ще премина на преводите на Евангелието. Данните са следните:

1. Псалм XXI, стих 19: Дьобрентенски кодекс: *een dtdzetemen zerenčei vetenek*; Кестхейски кодекс: *een rwahamon hasartoth vetenek*; Кулчарски кодекс: *een rwahaymon hasartoth vetenek*; Батянский кодекс: *az en köntösömre sorsot vetenek* = лат. *super vestem meam miserunt sortem* = ст.бълг. Син. пс.: *о рѣзж моѣ меташа жрѣбѣмъ*. – В Апорския и Фещетичкия кодекси мястото липсва; срв. цитата у Марко XV. 24.

2. Псалм XXX, стих 16: Дьобрентенски кодекс: *en sereencem te kezeytbe*, Кестхейски и Кулчарски кодекс: *the kezeydbe vannak een ereym* = лат. *in manibus suis sortes mee* = ст.бълг. Син. пс.: *въ рѣжкоу твоєю жрѣбѣи мої*. В Апорския, Фещетичкия и Батянский кодекс този псалм липсва.

3. LXXVII. 55.: Апорски кодекс (стих 54): *es nillal megoztotta nekik a földet ozlasnak koteleuel*; Дьобрентенски кодекс: *es az földet v nekik zerenčere mertekel ozta*; Кестхейски и Кулчарски кодекс: *es zerenchara ozta nekyk az feldeth ozlasnak ketewel* = лат. *et sorte diuisit eis terram in funiculo distributionis* = ст.бълг. Син. пс.: *і по жрѣбію раздѣли мѣ земля дѣломѣрнымѣ*. Във Фещетичкия и Батянский кодекс мястото липсва.

4. CXXIV. 3: Фещетички кодекс: *igazaknak nylaat*. Дьобрентенски: *igazaknak rezen*; Кулчарски: *igazaknak rezen*; Кестхейски: *ugazaknak rezeen* = лат. *super sortem iustorum* = ст.бълг. Син. пс.: *на жрѣбні праведьникѣ*. – В Апорския и в Батянский кодекси мястото липсва.

От тези данни става ясно, че старобългарското *nyil* = *sors* = *szereencse* и на тях съответства старобългарският израз *жрѣбни* (*sors*, *κλήρος*). Старобългарските преводи на Евангелието подкрепят данните от псалмите. Ето ги и самите тях:

1. Матей XXVII. 35: Мюнхенски кодекс: *meg oztac bruhaiat nila*; ерезуен; en ruhamon ezettetec *nilat*; Йордански кодекс: *sorsot vethwent sorsot vetenek*; Károlyi: *én köntösömre nilat vetinek* = Вулгата: *sortem mittentes; miserunt sortem* = Зограф. и Мар. кодекс: *меташа жрѣбниа*. Асем.: *metaaha žrēbiję*. По същия начин в Остр. евангелие и в Сав. кн. – В Син. еухол., където намираме този цитат е записана също формата *жрѣбниа* (на с. 92 на изданието).

2. Марко XV. 24: Мюнхенски кодекс: *megoztac o ruhait ezertuen nilat azokon*; Йордански кодекс: *megoztaak hw rwahyaat, sorsot vethween*

hŵ raytta; Károlyi: *nilat* vetvén = Вулгата: *mittentes sortem super illa* = Зогра.: **метаніа жрѣвья**, Мар.: **жрѣвня**, Асем.: *metajqšte žrēbijē*. По същия начин в Остр. и в Сав. кн.

3. Лука XXIII. 34: Мюнхенски кодекс: *megožtuan ð ruhajai erežtenec nilakat*; Йордански кодекс: *sorssoth veteenek hŵ raytta*, Károlyi: *veténec reia sorsot* = Вулгата: *miserunt sortem* = Зографски кодекс: **метааух жрѣвья**, Мар.: **жрѣвня**, Асем., Сав. кн., Остр.: *žrēbijē*.

4. Йоан XIX. 24: Мюнхенски кодекс: *nilazionc ðrolla kie ležen*.... en ruhamon ereztettec *nilat*; Йордански кодекс: *vesswnk sorssoth raytta*, *kyee legyen*.... az *rwhamon sorsot veteenek*; Károlyi: *sorsot veténec* = Вулгата: *sortiamur de illa cuius sit*.... in *uestem meam miserunt sortem* = Зогра.: **метѣмъ жрѣвня о нь ... меташа жрѣвья**; Мар.: **метѣмъ жрѣвня ... меташа жрѣвня**; В Асем., Сав. кн. и Остр. мястото липсва.

[Освен това думата *nyil* със значение на „*sors, szerencse*“ `съдба, щастие` се среща във Виенския кодекс, Михайл II. 5; Йордански кодекс. Апостоли I. 25, 26; XIII. 19.]

Ето че преводите на Евангелието потвърдиха това, за което свидетелстват преводите на псалмите; а изводът е този, че чуждите по произход от гледна точка на историческото развитие на унгарската лексика думи *sors* и *szerencse* са заместили старата унгарска дума *nyil*, чието значение на „съдба, щастие“ е свързано със староунгарския начин на разпределяне на земите (вж. *nyilvetés, nyilvonás* [т. е. теглене на жребий със стрели, *бел. пр.*] и т. н., Tagányi K.: *A földközösség története Magyarországon* [История на общините в Унгария], Budapest 1894, 7. 1.). Вторият извод е, че съответствието на унгарското *nyil* = *sors* = *szerencse* е ст.българ. израз **жрѣвни**. Но аз продължавам по-нататък; в преводите на псалмите се среща и думата *szerencsés*; въпросът е, какво ѝ съответства. Данните са следните:

1. XXXVI псалм, стих 7: Дьобрентенски кодекс: *Ne gōbŕkōgel abban ki ðnōn vtaba zerenčes*; Кестхейски кодекс: *ky zerenchassultatyk w vtaba*; Кулчарски кодекс: *ky zerenchassultatyk w vtaba*; Във Фещетичкия Апорския и Батянский кодекс мястото липсва; При Károlyi (псалм 37, стих 7): *szerencsés* = лат. *Noli emulari in eo qui prosperatur in via sua* = ст. българ. Син. псалт.: **не рекъноуѣ спѣвѣцюемоу пжнтельмъ своимъ**. – Сръв. словенски превод на псалмите: *ne razsrdi se zaradi njega, ki ima srečo na poti svoji*.

2. XLIV. 5: Дьобрентенски кодекс: *zerenčesd̄ ŷgekeziel*; Кестхейски и Кулчарски кодекс: *ygyekezyl bewsegesth*; Батянский кодекс: *iduesegŷnkre czelekedgel* (В Апорския и във Фещетичкия кодекс мястото липсва) = лат. *intende prospere* = ст. българ. Син. псалт. **спѣкі црствоуѣ** (вж. ŠAFARIK, *Über den Urspr.* 44.).

3. LXVII. 20: Апорски кодекс: *bodog ðsuent tōt mŷnekōnk*; Дьобрентенски кодекс: *zerenčes vtab tezen nekōnk*; Кестхейски и Кулчарски кодекс: *bewseges wtath* (Във Фещетичкия и Батянский кодекс липсва) = лат. *prosperum iter faciet nobis*. Това място липсва в ст. българ. Син. псалт., както и в по-късния превод на псалмите, издаден от Срезневский (Древние слав. памятники). В хърватските глаголически псалми намираме „*pospēšit nam bogъ spaseni našihъ*“ (вж. Verčič: *Ulomci svetoga pisma* II. 56.). – От тези данни става ясно, че на отделни места в унгарския намираме думата *szerencsés*, на която в старобългарските езикови паметници намираме като съответствия **спѣкѣти**, **поспѣкѣти** евентуално **спѣшъкъ** (вж. още **спѣлца** в Син. еухол. 174.).

С това доста дълго отклонение доказах, че значението на старобългарското *srešta* не е било „*szerencse*“ `щастие`, а това което означава и днес: „среща“ (сръв. Речника на Дюверноа), както и че за *szerencse* в старобългарския е имало съвсем друга дума. Трябва да обърнем внимание на това, че *szerencse* се нарича с подобна по звучение дума само в словено-хървато-сръбския (*sreča, sreća, srića* Mon. IV. stat. pol.), а останалите славяни и днес използват друга дума за „glück, fortuna“ (сръв. българ. *čes`glück`* у Цанков, *čestъ*: Дюверноа, среднобългар. *čestitiъ* и *rvzkyъ*: fortuna, Лавров: *Obzor, prilož.* 149; рус. *счастіе*, малорус. *щасте*, пол. *szczęście*, чеш. *štěstí*, словаш. *šťastie*). – Всички доказателства потвърждават, че унгарската *szerencse* по произход не е старобългарска, а словенска дума.

Чрез примера с думата *szerencse* исках да докажа, че според мен изследователите не са разглеждали въпроса за славянските заемки на унгарския език с оглед на историческото развитие; че те не са взели под внимание лексиката на старобългарските езикови извори, както и това, какво историческо развитие е претърпяла тази лексика в църковнославянските извори. Когато изследователите взимали отделна дума от някой църковнославянски извор без оглед на редакцията и времето на създаването му, те

просто я набеждавали, че тя е била такава или би могла да бъде такава, или трябва да е била такава в Кирило-Методиевия, т.е. в старобългарския език. А когато откривали някой отделен израз от славянски произход, употребяван само в унгарския, те си внушавали, че нашият език имал щастието да съхрани някоя и друга дума от Кирило-Методиевия език. За този метод на работа бих могъл да цитирам много примери още тук в уводната част, но ще се задоволя само с един. Унгарското *szövétnék* 'светилник' е заемка на славянското *světník* (по-старо *světnikъ, вж. Ásbóth, Nyk. XXX. 219.). Ако обаче някой смята, че тази дума е от старобългарски, ще бъде разочарован. Тази дума се появява много често в старобългарските езикови извори (вж. Зогра. код. Матей V. 15; VI. 22; XXV. 1, 3, 4, 7, 8; Марко IV. 21; Лука VIII. 16; XI. 33, 34, 36; XII. 35; XV. 8; Йоан V. 35; Син. псалт. XVII. псалм 28; CXVIII. 105, CXXXI. 17; Слуц. псалт. CXVIII. 105; Клоц. глагол., 4 пъти според индекса, Супр. код. 60, 272), но тя никога няма друга форма освен **свѣтъильникъ** (**свѣтъило** „lux“). Трябва да подчертая отделно, че на съответните места в унгарските езикови извори намираме винаги *szövétnék*. Но *světnikъ* със значение на „*szövétnék*“ не е и старобългарска форма, защото на старобългарски тя би могла да бъде само *svěštnikъ*, тя обаче в нашите езикови извори е преведена винаги с „*gyertyatartó*“ 'свещник' (вж. Зогра. и Мюнх. код.: Матей V. 15, Лука VIII. 16; XI. 3; словенско *poszvecsnyek*, *Křizmics*, *Nuovi zakon Zsid.* VIII. 2, Откр. I. 12, 13, 20). Нито от старобългарското *světilnikъ*, нито от старобългарското *svěštnikъ* в унгарския не е могла да се развие формата *szövétnék*. Заетата форма не би могла да идва и от старобългарското **свѣтътъникъ** (от думата **свѣтътъ** „свѣтъ“): *decurio, consiliarius* (Лука XXIII. 50, Марко XV. 43, Супр. код. 299, JAGIĆ, *Zur Entst.* I. 8.), защото нейното значение е „свѣтлик“.

С други думи, изходната точка за проучванията е била погрешна, за което до голяма степен е допринесъл и трудът на Миклошич със заглавие *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (Vindobona, 1862–65). Още Лавров на с. с. 229–231 на труда си, озаглавен „Обзоръ звук. и форм. особен. болгарскаго языка“ (Москва, 1893), а след него и Вондрак се оплакват (*Sitzungsb.* CXXIV. 37) за това, колко е жалко, че няма такива речници, ко-

ито да разглеждат лексиката на църковнославянските писмени извори според различните редакции. Той подчертава, че само за сръбския език има такъв речник, защото този на Даничиц „Речник из књижевних старина српских“ (Belgrad, 1863–64, I–III.) съдържа само лексиката на сръбските редакции на църковнославянските извори. Прав е Лавров, че лексиката на руските (вж. излизания сега речник на Срезневски), среднобългарските (вж. речниковата част на цитирания труд на Лавров) и особено хърватските глаголически църковнославянски извори трябва да бъдат разгледани в отделни речници и че за старобългарска трябва да се смята само онази дума, която намираме в старобългарските извори и която няма местна отсянка. Най-големият недостатък на речника на Миклошич е този, че в него са представени заедно материали от различен вид и порядък. Този речник е допринесъл до голяма степен за това, изследователите да оформят фалшива картина за историческото развитие на лексиката на старобългарския език. Вместо да посегнат към изворите, към онези, които съдържат несъмнено преводите на Кирил и Методий, както и към тези на техните ученици, чиято лексика в голямата си част не е включена в преводите на речника на Миклошич (напр. Син. пс. или Син. еухол.), вместо да проследят и да разгледат историческото развитие на лексиката от тези извори – най-старите извори на църковнославянски език в моравословенска, хърватска, сръбска, среднобългарска и руска редакция – изследователите се задоволяват с ползването на речниковите данни, които не дават, защото не биха могли да дадат, ясна картина за историческото развитие на лексиката от езиковите извори.

Не трябва да забравяме обаче, че и лексиката на достигналите до днес старобългарски езикови извори не е единна; тя също е резултат от дълго развитие. Македоно-българското наречие, издигнато в литературен език, е изминало дълъг път на развитие даже до онази форма, в която то се появява пред нас в най-старите езикови извори. В лексиката на тези езикови извори, както ще докажа при представянето им, има думи, които са попаднали в езика на Кирил и Методий тук в Панония. Ще представя три от тях. Те са следните:

a) *muditi* „*moram facio*“. Този израз се среща пет пъти в прево-

дите на Евангелието: 1. Матей XXIV. 48: Зогр. и Асем.: **моудитъ** = Мюнх. кодекс: *kesic*; 2. Матей XXV. 5: Зогр. и Асем.: **моудаштоу** = Мюнх. кодекс: *késuen*; Лука. I. 21: Зогр. **мждааше**, Асем.: **мождааше** = Мюнх. кодекс: *késnes*; 4. Лука XII. 45: Зогр.: **мжитъ** (липсва в Асемани) = Мюнх. кодекс: *késedelmet težen*; 5. Лука XXIV. 25: Зогр. **мждънаа**, Асем. **мождънаа** = Мюнх. кодекс: *késo*. – В Мар. код. в случаите, споменати в т. т. 1–4 този израз (срв. Jagić, Z. Ent. II. 65, 72, 74; по отношение на двете думи: **моудити** и **къснѣти** е поучително да се съпостави Супр. код. 352, 353, Златоуст 46, 48 и сръбската Миханович. хомил.) е поправен на **къснѣти** (Jagić: индекс, правилното е **къснѣти**, срв. словенско *kesen* = *tardus*; вж. Grčkov, An. V. 7: **закъснѣние** = Йорд. код. *mulva*). От славянските езици само в словенския има *muditi* (“säumen machen”, Pleteršnik; в българския *muden*, Duvernois), в местния словенски думата е *miditi* (вж. горечитираните места в местния словенски Нов завет на Küzmics: Матей XXIV. 48: *midí*, XXV. 5: *midio*, Лука I. 21: *midí*, XII. 45: *midí*; срв. още у Küzmics: Деяния на апостолите XXVII. 16: *midís*, XXV. 6: *midio*, XXVII. 7: *midno*, Евр. X. 37: *midio*, II Петър III. 9: *midbo*). Местната словенска форма доказва и това, че в думата никога не е имало носовката **ж**; понеже в местния словенски на ст. бълг. *и* в ударена сричка, предхождаща сричка с *i* отговаря *ü*; ако обаче ударението се прехвърли от сричката с *ü* на следващата с *i*, тогава *ü* се променя на *i*⁴ (вж. Küzmics, Nouvi Zákon, Апостоли V. 10: *pisztla*, II Кор. II. 7, 10: *odpisztile*; *vilicza* = *utcza* и т. н.). На такава промяна не подлежи произлизащото от **ж** *о* в местния словенски (в ударена сричка *ou*, *ö*), а в някои случаи *и* (срв. *utroba*, ст. бълг. *atroba* „venter“). Ст. бълг. *muditi* се появява в преводите на псалмите като част от сложна дума; в Син. пс. XXXIX. 18 намираме следното: **не замжди** = Апорски код.: *ne kessel*. Дьобр. код.: *ne kisseel* (срв. още Син. еухол. 186: **не замоудъно**, с. 142: **моуденъ**); тази сложна форма срв. със *zamiditi* в местния словенски (Küzmics, I Тим. IV. 14: *ne zamudi*), със *zamudek*: прекарване, запълване на време в хърватския от Муракъоз, в сло-

⁴ Това явление изглежда се проявява и на кай-територията, срв. *pišiv*, *pišiva*: сръб. *pušliv* RAD 116:148.

вашкия от Рецте: (Gönczi Fer.: *Muraköz és népe* [Областта Муракъоз и нейното население], с. 86), с *muditi* в словашкия от Крайна (Далм. Библи. Регистър).

β) *rěsnota* “*veritas*, ἀλήθεια”. Във всички старобългарски езикови извори еквивалентът на „*veritas*“ е *istina*, само в Син. пс. покрай *istina* намираме и *rěsnota*; местата са следните: псалм XXX. 6, 24; XXXIX. 11, 12; XLII. 3; XLIV. 5; L. 8; LIII. 7; LVI. 4, 11; LVII. 2; LX. 8; LXVIII. 14; LXX. 22; LXXXIV. 11, 12; LXXX. 11, 15; LXXXVII. 12; LXXXVIII. 2, 3, 6, 9, 15, 25, 34, 50; XC. 4; XCI. 3; XCV. 13; XCVII. 3; XCIX. 5; CVII. 5; виж Болонския пс. L. 8; LIV. 4, 11 и Псалтир на бр. Милад. XCVII. 3, където се среща все **истина**. За Син. псалтир знаем със сигурност, че отделни негови части са преведени от латински (срв. Rad 98: 4–7); Да споменем и това, че думата се среща за пръв път още в мораво-словенските Киевски листи (II. 9: **рѣснотивнаѣ** „*certa*“, Син. пс. LXXXIV. 15: **рѣснотивнѣ**), както и в хърватските *Missale Nov.* (срв. още Карп. ev., вж. Arch. XV. 351, Мар. код. 351.) и ние с готовност ще се присъединим към Ягич (Zur Ent. II. 58, 65.) и Вондрак (Клоцови глагол. 12, O ml. Jana ex. bul. 16.), които смятат тази дума за паноно-словенска (за по-късната употреба вж. Mikl. Lexicon pal. и Star. III. 13.). И понеже думата и днес се среща само в словенския (срв. *rěs* “*wahr*”, *rešen*, *resnica* “*wahrheit*”, Pleteršnik), а и тук предимно в местния словенски (срв. Küzmics, I Кор. XV. 29: *csi bi rejszan ti mrtvi gori ne sztanoli?*), то в *rěsnota* трябва да виждаме паноно-словенски израз (вж. у Dalmatin: *rejs* Mk. VII. 28, *rismično* Матей VI. 16).

γ) *jědro* “*cito*, бързо”. Оригиналният старобългарски израз за „*cito*“ е **скоро** (вж. Матей V. 25. XXVIII. 7, 8; Лука XIV. 21, XV. 22, XVI. 6, XVIII. 8, Йоан XI. 29, 31, XIII. 27, XX. 4; Jagić, Zur Ents. II. 68); само този израз намираме в Зогр. ев. и Сав. кн., в Асемани обаче, покрай него се среща и **jědro** (Матей XXVIII. 8), у Мариани – на пет места (вж. индекса на Ягич). **Скоро** и **ядро** (срв. Син. пс. XXXVI. 2, където в един и същи ред намираме **скоро** и **ядро**) се редуват и в Син. псалт. (срв. Син. пс. LXVIII. 18; CI. 3, CXXXVII. 3; **оудрити** XV. 4, XXX. 3, CV. 13; **ядронишьць** XLIV. 2; в житието на Методий: скорописца Jagić, Zur Ents. I. 45). Дума с подобно звучение на **jědro** и днес намираме само в словенския и отчасти в хърватския език (срв. Jagić, Zur Ents. II. 24, и в Големия

хърватски речник) и е сигурно, че в Кирило-Методиевите писмени извори тя е попаднала от тях (у Jagić: Zug Entz. II. 68 неправилно е отбелязано за *jedro*, че е по-стар израз; това се доказва и от Клоц. глаг. и от Вондрак, с. 12). В местния словенски съответната на старобългарската дума *jedro* звучи като *gyedno*. Покрай думите *skoro* („gyorsan `бързо`“, срв. Кюзмич, Деяния XIX. 34) и *hiuro* (“gyorsan `бързо`“, срв. Kűzmicz, 1 Кор. IV. 19, както и гореизброените места от евангелията, където намираме навсякъде *hiuro*) в местния словенски се използва и много по-разпространената *gyedno*. Според словенския речник на Плетершник думата е предимно местна словенска (срв. при думата *jedm*), като не се използва в Австрия. От Новия завет на Кюзмич мога да цитирам следните места за *gyedno* и *gyednosty*: Предговор VII, VIII, XI, XII, XIII, Лука II. 16; Деян. XVII. 11; XXI. 20; Рим. XII. 8, 11; 2 Кор. II. 1, 2, 4, 5; VII. 11, 12; VIII. 7, 8, 22; Еф. VI. 18; 2 Петр. I. 5, 15; Яков II. 19. Ще отбележа още само това, че местната словенска форма започва с *gy*, вместо със старобългарското *j*, защото в местния словенски голяма част от старобългарските думи започващи с *j* днес звучат с *gy* (срв. *gyűnczi*, *gyejzdi*, *gyasz* “`én `аз`“, *gyecsmén* и т. н.).

Чрез трите думи исках да докажа, че ако желаем да стигнем до яснота по поставения въпрос, трябва да използваме лексиката на старобългарските езикови извори критично, като не забравяме никога, че в достигналите до нас езикови извори виждаме вече в изкристализирала форма развилия се в литературен език македоно-български диалект.

Единственото правилно решение на въпроса може да се постигне според мен чрез проследяването на историческото развитие на лексиката на най-старите църковнославянски извори в различни редакции. Ще проследя каква лексика има в старобългарските извори, коя част от нея е оригинална – македоно-българска, коя по-късна – българска, сърбо-хърватска и т. н., като ще извършвам това проучване паралелно. При проучването си съм се ръководил от принципа, че ако в текста на превода не намираме дадено нещо, тогава то действително не е съществувало в езика на преводача, иначе то би се появило и в превода. Няколко унгарски и старобългарски примера могат да илюст-

рират това ми твърдение.

Преводите на псалмите във Виенския и Апорския кодекс не познават думата *gyepű* ‘ограда от суха зидария’; когато е трябва да се преведе латинското „*maceria, maceries*“ е бил запазван оригиналният израз; примерите за това са следните:

1. Виенски код. Михай VII. 11: *te maceriatyd*, у Карои: *a'te gyepűidet*.

2. Виенски код. Осия II. 6: *berekeztem űet maceriaual*, у Карои: *tövissel*.

3. Апорски код.: псалм LXI. стих 4: *el haġot maceriesre*, Дьобрент. код.: *meg haġot hasedeknak* = лат. *macerie depulse*.

4. Апорски код.: CXLI. 14: *nincz romlat űmaceriaiokban*, Дьобрент. код.: *ű falanak ninčen tőrese* = лат. *non est mina macerie*.

В Мюнхенския кодекс също не намираме думата *gyepű*; подобната по значение латинска дума *sepes* е преведена с *sövény* ‘жив плет’ (вж. Мюнх. код., Матей XXI. 33, Марко XII. 1, Апор. код. LXXIX. 13 и LXXXVIII. 41; предишното място липсва в Апор. код., но го намираме в Дьобр. код., преведено с *gyepű*).

Друг пример: в Мюнх. код., там където в Йорд. код. и у Карои е употребена думата *zsold* ‘заплата, възнаграждение на наемник’ (вж. Лука III. 14. Йорд. код.: *ty soldotokkal*) е написана *járgálás* (*tű iárgalastokon*), което означава, че написалият Мюнх. код. не е познавал думата *zsold*.

Преводачът на Мюнх. код. не е могъл да пресъздаде лат. *gazophylacium*, тъй като той навсякъде запазва латинската дума (Марко XII. 41: *a' gazofilancium ellen*, XII. 43: *a' gazofilanciomba*, Лука XXI. 1: *a' gazofilanciumba*, Йоан VIII. 20: *a' gazofilanciumon*). От това, че тези места са оставени без превод можем да заключим, че преводачът не е познавал думите *szekrény* ‘шкаф, гадероб’ и *láda* ‘сандък’, понеже в Йорд. код. съответните места са преведени със *szekrény* ‘шкаф, гадероб’ (и *kamra* ‘килер’), а у Карои с *ládá* ‘сандък’. Думата *szekrény* се появява в Апор. код., срв. псалм XC. 1: *vtnak zekkrene*, CXXXI. 8.: *zekre'ne* = Фещ. код.: *baarkaya* Език. извори XIII. 53, но пак там с. 34: *baarkaya sekreenye* = лат. *archa sanctificationis tue*; в Мюнх. код. обаче латинското *archa* е преведено с *bárká*, срв. Матей XXIV. 38, Лука XVII. 27. и още *erzeńi* Йоан XII. 6., XIII. 29.

Мога да се позова и на други примери; в Мюнх. код. например, думата *stater* не е преведена (вж. Матей XVIII. 26.), в замяна на това в Йорд. код. на това място е употребена думата *garas* 'грош'; в Кестх. и в Батян. кодекси на местата, където в Дьобр. код. е употребена думата *egyszarvo* 'еднорог' (вж. псалм XXI. 22, XXVIII. 6, LXXVII. 69) намираме винаги *unicornis*; в Апор. код. думата *lucifer* (= *stella Veneris*) е оставена без превод (вж. XIX. 3: *lucifernek eldtö*), докато във Фещ. код. е преведена с израза *haynal hwghynak eletthe* 'преди Зорницата' (с. 47 на изданието, а на с. 28 *haynal hwgknak eletthe*). – Няма да цитирам повече примери; целта ми беше само да докажа, че оставените без превод изрази са от решаващо значение за лексиката на езиковия извор и за диалекта, ползван от преводача. Можем да твърдим със сигурност, че написаните съответните кодекси не са познавали думите *gerij, zsold, garas, hugy* (= *csillag*), *szekény* и др.

След унгарските примери нека да цитирам и един старобългарски. Унгарската дума *asztal* е заемка на славянската *stol* (постаро *stolъ*, срв. ст.бълг. *stblati*; по-подробно у Leskien: *Altbulg. gr.*³ §. 115 и глаголите от III спр. В. б., както и в Клоц. глаг. I. 36: **вѣтъвѣ постѣлаша** = τὰ κλίσση δπεστρωσαν). Ако обаче някой твърди, че унгарското *asztal* е заемка от старобългарски, то той греша, защото унгарското *asztal* има други съответствия в ст.бълг.; тези съответствия са следните:

а) унг. *asztal* 'маса' = ст.бълг. *trapeza* (гр. *τραπέζα*, *mensa*), *trapeza*. В преводите на Евангелието се среща на следните места: Матей XV. 27, Марко VII. 28, Лука XVI. 21, XXII. 21, 30. – В Мюнх. код. и у Лука XIX. 23 се говори за маса, но тъй като тази дума липсва в гръцката част на Новия завет, тя не е преведена съответно и в старобългарските езикови извори. В старобългарските преводи на псалмите названието на *asztal* е *trapeza*, *trapeza*, *trapeza* (срв. Син. пс.: XXII. 5, LXVIII. 23, LXXVII. 19, 20; CXXVII. 3, на тези места и в унгарските преводи намираме винаги *asztal*); същото това *trapeza* (= *asztal*) намираме и в останалите старобългарски писмени извори (срв. Клоц. глагол., с. 121 от изданието на Vondrák, Син. еухол. 19, 31, 41, 144, 184; Супр. код. 28, 91, 92, 136, 153, 195, 213, 265, 294, 302, 307, 309, 312, 314, 315, 317, 376, 377, 429.).

С други думи, фактът, че в старобългарските езикови извори израза гр. *τραπέζα* = унг. *asztal* е оставен без превод говори за това, че славянското *stolъ* в старобългарския не е означавало *asztal* 'маса'.

β) унг. *asztal* 'маса' = ст.бълг. *дъска* (оригиналната форма е могла да бъде единствено *дъска*, срв. гр. *δίτρος*, нем. *tisch*, *Archiv für slav. Phil.* I: 29.). Местата относно това са следните: 1. Матей XXI. 12: Мюнх. код.: A 'penz' ualocnac *aztalokat* = Зоґ. Мар. **дъскѣи тръжъникъ** (у Асемани 1-то и 2-то места липсват); 2. Марко XI. 15: Мюнх. код.: A 'penz' valocnac *aztalokat* = Зоґр. Мар.: **дъскѣи**; 3. Йоан II. 15: Мюнх. код.: à penzualocnac *aztalokat* = Мар., Зоґр. и Асем.: **дъскѣи** – срв. още **дъскѣи продаюцихъ** = *cathedra*, *Sobol*. Церк. Grig. 36.

Освен горните цитати, в Новия завет има още едно място, където се говори за маса, но там намираме съвсем друг израз (вж. Мюнх. код.: Лука XXII. 12: *vačoralo hēlt* = Зоґр. **горъницѣ**).

В старобългарските преводи на Евангелието и на псалмите не се среща думата *stolъ* със значение на „*asztal* `маса`“. Тя се среща в сложната дума **прѣстолю**, но значението ѝ е винаги *trōnos*, *thronus*, на унгарски „*szék*“ (срв. Jagić, отделните места в показалеца към Мар. и Син. пс. IX. 5, 8; X. 4; XLIV. 7; XLVI. 9; LXXXVIII. 5, 15, 30; XCIII. 20; XCVI. 2; CII. 19; CXXI. 5; CXXXI. 11, 12; по същия начин в Клоц. глаг.), докато съответното на унг. *szék* "sessel" в старобълг. е **сѣдалиште** (вж. Матей XXI.12; XXIII. 2, 6; **прѣждесѣданиѣ** Матей XXIII. 6; Син. псалт. CVI. 32).

В един-единствен старобългарски езиков извор, а именно в Супрасълския кодекс, намираме **столю**, но и тук значението на думата е **прѣстолю**, *trōnos*, *thronus* (139, 173, и тук правилното е **прѣстолю**: 112, 178, 283, 246, 383, 346, 347, 350, 356, 357, 388). Някои виждат руско влияние във факта, че в Супрас. код. *stolъ* = *thronus* (вж. Vondrák, в *Sitzb. на Виенската академия* 122, Т. 46, *O mluvě Jana exarcha* 9. и Jagić, *Zur Ent.* I. 5, 25, 33, 41.), но с такова значение думата се среща и в други извори (срв. Речника на Данич и *Archiv* XV. 343, XVI. 130; Jagić, *Zur Ent.* II. 62.).

Ако в езика на Кирил и Методий е съществувала думата *stolъ* = *tisch*, то навярно гръцката *τραπέζα* не би останала без превод; та нали ние познаваме и днес южнославянски диалекти, в които

няма дума *stol*, а вместо нея се употребяват *trapeza* (вж. Tgrański dijalekt, Rad 103:80.) или *míza* (от лат. mensa, от резиянско-словенския, вж. Добров, Славин, Ханка с. 119, а така също в ширийския словенски *misa*, Megiser: Diction., докато в унгарския словенски е *sty < *stol*). В самия съвременен български наименованието на „asztal“ е или *masa* (вж. Duvernois) или унгарската по произход дума *астал* (=asztal `masa`, Пирот, Сборник VII. 230); докато *stolъ* означава „стол“ (Duvern.) или определена част на каруца (вж. *stolъ* = четвъртито дърво, което се туря надъ боботеца, Сборн. VII. 229.).

От всичко казано дотук следва, че оставените без превод изрази, както в унгарските, така и в старобългарските езикови извори имат първостепенно значение при проучването на историческото развитие на лексиката на съответния език.

Ще проследя историческото развитие на лексиката на старобългарските езикови извори в съпоставителен план. Съпоставката ще бъде извършена като най-напред ще анализирам онези старобългарски езикови извори, за които имам на разположение съответстващ им стар унгарски текст. При тази съпоставка ще сравня старобългарските преводи на Евангелието (Зогр. код., Асеман. код., Сав. кн., Мар. код.) с Мюнхенския и Йорданския кодекс, преводите на псалмите (Син. пс., Слуцк. пс. с Апорски, Фещетички, Дьобрентенски, Кестхейски, Кулчарски и Батянски кодекс⁵), а различните по редакция черковно-славянски езикови извори, Деянията и Посланията на апостолите с Йорданския кодекс и Посланията на св. апостол Павел, преведени от Бенедек

⁵Възнамерявам да представя в отделна статия зависимостта между унгарските преводи на псалмите. Тук ще спомена само следното: 1. Дьобр., Кестх. и Кулч. кодекси са един превод; това се доказва от думата *vetenglew*, която се среща само в тях (вж. псалм XXV. 9, LIV. 24, LVIII. 3, CXXXVIII. 19 и NySzót.). За това, че преводът в Апорския код. не е бил непознат на написалия Дьобрент. кодекс виж израза в псалм LXXV. 7: *elletek louacra*, който намираме и в Дьобр., Кестх. и Кулч. кодекси; ср. още думата в Сл. 4: *teperib = pozdorja* (Дьобр. и Апор. код.). И накрая, за това, че преводите на псалмите в Апор. и Фещ. кодекси имат връзка помежду си виж псалм CXII. – Редът на написването на тези преводи на псалми е следният: най-старият текст е този на Апор. код., следват Фещет., Дьобр., Кестх., Кулч. и Батян. кодекси.

Комяти. В работата си ще имам предвид и другите преводи, особено Вижойската Библия. Тези части ги има в старобългарските и в църковнославянските езикови извори и макар че старобългарските са преводи от гръцки, а нашите езикови извори от латински, в крайна сметка текстът съвпада дума по дума, защото самият латински текст е преведен от гръцки. За осветляването на историческото развитие, особено на унгарските думи, ще имам предвид и други извори. Чрез този метод постигам две цели; едната – представям историческото развитие на лексиката на унгарския език, предимно на дела ѝ от славянски произход. Не трябва да смятаме, че даже и между приеманите за най-стари славянски думи няма известни хронологични разлики, както и различни слоеве. Ако съчетаем нашите познания с резултатите от изследванията върху историята на унгарското право, можем да определим с точност времето на заемането в езика ни на отделни изрази, каквито са например думите, отнасящи се до съдопроизводството (*perel* ‘съдя’, *porozsló* ‘съдебен пристав’). Другата цел, която постигам с това паралелно разглеждане е, че така намирам какъв е еквивалентът в ст.бълг. на отделната славянска по произход дума, употребена в преводите на Библията или в други преводи на унгарски. Ако на една такава отделна унгарска дума със славянски произход последователно във всички отделни случаи съответства една и съща славянска дума, тогава от тази закономерност мога да направя изводи за лексиката на славянския преводач. Проследявам историческото развитие на този закономерно съответстващ старобългарския израз през църковнославянските езикови извори чак до наши дни, до най-новите преводи на Библията и псалмите. За да представя по-ясно метода си на работа и за да осветля още тук, в увода, историческото развитие на думите в съпоставителен план, ще дам един пример, представящ метода и доказващ правилността на подхода ми.

Не подлежи на съмнение това, че думата *milosiben* (чети *milasztben* [миласбен], Szinnyei, A magyar nyelv³ 73) в НВ. [= Надгробно слово] е заемка на едно славяноезично *milost* (ст. бълг. **милостъ**: misericordia, Ásbóth, NyK. XVIII. 368.). В преводите на Евангелието и в псалмите се среща често *malaszt*, поради което съпоставянето може да се извърши лесно. Първият въпрос е,

каква дума в ст.българските преводи отговаря на *malaszt* от унгарските преводи на Евангелието. Тъй като става въпрос за църковен термин, всеки би очаквал съответното на унгарското *malaszt* в ст. бълг. да е *милостъ*, но фактите не показват това. Ето ги и тях:

1. Лука I. 28: Мюнх. код.: *malasztal teljes*, Йорд. код.: *malazthwal tellyes*, Károlyi: *kegyelemben* = Зогр., Асем.: **благодѣтънаѣ**, Мар.: **благодатънаѣ**. В Сав. кн. мястото липсва; срв. Ник.: **благодѣтъна**.

2. Лука. I. 30: Мюнх. код.: *leltel malasztot*, Йорд. код.: *malasztot leltel*, Károlyi: *kegyelemet találtál* = Зогр., Асем.: **благодѣтъ**, Мар.: **благодатъ**. В Сав. кн. мястото липсва.

3. Лука. II. 40: Мюнх. код.: *istennec malaszta*, Йорд. код.: *malasztya*, Károlyi: *kegyelem* = Зогр., Асем., Сав. кн.: **благодѣтъ вожнѣ**, Мар.: **благодатъ вожнѣ**.

4. Лука. II. 52: Мюнх. код.: *malasztal*, Йорд. код.: *malasztban*, Károlyi: *kedvességben* = Зогр. **благодѣтъ**, Асем., Сав. кн.: **благодѣтънѣ**, Мар.: **благодатнѣ**.

5. Лука. IV. 22: Мюнх. код.: *a' malasztac igeiben*, Йорд. код.: *hw' bezeedenek malasztos voltan*, Károlyi: *az ő kedves beszédében* = Сав. кн.: **о словеси благодѣтънѣ**, Асем.: **о словесехъ и благодѣтънѣ**, Мар.: **о словесехъ благодати**. В Зогр. мястото липсва.

6. Йоан. I. 14.: Мюнх. код.: *tellest malasztal*, Йорд. код.: *tellyesth malazthwal*, Károlyi: *kegyelemmel* = Зогр., Мар., Асем.: **испѣнь благодѣтънѣ**; Остром. ев.: **благодати**. В Сав. кн. мястото липсва.

7. Йоан. I. 16.: Мюнх. код.: *malasztot, malaztert*, Йорд. код.: *malasztot* и *malaztheert*, Károlyi: *kegyelmet kegyelemre* = Зогр., Асем., Мар.: **благодѣтъ въз благодѣтъ**. В Сав. кн.мястото липсва, срв. Остром. ев.: **благодатъ**.

8. Йоан. I. 17.: Мюнх. код.: *a' malaszt*, Йорд. код.: *az malazth*, Károlyi: *a kegyelem* = Зогр., Мар., Асем.: **благодѣтъ**. В Сав. кн. мястото липсва, срв. Остром. ев.: **благодатъ**.

С други думи, съответствието на унгарското *malaszt* в старобългарските преводи на Евангелието е винаги и всякога **благодѣтъ**, **благодатъ** (гр. *χάρις*, лат. *gratia*). – Подобно е положението и при старобългарските преводи на псалмите. Данните са следните:

1. Син. пс. псалм XLIV. стих 3.: **благодѣтъ** = Дьобр. код.: *malazi*, Кестх. код.: *malazth*, Кулчар. код. *malazt*, Бат. код.: *sz. lelekkel*. Във Фещет. и Апор. кодекси мястото липсва.

2. Син. пс. LXXXIII. 12: **благодѣтъ** = Апор. код., Дьобр. код., Кестх. код., Кулчар. код.: *malasztot*. Във Фещет. и в Бат. код. мястото липсва.

3. Син. пс. псалм LXXVII. 11: **благодѣтъ его** = Апор. код.: *δ iol teit*, Дьобр. код.: *ŷ io tetet*, Кестх., Кулчар. код.: *w yo tetelyth*. В Бат. и във Фещет. код. мястото липсва. – За тези преводи сравни лат. текст (*benefactionem eius*) и превода на Бенедек Комяти, който е написал така: 2 Кор. XIV. 1.: *malastyath, io tetemenyeth* = Fragm. Mihanović: **благодѣтъ**.

Освен на тези три места, в унгарските преводи на псалмите намираме още *malaszt* и *leket* и в: псалм L. 14, 19, но в ст. бълг. на тези места е употребена думата *доухъ*: *spiritus*. Сравни още L. 9: Син. пс. **ософомъ** = Дьобр. код., Бат. код.: *isoppal*, Кест., Кулч. код.: *malasztoddal*. – Накрая трябва да отбележа, че думата *malaszt* се появява в още два псалма: СХLII. 10 (Апор. код.: *te io zelleted*, Дьобр. код.: *te io malasztod*), СL. 6. (Дьобр. код.: *malazt, lelek*), но в старобълг. текстове тези псалми липсват.

Съпоставените старобългарски и унгарски текстове доказват, че в старобългарския съответствието на унгарското *malaszt* е **благодѣтъ**, **благодатъ**. Това се потвърждава и от останалите старобългарски езикови извори. В Клоц. глагол. „*malaszt*“ се среща 4 пъти, винаги във формата **благодѣтъ** (срв. изданието на Вондрак, въз основа на индекса), същата дума се среща в Син. еухол. (срв. с.с. 12, 18, 25, 27, 30, 33, 40, 45, 46, 49, 54, 57, 78 и т. н. на изданието), в Супрас. код. (9, 19, 29, 35, 39, 40, 45, 49, 51, 96, 109 и т. н и т. н), в Макед. глаг. лист (вж. Jagić: *Specimina*, p. 27), във Хилендарски лист (срв. изд. на Кулбакин, с. 25). – Въз основа на всичко това можем да заявим, че в езика на Кирил и Методий, в най-старите старобългарски езикови извори названието на унг. *malaszt* е **благодѣтъ**, **благодатъ**.

След старобългарските езикови извори ще премина на развилите се на тяхна основа различни по редакция най-стари черковно-славянски езикови извори. Ще се спра първо на Остромировото евангелие в руска редакция от 1056–57 г., където на горечитираните места от евангелистите на унгарското *malaszt* съответства винаги формата **благодатъ** (вж. изданието на Востоков с индекса, с. 45: **благодатъ**, **благодатънаѣ**); същото **благодатъ** виж-

даме и в легендата „Vita Methodii“ в руска редакция (Гл. VIII. XI. XV. XVII.).

На второ място ще се спра на Добромировия, на Търнавския и на Сречковичевия среднобългарски преводи на Евангелието от XII–XIII в., където отново, без изключение, на унгарското *malaszt* съответстват единствено **благодѣтъ**, **благодать** (срв. Jagić: Dobrom. ev. II. 12; Trnov. jev. Starine XX. 200 и т. XXI: Srednj. bug. jev. Srečkovićevo, Starine XXIX. 187, 191.). Подобно е положението и в другите езикови извори в среднобългарска редакция; сред тях и в Григоровичев паримейник, където *malaszt* е винаги **благодѣтъ** (срв. с.с. 33, 44, 81, 100, 110, 126, 134, 135, 154, 174.).

На трето място ще се спра на старите църковнославянските извори в сръбска редакция. Evangelije kneza Miroslava в сръбска редакция за *malaszt* използва винаги думата **благодѣтъ**; същото се отнася и за фрагментите на Миханович (срв. 2 Кор. VI. 1: **благодѣтъ** = Komjāti: *malastyath, iotetemenyeth, Károlyi: kegyelmét*), cf. Hom. Mih., Nikol. jev., Apostol Šišatov (срв. Деяния XI. 23, XIV. 25, XV. 11, 40, XVIII. 27 и др.).

На четвърто място в изследването ще проследя историята на думата чак до най-новите преводи на Библията. Тук намирам следното:

В българските преводи на Библията без изключения на унгарското *malaszt* съответства *blagodatъ*. В българските преводи на Евангелията, в издадените през 1840 г. от Рилец [Неофит Рилски], както и в тези на Английското библейско дружество, издадени във Виена през 1897 г., наименованието на *malaszt* е винаги *blagodatъ* (срв. Лука I. 28, 30, II. 40, IV. 22, Йоан I. 14, 16, 17. В преводите от Рилец при Лука II. 52 намираме *съдарба*, но в превода на Английското библейско дружество и тук е употребено *blagodatъ*.).

В руския Елисаветин превод на Библията (използвал съм киевското издание от 1759 г.), както и в изданието на Английското библейско дружество с превод на простонароден руски език (Виена, 1878 г.), названието на *malaszt* е винаги *blagodatъ* (в превода на простонароден руски у Лука II. 52 намираме *въ любви*). – Същото се отнася и за превода на малоруски на Евангелието на Английското библейско дружество (издадено във Виена през

1900 г.), където названието на *malaszt* е *blagodatъ* (в два случая *laska*: Лука I. 30, II. 52.).

В сръбския превод на Новия завет намираме вече редуване на **благодать** с **милость**. В превода у Атанасий Стојкович **благодат** = *malaszt* на следните места: Лука I. 28, II. 40, IV. 22, а на местата Лука I. 30, II. 52, Йоан I. 14, 16, 17 **милост** = *malaszt*. В превода у Вук – Даничич при Лука I. 28, II. 40, IV. 22, Йоан I. 14, 16, 17 **благодат** = *malaszt*, а при Лука I, 30, II. 52 **милост** = *malaszt*. – Това, че в сръбския език названието *malaszt* е *milost* знаем от сръбските грамоти (срв. речника на Daničić и Mikl. Monum. serb.), където началото на грамотата е: по милости божиеи = *Isten kegyelméből*. Така със сръбското **милость** (Вук) преминаваме към онези езици, в които названието на *malaszt* е наистина *milost*.

Очевидно нашето *malaszt* може да произлиза само от такъв славянски език, в който *milost* означава „*malaszt*“; точно за това ще обобщим казаното дотук, като подчертаем това, че в езика на Кирил и Методий, както и в руския църковнославянски, в среднобългарския и в съвременния български названието на *malaszt* е изключително и само **благодѣтъ**, **благодать**. В историята на лексиката на сръбския език **благодат** и **милост** са „*malaszt*“.

Във втората основна част на изследването си ще проуча какво означава **милость** от старобългарските извори, защото тази дума се среща често в тях. Изследването на текстовете в съпоставителен план доказва обаче, че на старобългарското *милость*, без нито едно изключение, в унгарския съответства „*irgalmasság*“, „*irgalom*“ (Дьобр. код.). Данните са следните:

1. Матей XII. 7.: Мюнх. код.: *irgalmassagot*, Йорд. код.: *ergalmassagot*, Károlyi: *irgalmasságoc* = Зогр., Мар.: **милости**, в Асем. и Сав. кн. мястото липсва. Срв. с неправилния превод на Nikolj.: **милостыны** = гр. *ἔλεος*, виж. Мар. код. с. 37 на бележките.

2. Матей XIII. 23.: Мюнх. код.: *irgalmassagot*, Йорд. код.: *yrghalmassagot*, Károlyi: *az irgalmasságot* = Мар.: **милость**. В прибавената част на Зогр. от XII век със среднобългарски белези: **милость**. В Асем. и в Сав. кн. мястото липсва.

3. Лука I. 50: Мюнх. код.: *irgalmassaga*, Йорд. код.: *hw neku yrghalmassaga*, Károlyi: *ő irgalmassága* = Зогр.: **милость его**, Мар.: **милость его**. В Асем. и в Сав. кн. мястото липсва.

4. Лука I. 54: Мюнх. код.: *emlekezetet ő irgalmassagaról*, (В Йорд. код. мястото липсва), *Károlyi: ő irgalmasságáról* = Зогр., Мар.: **помѣнѣти милость**. В Асем. и в Сав. кн. мястото липсва.

5. Лука I. 58: Мюнх. код.: *ő irgalmassagat*, Йорд. код.: *hw irgalmassagat* (у *Károlyi* мястото липсва) = Зогр., Мар.: **милость своѣж**, Асем. *milostь svojq*. В Сав. кн. мястото липсва.

6. Лука I. 72: Мюнх. код.: *irgalmassagot*, Йорд. код.: *irgalmassagot*, *Károlyi: irgalmasságot* = Зогр., Мар.: **милость**. В Асем. и в Сав. кн. мястото липсва.

7. Лука I. 78: Мюнх. код.: *irgalmassagnac miatta*, Йорд. код.: *irgalmasbely zeren*, *Károlyi: irgalmasságáért* = Зогр. (и *Nik.*): **милосръдѣ ради милости**; Мар.: **милосръден ради**. В Асем. и в Сав. кн. мястото липсва.

Тези данни показват, че думата **милость** (гр. *ἔλεος*, лат. *misericordia*) от старобълг. преводи на Евангелието, в унгарския означава винаги „*irgalmasság*“ милост, милосърдие“. – Преводите на псалмите подкрепят със същата категоричност това. Не смятам да изброявам подробно многобройните места на преводите на псалмите; тук ще представя единствено употребата на думата **милость** в Син. пс.; всеки който съпостави тези места с унгарските преводи на псалмите от периода на кодексите ще се убеди, че на тяхно място винаги ще намира „*irgalmasság*“ (Дьобр. код.: „*irgalom*“). Местата са следните:

Син. пс. **милость** = унг. *irgalmasság*. Псалм V. 8, 9, VI. 5, XII. 6, XVI. 7, XVII. 51, XX. 8, XXII. 6, XXIII. 5, XXIV. 6, 7, 10; XXV. 3, XXX. 8, 17, 22, XXXI. 10, XXXI. 5, 8, 22, XXXV. 6, 8, 11, XXXIX. 11, 12, XLI. 9, XLVII. 10, L. 3, LI. 10, LVI. 4, 11, LVIII. 11, 17, 18, LX. 8, LXI. 12, LXII. 4, LXV. 20, LXVIII. 14, 17, LXXVI. 9, LXXVIII. 8, LXXXIII. 12, LXXXIV. 8, 11, LXXXV. 13, LXXXVII. 12, LXXXVIII. 2, 3, 15, 25, 29, 34, 50, LXXXIX. 14, XCI. 3, XCIII. 18, XCVII. 3, XCIX. 5, C. 1, CII. 4, 11, 17, CV. 1, 7, 45, 46, CVI. 1, 8, 15, 21, 31, 43, CVII. 5, CX. 4, CXIII. 9, CXVI. 2, CXVII. 1, 2, 3, 29, CXVIII. 41, 64, 76, 77, 88, 124, 149, 156, 159, CXXIX. 7, CXXXV. 2, 5, 8, 9, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, CXXXVII. 2, 8.

Тъй като не разполагаме с паралелни унгарски текстове на другите старобългарски езикови извори, те подкрепят твърдението ни само опосредствено. В тях на *ἔλεος* от гръцките оригинали

съответства винаги **милость**, което от своя страна е унгарското *irgalmasság*. Виж Супрас. код.: 34, 93, 102, 103, 206, 232, 251, 274, 275, 278, 303 и т.н.; изданието на Син. еухол. 25, 59, 64, 72 и т.н. В Клоц глаг. и в Хиленд. лист думата не се среща.

Ако след всичко това проследя историята на старобългарската дума **милость** в старите руски, среднобългарски, сръбски и в по-новите руски, малоруски, български и сръбски преводи на Евангелието, резултатът е същият. Картината е променена до толкова, доколкото покрай **милость** намирам изразите **милосръдие** (*ἔλεος*, *misericordia*) и **штѣдрота** (*misericordia*). Още в старобългарските текстове обаче тези изрази се редуват с **милость** (срв. Мар. код. Лука. I. 78: **милосръдие ради** = Мюнх. код.: *irgalmassagnac miatta*; Син. пс. XIV. 6: **штѣдротѣ** (gen. pl.) = Кестх. код.: *irgalmasság*, Дьобр. код.: *könörülisedrű*, срв. също XXXIX. 12, L. 3, LXVI. 1.).

Оттук насетне, в същинската част на изследването ще проследя къде, в кои езици са наричали в миналото, а и днес наричат на славянски *malaszt* изключително и само *milostь*, защото думата е могла да навлезе в унгарския само от онзи славянски език, в който *milostú* е имала действително значението на „*malaszt*“. В това отношение Дюла Паулер е прав, като въз основа на думата *malaszt* (вж. Akad. Ért. от 1900 г., с. 443) отдава голямо значение на славяноезичните мисионери. В тази същинска част на изследването трябва да се вземе предвид и това, че в по-новите сръбски преводи на Евангелието и в старите сръбски грамоти *malaszt* е преведено и написано като **милость**. Смятам за вероятно тази употреба в сръбския език да е възникнала под влияние на чакавско-хърватската териториална общност. В старите хърватски глаголически преводи на Евангелието и псалмите покрай *blagodětъ* и *blagodatъ* названието на *malaszt* е действително и *milostь*. В публикуваните от Берчич Евангелия със заглавие „*Ulomci Svetoga pisma*“ наименованието на *malaszt* е три пъти *milostь* (срв. Лука I. 28: *milosti plna*, Лука I. 30; Йоан I. 17: *milost*) и пак там, в другите части на Новия завет на много места *malaszt* е *milostь* (Деяния VI. 8, Тит. II. 11, III. 7 и т.н.). В хърватските глаголически преводи на Евангелието се среща два пъти *blagodat*: *malaszt* (вж. Лука II. 40, Йоан I. 14), като това е останка от Кирило-Методиевата терминология (в псалмите и на трите места намираме *blagodat*). Че

става въпрос за останка, се доказва от чакавския хърватски извор от XIV век, озаглавен Правила на ордена Св. Бенедикт, където друго наименование на „malaszt“ освен *milost* не се среща (вж. Starina VII. 74, 75, 78, 84, 89, 111 Regule sv. Benedikta), както и от преводите на Евангелията на Трубер Далматин от 1562 г., издадени за хърватските протестанти, където с изключение на Лука I. 28, на всички други места наименованието на *malaszt* е само *milost* (вж. Лука I. 30, II. 40, 52, IV. 22, Йоан I. 14, 16, 17.). Тъй като протестантските преводи са се придържали към народния език, това е също едно от доказателствата, че хърватското *milost* = „malaszt“ е местен протонароден израз.

Киевските листи в мораво-словенска редакция и Пражките фрагменти, и двата езикови извора от XI в., познават и употребяват само наименованието *milost* за *malaszt* (вж. Пражките фрагменти: милосръди и милости, Киевски листи: ф. II. б: милостиѣ твоєѣж = gratia tua, ф. VI. а.: 52: милостиѣж своєѣж = gratia sua, милость = gratias, ф. VI. б: 52 милостиѣж = per gratiam, срв. Jagić: Glagolica 52.). Ако прегледаме Вацлавския превод на Новия завет от 1469 или чешката Краличова библия или местния словенски превод на Новия завет от Кюзмич ще намерим само следните форми на „malaszt“ – *milost, milost'*, словен. *milošč*.

След този преглед на историческото развитие на думата *malaszt* вече мога да направя следното заключение. Тъй като навремето само в хърватския, в словенския и в чешкия (словашки и полски), а днес само в сръбския, в хърватския, в чешко-словашкия и в полския език славянското *milost* е означавало „malaszt“, а напротив, в Кирило-Методиевия старобългарски, в среднобългарския, в съвременния български, в стария и в съвременния руски, в малоруския тя никога не е означавала „malaszt“, следва, че унгарската дума произлиза само от някой от следните езици – сърбохърватски, словенски, чешко-словашко-полски. От кой точно произлиза тя, ще видим при успоредното разглеждане на други думи каквито са *pokol* `пъкъл`, *parancsolat* `заповед`, *pap* `поп` и т. н.

Искам да проследя по същия начин лексиката на старобългарските езикови извори в нейното историческо развитие. С такова представяне ще се постигне това да не се тръгва от предпо-

лагаем език, от предполагаема форма, а от сухите факти, които изискват изслушване и претегляне. Ако чрез метода, представен при *malaszt*, прегледам множество думи, при това такива, които принадлежат към един понятиен кръг, например славянския дял от християнската терминология на езика ни, ако при това проучване, свидетелството на думите въз основа на тяхното историческо развитие, ни представи единна картина, тогава възгледа ми за мястото, времето и езика, от който са зети славянските заемки на унгарския език се оформя от само себе си, а аз трябва само да направя изводите, като ги съпоставя с другите наши езиковедски и исторически познания. Целта ми е не да критикувам стойностната работа на другите, а да докажа правилността на собствените си възгледи. Не започвам публикуването на изследването си с фонетичната част, защото още със семантичната и речниковата част искам да покажа, че досегашните изследвания са тръгвали от погрешна основа.

Структурата на цялото изследване, което ще напиша по въпроса е следната: α) историята на въпроса; β) лексиката на старобългарските езикови извори и славянските заемки на унгарския език; γ) фонетиката на славянските ни заемки; δ) славянските ни заемки, подредени в азбучен ред и допълнени с унгарските по произход славянски думи; ε) връзката между славянските заемки и топоними със славянски произход.

Превод от унгарски:
Индра Маркова

Славянските заемки в нашия език¹

Янош Мелих

Стара моя мечта е да представя пред чуждестранните слависти вижданията си за нашите славянски заемки. Написах работата си за редактираното от Ягич списание „Archiv für slavische Philologie“, където студията ми бе отпечатана в том XXXII. Още преди да излезе, моят приятел З. Гомбоц я прочете в ръкопис и ме помоли да я оформя така, че тя да може да се публикува и на унгарски. Изпълних молбата му с радост, защото имах впечатлението, че мнозина бяха разбрали погрешно работата ми със заглавие „Славянските ни заемки“. Това недоразбиране е посочено в рецензията както на Гомбоц (вж. MŇy. V. 27.), така и на Ашбот (вж. Nyelvtud. II. 46., 47.). Според мен разбират погрешно преди всичко този, който не е бил достатъчно ясен в своите писания, така че потърсих грешката у себе си. Точно затова съм принуден да увелича броя на „богатата ни литература, разглеждаща въпроса за славянските ни заемки“ (Nyг. XXXVIII. 389.) с една студия с разяснителен характер. Може би след публикуването на тази работа всичките ни славянски думи вече няма да бъдат по произхода си „панонно-словенски“.

I.

Славянските заемки в унгарския език са резултат от дълго историческо развитие. Сред тези заемки има думи, навлезли от всички онези славянски езици, съответно народи, с които маджарите, в своята история са имали контакти за по-къс или по-продължителен период. Въз основа на ясните исторически факти, преди заселването в днешната им родина, т.е. преди 896 г., в периода когато са живели все още в Южна Русия, маджарите са имали контакти с руските славяни и даже са продавали като роби

¹János Melich: Nyelvvünk száv, jövevényei. Bp., 1910. (A Magyar Nyelvtudományei Társaság kiadványai, №13), p. 1–13.

на византийците мнозина от тях. Така че не е учудващо, ако твърдя, че най-старата прослойка на славянски заемки в унгарския език е групата на руско-славянските думи. Едно от неоспоримите доказателства за това е унгарската дума *lengyel* (polonus, pole), чийто руско-славянски произход подробно доказах на страници 285–301 в нашето V списание. Тук излагам накратко следното: По-старата първична форма на съвременната дума *lengyel*, която се използва и днес в народните говори, е *lengyen*. В руските хроники наименованието на Полша е *ljadъskaja zemlja*; думата *ljadъskaja* е прилагателно, образувано с наставка, чийто корен е *ljad-*. Тогава, когато маджарите са имали контакти с русо-славяните, в руско-славянския все още са били запазени назалните гласни (вж. между другото и: Asbóth, Nyelvtud. III. 19), т.е. тогава *ljad-* е звучал като *lêd-* (*uu lënd-*). От това *lêd-* в руско-славянския с помощта на славянската наставка за образуване на народностни имена – *janinъ* се получава формата *lêzaninъ* (среща се у Const. Porphy. De adm. imp. записано като οὐλεζανῆροι), като с наставката – *eninъ* става **lêdêninъ*. Унгарското *lengyen* > *lengyel* е заемка на руско-славянската форма **lêdên* (*-inъ*, мн. ч. помп. **lêdêne*, **lêdêni* вж. MŇy. VI. 19.).

Възможно е сред славянските ни заемки да има и други руско-славянски по произход. Такава би могла да бъде напрмер, думата *gôrög* (græcus), но засега освен за *lengyel*, за друга не мога да докажа неоспоримо руско-славянски произход. Думата *lengyel* обаче, доказва неоспоримо, че в нашия език има славянски, по точно руско-славянски заемки от времето преди нашето заселване в днешната ни родина.

II.

Що се отнася до времето на заемането, със сигурност през X–XI в. са заети славянски по произход думи, които са част от християнската терминология на унгарския език. Който обяснява славянските по произход думи само по фонетичен път, без да се съобразява с понятиятната им същност, дали те са свързани с гръцкия или с латинския ритуал, лесно може да изпадне в голяма заблуда. Няколко примера могат да пояснят тези мои думи.

В сръбския речник на Вук до много думи е написано, че се

използват само от римокатолиците или само от източноправославните сърби. Така напр. думите *kršćanin* (християнин), *Isu Krst* (Исус Христос), *kríž* (кръст) според речника се използват само от сърбите римокатолици, докато вместо тях православните сърби ползват *hrišćanin*, *Hristos*, *krst*. Познавам едно унгарско момиче, родено в областта Фейер, от реформистката църква, която не знаеше, докато не ѝ обясних, какво означават думите *bérmál* ('миропомазвам', 'конфирмирам'), *ostya* ('нафора'), защото никога не ги беше чувала. Без да давам повече примери, твърдя, че в езика на народ, говорещ един и същ език, но разделен на групи с различно вероизповедание, има такива изрази, които са неразбираеми за изповядващия друга вяра обикновен човек. Ако от такава гледна точка, гледната точка на вярата, разгледаме славянската по произход християнска терминология на унгарския език, ще установим, че част от изразите съответстват на ползваните само от славяните католици, а друга част на ползваните само от славяните с православна вяра. Една голяма част от тях обаче се ползват и от двете групи. В подкрепа на казаното могат да послужат следните примери:

Apát 'абат'. Най-старата записана форма е от една грамота от 1211 г., където четем *Apatfeereh*. Ако бихме имали данни от XI век, нейната записана форма би била *opat*, която би трябвало да четем *opát*. Ясно е, че това унгарско *opát > *apát* е съответствие на славянското *opat* (сравни римо-католически сърбохърватски *opat* IvBr., Belloszt., словенски *opàt*, словашки, чешки, полски *opat*; *abbas* 'игумен'); това, дали славянската форма има латино-италиански (ср. vel. италиански *abāte*, латински *abbāte[-m]*), или немски произход (ср. старогорнонемски *abbāt*) не е изяснено (по точно не е изяснена промяната славянско *-p-* ~ от език посредник *-b-*, *-bb-*). От гледна точка на нашата дума обаче, това е второстепенно. В православната църква, съответно в изворите свързани с нея, нито по онова време, нито пък днес, не се случвало глава на източно-православен орден или на манастир да бъде наречен *opat* 'абат'. Православните славяни винаги са наричали „абата“ *igumenъ* [= игумен] (⟨ἰγουμενος⟩), *archimandritъ* [= архимандрит] (⟨ἀρχιμανδριτης⟩). Точно обратното, при римокатолическите славяни наименованието на „абата“ е било *opat* и нищо друго. Без съм-

нение, нашата дума *apát* може да е попаднала в нашия език само от терминологията на славяните римокатолици.

Bérmál 'миропомазвам', 'конфирмирам'. Както в стария ни език, така и в съвременния се използва само като църковен термин. Лесно е да се досети човек и за това, че унгарската дума в крайна сметка е идентична на латинското *firmāre*, но как? Моето виждане е следното: на църковен простонароден латински език *firmāre* се е произнасяло като *fěrmare*. В славянските езици поначало е нямало звук „ф“, така че при попадането на такава дума с „ф“ в славянските езици, той е бил заместван с друг устнено образуван (лабиален) съгласен звук, между които и от „б“. От църковното латинско *fěrmare* в славянските езици става дума с начално „б“ и това начално „б“, което откриваме и в унгарския, доказва че нашата дума *bérmál* е попаднала в езика ни посредством славянски. Да, но въпросът е от кой славянски език идва нашата дума? Славянските форми са следните: римокатолически сръбски, хърватски, *běrmati* (firmeln Bern EtWb., у Vajsz не е спомената Arch. XXIX. 575.), чакавски хърватски *birmati* (днес изобщо хърватски), кайкавски хърватски *běrmati* (Jambr., Belloszt., *bermati* Habd.), словенски *birmati* (днешното *î* е по-ново, латинско *confirmo*, образувано под влиянието на немското *firmeln*, по същия начин на местен словенски *fěrma*, по-ново, Pável, Vashidegk. 95.), чешки *birmovati* (от него словашки *birmovat'*), полски *bierznować*, лужишки сорбски *běrmować*. Общата им основна форма е: *běrmati, която се извежда безпроблемно от латинското църковно *fěrmare*². Това, което е важно за произхода на нашата дума *bérmál* е, че, както видяхме по-горе, подобна на нея форма има само в езика на славяните римокатолици. При думите *birmati*-*běrmati* големият академичен хърватски речник пояснява отделно, че те се използват в езика само на сърбохърватите римокатолици („u narodu zapadne crkve“). Думата обаче не се и среща в езика на източноправославните славяни, нито пък в техни извори. В гръцката църква

²Обичайно славистите извеждат славянската форма непосредствено от немски. Според мен тяхното обяснение е неправилно. Славянската обща основна форма по правилата би била *brēmati.

myropomazanije, сравнена по значение с латинското *confirmatio*, означава съвсем друго. Точно затова от гледна точка на вярата унгарското *bérmál* е могло да произхожда само от използваната от славяните римокатолици дума *běrmati*.

Pilis. Също така изключително и само църковен термин, който днес обаче не се използва. Напротив, в стария език той е бил употребяван често и има следните варианти: *plis*, *pilés*. При всяка употреба значението му е: „*corona sacerdotalis, tonsura*”. Ако търсим неговия произход, ще го намерим в славянските езици. Сред славяните римокатолици с подобна дума наричат понятието „*tonsura sacerdotalis*” следните народи: поляци – *plesz*, сорби – *plěš* (вж. речника на Linde) чехи и словаци – *pleš*, словени – *plěš*, кайкавски хървати – *plěš* (Habd., Jambr., Belloszt: *plieš* в „register“-а на превода на Библията от Далматин), чакавски хървати – *plišb* (в извори на глаголица Rad. VII. 76.) – обща основна форма: *plěšb*. Това *plěšb*, което впрочем е оригинална славянска дума, не се среща като християнски термин в езика на източноправославните славяни и не би и могло да се употребява, понеже в гръцката църква се използва „*tonsio*”, наложено от Свети Павел, а в латинската – от Свети Петър. Според първото отрязват няколко кичура, а според другото бръснат главата, като почти я оголват. С други думи, въз основа и на вярата, унгарското **plés > pelés ~ plis > pilis* може да бъде заемка на използваната само от славяните римокатолици дума *plěšb*.

След тези три примера искам да покажа една от нашите славянски по произход думи, които могат да бъдат обяснени само чрез християнската терминология на източно-православните по вяра славяни. За пример нека ни послужи историята на думата *kereszt* (сгух).

Фонетичното развитие на думата *kērész* в унгарския език е следното: староунгарски *kriszt*³ (> *kiriszt*) > *krész* ~ **kröszt* > *kirész* ~ *kēröszt* > *kērész* ~ *köröszt* > *kereszt*. От своя страна това староунгарско *kriszt* е заемка от славянското *krst*, *krstb*. За по-нататъшните разсъждения е необходимо да знаем следното: славяните ри-

мокатолици наричат „сгух“ – а *križb* (срв. местен католически български *križ* Геров – Панчев, римокатолически сръбски и хърватски *križ*, словенски *križ*, словашки *križ*, чешки *kříž*, полски *krzyż*, сорбски *kžžž*), докато източноправославните славяни го наричат *krstb* [срв. църковнославянски *krstb*, по-късно *krstb*: чети първото *kristā*, а второто *krst* | българско *krst* (*krst*, *krast*), сръбско *křst*, руско *krest*]. Тази двойственост при славяните е толкова стара, колкото е старо и християнството при тях. Думата *križb* на славяните римокатолици идва от такъв новолатински език, където латинското *ce* се чете като *že*, латинското *ū* като *i* или унг. *ü*. Знае се, че такъв език е генуезкото наречие в италианския; в него напр.: лат. *dux ~ duce(m)* се произнася като *dūže* (вж. речника на Оливиери). Римокатолическото славянско *križb* е също съответствие на такава италианска дума **križe ~ *križe*⁴. (< лат. *crucem*).

Понеже отликата *križb ~ krstb* при славяните християни е прастара, точно затова не подлежи на съмнение, че унгарското *kereszt* идва от езика на източноправославните славяни.

Чрез тези няколко примера, чийто брой лесно бих могъл да увелича, исках да покажа, че славянската част от нашата християнска терминология не е единна по произход. В нея има несъмнени римокатолически славянски и несъмнени източноправославни славянски елементи. Понеже църковният език на източноправославните славяни е българо-славянски диалект, по-точно бихме се изразили, ако кажем, че думите, идващи от терминологията на източноправославните славяни, са староцърковнославянски или църковнославянски (български) заемки.

III.

Споменатата в предишната глава двойственост обяснявам по следния начин.

Най-ранни контакти маджарите са имали с тези християни, които са принадлежали на източноправославната църква (спо-

³За тези варианти на формата вж. OklSz. (Magyar oklevél szótár, 1902–06).

⁴В генуезкия италиански, според Olivieri, тази дума е *crūže*; тук отбелязвам, че извеждането на славянската дума *križb* непосредствено от немски според мен е неправилно.

ред тогавашното виждане тези, които са били под юрисдикцията на Византия). Данните за това са: а) Преди заселването на маджарите в съвременната им родина: а) При мисията на св. Кирил при хазарите, той се срещнал и с маджарите (вж. пасажа относно това в легендата на стр. 219, XIX гл. на виенското Denkschriften); б) Във „Vita sancti Methodii“ цяла глава е посветена на това, как един дунавски маджарски вожд е посрещнал и колко богато е възнаградил св. Методий (затова вж. във „Vita S. Methodii“ ed. Fr. Miklosich § 16). β) Данни от времето на заселването на унгарците в съвременната им родина, както и от X – XI век:

а) В един църковнославянски извор от XIV в., преведен очевидно от гръцки⁵:

„Пеонците, които наричаха угри, а те назоваваха себе си *magyer*, виждайки всички тези народи, след като са имали контакти с гърците и са преценили техния разум за по-висш от своя – защото те все още били нечестиви, както преди това са били българите и русите (руснаците) – двама техни вождове, по божествено внушение, заедно с всичките си войни решили с голяма обич и преклонение да идат в Константинопол, желаяйки приемането на светия кръст и утехата от словото на божествената мъдрост, за което ги намерили за достойни. И след като приели кръста и евангелието на Христа, те се върнали при своите. Но преди да могат гръцките епископи да дойдат в страната и да ги обучат в писмено слово, внезапно един от двамата вождове – този, наречен Стефан (Ищван) – умрял, изпълнен с истинска християнска вяра и след като бил извършил много богоугодни деяния, се отправил в мир към небесното царство. Скоро от изток, север и юг нахлули множество народи и империята на гърците била разтърсена и обхваната от уплаха, така че те не могли веднага да подсилат в християнската вяра този пеонски народ.

⁵Ако преводачът на славянски е запазил оригиналните народностни названия на гръцки, то текстът не може да е по-ранен от XII век. Във византийския гръцки *παῖδες* в смисъл на „маджари“ се използва от това време насетне. Вж. Darló J.: A magyarokra vonatkozó nénevek a byz. iróknál [За народностните названия на унгарците у византийските автори] 3., 53. l.

Те не са имали и книги написани на собствен език. Като видели това благоприятно за тях обстоятелство на бездействие от страна на гърците, латините тръгнали от Рим и обърнали със своите книги и писмена в безбожната си вяра пеонците, наричани угри, и заедно с тях съседните им нации, хуните и гепидите.“ (вж. Thallóczy – Hodinka – Jagić, Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon [Данни към историята на старата вяра в Унгария], Századok XXX. 200–201.)

б) Според достоверни източници, през X век (около 950 г.) двама маджарски вождове, Дюла и Булчу приели християнството в Константинопол (вж. Pauler Gy., A magy. nemz. tört. Szent Istvánig [Историята на унгарската нация до свети Стефан] 74., 172).

в) Във „Vita s. Gerardi, Moresanae ecclesiae episcopi“ се разказва, че по времето на Свети Ищван [Стефан], в началото на XI век, в Марошвар живял един господар наречен Achum (или в друга форма Ohtum, според съвременното произношение най-вероятно би бил Ajton [Айтон]). Този Achum “secundum ritum Grecorum in ciuitate Budin (= днешно, българско Видин, старо, унгарско Bodon) fuerat baptizatus... habebat autem semper uxores... accepit autem potestatem a Grecis, et construxit in... urbe Morisena monasterium in honore beati Joannis Baptistae, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum“ (вж. Endlicher, Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana, с. 205–234.). След това в легендата се разказва подробно историята, както на манастира, така и на Achum.

г) По времето на Свети Стефан някой си основал във Веспрем манастир за гръцки калугерки, на който и кралят дарил имот. За това дарение до нас е достигнал препис на документ от 1109 г. на гръцки и латински език (гръцкият текст с факсимиле е издаден от Дюла Дьомлай под № 8 на Академичното издание XVII със заглавие „Értek. a nyelv – és széptud. köréből“ [„Студии из областта на езикознанието и литературата“]), в чиято латинска част се четат следното: „Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum“. Κτήτωρ-ът на манастира, т.е. неговият основател е бил със сигурност източноправославен християнин.

д) В един унгарски гроб на конник от X в., разкопан в Бездед, е намерена апликация за чанта, украсена с византийски по форма кръст (вж. на стр. 119 от произведението със заглавие

„Árpád és az Árpádok“ [Арпад и Арпадите]).

е) Сред унгарските кръщелни имена от XI–XII в. следните могат да бъдат обяснени като влияние на източноправославната църква: а) Сред кръщелните имена са често срещани имена от Стария завет: напр. *Sámuel* [Самуил], *Dávid* [Давид], *Salamon* [Соломон] и др. Подобно е положението през X в. и при българите; б) Сред кръщелните имена са чести тези, чийто звуков състав може да се обясни безпроблемно само от езика на източноправославните славяни, напр.: *Vászoly* [Васил] (староунгарска записана форма *Vazul*) < източноправославен славянски *Vasilъ*, *Vál* < славянско *Оуаль*: латинско *Valens*; към тях спадат и кръщелните имена образувани с наставката - *ša*, за които можем да прочетем в MNy. III, 165.

От тези данни, които можем да допълним с още няколко (вж. Századok XLIII, 331., Theiner: Vet. mon. hist. Hung. ill. I, 29, Hodinka A.: A munkácsi gör. kath. püspökség tört. 1–18. [История на мункачевското източноправославно епископство]), без съмнение става ясно, че унгарците са имали контакти най-рано с тези християнски народи, които са изповядвали източноправославна вяра. Тези контакти не са били прекъснати и след като унгарците се настаняват в днешната си родина, като през целия X в., даже и в началото на XI в., сред унгарските господари има и християни, изповядващи източноправославна вяра. Все пак със заселването в днешната си родина унгарците се установяват в Панония, т.е. на територия, която е била винаги под влиянието на латинската култура. Като цяло именно тук народът възприема християнството, при това в неговия римокатолически вариант. Важен момент, характеризиращ душевността на приелите християнството, както и привързаността им към старата вяра, е, че никъде не можем да прочетем, че новите завоеватели на територията са разрушили или опожарили заварените там християнски църкви. Точно обратното, можем да докажем, че сред онези църкви, които са били построени от панонските словенски князе Привина, а след него и от Коцел непосредствено преди идването на маджарите, не една е била запазена и по времето на Свети Стефан и така те станали църкви на новопокръстилите се маджари. В подкрепа на твърдението си ще дам само един пример. В „Conversio

Bagvariorum et Carantanorum“ (Honf. kútfői [Извори за заселването на унгарците в днешната им родина], 301) се казва, че Привина повикал в Мосабург (=днешен Залавар) майстори от Залцбург да построят църква, която била осветена през 850–864 г. от епископ Liu(t)prammus, и това е онази църква, „in qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat“ (НФК. 311.). В документа от XI в. за основаването на залаварския манастир⁶ четем за „ecclesia beati Adriani“, а манастирът винаги е проповядвал почитането на „Св. Адриан“ (Св. Адриан).

Историята доказва същото, което доказва и славянският дял от християнската терминология на езика ни. Възприемането на християнството от маджарите се дължи отначало на източноправославната, а впоследствие на римокатолическата църква. И понеже през този период и християнството, както и всяко друго просветно движение, се разпространявало отгоре-надолу, естествено е, че народът бил още езически, докато между ръководителите му имало вече християни. Според мен цялостното покръстване се осъществило за десет поколения – т.е. в продължение на 250–300 години – и обхваща приблизително времето от заселването на унгарците в съвременната им родина докъм 1150 година. 1150 година е тази, от която насетне в документите не се среща изрично упоменаване на „sepulchra paganorum“ като граница на имот.

Казаното дотук доказва, че славянският дял на християнската терминология в нашия език има двойствен произход: православен църковнославянски и като такъв български и римокатолически славянски.

IV.

Трябва да изложа подробно моето становище за упоменатите два sloя.

Смятам, че църковнославянските, т.е. българските езикови изрази, са разпространени от източноправославни славянски духовници. Въпреки че през X–XI в. в родината ни не са живели

⁶Самият документ е фалшификат, но цитираният тук факт от него е истинен.

латиноговорящи, римокатолическите духовници са могли да разпространят и да наложат в общонородна употреба междудругото и такива латински думи като: *árbocz* 'мачта' (<старолатинско *arbos-arboris* 'дърво; мачта, весло'), *bestye-bestia* 'жесток човек; неразумно същество; животно, звяр' (< латинско *bestia* 'животно, звяр'), *elemózsia* 'милостиня, давана за храна; храна, провизии' (< латинско *elemosyna* 'милостиня'), *familia-falámia* 'семејство' (< латинско *familia* 'дом, домочадие, семејство') и др., не виждам зашто да не е било възможно по подобен начин, т.е. чрез църквата, да са били разпространени подобни изрази и от друг официален език.

Въпросът за църковнославянските, т.е. за българските заемки в унгарският език, е независим от въпроса дали по време на нашето заселване тук е живяло или не българо-славянско население. По това моето мнение е, че през X–XI в. (за по-късно е още по-малко вероятно) е нямало такава българо-славянска общност, която и в най-нищожна степен да е оказала влияние върху маджарите чрез църквата или по пътя на друго културно въздействие. Единственият факт, на който бихме могли да се позовем е името на град *Pest*⁷ [Пеща], което е несъмнен еквивалент на българо-славянското *pestb* 'пещ' (вж. фонетичната част); това име обаче не е подходящо за доказателство по следните причини.

В края на X в. в родината ни пристигнали двама български вождове, за които Аноним казва следното: „Nam de terra bular uenerunt quidam nobilissimi domini eum magna multitudine hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Vocsu. Quibus dux (t.i. Thocsun) per diuersa loca hungarorum condonauit terras et in super castrum quod dicitur *pest* in perpetuum concessit“ (editio Fejérfatky, 67 §). От това сведение не става ясно дали името „castrum.... *pest*“ е дадено от новозаселилите се или е съществувало и преди. Точно затова можем да допуснем следните възможности:

а) В унгарският език и днес (навремето може би и на по-голя-

ма територия) се използва думата *pest* със значение 'пещ' (I. OklSz. и Jagić, Zur Entstehungsgesch. II, 35, 36). Възможно е маджарите сами да са назвали това място с дума от собствения си език. Подобни случаи има много, напр. маджарите – при това още през XI в. – са кръстили едно чисто унгарско селце *Göröncsér* с унг. дума *göröncsér* 'грънчар' (< *gr̃nc̃ař*).

б) Ако е вярно, че в родината ни, включително и в Буда (Buda, Ofen), през IX–X в. е имало и горнонемско население, възможно е унгарците просто да са превели [немското] *Ofen* на собствения си език.

в) Сигурно е, че и през XII–XIII в. в град Пеща е имало измаилтянско (мохамеданско) по вяра население. Възможно е Billa и Vocsu да са били славянизирани мохамедано-българи, преселили се от България в нашите земи, като те са дали името на града *Pest* или евентуално са го превели от немски.

г) Накрая не трябва да забравяме и това, че името на града *Pest* се среща в документите ни за пръв път през 1148 г., а в различните латински извори за пръв път във Vita S. Gerardi (съчинено в края на XI в., ръкопис от XIV в.). Въз основа на тези данни нямаме право да предположим, че името *Pest* е съществувало още през VIII–IX в. или даже през първата половина на X в.

С други думи, името на Пеща не е подходящо за доказателство, че по нашите земи през IX–X век е живяла такава българо-славянска общност, която е могла да окаже влияние върху нас чрез църквата или по пътя на друго културно влияние.

Римокатолическите славянски езикови елементи също не са от кой да е славянски език, а само от този, който е бил говорен в Панония. Такива са били словенският и кайкавският хърватски. По време на заселването на маджарите на тази територия не са живели други славяноезични народи. Вярно е обаче, че през XI–XII в. тук е имало и много чешки населени места⁸. За българо-славянско население в Панония не може да става и дума, така че този, който говори въз основа на българското звукосъчетание

⁷Всички данни свидетелстват, че първоначално Пещ се е наричало мястото, намиращо се на десния бряг на Дунава, т.е. десната Буда (Ofen); името е било прехвърлено по-късно върху мястото на левия бряг.

⁸За народностните отношения в родината ни преди татарското нашествие черпим сведения от следните данни от старите документи и от Варадски регистър: rutheni, croati, boemi, latini, teutonici, flandrenses.

žd (вж. Jagić, Zur Entsteh. II, 35, за българското звукосъчетание *žd* виж фонетичната част) в името на град *Varazsd* (написано със стар правопис и като *Varasd*) за панонско българославянско население, прави голяма грешка. Това е така защото *Varazsd* (хърватско *Varaždín*, немско *Varasdin*, латинско *Varasdinum*) не може да бъде обяснено от български, но е лесно разбираемо от унгарски. Само трябва да допуснем, че в името се крие староунгарската дума *váras* (*város* 'град') и цялата форма става лесна за обяснение; елементът *-d* е умалителна наставка (според речника на CzF село с име *Varasd* има и в област Бараня, и в област Толна), докато *-in* е латинизирано окончание (срв.: *Szeged* ~ *Szegedin* ~ *Szegedinum*).

С други думи, римокатолическите славянски изрази не могат да се изведат от кой да е славянски език, а само от говорения в Панония кайкавско-хърватско-словенски. Ще цитирам само няколко термина в подкрепа на това твърдение; ето и доказателствата:

apácza 'монахия'. Унгарската дума може да бъде само заемка на славянската форма *opāica*, която от своя страна може да е производна на *opāt* (вж. казаното преди при *apát*), но може да е и нагодена по народна етимология форма от *abbatissa*. Думата *opāica* се среща само при славяните римокатолици, а и сред тях само при сърбите католици⁹ (*opatica* вж. по-горе Vuk, Iveković – Broz.) и при кайкавските хървати (*opatica* Belloszt., Jambr., Habd. със значение: *abbatissa* и *monialis*). При останалите славяни римокатолици, както и при източноправославните славяни този израз никога не е бил използван.

álnok 'коварен, вероломен'. Произходът на тази наша дума също може да бъде обяснен най-лесно чрез църковно влияние. В същото време обаче, тази славянска заемка се среща само в чакавския хърватски и в кайкавския хърватски, както и в словенския езици. Формата ѝ в кайкавския хърватски е *jalník* (Belloszt., Jambr., Habd., за думата вж. Bern. EtWb., Jagić Arch. XXX, 456), а в словенския *jalník* (в местния словенски и *gyálnik*, срв. Pável A.,

⁹ Виж речниците на Vuk или Iveković-Broz, където намираме следната забележка *kršćana* = католически сърбохърватски“)

Vashidegkúti szlov. nyelvj. [Словенския диалект от Вашхидегкут] 117: *dalán*: фалшив, хитър). Заеятата славянска форма е **alnik*, откъдето унгарското *álnok*. Допускаме такава славянска форма по две причини: а) в чакавски хърватски езикови извори покрай *jalb* (*invidia*) се среща и *alb*, б) в някои случаи в кайкаво-хърватско-словенските диалекти *j* отпада в началото на думата, напр. вместо *jagnec* в местния словенски имаме *ágnac* (Pável, цит. съч., 12, 46, 105, 119), кайкавския хърватски *agnec* (Belloszt.).

eretnek 'еретик'. Няма съмнение, че унгарската дума е свързана с латинското *haereticus* (с църковно латинско произношение и *ereticus*, ср. латинско *homilia* > унгарско *omilya*, латинско *hora* > унгарско *óra* и пр.). Непосредствено заеятата форма обаче е могла да бъде само *eretnik* (евентуално *jeretnik*). Такива варианти на формата има само в кайкавския хърватски (ср. *eretnik*: *haereticus* Belloszt., *heretnik* Belloszt., Jambr.) и в словенски (ср. *jeretnik* Küzmicis и Pleterš.).

parázna 'прелюбодеец, блудник, разпътен, развратник'. Несъмнено тази наша дума е заемка от общославянското прилагателно име *praz(d)ънь*, *praz(d)ъна*, *praz(d)ъно* (*vacuus*, празен, -а, -о). В нашия език обаче *parázna* (вар. *prázna* NySz.; отделна заемка: *paláz* NySz.) има само значение на „moechus, scortator, adulter, ehebrecherisch, buhlerisch, hure“ 'прелюбодеец, блудник, разпътен, развратник', така че можем да я изведем само от този славянски език, в който и славянската дума има и това значение. Да не е такава значение думата се среща само в няколко славянски езика, като там е преди всичко църковен термин. Точно затова и нашата дума можем да приемем само като разпространила се по църковен път. Сред славянските народи *praz(d)ънь* (-на, -но) се използва в гореспомнатото значение само от няколко от тях, римокатолици по вяра, като това се доказва от следните данни: а) *práznovati* = *нпрелюбодействал, блудствал* се среща в чакавския хърватски (срв. не *praznuj*, Verancsics: Diction. от 1595 г.), в кайкавския хърватски (не *praznuj* вж. публикацията ми със заглавие Szláv. jöv. [Славянски заемки] I, 2:367) и в местния словенски (не *prazniij*, глагол *prazniivati* пак там); б) други данни: кайкавски хърватски *prázniiti*: *moechari, rodo-prázen: insectus*, местен словенски *práznica*: *hure* (вж. данните от цит. място), чешки *prázdná* (žena: eine liederliche

dirne у Rank.; „развратна жена“ при Jungm. отбелязано като оста-
ряло), полско *prózný* (dom.: lupanar Linde, днес думата вече не се
употребява). Всичко това доказва недвусмислено, че унгарското
parázna е заемка на римокатолическото хърватско-словенско *prázen*
(-*na*, -*no*: moechus, adulter).

husvét ‘Великден’. Знае се отдавна, че нашата дума *husvét*
(pascha), унгарското *husvétel* означава според църковния кален-
дар онзи ден, в който след постите за първи път вярващите мо-
гат *húst venni* ‘да вземат=приемат месо’: *húst enni* ‘да ядат месо’.
Между славяните със съответстващата на думата *vét, vétel* ‘взе-
мане’ наричат „pascha“-та следните славяни римокатолици: ча-
кавските хървати *vázam, vazán*, кайкавските хървати *vúzem*, мест-
ните словенци *vúzen, vúzem, vüzám* (за това, последното вж. Pável
A., Vashidegkúti szlov. nyelvj. [Словенски диалект от Вашхидегкүт]
67), австрийските словенци *vúzem* (кайкавско хърватска заемка;
за всички данни вж. публикацията ми със заглавие Szlav. jöv. [Сла-
вянски заемки] I, 2: на стр. 299). Тази славянска дума е производ-
на от същия корен като на глагола *vъzъi* (взимам), като на вре-
мето е била втора част на сложната дума *mъso-vъzъmъ (вземане,
приемане на месо). Унгарското и славянското наименования се
основават на общ възглед; с оглед обаче на останалите ни сла-
вянски по произход християнски термини унгарското наимено-
вание не е възникнало независимо от славянското, а се явява
обикновен превод на римо-католическия хърватски и местен сло-
венски израз от първия период на приемането на християнство-
то от нас.

В резултат от разсъжденията в части II–IV мога да кажа след-
ното. В славянския дял на християнската терминология на на-
шия език има изрази, които произлизат от източноправославна-
та, а други само от римокатолическата славянска християнска
терминология. Тъй като официалният език на източно-православ-
ните славяни е българо-славянски диалект, източноправослав-
ният славянски дял е българо-славянски. Тези българо-славян-
ски изрази са разпространени от източно-православни духовни-
ци, практикуващи литургията на славянски, и според мен те са
отчасти заемки отпреди идването на унгарците в съвременната
им родина, отчасти от X и от XI в. От гледна точка на хроноло-

гията тези заемки следват след руско-славянските. По произхо-
да си заемките от християнската терминология на римокатоли-
ческите славяни са от словено-хърватски език. Те са разпростра-
нени през X и XI в. от панонски римокатолически духовници,
чийто майчин език е бил словено-хърватският и са знаели цър-
ковен латински език. Тук няма да разглеждам подробно как е
свързана тази моя теза с приемането на римокатолицизма у нас
[в Унгария] ползването на латинската азбука, със староунгар-
ското църковно латинско произношение.

Превод от унгарски:
Индра Маркова

Оскар Ашбот

1852 – 1920

Езиковед. Професор в Будапещенския университет, ръководи катедрата по славистика (1881/1882–1920 г.). Член на Унгарската академия на науките (дописен 1892 г., редовен 1907 г.). Редактор на сп. *Nyelvtudomány* [Езикознание] (1907–1917 г.).

Оскар Ашбот е основоположник на славистиката, в частност на русистиката в Унгария. Той има пионерски заслуги в изследването на славянските заемки в унгарския език. Научният му интерес е насочен към някои общи въпроси на славистиката, както и към изследването на унгарско-славянските езикови взаимоотношения. О. Ашбот влиза в научен спор с тюрколога Бернат Мункачи по въпроса, къде и кога маджарите и прабългарите са имали езикови допирни точки¹. Според Ашбот голяма част от славянските думи са попаднали в унгарския език, след като маджарите завладяват днешната си родина. Повечето от тях произхож-

¹Бернат Мункачи смята, че най-старите тюркски думи в унгарския са заимствани още в Леведия или Етелкьоз през V в. от езика на прабългарите оногури, чийто пряк наследник е чувашкият език.

дат от език, който стои близо до старобългарския и това влияние е било оказано именно тук, в Дунавския басейн².

Във връзка със своите изследвания Оскар Ашбот е отправял запитвания към Константин Иречек³. Неговият интерес към постиженията на младото българско езикознание от последната четвърт на XIX в. намира отражение в кореспонденцията му с видния български учен Иван Шишманов. „Мене ми е доста мъчно да се занимавам с вашия език тука, далече от живия извор, ама добрината на българските учени вече толкоз пъти ми улесни този труд, за да е личната работа пълна от радост.“ Така емоционално и на безупречен български език е изразил Ашбот смисъла на това сътрудничество в едно писмо от февруари 1895 г.⁴

Основни трудове: *Die Umwandlung der Themen im Lateinischen* (Göttingen, 1875), *Szlávság a magyar keresztény terminológiában* [Славяните в унгарската християнска терминология] (Вр., 1884), *Gyakorlati orosz nyelvtan* [Практическа руска граматика] (Вр., 1888), *Kurze russische Grammatik* (Leipzig, 1889), *Russische Chrestomatie für Anfänger* (Leipzig, 1889), *A hangsúly a szláv nyelvekben* [Ударението в славянските езици] (Вр., 1891), *Szláv jövevényszavaink* [Славянските ни заемки] (т. I, Вр., 1907), виж също: Приложение – библиогр.

²J. K. Bihári., I Tóth., *Asbóth Oszkár orosz tudósokhoz írt levelei.* – In: Acta Academię pedagogicę agriensis. Nova series., Vol. VIII, Eger, 1870, p. 327–355.

³АБАН. ф. 3 к. оп. 1. а. е. 559. л. 1–12.

⁴АБАН. ф. 11 к. оп. 3. а. е. 65. л. 1–4.

Славянските ни заемки

I. Увод и въпросът за различните слоеве

Оскар Ашбот

Предговор

Много трудно и с голямо закъснение се реших да взема отношение към излезлите досега части от големия труд на Янош Мелих. Бих предпочел той да беше изложил необезпокоявано гледището си, както и да изчакам отпечатването поне и на втория том на „Фонетика на славянските заемки“ (вж. Програмата на Мелих в *Szláv jövevényszavaink I* : 1 : 26). Защото, макар М. да представя нещата така, като че ли бихме могли да приключим с предварителните въпроси без задълбоченото познаване на славянските езици, като даже на много места в излезлите досега части от труда си той дава директно указание, че сам не се е занимавал още подробно с фонетичните проблеми. Въпреки това, при разглеждането на по-фините детайли често не може да бъде избягнато съобразяването с фонетичните моменти. М. обаче обещава толкова много неща в програмата си, че могат да минат още десетина години, докато изпълни напълно обещаното, а моето мълчание, може би и досега, е било причина за недоразумение, та трябваше да се реша, макар и не на драго сърце, да се захвана с критика на работата му, въпреки че не познавам мнението на автора върху доста важни въпроси.

В тази си първа статия ще се занимавам с излязлата в отделен отпечатък през 1903 г. първа част от т. I с подзаглавие „Лексиката на старобългарските езикови извори и славянските заемки в унгарския език“. Тъй като обещах на сп. „Archiv für Slavische Philologie“ подробна рецензия за съдържанието ѝ, не смятам за необходимо да я проследя тук стъпка по стъпка. Смятам за доста-

¹Oszkár Asbóth: *Szláv jövevényszavaink I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése*. Bp., 1907, p. 3–22, 98–102.

тъчно да се спра само на няколко момента от първата уводна половина, било на такива, които характеризират метода на автора, или пък са от изключителна важност по въпроса. Само втората половина ще проследя подробно (с. 75–181).

Szövétnék 'светилник'

Надявах се, че няма да се наложи и аз да пиша за тази дума, М. ще се сети сам за грубата си грешка и ще я поправи. Смятах, че ще е достатъчно, ако само я посоча, но се излъгах. Напразно бихме търсили думата *szövétnék* в списъка на „печатни и др. смислови грешки“ в края на втора част, Т. I, излязъл през 1905 година. Впрочем, като че ли авторът е заобикалял възможността отново да се впусне в анализа на тази дума, защото към края на втора част, Т. I на с. 404 [= *NyK.* 35 (1905): 34], той започва по следния начин разсъжденията си от общо две изречения: „*Szövétnék*. Смятам го за израз, разпространен по църковен път. Но понеже това не е църковен термин, тук няма да се спра на неговия произход.“ Смятам за изключено М. да не е прочел моето предупреждение, защото то може да бъде прочетено в края на статия, предназначена специално за него. Виж статията ми *Perelni* [Да поспорим] в Т. 31 на *NyG.* (1902), която взема повод от разсъжденията на М., отпечатани под същото заглавие в същия том; а в подкрепа на това, че предупреждението беше достатъчно ясно, та да накара нашия автор да се замисли, тук ще цитирам думите, с които завършвам статията си: „Твърдението на М. е безпочвено. То е само лековато подхвърлена идея и е част от онзи букет *per-szapora* [*szapora* 'бърз, чевърст'], който между другото е оформен от думата *kaloda*, обяснена от корен *klad-* (вж. *NyG.* 28: с.с. 397 и 442), както и изведеното от сръбското *vijati* влашко *vijesc* (вж. *NyG.* 29: с.с. 147 и 196) и където ще поставя прекрасното обяснение (вж. *Ny. Közl.* 32: 48) на *szövétnék* когато му дойде времето“ (Loc. cit., p. 312).

Да видим какво казва М. за думата *szövétnék*. С незасягащи логическите връзки съкращения неговото разсъждение звучи по следния начин: унгарското *szövétnék* е заемка на славянското *svetnik* (по-старо *světníkъ, вж. *Ásbóth, NyK.* XXX. 219.). Ако обаче някой

смята, че тази дума е от старобългарски, ще бъде дълго разочарован. Тази дума се появява много често в старобългарските езикови извори, но тя никога няма друга форма освен **свѣтъльникъ** (**свѣтъло** „lux“). Трябва да подчертая отделно, че на съответните места в унгарските езикови извори намираме винаги *szövétnék*. Но *svěťnikъ* със значение на „szövétnék“ не е българска форма, защото на старобългарски тя би могла да бъде само *svěťnikъ*. Тя обаче в нашите езикови извори е преведена винаги с „gyertyatartó“ свещник“. Старобългарското **свѣтъльникъ** (от думата **свѣтъль** „tanács“ съвет“): *decurio, consiliarius* от своя страна не може да бъде заетата форма, защото нейното значение е „tanácsos“ съветник“, (с. 10 и отделен лист).

Бих желал да дам преди всичко кратко пояснение за едно място, което на пръв поглед може би е малко странно и трудно разбираемо. М. казва: „Но *svěťnikъ* със значение на „szövétnék“ светилник“ не е старобългарска форма.“ Неспециалистът може би ще се смути от това, че една дума с определено „значение“ не може да бъде старобългарска „форма“. За тази странна постройка на изречението М. е бил воден от една неизразена мисъл, а именно, че има по-нови църковнославянски преводи, в които, както думата **свѣтъльникъ** „светник“, така и предполагаемата **svěťnikъ* „szövétnék“ започват със *sv*; и за да не може да бъде упрекат за това, той подчертава отделно, че означаващата „szövétnék“ дума **svěťnikъ* в старобългарския е форма невъзможна от фонетична гледна точка, „защото на старобългарски тя би могла да бъде само *svěťnikъ*“. Обобщено съвсем накратко, мнението на М. е, че в славянските езици е имало една дума **svěťnikъ*, от която в унгарския се е развила *szövétnék*, но унгарската дума не е могла да бъде заета от българския език, защото в него на предполагаемата форма **svěťnikъ* може да отговаря само *svěťnikъ*. Колкото и ужасно да е това твърдение, напразно бихме превъртали думите на М. насам-натам, друго от тях не може да се прочете; а ужасното на това твърдение е това, че то показва, че М. до такава степен не познава най-важния славянски фонетичен закон, та да може да го приложи в отделните случаи. Вярно е, че на с. 62 сам той го споменава, като казва, че „на мястото на праславянските *tj, di* в българския стоят *шт, жд*“, но

не забелязва, че в думата *svěťnikъ* нямаме праславянско *i*, а **ь** основано на кратко *i*, пред което старобългарското *t* остава непроменено. Това М. е могъл да научи също от цитираната дума **свѣтъльникъ-свѣтъльникъ** „светник“, ако все пак не го е знаел до тогава; както от *svěťь*, „съвет“ в старобългарски е станало *svěťnikъ* по същия словообразователен модел би могло да стане **svěťnikъ* „светилник“ от *svěťь* „свят“. Може да се поспори върху това дали в българския език това словообразуване от думата *svěťь* е било извършено, но да се каже, че словообразуване има и резултатът от него звучи като *svěťnikъ*, това вече говори за непознаване на азбуката на славянското езикознание. Тъй като представям въпроса пред неслависти, принуден съм, колкото и да ми е неудобно, да изнеса тук една кратка лекция за тази азбука. В старобългарската дума *svěťnikъ* „свещник“ наставката, по-точно групата от наставки, е същата, каквато е в **svěťnikъ* „светилник“, каквато е и в думата *svěťnikъ* „светник“. Но появата на толкова характерното за старобългарската форма *št* не е предизвикана от стоящото в началото на наставката **ь**, защото думата *svěťnikъ* не произлиза директно от думата *svěťь* „свят, светлина“, а от образуваната от нея звучаща вече с *št* форма *svěšta* „свещ“, която е произлязла от **svěštja*, съответно от **svěštja*. Ако старобългарското *svěťnikъ* би имало аналог във всички славянски езици, бихме открили, че на мястото на българското *št* във всеки един от тях се чува друг звук, но няма защо да съжаляваме, че това словообразуване не се открива навсякъде, тъй като за целите ни е напълно достатъчна съпоставката на корена на думата. Защото и без това *št* не е образувано в резултат от прибавянето на групата наставки *-ьnikъ*, а е съществувала още в думата *svěšta*, „свещ“, на която в останалите славянски езици съответстват следните думи: рус. *svěča*, словен. *svěča*, сръбо-хърв. *svijeća*, съответно *svěča*, *sviča*, словаш. *svieca*, чеш. *svíce*, пол. *świeca*, луж. сорб. *swěca*. Когато М. казва, че от думата **svěťnikъ* е могла да произлезе в старобългарски само **svěťnikъ*, не само не е забелязал, че в цитираната няколко реда по-долу старобългарска дума *svěťnikъ* „светник“, като по чудо *ť* не се е променило в *št*, но той не е обърнал внимание и на това, че на едно старобългарско *svěťnikъ* в нито един славянски език не може да съответства *světnik*.

Обяснението на унгарската дума *szövétnék* от „едно славяноезично *světník*“, по-старо *světъnikъ*, е напълно невъзможно според това и може да послужи най-много като доказателство, че М. не само не е познавал фонетичното развитие на българския език, но и това на останалите славянски езици. М. е бил достатъчно предпазлив и за това не назовава онзи славянски език, след като той не е българският, от който вероятно е заета нашата дума *szövétnék*. По-нататък, в края на втора част на том I, както четем „отлагаме“ засега („на това място“) „изясняването на произхода й“; аз ще изчакам търпеливо, докато може би в том III, чието съдържание ще бъде „Славянските ни заемки в азбучен ред“, той ще се върне на въпроса. Засега думата *szövétnék* ми послужи само като „светилник“, с който исках да осветля до известна степен онази подготовка, с която авторът е седнал да напише тази част на работата си и през която подобно на червена нишка може да се проследи постоянно повтаряното твърдение, че това или онова „не може да е българско“.

Къде са били осъществени контактите на унгарците с българите?

За да се избегнат недоразуменията, ще уточня предварително, че като говоря за българи, за влияние на българския език върху унгарския, употребявам думите *българи* и *български* винаги в съвременното им значение, т.е. под тях разбирам *славянски* народ и *славянски* език. Не отричам, че има известно противоречие в това, че за такъв народ, който едва ли е могъл да нарече себе си български, а езика си със сигурност не е наричал български, ние употребяваме оформилия се по-късно термин, но като езиковед и тъй като се опирам винаги на доказателствата, черпени от езика, не намирам по-просто и по-необъркващо название. Естествено, бихме търсили напразно тези „българи“ в историческите извори, ако приемем приблизително за сигурно това, че те не са наричали себе си българи и ако нямаме и най-малка представа как са се самоназовавали. Единствената сигурна изходна точка е несъмненият факт, че маджарите трябва да са имали още твърде рано контакт с такива българо-славяни, защото в

унгарския език намираме такива славянски форми, които не биха могли да бъдат други освен български: унгарските думи *mostoha* „машеха“, *pest* „пещ“, *rozda* „ръжда“ и *mesgye* „межда, граница“ не могат да бъдат обяснени от никакъв друг език (вж. Asbóth, A. *szláv szók a m. nyelvben* [Славянските думи в унгарския език], с. 12.). Това, че маджарите са имали контакти с българите е напълно сигурно; това, което е спорно, е въпросът за времето на тези контакти – преди или след заселването на унгарците в съвременната им родина, както и мястото на осъществяването им – някъде в прародината или по време на преселението, или в съвременната им родина. Ако името на град *Pest* е българско, ако немското *Ofen* (някога *Pest* наричали населеното място на десния бряг на Дунава) е само негов превод, ако наименованието *Pest* е идентично по смисъл с думата *pest*, тогава наименованието на този град би трябвало да идва от българо-славяните и то може да бъде останка от заварените тук славяни, говорещи език подобен на българския.

Това бяха моите разсъждения. М. не може да отрече българското влияние, но по въпроса за мястото и времето на това въздействие той има друго, различно от моето виждане. Между славянските думи, заети в унгарския език, той различава повече слоеве: „между тези слоеве“, продължава той, „без съмнение има и български и тези български по произход думи са от български диалект, подобен на езика на Кирил и Методий“ (Asbóth, с. 81). Малко по-късно той прави следния странен извод, че „*kereszt* идва от езика на източноправославните славяни... ние сме имали връзки с българите християни *още преди заселването си в съвременната ни родина*; във *Vita Methodii* се говори за това, че един долнодунавски маджарски господар е приел особено любезно Св. Методий, а когато той си тръгнал, го помолил да го споменава в своите молитви.“ (с. 85.) М. не доуточнява какво разбира под тези връзки, дали те са били бегли неприятелски сблъсъци по време на маджарските набези на юг или може би мирен съседски обмен в устието на Дунав. Естествено това не би обяснило въздействието на българския върху унгарския език, защото то би било основано на предположения и би се сблъскало с трудността да обясни несъмнения факт, че влияние върху езика на

унгарците е оказал не източен, а западен диалект на българския език. А що се отнася до Vita Methodii, било е по-добре Мелих да не се позовава на него, защото каква може да е връзката между неговото убеждение, че „ние сме имали връзки с българите християни още преди заселването си в съвременната ни родина“ и споменатата в легендата случка, където въобще не става въпрос за българи, най-много за *един* българин, ако изобщо Методий е бил българин, а не грък, както обичайно се приема. Та какво общо има беглата среща на *един* българин с „*един маджарски господар*“ с „връзките“ на *българи и унгарци* преди заселването в съвременната им родина? И това е една от многото чудновати подробности от книгата на Мелих, които човек не знае как да възприема.

Нека обаче не губим търпение, а да продължим нататък; да видим как М. обяснява произхода на името на град *Pest*. Ако разбирам добре М., защото невинаги е лесно М. да бъде разбран, той смята името на гр. *Pest* за българо-славянско, подобно на мен, както това се разбира, макар и не от разглежданата тук първа част от том I на неговия труд, а от втората част, където се казва: „без съмнение името на *Pest* е българска дума, Аноним казва ясно, че жителите му са български заселници, дошли по времето на *Taksony [Такшон]*“ (I : 2 : 87). Според неговото мнение обаче, името на града не доказва с нищо, че тук са били заварени българи, защото Аноним разказва, че по времето на вожд *Такшон* „от земята Булар дойдоха някои благородни господари заедно с голямо множество измаелтяни, на които ... вождът даде земя на различни места в Унгария и освен това предостави за вечни времена онази крепост, която наричат *Pest*.“ И понеже „този факт би могъл да бъде достоверен ... името на град *Pest* би могло да идва от тези българи измаелтяни“ (виж I : 1 : 4). При идването си унгарците естествено не са могли да заварят славяни, говорещи език подобен на българския! „Дали под страната Булар“, казва М., „би трябвало да се разбира всъщност Волжка България не променя нещата, защото още през X в. сред славяноезичните българи е имало мохамедани“ (I : 2 : 87). Така, с достойна за змия гъвкавост, той заобикаля трудността, но забравя напълно, поне да спомене, че даже в тази си приказка Аноним не твърди, че

дошлите от земята *Булар* хора, които в очите на Аноним със сигурност не са били славяни, са нарекли Пеща *Pest*. Та нали Такшон им предава съществуваща вече крепост, която е възможно, дори е сигурно, че е имала име: „крепост, която наричат *Pest*“. Или с думите на Аноним: „castrum, quod dicitur *Pest*.“

Впрочем и М. не отрича, че в Унгария е имало българи, но ги търси в източните предели на страната, в Трансилвания и съседните ѝ земи, като присъствието им там, той доказва по много оригинален начин: „Във връзка с някои топонимни названия“, казва той, „какви са *Preszáka* от областите Крашова, Бихар, Алшофехер, *Rogoz* от област Бихар, *Jád, Kerlés* от областта Бестерценасод (вж. Kisch: Nösner, Wörter und Wendungen, 77, 83), планините *Gyalui*, планината *Vervu, Bucsa* моето убеждение е, че по време на заселването на унгарците в съвременната им родина българо-езично население е имало само в Трансилвания и в съседните ѝ области“ (I. с. 5.). С други думи, топонимите *Preszáka, Rogoz, Jád, Kerlés, Bucsa*, планините *Gyalui* и думата *Vervu* „планина“ са достатъчни за доказателство, че при идването на унгарците, в източните части на страната са живеели българи. От тези думи узнаваме дори и следното: „Това българско население е говорело източно българско наречие; това се доказва от наличието на *á* във формата *Preszáka*, както и наличието на *f, v* вместо *à, ch* във формата *Gyalu*.“ Човек едва вярва на очите си, когато прочете в тази последователност тези странни неща, а учудването му става още по-голямо, когато разбере от бележката, че М. се досеща откъде идва най-голямата опасност за тази лековато построена негова теория. Как биха могли думите *Preszáka, Rogoz, Jád, Kerlés, Bucsa, Gyalu* и *Vervu* да послужат като доказателство дали такива или онакви българи са заварили пристигащите в новата си родина унгарци, когато всички те са широко употребяеми *влашки* думи. Това, че тези общоупотребяеми влашки думи с изключение на *Gyalu* (съответно влашко *deal ul*) са действително от български произход, не подсилва нито на йота доказателствената им стойност, защото знайно е, че българският е оказал силно въздействие върху влашкия език. Ако отделна българска дума е навлязла във влашкия, власите също са могли да нарекат с нея дадено населено място. Азбучна истина за историческите изследвания е

това, че поради липса на други доказателства човек не трябва да търси българи там, където името на населено от **влаши** място идва от общоупотребяема влашка дума, дори ако в крайна сметка тази общоупотребяема влашка дума е от български произход. Остават обаче думите *Kerlés* и *Bucsa*, за които не можем да твърдим, че са влашки, та може би те могат да спасят теорията на М. Не можем да упрекнем М., че на това място не говори подробно за наименованията на споменатите населени места, защото с тях той планира да се занимава в един отделен, четвърти том, чието заглавие ще бъде: „Връзката между славянските ни заемки и славянската ни по произход топонимия“, като дори споменава това в отделна бележка: „По-подробно виж при топонимите“. Дотогава обаче, докато след години излезе този сигурно много богат на изненади том, ние сме принудени да се спрем на отделни топоними и още от сега да гадаем какво е накарало М. да направи такива странни изводи въз основа на отделните наименования. В името *Kerlés* и най-големият славист вероятно не би разпознал някаква българска или поне славянска черта, така че много правилно М. в скоби дава известно напътствие по какъв път е вървял, като е решил, че е открил български елемент в него: „*Kerlés* – вж. Kisch: Nösner, Wörter und Wendungen, 77, 83.“ Първият цитат на с. 77 се отнася за стоящото пред *Kerlés* название *Jád* и е ценно дотолкова, доколкото от него става ясно, че Kisch е знаел това, което М. не е знаел, а именно, че *iad* е общоупотребяема влашка дума („rum. und slav. *iad* heisst „Hölle“), така че от топонима *Jád* не може да се направи извода за българско население; а на с. 83 при Kisch четем: „*kirjalês* (→) *Kyrieleis*, унг. *Kerlés* (mhd. *kirieleis!* altchristlicher Bitttruf zu Gott um Erbarmen, гр. *Kyrie eleeson!* срв. императива *O. N. Mariahilf, Isten segits* `Боже, помогни!`).“ Като доказателство за това, че въпросното наименование на населено място е немско, в последната си работа Kisch (*Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürg) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart, I. Arch. d. Ver. f. siebb. Landesk., T. 30, гл. 1, с. 5–273*) споменава и съответни немски фамилни имена: „vgl. auch den westmitteld. F. N. *Kirieleis*, vgl. P. N. Bechthold *Kyrieleyson* (Weistümer 3, 419), zsgz. *Cyrlis*.“ В крайна сметка позоваването на Kisch не е било особено сполучливо. На М. сигурно ще му е много полесно да намери

Kirieleison в немски извор, отколкото в български. Той ще си навлече големи неприятности, когато в том IV се захване сериозно да доказва това, което тук е подхвърлил така лекомислено. Остава ни още името *Bucsa*. Цяло щастие е, че М. цитира българската дума от едно списание, която дума е трябвало да докаже българския произход на името *Bucsa*, а отгоре на всичко и това, че когато нашите предци са дошли в тази страна, в *Bucsa* са живели българи, защото в големия си българо-руски речник Дюверноа интерпретира думата съвсем погрешно, като прави пуяк от гористия връх. Така узнаваме, че българското **buče** означава обрасъл с гора връх или долина. Това обаче, че в името на населеното място *Bucsa* се крие действително българското **buče**, съвсем не е сигурно, защото освен намиращото се в съседство на *Csucs* влашко населено място *Bucsa* от областта Бихар, населено място *Bucsa* има и в областта Зала. Дали и там са живели някога българи? Освен това, защо точно българи, защо не по-скоро сърби? Та нали самият М. намира думата **buče** само в северозападния край на България, в районите на Видин и Враца, като изобщо не познава българско населено място с подобно наименование, докато на сръбска територия има много населени места с названия във варианти **Buče** и **Bučje**!

Това, че е имало българско население в Трансилвания и в съседните ѝ области, никой, който може да чете, не би прочел от цитираните топоними и думи. За щастие обаче М. няма нужда от всичко това, достатъчен му е и най-дребният знак. Той вярва на легендите, на хрониките. „Българският господар Кean“ се връзва прекрасно с влашкото по наименование село *Jád*, за което имаме „най-стари данни от 1334“, и с произлизащото от *Kyrie eleeson* немско *Kerlés*, както и с „намиращото се в същата област“ *Kajántó* (естествено *Kaján = Kean*). „Факт е, че на тези територии в края на X и началото на XI век е живяло българо-езично християнско население, което е поддържало връзки с България!“ (вж. с. 57).

На следващата страница авторът отново споменава населеното място *Preszáka* и отново не забелязва, че това е общоупотребяема влашка дума. Даже би желал да изтръгне признание от секейската дума *marázsa*, че навремето в Трансилвания са живели българи, говорещи източен диалект. Но като справедлив съ-

дия той предупреждава предварително, че тя не е длъжна да си признае („*marázsa* може да е навлязла и чрез влашко посредничество“!). А всички тези неоснователни разсъждения той завършва с извода, че „всичко това е безкрайно важно за нашето изследване“. Той обаче забравя напълно онова, което е важно преди всичко за такива изследвания – предпазливостта и един добър влашки речник. Ех, предпазливостта! Ако М. я имаше поне в малка степен той не би твърдял, че не само българският език е оказал силно влияние върху унгарския, но и обратното – унгарският върху българския: „и ние имаме безброй стари думи не само в българските езикови извори и диалекти ...“ (с. 81). Какво? Унгарски думи в българския, „безброй стари думи ... в българските езикови извори и диалекти“? При прочита на тези редове, човек изпада в еуфория и дебне с любопитство доказателството на тези големи думи, но е жестоко излъган, когато веднага след това прочита следното: „(вж. Троянска притча в среднобългарска редакция от около 1350 г., където *úr* = *magnas, dominus, rusag* = *ország* `държава, страна`“). И така, само в този объркан извор намираме „безброй“ унгарски думи и това „безброй“ е равно на ... две!² Това, че „Троянската притча“ е изключение сред всички други български извори, че в този разказ, преведен буквално от хърватски, могат да бъдат прочетени неща, които са направо нечувани и невъзможни за други чисто български извори, за това и самият М. се досеща. „Вярно е“, казва той на с. 83, „че произходът на този езиков извор е неясен. Вярно е още и това, че този изговор на чуждите имена не е характерен за българските земи, но той реално съществува и ние трябва да го имаме предвид“. На с. 93 той направо отрича изводите, основаващи се на „Троянска притча“: „След всичко това мога да заявя, че в историческата граматика на българския език (данните от „Троянската притча“ тук не трябва да се вземат под внимание) ...“, като даже една негова забележка ни навежда на мисълта, че в процеса на рабо-

²Това, което е „безброй“ за М. за Иречек е „einige wenige“: „Auh einige wenige Worte wurden aus dem Magyarischen übernommen: rusag, Reich (ország), urove, Boljaren (úr)“ – Const. Jireček, *Geschichte d. Bulg.*, 1876, с. 381.

тата си Мелих е намерил за добре да пропусне Троянска притча при обстояния анализ на изворите, защото той с основание се е замислил върху този странен езиков извор.³ Откакто познаваме по-отблизо Троянска притча, вж. статията на Цонев, излязла през 1892 в Министерски сборник⁴, можем да се надяваме, че ще се сложи край на многото нелепости, написани по повод на намиращата се в нея дума *urъ* от немски, унгарски и знам ли още какви по народност учени (вж. Шишманов: Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите, с. 59, 61, 79 и 166). Най-малко обаче, бихме очаквали такова невярно използване на извора от човек, който все пак познава до известна степен българските езикови извори и когото и предупреждението на писаното от Миклошич в EtWb. („Das Wort is spät aufgenommen“⁵) е трябвало да възпре от прибързани изводи. Че унгарският език е нямал непосредствено влияние върху българския, защото такова влияние няма, бихме разбрали съвсем ясно ако допуснем, че онова силно въздействие, което несъмнено е имало от страна на българския език върху унгарския идва от тези, взети в съвременния смисъл на думата българо-езични славяни, които още тогава са били откъснати от своите съплеменници на Балканския полуостров. Така че ако върху техния език унгарският е оказал въздействие, следа от това въздействие в съвременния български език не може да бъде открита, защото той се е развивал независимо от техния език, под друго, чуждо въздействие, отначало на гръцкия и на влашкия, а по-късно на турския език. Дали тези българо-славяни са имали връзки с унгарците в тяхната съвременна родина или на някое предишно тяхно обиталище, това е без значение от гледна точка на въпроса. Изключена е само една възможност:

³За това четем следното на с. 83: „Вж. по-подробно при изворите“, но сред изворите Троянската притча е само спомената, (с. 70, номер 7).

⁴Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.

⁵Впрочем, аз самият бих се подписал под тези ограничаващи думи на Миклошич, при условие, че под тях се разбира, че думата е попаднала сравнително късно в българския извор, писан около 1350 г. (не в самия български език!), който и без друго гъмжи от напълно непознати от други български извори чуждици.

тесните връзки между маджари и българи не са могли да се осъществят в съвременната родина на българите, защото в противен случай следата от унгарското влияние едва ли би била заличена напълно. За избягване на недоразуменията трябва да уточня. Независимо от това, че смятам за напълно погрешни доказателствата на М., особено тези относно топонимите, както и тези за влиянието на унгарския език върху българския, не искам да кажа, че в Трансилвания не е могло да има българско население. По отношение на Мелих, аз съм в положението, в което бях спрямо Мункачи, когато той твърдеше, че голямата част от славянките ни заемки са попаднали в езика ни още в Русия. Затова ще цитирам онези думи, които макар и да бяха предназначени за Мункачи, *mutatis mutandis*⁶ са подходящи и за Мелих: „той се е захванал толкова повърхностно с решаването на един тежък проблем, че е успял даже и против волята си да докаже, че неговото становище не може да е правилно“ (вж. НуК. 30: с. 36). Не е нужно да споменавам, че не желая да отнеса тези думи към целия труд на Мелих, а само към онази лековатост, с която от влашките топоними от славянски произход той прави извода, че там някога са живели българи. Че славянско население е обитавало Трансилвания, може да се докаже със сигурност само от такива топоними, които не са също така и общоупотребяеми думи от влашкия език, но дори и при тях не е излишна предпазливостта. Защото власите са често местещо се население, което може да е донесло със себе си и в Трансилвания чисто славянски топоними, усвоени в по-старата им, южна родина, и с тях да са нарекли новите си обиталища. Този, който не се осмелява да отрече изцяло тази възможност, той става предпазлив дори и в случаите, при които несъмнено славянското име е непознато като общоупотребявана дума във влашкия език. С други думи, тук сме изправени пред един от най-тежките проблеми, за чието разрешаване не приляга да подходим безпросветно. Това е голяма и тежка задача, на която трябва да се посвети почти цял човешки живот.

Някой може би ще се учуди, че аз не искам да вярвам на М.,

⁶ С промяната на съответните фактори.

който отрича, че българският език е въздействал върху унгарския след идването на маджарите в съвременната им родина, но отстоява това, че в Трансилвания и в съседните ѝ области е имало българско население. А пък аз си представям, че този процес на българско влияние е бил осъществен именно в сегашната ни родина. От една страна аз не отричам, че е възможно да е имало българи на споменатите територии, а твърдя само, че М. не е доказал това, защото неговите доказателства не са научни. От друга страна нямам правото да премълча това, че Мелих, макар и стъпвайки на грешна основа, твърди, че споменатите българи са говорили източно наречие, а върху унгарския език без съмнение е оказал влияние западнобългарски диалект. С други думи, позицията на М. не се разклаща от тези българи: „от такива диалекти, както казва и Ашбот, не могат да произлизат и нашите думи“ (вж. с. 5). Ще приема с удоволствие, че Мелих може да е прав и в това, че българското население в Трансилвания и в съседните ѝ земи (ако там е имало такова, което не е изключено, даже на пръв поглед изглежда твърде вероятно, но чието присъствие до сега никой научно не е доказал) е говорило на източен диалект. Това не може да се докаже с три *влашки* думи, макар и от славянски произход. Защото тези думи, които съществуват и в езика на румънските власи едва ли са попаднали във влашкия език именно в Трансилвания или в съседните ѝ области. От тях друго заключение не бива да се прави, освен това, че някога и някъде власите са имали тесни контакти с българите, но това къде се е свързано отчасти с друг тежък въпрос – за това къде се е оформил влашкият народ и откъде е дошъл на обитаваната от него сегашна територия.

Словени в областите Нитра⁷ и Пожон

Както видяхме, М. приема наличие на българи само в източните дялове на страната ни, главно в Трансилвания. Но това българско население е говорело източнобългарски диалект, до-

⁷ Нитра – област в Словакия.

като нашите славянски заемки свидетелстват за влиянието на западен български диалект. Българското влияние, което впрочем и М. не отрича, даже смята за значително, се отнася според неговото убеждение към времето отпреди нашето заселване в съвременната ни родина. В новата ни родина върху нашия език е било оказано друго силно славянско влияние: „колкото сигурен е“, казва М., „българският, точно толкова несъмнено стар е и слоят на местния словено-хърватски“ (с. 81).

В различните славянски езици отделни думи, даже цели групи от думи, съвпадат често до такава степен, че и сега твърдя същото, което говорех и преди 14 години: че „никога няма да успеем да установим ясно границите на влиянието на различните славянски езици върху унгарския език“, (вж. *A szláv szók a m. ny.-ben* [Славянските думи в унгарския език] с. 18). Т.е. винаги ще можем да доказваме само за отделни думи, много по-рядко за групи от думи, че трябва да произхождат от този или от онзи славянски език, след което ще можем само да установим с голяма вероятност, че заедно с тях са могли да бъдат заети и други близки им по значение думи. Още по-рядко ще можем въз основа на географското разпространение на славянските думи да определяме по-точно произхода на отделната славянска дума в унгарския език. Моето виждане се различава коренно от това на М. точно по отношение на последното и тъкмо за него не мога да се съглася с резултатите от първата част. Защото според моето убеждение географското разпространение на славянските думи, освен ако става реч за терминология възникнала по-късно под чуждо влияние, като например християнската терминология, не е достатъчно сигурна основа за разграничаването на отделните слоеве, което тук е главна цел на М.: „В първата част целта ми е доказването на наличието на тези слоеве.“ (с. 81). Бих приел за много по-сигурно и естествено, ако той беше основал разграничаването на слоевете на фонетичните критерии и ако още в тази първа част се беше занимавал с количеството на гласните, с осезаемото разпределение на къси и дълги гласни в различните славянски езици. С това той би запълнил една голяма празнота, която се чувства остро при разглеждането на подробностите. Тъй като М. е пропуснал да стори това, засега трябва да се задоволим

с един така обширен кръг, „словено-хърватския“, в който често отделната дума може има два-три варианта на произношение. Така че не знаем дали тук става въпрос наистина за въздействието на един единен език, съответно диалект или за някакъв език-мозайка, от който понякога е добре да се извади един елемент, понякога друг. Вместо това в уводната си част М. се стреми да докаже, че навремето словените в Унгария са обитавали по-обширна територия отколкото днес. „Няколко факта от топонимията“, казва той на с. 36, „свидетелстват, че в областите Нитра и Пожон действително е имало и словенско, т. е. южнославянско население.“ Видяхме вече, че за М. две думи (*ír* и *ország*) са „безброй стари наши думи“. Нека не се учудваме тогава, че „няколко факта от топонимията“ (на следващата страница) се свеждат общо до **едно** название на населено място. Защото може би М. няма нищо против, ако не споменавам *Ilavá*, не защото е в „областта Тренчен“, т. е. не в „областите Нитра и Пожон“, а защото М. го смята за доказателство само при известни условия, а може би не даже и при наличието им, знам ли и аз. Защото толкова скромничко го прибавя в края на абзаца: „на същите критерии отговаря и *Ilavá* в областта Тренчен, ако значението ѝ е *Agyagfalva* „земно или глинено село“. Изглежда толкова невероятно от това някой да може да установи наличие на словенски жители. Да го кажем направо, **едно** селце *Lancsár* от област Нитра, което през 1900 г. е имало 248 жители, почти всичките словаци, доказва, „че в областите Нитра и Пожон действително е имало и словенско, т. е. южнославянско население“. На това аз мога да кажа само: нека бъде според убеждението му, защото е очевидно, че тук не може да става въпрос за обикновено научно доказателство когато някой твърди, че от името на едно-единствено малко селце могат да се черпят веднага несъмнени указания за съществуването на словенско население в **две** области и при това в район, където за такива досега не сме и сънували. С въпроса дали „в областите Нитра и Пожон **действително** е имало и словенско население,“ няма да се занимавам. Нека това направи М., опирайки се на собствената си научна съвест. Аз искам да се спра накратко на един много по-дребен, съвсем дребничък въпрос, а именно на това, дали е съвсем сигурно, че в Ланчар (*Lancsár*) на-

селението е било „действително“ словенско. Да видим как М. доказва това: „В област Нитра има едно село наречено Ланчар. През 1262 г. името му е било Kuerencher = Gerencsér (Tagányi: Nyitram. Közl. [Известия на област Нитра] година VIII, бр. 16), което означава *Fazekas-falva* `Грънчарско село`. От това че само в словенския и в сърбо-хърватския грънчарят се нарича *lončar* следва, че това име на населено място не може да бъде словашко“ (с. 37). Във връзка с това бих желал да задам един въпрос. Толкова добре ли познаваме времето и условията на възникване на името *Lancsár*, че на негова основа да градим така смела и на пръв поглед така насилствено наложена хипотеза? Ами ако допуснем, че там е нямало, нито е било преселено цяло словенско населено място, а само един единствен отделен словенец или (!) сърбо-хърватин на име *Lončar*. Да предположим, че е имало един „грънчар“, и той е дал името на мястото, както според виждането на М. са били дадени названията на цял куп населени места от имена на личности. Не може да се отрече, че именно обяснението на топонимите е свързано със специфични трудности, а изследователят никога не може да е достатъчно предпазлив, когато от име на населено място, при това от изолирано име на селище, иска да направи обобщителни заключения. Оставям на езиковедите и историците преценката за това дали в този случай М. е подходил достатъчно предпазливо, защото може би аз съм предубеден и прекалено предпазлив. Сметнах за достатъчно да се спра на един момент от разсъжденията на М., който е особено интересен от наша гледна точка и е свързан с това дали в писанията на Кирил и Методий, съответно на техните ученици, биха могли да се открият такива изрази, които да бъдат обяснени най-лесно от словенския език и които са може би свидетелство за това, че територията на дейността им отчасти е била словенската. Тук обаче няма да се спра на това, защото трябва да се предпазя да не би дребните неща да ме отклонят от основната задача, която съм си поставил на първо място; в рецензията си, която планирам за списание *Archiv f. Slav. Philol.* ще се опитам да отделия място и на тях, защото обръщайки се само към славистите, за оборване на становището на М. там ще ми е достатъчна само някоя подхвърлена забележка.

Gazofilanciom u Komárom

Преди да премина към основното в съдържанието на първа част, ще се спра на още два момента от шарените уводни разсъждения, които са пригодни да осветлят добре метода на автора. Започвам с *gazofilanciom*.

Вярно е, общо взето, че думата *gazofilanciom* няма нищо общо със славянските ни заемки. Тя обаче има много общо със славянските заемки на Мелих, защото и със свещ да търсим, така лесно няма да намерим по-подходящ пример за това по какви страни пътища ни води М. Нека видим: „Преводачът на Мюнх. код.“, казва той на с. 15, „не е могъл да пресъздаде лат. *gazophylacium*, тъй като той навсякъде запазва латинската дума. Понеже преводачите превеждат съответните места със *szekrény* `шкаф, гадероб` (и *kamra* `килер`), а Károlyi с *ládá* `сандък`, от останените без превод места може да заключим, че преводачът не е познавал думите *szekrény* `шкаф, гадероб` и *láda* `сандък`.“ Бедничкият преводач на Мюнхенския кодекс! Какво е трябвало да сториш, за да не бъдеш обвинен от М., че не познаваш ежедневно употребяваните думи от родния си език? Ако беше превел *gazophylacium*, да кажем, със *szekrény*, М. щеше да те набеди, че не познаваш думата *láda*. Ако го беше превел с *láda*, и това е беда, защото тогава не познаваш думата *szekrény*, както и *kamra*. Та умно си постъпил като си оставил латинското *gazophylacium* и така след време все ще се намери в милата ни родина достоен човек, който да каже: преводачът на Мюнхенския кодекс не е превел един гръцки термин, който е бил запазен и от преводача на латински, защото е почувствал, че това не е обикновен шкаф или сандък или пък килер. М. е помислил за всичко друго само не и за това, което според мен е първата мисъл, която би се зародила в главата на здравомислещия човек; М. е способен да набеди преводача на Библията на латински, че не е познавал даже и думата *nuntius*, защото ето на, той не е превел гръцкото *ἄγγελος*, а го е оставил във формата *angelus*! Вярно е, че по такива начини и пътища може да се стигне до какви ли не резултати, въпросът е дали това не води само до главоболия. За това обаче, че М. няма и най-малко понятие по

какви опасни пътища е поел, за доказателство ще ни послужи една обобщена присъда, чието начало можем да прочетем в края на същата страница: „няма да цитирам повече примери; целта ми беше само да докажа, че останените без превод изрази са от голямо значение за лексиката на езиковия извор и за диалекта, ползван от преводача.“ В името на езикознанието и на здравия разум аз трябва да се противопоставя категорично на тази теория, макар ни най-малко да не се страхувам от нейното приложение. Защото какво може да навреди на моето становище, ако М. докаже, че в езика на Кирил, по-точно в солунския език не е бил употребяван един или друг израз, след като аз никога не съм твърдял, че унгарците са превели Светото писание от превода на Библията на Кирил или това, че те са заели от областта на Солун българските думи. Колкото е сигурно, че в унгарския език са съществували думите *szekrény, ládá, kamra* по същото време, когато един или друг преводач на Библията е използвал вместо тях друг израз, толкова е смешно някой да се позовава по такъв начин на превода на Библията на Кирил, т. е. на българския диалект от Солун, както го прави М., когато е по-ясно и от слънцето, че българските думи навлезли в унгарския език със сигурност не идват от този извор.

Да видим един славянски пример, за да може още по-добре да се осветли методът на М. На едно място М. казва: „пред езиковите факти не остава нищо друго освен да признаем, че езикът донесен от Кирил и Методий в Панония и в Моравия, не е бил говорим в тях, а тези територии са били обитавани от други славяноезични народи“ (с. 34). Вярвам, че няма да се намери непредубеден читател, който да не разбира това, че с тези думи М. е искал да каже, че в Панония и в Моравия не са живели българи, а други славяни (= „други славяноезични народи“). Едва ли някой би стигнал до мисълта, че така М. е искал да каже, че тук са говорили, макар и друг, но все пак български диалект. Готов съм да се обзаложа, че и самият М. не е мислил за такова нещо, но това което следва веднага след него, все пак би имало смисъл само по този начин, т. е. **няма** смисъл. „Както определихме местните изрази от лексиката на езиковите извори“, продължава М., „така можем да докажем и истинността на това твърдение от

имената на населените места на тези райони. Така например, ако е истина твърдението, че името на град Komárom произлиза от славянското Komárno и означава Szúnyogos `Комарово`, тогава тя не може да е дума от кирило-методиевия старобългарски език. В кирило-методиевия език наименованието на szúnyog `комар` не е било **комаръ**, а **мъшица** (Вж. Матей XXIII: 24 и Jagić: Zur Entst. II, 65) и в кирилометодиевите преводи на Евангелието се среща само това. Вярно е от друга страна, че думата **комаръ** съществува в българския, даже има и българско населено място *Комарово*, но Кирил и Методий не са я познавали, защото тя не се среща в най-старите преводи, извършени от тях.“ (с. 34 и отд. лист). Обичайно и днес българинът нарича комара *комар*, а и в България намираме топонима *Комарово*, но произхождащите от Солун славянски апостоли не са знаели тази дума, защото на едно място превеждат гръцката дума *κόμωψ* с *тѣшица*, нещо като *leguєcske* `мушица` (срв. *muha* „муха“). От това следва, че – е, наистина не знам какво следва от това. Нека М. бъде така добър да каже всичко това още веднъж съвсем ясно, защото така, както го е казал сега, няма на света човек, който би могъл да го разбере. Защото ако кажа, че от това следва, че в Комаром са живели такива българи, които са наричали, както и днес по-голямата част от българите наричат, комара *комар*, но все пак те са говорили на друг диалект, различен от солунския, може би М. ще ми се разсърди и вероятно ще реши, че му се подигравам. А какво да направя, след като не съм достатъчно умен, за да разбера повтарящите се тайнствени твърдения?

Нека преминем на основната идея от тази първа част, която ще проследя при прегледа ѝ, като се придържам към текста дума по дума. Уводната част е наистина толкова пъстра, обяснението пред неслависти на съдържащите се там недоразумения би било толкова пространно, че се страхувах да не изтоща читателя, преди да стигна до предмета, който самият автор е определил в тази част като своя главна задача.

Разграничаване на слоевете

Ако някой въобще си спомня, че авторът е казал: „целта на първата част е доказателството за наличие на слоеве“ (с. 81) и след това очаква, че наистина ще намери в книгата на М., макар и само в едри щрихи, описанието на отделните слоеве, че авторът ще докаже въз основата на фонетични критерии, групиране по понятия и накрая с обобщаване на отделните думи, че ето на, наистина има един словенски, един сърбо-хърватски, един словашки и може би един рутенски слой, чието разграничаване, поради естеството на нещата не може да се направи ясно, но съществуването на които може да се докаже със сигурност, той ще бъде много разочарован. М. никъде не събира характерните черти на уж така силния „местен словено-хърватски слой“, за който трябва да повярваме, че направо се конкурира с българския слой: „колкото сигурен е българският, точно толкова несъмнено стар е и слойът на местния словено-хърватски“, казва авторът на с. 81, няколко страници преди да се захване с подробното разглеждане на въпроса за слоевете. Въпреки това към него той тръгва от едно отрицание, според което заглавието следва да е не „Разграничаване на слоевете“, ами: *Общопотребявани унгарски думи, които не могат да бъдат от български произход*. Освен тези елементи на отрицанието, следващите главички показват някаква единност само във външното си оформление. Почти на края на всяка от тях намираме една спретната карта, изготвена очевидно за неспециалистите. Какво да увъртаме? На повечето места изследването на М. е твърде скучно. Например още в първата си статийка той разказва, че думата *ablak* се среща в Деяния: XX. 9 и цитира местата от Йорданския кодекс, от Вулгата, от гръцката Библия и от другите славянски ръкописи, където тя се среща в 2 Кор.: XI. 33. След това отново ни залива с поток от цитати, които показват, че думата *ablak* се среща още и у Дан.: VI. 10, Иоил: II. 9, Соф.: II. 14, Иер.: IX. 21, Иезек.: XL. 16, Ис.: LX. 8. Никак не е за учудване, ако неспециалистът не изчита докрай тези сухи разяснения, а реши, че ще е достатъчно и погледне географската картичка, намираща се в края на разработката за думата. Карта авторът със сигурност не би при-

ложил, ако в нея не беше обобщил нагледно резултатите от цялото си проучване. Горкият човечец, само ако се досещаше колко фалшификации се крият в тези галещи око̀то картинки. Според учението на М. българските думи, които според неговото убеждение са много в унгарския език, са попаднали в него *преди заселването ни в съвременната родина*. Но къде точно той не казва. Нека ми бъде разрешено, в негов интерес, да допусна, че унгарците не са ги възприели на територията на днешна България. Все пак, какво виждаме на картите? Върху картата почти без изключение е изписана *съвременната* българска дума, както и винаги употребяваната в *съвременieto* ни форма в останалите славянски езици. Българската дума е поставена обаче на такова място в съвременна България, от което тя естествено не би могла да въздейства нито днес, нито преди 1000 години върху езика ни. Така тези карти се подиграват с доверчивия читател и са съвсем явни *фалшификации*. Това се отнася без изключение за всяка карта, така че за тях ще споменавам само там, където особено много се набива на очи абсурдността на този метод. Самите думи, за които М. твърди, че „никога не са съществували в българския език“ (вж. с. 85), ще разгледам в последователността, в която той ги представя, а за по-лесно ориентирание ще ги номерирам.

[...]

Ретроспекция

С други думи, това трябва да са „общопотребяваните унгарски думи, които не могат да бъдат от български произход“! Затваряме книгата с известно разочарование: очаквахме друго, повече, по-ясно очертаване на слоевете и преди всичко много повече материал. Как започва М. след гореизписаното заглавие: „В тази глава искам да представя няколко общопотребявани стари думи, които не могат да бъдат от български произход по простата причина, че никога не са съществували в българския език. Немислимо е те да са отпаднали от българския с такава последователност от IX в. насетне, защото отделна дума може да изчезне от езика, но да отпадне такова множество от думи и то,

точно тези, които са съхранени в унгарския, е напълно невъзможно.“ (с. 85). „Такова множество думи“ – 28 думи, за цели, да кажем, 1000 години от един език, който е бил подложен на толкова много чужди въздействия: гръцко, влашко, а след това страшно, продължаващо с векове турско въздействие! При това от тези 28 трябва да бъдат приспаднати поне една дузина. Та нали и М. не твърди, че от българския е отпаднала думата *kašta*, а само че – *kútya* има сърбо-хърватски произход! А думите *mežda*, *rvžda* и *vlahb*, не само не са отпаднали, а даже са навлезли в нашия език, при това и според виждането на М. в българските си форми (*mesgye*, *rozsa*, *oláh*). Само гдето покрай тях в езика ни (*megye*, *ragya*, *olasz*) са навлезли и сърбо-хърватските *medja*, *rdja*, *vlási* (мн. ч. на *vlah*:). Точните съответствия на думите *dorong* `дръг, прът, тояга`, *gerlicze* `гургулица`, *konkoly* `къклица`, *varsa* `върша, плетен кош за риболов` съществуват и днес в българския. И самият М. е намерил съответстващото на *konkoly*, не е открил онова на *dorong* в онзи речник, който е държал в ръцете си, а съответстващите на *gerlicze* и *varsa* той не е потърсил точно в онзи иначе напълно достоверен речник, където би ги намерил. Нашата дума *szamár* `магаре` не е славянска, а италианска. За думата *lánca* `верига` беше по-добре хич да не говори, до такава степен е съмнителен славянският ѝ произход. Това че думата *otromba* `груб, неугледен, смешен` „въз основа на значението си не може да бъде от български произход“ съвсем не е сигурно, самата дума, от която М. обяснява унгарската, съществува и днес в българския език. От българския език наистина са отпаднали много думи, толкова много, че спрямо техния брой е действително смешно да се говори за останалите седемнадесет думи като за „такова множество думи“, но повечето от тях, споменати тук, са отпаднали и от други славянски езици. Това доказва нещо, което и без друго всеки здравомислещ езиковед знае предварително, че и от славянските езици се случва да отпаднат думи. И такова чудо се среща – от двете названия за прозорец (*okno* и *oblokъ*), едното, това на „кръглия“ прозорец с времето да отпадне от повечето славянски езици, а в същото време в много райони оригиналното славянско наименование *oblokъ* да бъде заменено или от нововъзникнала, или от чужда италианска или турска заемка.

„Чешката дума *dřik*, словашката *driek* са родствени по произхода си славянски думи“, „В литовския тази дума съществува, формата ѝ е *draikas*“, (с. 95), но думата **drêkъ* „*derék* `достоеен, доблестен, смел`“ е отпаднала не само от българския, а и от сръбския, от полския, от руския; следата ѝ е толкова слаба, че славянският произход на унгарската дума беше известно време под въпрос. Думата *dêža* е отпаднала не само от българския, а и от сръбския, даже и от словенския, а съществуващата там подобна дума М. е схванал неправилно! Думата *kopito* е съхранена с първото си значение, но във второто си значение *kaptafa* `калп за обувки` тя е заменена, както в българския, така и в сръбския от турска дума, а такива турски думи се налагат особено много в занаятите. Думата **kopуѣсе*, съответстваща на *kapczá* `калцун, калец`, е изчезнала, както от руския, където навремето е била позната, така и от сръбския. Изчезнала е, защото е изчезнал или поне е станал много рядък и предметът, който тя е обозначавала, или защото е била заменена с турската заемка *çorap* – та нали и в унгарския *kapczá* навремето е означавала друго нещо. М. също е сметнал за основателно допускането, че думата **kopуѣникъ* е съществувала и в българския. Само че той твърди, че *kopitnjak* е производна форма, а думата, от която в унгарския е произлязла формата *kapotnyak* `раст. ботурче`, не може да е българска, а ето, че се оказва, че в българския това растение наричат точно *kopitnjak*! Думата *kelepce* `капан, клопка` може да бъде обяснена от **klêpъca*, която е позната само от извори на черковнославянски език, но не е съхранена в нито един славянски език; словашката *klepec* не е съхранила чиста онази форма, от която трябва да тръгнем при обяснението на унгарската дума. Думата *kralъ* „*király*“ съществува в българския, но е възможно там тя да е била заета вторично. Сигурно е обаче, че българите носят думата *kralъ* от общата славянска родина. Думата *medencze* е означавала първоначално меден съд, в българския и днес се употребява думата *mêdnik* „меден съд“ в мъжки род, която според данните от другите славянски езици и от влашкия език вероятно е зела мястото на по-старата дума *mêdnica* от женски род. На думата *moly* отговаря, употребяваната във всички славянски езици и при всяко положение общославянска дума *molъ*, но се твърди, че унгарската дума не може

да произлиза от българската, защото в българския е позната само образуваната от тази основа с *умалителна наставка* дума *molec*!!! М. извежда думата *palóc* `наименование на обособена етнографска общност в Унгария` от **plavъnъ*, която поради честотата на словообразователния модел би могла да е съществувала и в българския. А това, че в него той не е открил даже и корена *й plavъ* „fakó `блед, безцветен`“, е негова грешка; ако и да е загубено в българския словообразуването **plavъсь - plavec*, да не се учудва на това авторът, който като извежда унгарската дума от словашки, не тръгва от една съществуваща словашка дума, а от името на унгарска фамилия, живееща в Сарваш! Няма съмнение, че унгарската дума *asztal* произлиза от славянската *stoľъ*, а и това изглежда несъмнено, че славянската дума в един по-ранен етап на обществено и културно развитие не е означавала нито маса, нито стол в днешния смисъл на думата, а някакво подобие на масо-стол. Впоследствие, в резултат на контактите с нови културни кръгове в отделни славянски езици значението *маса* отпаднало, като успоредно с промяната на формата си масата получила и чуждото име, а *stoľъ* се е запазило само със значението на *стол*. Това явление забелязваме както у българите, където влашкото *маса* е най-старото название на масата, заето от чужд език, така и при словените, които я наричат *miza* – старото славянско име на масата е съхранено само в говорения в Унгария словенски. Не заделих думата *kakas* `петел`, защото според М. тя може и да е българска, а с думата *kakat* не се занимавам, защото М. не е успял да изясни добре произхода ѝ.

Като вземам предвид казаното, не виждам нищо странно, ако допуснем, че онези няколко споменати думи, които са отпаднали в българския, са общо 13, по-точно 12⁸; предвид на езиковото развитие тук не виждам „такова множество думи“, чието изчезване може да се определи като изключено или невъзможно. Като се върна отново на онези 28 думи, които М. разглежда, виждам, че от тях по никакъв начин не могат да се очертаят ясно

⁸Тъй като *korinjak* съществува в българския.

разграничими един от друг слоеве, чието доказване в крайна сметка щеше да бъде основната задача на тази първа част: „целта на първата част е доказателството на наличие на слоеве“ (с. 81). Колко повече е било представено и преди него, колко повече думи съм признал и аз за небългарски, отколкото са представени тук и доказани със сериозни доказателства! Освен думите *kútya*, *megye*, *ragya* отдавна съм посочил и думите *galya* и *paritya* като такива, които по фонетични причини не могат да бъдат от български произход. Като отделим от труда на М. приемливите случаи, освен споменатите *kútya* `къща`, *megye* `межда`, *ragya* `ръжда`, които съвсем не са нови в такова представяне, както и *olasz*, което също не е ново, ще останат следните няколко случая: *garat* `гръклян` би трябвало да е заето от кайкавския хърватски, *porozsló* `пристав` – от хърватския, *retesz* `резе` – от словенския, *túr* `цирей` – от местния словенски. Въпреки това М. се държи така, сякаш той е открил и доказал тези слоеве: „състоянието на славянските езици през IX в., както и придвижването и осядането на унгарците правят сами по себе си вероятна онази теория, която чрез разгледаните по-горе думи доказах, а именно, че между славянските ни заемки има различни слоеве“ (с. 179). М. представя нещата по такъв начин, че у страничния наблюдател може лесно да се оформи съвсем погрешното убеждение, че аз всичко, ама абсолютно всичко обяснявам от българския. Като доказателство, доколко не сме заслужили това, нека приведа няколко данни от общо трите страници от разработката ми, отпечатана на руски. На тези три страници определям като хървато-сръбски, по-точно, направо за хърватски или сръбски, следните думи: *galya* `гаци`, *paprika* `пиперка`, *csatoma* `канал`, *paszuly* `фасул`, *macska* `котка`, *nadrágulya* `беладона`, *kamat* `лихва`, *haramija* `харамия`, *jegenye* `топола` (Něsk. zaměč. 46–48 = Izvěstija VII: 4 : 291–293). Че в славянските ни заемки има слоеве, се знае много отдавна, нека М. не ни доказва това, защото е доста закъснял. Вместо това от него очаквахме, че ще обособи ясно различими един от друг слоеве по общите им вътрешни черти, но тогава не трябваше думите да бъдат разгледани в азбучен ред и така да бъдат подредени на случаен принцип. Поради това, както и по ред други причини смятам първата част от том I на този голям

труд за напълно погрешна. Заявявам това с чиста съвест, защото и аз не отричам заслугите на втората част на I том. И там могат да бъдат открити немалко грешки, но признавам, че той ни е отвел много близо до окончателното решение на два големи проблема: за произхода на унгарския правопис и въпроса за унгарската християнска терминология, които са в тясна връзка с този значителен обрат в историята на нашия народ, каквото е било приемането на християнството.

*Превод от унгарски:
Индра Маркова*

ЕТНОГРАФИЯ

Геза Цирбус 1853–1920

Географ, монах от ордена на пиаристите, професор. Секретар на Южноунгарското природонаучно дружество, председател на българската секция в Унгарското етнографско дружество (1890 г.).

В началото на 80-те години на XIX в. Геза Цирбус подготвя докторат за банатските българи. Той проучва историята на тяхното заселване, демографското им състояние и народната им култура. Г. Цирбус е автор на първата монография за банатските българи, която е публикувана през 1882 г. в Темешвар (днес Тимишоара) под заглавие "*A délmagyarországi bolgárok etnologiai magánrajza*" („Етноложко описание на южноунгарските българи“¹). Две години по-късно този труд излиза на немски език в Австрия (*Das Südungarischen Bulgaren*. Wien-Taschen, 1884, p. 171). В „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ са публикувани откъси от него именно в превод от немски език².

¹Това са българите от областта Банат, които в унгарската специализирана литература от втората половина на XIX в. и първата четвърт на XX в. са известни като „южноунгарски българи“.

²Г. Цирбус. Южноунгарските българи. Етнографическа скица. – Пер. сп. на БКД, 1884, кн. XII, с. 65–73, 1885, кн. XIII, с. 31–50, кн. XIV, с. 221–225.

Тук Г. Цирбус застъпва тезата, че крашованите³, които живеят в източната част на географската област Банат, са българи. Впоследствие той допълва сведенията си за южноунгарските българи и публикува няколко статии в унгарските научни списания „Földrajzi közlemények“ („Географски известия“) и „Néprajzi értesítő“ („Етнографски бюлетин“)⁴. В процеса на своята творческа работа Г. Цирбус променя схващането си относно крашованите, които в резултат от продължителното хърватско културно влияние са се превърнали в отделна славянска народностна група. Неговият нов възглед намира отражение в книгата му, издадена през 1913 г., когато във връзка с Балканската война нараства интересът към България. Този път трудът му е в две части. Първата е озаглавена „A Temes- és Torontál megyei bolgárok“ („Българите в областите Темеш и Торонтал“), а втората – „A krassószörényi krassóvánok“ („Крашованите от областта Крашова-Северин“).

Нашият известен изследвач на банатските българи езиковедът проф. Любомир Милетич е познавал добре трудовете на Г. Цирбус и се е противопоставил на тезата му за българския произход на крашованите⁵.

Основни трудове: *Magyarország a XX. század elején* [Унгария в началото на XX в.], (Temesvár), 1902; *A délmagyarországi németek* [Южноунгарските немци], (Вр., 1913); *Antropogeográfia* (I–III, Вр., 1915–1919).

³Крашованите са католици, пишат с латиница и са били подложени на хърватско културно влияние, оказвано главно чрез църквата. Техният произход и до днес е обект на научни спорове, виж Т. Halasi-Kun. Ottoman Data and the History of the Krasovans. - In: Archivum Eurasiae Medii Aevi, III, Wiesbaden, 1983, p. 153–182.

⁴Виж: Приложение – библиогр.

⁵Л. Милетич. На гости у банатските българи. I. Във Винга. II. В Бешенов. - Сп. Български преглед, 1896, кн. 1, с. 40–57; кн. 2, с. 63–88; Über die Sprache und Herkunft der sog. Krasovaner in Süd-Ungarn, Archiv für Slavische Philologie, 25 (1903), p. 161–181

Южноунгарските българи. Брой и начин на заселване¹

Геза Цирбус

Географски и етнографски в трите южноунгарски области² намираме *полски* (полчене, полци) и *планински* (планинци) българи³. Истинските българи живеят в областите Торонтал и Темеш, крашованите – в областта Крашова-Северин в горното течение на р. Караш.

Тяхното сегашно разпространение не може да бъде разбрано без заселването им. Потомците на богомилите и павликяните, католицизирани от крал Лудовик (Лайош) Велики, които са били покръстени от францисканци, днес живеят в района на Никопол, Свищов, Пловдив и през XV и XVI в. са били подложени на постоянни гонения. Затова значителна част от тях потърсили убежище около сръбското разклонение на Балкана Чипровец (францискански манастир). Този планински хребет гледа направо към южния завой на Дунав, т.е. към Оршова – така е съвсем естествено, че те са минали в подножието на планината по Долния Дунав до Теке⁴ и оттук през Оршова са пристигнали в долината на Черна, където някога са намерили подслон. После завили в долината на Темеш-Бега (Слатина, Чак⁵, Герлище⁶, Модош⁷,

¹Géza Czirusz. A Temes- és Torontál megyei bolgárok. Вр., 1913, p. 9–16, 18–24.

²През втората половина на XIX в. с названието „Южна Унгария“ се обозначава географската област Банат, която включва административните области Темеш, Торонтал и Крашова-Северин. В края на Първата световна война Банат е поделена между Румъния и Югославия и само една малка част остава в границите на днешна Унгария. В превода са запазени унгарските географски названия. [Бел. съст.]

³Niederle. La Race slave. 1911, p. 226.

⁴Теака (Рум.). [Бел. съст.]

⁵Чакова (Рум.). [Бел. съст.]

⁶Гърлище (Рум.). [Бел. съст.]

⁷Яша Томич (Сърбия). [Бел. съст.]

Рекаш)⁸. Оттук от една страна стигнали до Марош Дева, а от друга страна те се заселили по страничното корито на Марош – Аранка в Стари-Бешеньов, Перямош⁹, Ловрин, и отчасти по онези хълмисти области на равнината, които принадлежат към долинната система на Бсга и Темеш, т. е. във Винга, Дента, Омор¹⁰, Бреце. Най-много просперирали: 1. в *Стари-Бешеньов*, където те получили като подарък голяма пуста и се замогнали от говедовъдство за износ и от овцевъдство, 2. във *Винга*, където наред със земеделие те се занимавали и с лозарство и дотолкова се замогнали, че Винга станал град с уреден местен съвет. Така било до средата на миналия [XIX] век, днес вече е голяма община. Останалите български колонии се оформили от тези два български центъра: отчасти чрез заселването на земевладелци (Лукачфалва¹¹, Ержебетлак¹²), отчасти чрез заселване от страна на държавата (Секейкеве, Барачхаза¹³) и отчасти чрез произволно заселване (Канак, Офсеница, Овча=Карачонфалва¹⁴, Избище, Улма, Съльошудварнок¹⁵-Итварнок). Там, където не се оправяли чангованите, сърбите и немците, издържал южнославянския Ксерк – българинът¹⁶, който дори от солената земя успява като с магия да произведе класове и салати. Непретенциозността му, трудолюбието му, търпението му и професионалните му познания са толкова големи, че никоя от родните ни националности не може да се състезава с него. Затова няма никакъв смисъл българските

⁸В превода са запазени старите унгарски географски названия, отнасящи се за Банат. След Първата световна война областта Банат е разпределена между Румъния, Югославия и Унгария (в по-голямата си част е дадена на Румъния). [Бел. съст.]

⁹Перям (Рум.). [Бел. съст.]

¹⁰Ровиница Маре (Рум.). [Бел. съст.]

¹¹Лукино село (Сърбия). [Бел. съст.]

¹²Ялшовец (Сърбия).

¹³Баратеаз (Рум.). [Бел. съст.]

¹⁴Кръчиунел (Рум.). [Бел. съст.]

¹⁵Банатски Душановац (Сърбия). [Бел. съст.]

¹⁶Сред северните славяни най-подвижни са рутените, които са географски най-надалече разпръснатият славянски народ. Виж картата на Нидерле в *La Race slave* (1911) и сл.

градинари около градовете (Дьор, Арад, Будапеща, Темешвар, Ракошсентмихай, Бечкерек¹⁷, Фехервар, Шатораяуйхей) да се заместват с други¹⁸. Това, което най-много може да се направи, е да се усвои техният метод на градинарство, но не и търпението им и непретенциозността им. Но именно там от един холд земя¹⁹ българският градинар може да получи чиста печалба от 1200–2800 крони²⁰, като произвежда зеленчуци, краставици, салати, дини, чушки, домати, лук, зелен боб, каралаби.

Следователно в географско отношение днес трябва да разграничаваме следните типове равнинни български селища: а/ край *потоци и реки*, б/ край *езера и блатата*, в/ зад *хълмовете*. Всичките са затворени селища. Таните²¹ не са разпространени.

а/ Селища край реки:

1. Край *Аранка – Стари-Бешеньов*, между Аранка (на турски означава „виещ се“) и безименното течение, идващо откъм Верердьо. Това е селище покрай поток с три главни и шест напречни редици от къщи, подредени в посока от югоизток към северозапад в редици по 6+3, с обширен площад с църква. Само редиците от къщи по протежение на десния бряг на Аранка нямат регулирана посока. Хубавичко, чисто, многолюдно селище с почти 6000 жители, сред които унгарци 335, немци 109, власи 92, 1 словак и 5361 българи. През 1847 г. разполагащата все още с привилегии община е имала 7526 жители, сред тях 202 източноправославни. Следователно населението е намаляло, както и във Винга, причината за което би могло да е само бавното изселване. Сред жителите му има 83 занаятчии, 12 магазинери, 15 кръчмари, 33 интелегенти. Понастоящем има 1150 къщи, 1350 номера и гранична територия, възлизаща на 14700 холда. Него-

¹⁷Зренянин (Сърбия). [Бел. съст.]

¹⁸*Stancz Ernő. Budapest településtörténete. 1913, p. 39.*

¹⁹1 унгарски холд = 1200 квадратни разтега. [Бел. съст.]

²⁰Крона (на унг. „корона“) – парична единица, използвана в Унгария от 1892 до 1926 г. [Бел. съст.]

²¹*Tanya* – тип селище, характерно за унгарската равнина (Алфьолд), което се състои от къщи и стопански сгради и се намира в близост до град, тъй като няма изградена микроструктура. [Бел. съст.]

вата пуста е взета от съкровищницата. Оттогава насам отслабва чрез изселвания и в скоро време ще го постигне съдбата на Фелвидек, – област, която също е в стагнация поради масовите изселвания.

Намирацията се наблизо *Болгартеп*²² е селскостопанско селище, квадрат като шахматна дъска, с 3+3 редици от къщи, със гранична територия от 1980 холда в средата на червена межда. Във Валкан на Аранка българите са измрели или пък са напуснали. Измрели са и във възникналото край течението на Олуз Накофалва²³. Всъщност Олуз е превръщаща се в блато рекичка, която дала възможност за заселването и на Надкикинда²⁴. По принцип междуречието на Аранка и Тиса не трябва да се счита само за област на старите корита²⁵, макар че според Дейвис повърхността на Над-Алфьолд се е образувала от наслагващите се под формата на ветрило речни наноси²⁶, защото избликващата подпочвена вода също предизвиква временни рекички.

2. Край *Берзава* – *Детта* смесено крайречно селище с разпределение 4+5, с твърде правилен площад с църква. Берзава пресича селището, но в него българите са в незначително малцинство. В торонталския *Канак* край Берзавския канал броят на българите се е увеличил с 1/5, но в *Омор* през 80-те години [на XIX в.] от възлизащото все още на няколко стотин души българско население останали трима българи²⁷.

3. В *Модош* на р. Темеш българите едва достигат 500 души в добре организираната голяма немска и сръбска община с общо 4750 жители. В *Чак* обаче 23-мата българи са нарастнали на 82-ма.

б/ *Междуезерно* селище е *Лукачфалва*, намиращо се между Фехерто, Чакабара и Ракиташ, срещу Ечка, с една главна улица

²²Колония булгара (Рум.). [Бел. съст.]

²³Наково (Сърбия). [Бел. съст.]

²⁴Кикинда (Сърбия). [Бел. съст.]

²⁵Földrajzi Közlemények. Edition internationale. 1910, карта 275.

²⁶Davis-Braun. Grundzüge d. Physiogeographie. 1911, p. 227.

²⁷Fényes Elek. Magyarország leírása. 1847, p. 31, 340, 349.

и с три странични улици. *Ержебетлак*, който се намира в западния край на много богатото с риба езеро Фехерто, също има една главна и две странични улици. В последното селище българите представляват 1/6 от населението. В Лукачфалва има само 34 българи, които стоически са издържали в този изложен на наводнения район. Останалите са се пръснали около градовете като градинари. *Секейкеве* (Гюргево)²⁸ е построено в края на дъното на изсъхнало езеро. Крайпътното селище на Шаргабара, близо до Понявица. Принадлежи към кевеската (кубинската) област и 400 българи са се свили в голямата унгарска община, където през XVIII в. българите са били мнозинство.

в/ *Тилно-равнинни* селскостопански селища около Берзава са *Барачхаза*, *Олеу*; там българите също са малко. Близо до Темеш е известното някога с овцевъдството си *Офсеница* (от „овца“). Днес от селскостопанското селище с разпределение 2+2, наречено *Карачонфалва*, са изчезнали 30-те български жители. В северния край на делиблатската хълмиста равнина са крайпътните селища *Избище* и *Селеус*, където вече няма българи, само крашовани живеят в Избище и *Хомоксил* (Улма). Първото е с църковен площад, т.е. пазарно селище, а второто е възникнало на кръстопът и се намира твърде близо до Избище, заради което може да се приеме като колония-близнак на общината със сръбско мнозинство. Торонталското крайпътното селище *Иванова*, днес *Шандоредхаза* се намира близо до остров Хомолица в р. Дунав, в носа на двата дунавски залива, където след 1314 унгарски жители българите идват веднага на второ място с 763 души. В района на Обега е образувалото се от *Итварнок*, *Сьольош* и *Рогендорф* селскостопанско селище *Сьольошудварнок* с около 100 българи. Също селскостопанско селище на хълм е темешкото *Бреце* в близост до Берзава, което е с преобладаващо българско население (890 души), с две главни и две странични улици в посока от

²⁸Дн. Скореновац (Сърбия). Основано през 1869 г. на мястото на Гюргево край Дунава. Тъй като реката често га заливала, то било преместено на по-високо място от унгарските власти през 1887 г. [Бел. съст.]

югозапад към североизток. Много регулирано, хубавичко и чисто българско селище.

г/ Най-накрая **Винга**, построена в хълмиста област на мястото, където се събират потоците Монощор, Винилор и Арделенилор, с преобладаващо българско население, една от най-уредените големи общини в северната част на областта Темеш. Имената на потоците показват, че първите колонии са били покрай гора и лозя, едва по-късно селището се е разпростряло върху останалите хълмове. Днес от неговите 4710 жители 584 са унгарци (?), 529 немци (?), 590 румънци и 18 сърби. Останалите 2701 са българи. Отбелязвам, че жителите на Винга едва ли знаят нещо за тези най-нови статистически данни. На въпроса ми дали немците оказват някакво влияние върху българите и обратно, получих следния отговор: „тук няма немци, власи, има само българи.“ През 1847 г. Винга е имал 4319 жители, така за 66 години той се е увеличил едва с 400 жители. Сред тогавашните жители е имало 370 източноправославни, очевидно румънци, днес тези две вероизповедания надвишават 600 души. Имало е също 107 занаятчии, през 1882 г. – 85, днес 60; 12 магазинери (1882 г. – 24), днес – 6; 893 земеделци, днес 800 общо с 375-те лозари. През 1847 г. Винга е бил свободен кралски град с 200 най-големи данъкоплатци, които имали правото да си избират свой представител в парламента, с красива градска община, където 24 съветници решавали делата на състоящия се от 665 къщи (днес 1369) град. Той има училище с четирима учители, четири сгради за съкровищницата, казино с голяма танцувална зала, кафене, католическа и източноправославна църква, повече от сто хонорации²⁹ (днес 100) – следователно Винга е западнал. Живителните му сили са изсмукани от намиращия се на два мерфьолда³⁰ от него Арад, на четири мерфьолда Темешвар, Надсентмиклош и пр. През 1882 г. все още е имал 50 мелничари. А днес? Земята му е: вътрешна територия 16 183 хол-

²⁹Така са наричали интеллигентите от незнатен произход преди буржоазно-демократичната революция от 1848 г. [Бел. съст.]

³⁰Мярка за дължина. 1 унгарски мерфьолд = 8354 м. [Бел. съст.]

да, от външната му територия 9 432 холда е орна, 2 980 холда са ливади, 1 821 холда са пасища, 388 холда са гора, 375 холда са лозя; общо 14 996 холда, днес 16 523 холда.

От казаното следва, че българите от равнината са мнозинство само в три общини: Стари-Бешеньов, Винга и Бреще; те са 1/3 от населението в Шандоредхаза и Канак и по-голямата половина в Болгартелеп, в останалите общини живеят малък брой българи. Все още големи групи българи населяват Модош, Секейкеве, Дента, 370 души в Ержебетлак. В областта Темеш има две общини с преобладаващо българско население – Винга и Бреще; в областта Торонтал има едно изцяло българско селище – Стари-Бешеньов и едно наполовина българско – Болгартелеп.

Тези четири български общини заедно с диаспорите си играят забележителна роля в културната география на Южна Унгария. Земеделieto на българите е точно толкова от полза на околните, колкото икономическото участие на немците в земеделието на Делвидек. Нямаме статистически данни за дяла на националностите в производството, но въз основа на сведенията по области от 1912 г. можем да предположим каква е производителната сила на това население на страната. И така, ако вземем за основа на сравнението производството на пшеница и царевича за 1912 г., ще установим, че от него Темеш и Торонтал са произвели 13,5 млн. центнера³¹. Населението на двете области е около 1 млн., а област Пеща със същото население е произвела едва 3 млн. центнера, заедно с ориза (2,1 млн.) – 5 млн. А областта Пеща е само с 5 000 кв. км по-малка от общата територия от 17 000 кв. км на областите Темеш и Торонтал. Следователно като се вземе предвид територията ѝ тя би трябвало да е произвела 8 млн. центнера зърно, а тя е произвела четири пъти по-малко пшеница и царевича. Тази цифра става интересна, когато сравним производството на пшеница и царевича в двете области с производството от 3,5 млн. центнера пшеница и 6 млн. царевича (общо 9,5 млн.) в три пъти по-голямата Трансилвания, макар че Трансилвания е първостепенен консуматор на царевича. Не става дума

³¹1 центнер = 100 кг. [Бел. съст.]

за това, че Южна Унгария е най-големият производител на пшеница и царевица в страната, защото там живеят немци и българи. Но е очебийно, че производството в населяваните от немците райони е доста по-голямо отколкото в районите с другоезично население. Що се отнася до българите, те всъщност са много по-малко на брой, за да могат да окажат голямо влияние на производството, даже с тяхната изостаналост се постига точно обратният ефект. Само искаме да подчертаем непълнотите на статистиката, която досега не е вземала под внимание икономическия дял на тези националности и вероизповедания. Няма защо да се боим от сравненията. Политическата и културната позиция на унгарците като демографска сила с национално значение и с оглед на географското им положение е осигурена. Все пак е интересно обаче да се знаят данните от една такава статистика по националности. Нека да видим ясно кой народ носи тежестите на държавата, в каква степен допринасят за това останалите, къде трябва да се оправят нещата, къде и какво трябва да се добави. Защото, когато Будапеща само с подходящия си данък плаща повече (31 млн. крони) отколкото всичките данъци на една цяла област от страната и когато от прекия данък от 182 млн. крони за 1907 г. на Трансилвания се падат 20 млн., на Южна Унгария 27 млн. – все пак навежда на размисли производството и работната сила на коя част от страната са по-ценни за издръжката на унгарското кралство и за напредъка на унгарската културна идея³².

[...]

Невъзможността на българите да останат на едно и също място до голяма степен намалява тяхното културно влияние. Тази

³²Jászi [Oszkár]. Nemzeti államok alakulása. 1902, p. 427. Тази роля на швабите и българите от Банат в Славония играят много по-трудолюбивите, пестеливи и икономически замогнали се четвърт милион унгарци, които са изтласкали славяните в планините и получават от земята им повече приходи, отколкото нейния собственик сърбин. Затова държавен интерес от първостепенна значимост в политиката е да се подпомогнат унгарците в Славония, за да се върне тази област поне в стопанско отношение към Унгария, ако политически е вече изгубена.

шепа народ непрекъснато е в движение. Техните изисквания и трудолюбие ги карат непрекъснато да бродят, да търсят преуспяване ту тук-ту там, затова демографското им нарастване е едва забележимо, но затова пък може да се установи изчезването им от определни места. От 1741 г. насам българи са живели в 40 селища, а са оставали постоянно само в 4, където са представлявали половината или пък мнозинството от жителите. През 1779 г. Гризелини определя броя им на 8 683. През 1910 г. българите са около 14,5 хиляди – за 134 години, т.е. за четири генерации техният общ брой даже не се е удвоил. Те не само изчезват сред по-големите по брой националности в Южна Унгария, но даже са и напуснали страната, защото като един истински Ксеркс сред славяните българинът може да бъде открит навсякъде от бреговете на Адриатическо море до бреговете на Черно море³³. Досега емигрантите не са били наблюдавани. Сега годишно у нас се заселват около 600 имигранти (680 през 1912 г.) и се разпръскват навсякъде. През 1882 г. в *Дента* е имало 420 българи, а днес има 370, в *Бреце* те са били 1200, днес са 890, в *Сьольошудварнок* – 552, днес – 93, в *Итварнок* – 200, а днес няма нито един, в *Лукачфалва* – 360, днес – 34, в *Режьохаза* (Рудолфснад)³⁴ – 200, днес – само един. Изчезнали от 36 места. По-важните от тях са: Дугосело, Ечка, Арад, Караншебеш, Темешвар, Македония, Чебза, Бирда, Опатица, Мокрин, Жомбоя³⁵, Липа, Готлоб, Регед, Хайдушица³⁶, Тамашфалва, Надсентмиклош, Шкеуш, Надкикинда, Чанад, Бока, Брестовац, Рекаш (сега на тяхно място са се заселили шокаци³⁷), Богарош³⁸, Слатина, Швиница, Бутин, Плавишевица, Панчова³⁹, Вермеш и Изгар. В Трансилвания българите са изчезнали от Алвинц и Дева. В *Брашов* е останало само нареченото на тяхно име предградие,

³³Niederle. La race slave. p. 189 (карта).

³⁴Дн. Кничанин (Сърбия). [Бел. съст.]

³⁵Жимболия (Рум.). [Бел. съст.]

³⁶Ищванвюлд – унг., дн. Хайдушица (Сърбия). [Бел. съст.]

³⁷Южнославянска етническа група, населяваща областите Бачка и Бараня (Унгария). [Бел. съст.]

³⁸Булгаруш (Рум.). [Бел. съст.]

³⁹Панчево (Сърбия). [Бел. съст.]

но вече без българи. В надсебенско според Нидерле и Милетич те са изчезнали от селата Надчергед⁴⁰, Баумгартен, Розчур и Балапфалва⁴¹. Редиците на българите оредяват отчасти поради изселване и отчасти поради асимилиране в по-голяма и по-заможна среда (не вследствие на смесени бракове, а вследствие на подражание)⁴². До 80-те години [на XIX в.] може да се говори за нарастване на техния брой, оттогава-насам заедно с немците те намаляват. Защото докато от 1779 г. броят на сърбите се е увеличил от 78 000 на 263 000, на немците от 40 000 на 345 000, на румънците от 181 000 на 580 000, то броят на българите през 1779 г. поради множеството преселвания, емиграции и напускания се е увеличил едва с 6 000. Само през периода от 1743 до 1779 г. той е нарастнал от 4 500 на 8 683. През 1793 г. Стари-Бешеньов е имал 2 200 жители, през 1882 г. – 6 386, през 1900 г. – 5421 и през 1910 г. – 5361. Заслужава си обаче да се отбележи, че тук българите са изтласкали другите националности, защото през 1882 г. те са били 5 000. Цялото население на Винга през 1882 г. е било 4 800 души, от тях 2 300 българи, през 1900 г. 4762 души, от тях 2 816 българи, през 1910 г. от 4 710 жители 2 700 са българи, т.е. повече от половината. Причината е *българското градинарство*⁴³, което обхванало – инстинктивно или пък поради превърналата се в система индивидуална инициатива – предимно покрайнините на градовете. Във Винга също не е нормален естественият прираст на българите. Населението на останалите български селища – Шандоредхаза, Бреще, Секейкеве, Канак, Болгартелеп, Дента, Ержебетлак също намалява.

⁴⁰Черид (Рум.). [Бел. съст.]

⁴¹Блаж (Рум.). [Бел. съст.] *Милетич*, за крашованите и католическите българи. – В: Archiv für slavische Philologie. 1903, p. 176.

⁴²Baghot. Lois de développement des nations. Paris. 1873, p. 195; Waitz. Anthropologie der Naturvölker. 1854, p. 76.

⁴³Линденберг нарича българина най-добрия „зеделец“ и най-умелия градинар на земното кълбо, който обича земята така, както я обичат унгарецът и швабът, защото у дома му 3,5 млн. хектара обработваема земя е парцелирана на 7 млн. имения. Следователно даже през ум не му минава социалистическата идея, а със своето трудолюбие търси оборотен капитал в странство. Годишно 10 000 българи отиват като градинари в Австрия, Румъния, Сърбия, Русия и Унгария в районите, където не живеят българи. – В: Lindenbergh. Das neue Bulgarien. 1912, p. 17, 94.

Различието в прираста между двете най-ценни в стопанско отношение и най-работливи нации в Южна Унгария – българите и швабите е в това, че до 80-те години [на XIX в.] швабите се разселвали и се концентрирали, и оттогава продължават да се концентрират и стагнират. През същото това време българите се разселвали, но се разпръсвали и до днес все повече намаляват. В края на XVIII в. броят на немците възлизал на 72 000, а на българите без крашованите на 8 300. През 1822 г. Чаплович споменава три български селища – Стари-Бешеньов, Винга и Ечка. През 1839 г. Фенеш познава четири български селища – Винга, Стари-Бешеньов, Итварнок и Лукачфалва. В Темешка област са живяли 3 000 българи, а в Торонталска 9 000. Фенеш нарича възлизащите на 8 800 души крашовани хървати. През 1855 г. Цьорниг споменава 17 български селища в Банат с 22 800 жители; между тях са Арадац⁴⁴, Чебза, Бока и Бутин, където днес няма нито един българин. Въз основа на преброяването от 1857 г. Фикер е намесил 16 селища с 26 000 жители, тогава в Трансилвания все още са живяли 800 българи. През 1876 г. Пал Хунфалви определя броят им на 23 000, а Шикер на 40 000. Реклу счита, че броят на българите е 20 000, а аз го прецених на 25 000 през 1882 г., като тогава те са живяли в 36 селища, от които 26 са в равнината и 10 в планината. В областта Темеш са живяли 7 106, в областта Торонтал 10 722 и в областта Крашова 7 972. През 1900 г. съм преброил 10 944 българи в 15 селища и 8 069 крашовани в 11 селища. Броят на заселилите се през XVIII в. българи, като се изключат крашованите, възлиза на 5 000, а на немците – 42 000. За един и същи период българите са увеличили броя си пет пъти, защото през 1882 г. той достигнал 25 000 души, докато този на немците се увеличил десет пъти (през 1882 г. 400 000). Броят на селищата им нарастнал от 17 на 200 за периода 1761–1882 г., а броят на селищата на българите нарастнал от 3 на 36 за периода 1742–1882 г., но още през 1900 г. намалял на 16. Заедно с тези на крашованите селищата, където все още се срещали българи или крашовани,

⁴⁴Алшо Аради – унг. [Бел. съст.]

Брой на южноунгарските българи през 1900–1910 г.

Област и град	1900 г.	1910 г.	+ / -	Област и голяма община		1910 г.	+ / -	Област и малка община		1910 г.	+ / -
				1900 г.	1910 г.			1900 г.	1910 г.		
Област Темеш:											
Вершец ⁴⁵	162	269	+107	2816	2701	-115	832	890	+58		
Кевеара ⁴⁶	47	41	-6	330	380	+50	300	370	+70		
Област Крашова Северин:				23	82	+59	427	400	-27		
Общо:	209	310	+101	3169	3163	-6	1596	1660	+64		
Област Торонтал:											
Надбечкерек	510	243	-267	5421	5361	-60	278	312	+34		
Надклинда	120	73	-47	346	458	+112	28	34	+6		
Панчова	60	-	-60				68	92	+24		
							468	526	+58		
							194	1	-193		
							661	763	+102		
							405	417	+12		
							30	30	-		
							194	93	-101		
Общо:	690	316	-374	5767	5819	+52	2326	2268	-58		
Цяла Южна Унгария в градовете	899	626	-273	8936	8982	+46	3922	3928	+6		

Общият им брой е 13 536 души в 22 селища; 14 000 заедно с намиращите се в покрайнините на 161 града българи-градшари (8000).

⁴⁵Вршац (Сърбия). [Бел. съст.]

⁴⁶Ковин (Сърбия). [Бел. съст.]

били 27. През 1903 г. имало 15 селища, обитавани от българи и 11 селища, обитавани от крашовани. Броят на селищата, на българите и на крашованите днес може да видите на таблицата.

Може да се направи паралел между статистически скромният брой на българите и този на унгарците от Делвидек, с уточнението, че последният непрекъснато нараства, не само в резултат на вътрешната миграция (Drang nach Süden)⁴⁷, породена от прираста и липсата на достатъчно земя сред унгарците от областите Чанад, Чонград и Бекеш, но и в резултат от планирано заселване – отчасти на ратаи и слуги в чифлиците, отчасти по административен път. Заселват предимно унгарци-реформати, за да поемат те борбата с гъсто населените сърби, немци и власи. Сегедската и Темешварската еклезия очевидно увеличават филиалите си. Линията на унгарската експанзия върви по р. Тиса, главно в областта Бачка (Тьорьокканижа⁴⁸, двете Бече, Зента⁴⁹), околия Банлак в областта Торонтал и околия Фачет, Балинц и Рекаш в областта Темеш. Битката е тежка, защото сърбите, славяните, които са в по-изгодна икономическо положение, не отстъпват, а власите не могат да бъдат надхитрени с никакво заселване. И така, броят на унгарците в провинцията определено нараства. Защото макар и със своите 15 % унгарците да са на последно място в трите области на Делвидек (румънците са 37%, немците са 24 %, а сърбите са 18 %), то все пак за 30 години прирастът им се е увеличил значително. През 1880 г. е имало 116 273 унгарци (9 %), през 1900 г. 194 342 (12 %) и през 1910 г. 242 152 (15 %) – ако преброяването на населението е точно, докато прирастът на швабите и българите през 1880 г. е бил нарушен и през последните десет години по-скоро е намалял. Намаляването на швабите през 1910 г. е 23 000 души. А българите са намалели поради разпространяването на българското градинарство из цялата страна и поради Балканската война. Отчуждението между българи и сърби е толкова голямо, че те емигрират, когато околната среда стане

⁴⁷Натиск на юг – от нем. [Бел. съст.]

⁴⁸Нови Кнежевац (Сърбия). [Бел. съст.]

⁴⁹Сента (Сърбия). [Бел. съст.]

чужда за тях, а пък там, където живеят в по-голям брой, изобщо не се сливат с нея. Немците също не обичат да се смесват, а румънците са надминали всички със своята расова съпротива²⁰.

[Любомир] *Милетич* разделя балканските българи на три диалекта, а именно – западни, които живеят на запад от въздушната линия Видин-Никопол-Солун, и източни. Средата на Балкана разделя последните на две подгрупи: а/ отвъд Балкана – полянци (полендаци) и б/ жители на Родопите (рушци). Това въщност е класифициране по географски признак, с което филологията няма почти нищо общо. От тази гледна точка българите в Унгария принадлежат към западния диалект. На езиковедска основа обаче [Беньо] *Цонев* прави съвсем различна класификация²¹. Все пак българската диалектология не е казала последната си дума. Аз смятам, че южноунгарските българи от гледна точка на религията си (богомилска) и на името си (павликени, полчени) са били отделен северен диалект²².

Превод от унгарски:
Пенка Пейковска

²⁰*Benisch Arthur dr.* A délvideki magyarság. Pesti Hírlap. 1913, márc. 23.

²¹Б. Цонев: Трансилванските българи и техните молитви. – Български преглед II, 1894, № 1, с. 43–50. [Бел. съст.]

²²*Csaplovics.* Ethnographiai értekezés Magyarországról. Tud. Gyűjtemény VI, 1822. Vol. IV, p. 15, 19, 20; *Fényes.* Magyarországnak mostani állapota. 1839, IV, p. 237, 381, 427, 439; *Czörnig.* Ethnographie d. öst. Monarchie. 1855, I, p. 73, 79, III, p. 146, 246-256; *Ficker.* Die Völkerstämme der öst.-ung. Monarchie. 1869, p. 76, 90; *Hunfalvy Pál.* Ethnographia. – *Schicker.* Statistik von Ungarn. 1871, p. 157; *Reclus.* Nouvelle Geographie. 1878, III, p. 350.

Ищван Ечеди
1885–1936

Етнограф. Професор в Дебреценския университет. От 1929 г. е директор на музея „Дери“ в Дебрецен, където създава богатата етнографска сбирка.

Ищван Ечеди посещава България през 1926 и 1927 г.¹ с цел да се запознае с българската традиционна култура, като вярва, че между нея, турската и унгарската съществува историческо родство. Първото си пътуване в България Ищван Ечеди осъществява през август 1926 г. Своите цели и резултати той обобщава по следния начин: „...Извърших етнографски наблюдения на територията на България и Турция. Вниманието си насочих главно към проучване на турците. В България обиколих районите на София, Русчук², Варна, Шумен, Филипопол³; а в Турция – по-характерните села в европейската и малоазийската част, като за център избрах Константинопол. Изследвах останките от сродни-

¹I. Balogh. Ecsedi István élete és munkássága. Debrecen. 1985. p. 57–60.

²Русс.

³Пловдив.

те тюркски народи от важните за унгарците поминъци – пастирство и земеделие.⁴ Неговото второ пътешествие датира от периода 5 юли – 24 септември 1927 г. Маршрутът му е България, Гърция, Египет, Палестина и Сирия.

Ищван Ечеди прави широко достойни своите наблюдения от България чрез статията си „*A bolgárok ősi földművelése*“ („Древното земеделие на българите“), публикувана в научното списание на будапещенския Етнографски музей „*Néprajzi Értesítő*“ („Етнографски известия“) и чрез пътеписната си книга „*A bolgárok földjén. Útirajzok*“ („Из земята на българите. Пътни скици“), отпечатана в Дебрецен през 1929 г. В Унгария пътеписът е посрещнат с голям интерес, особено в научните среди. Неговата информация е изключително с етнографска насоченост и е представена въз основа на вещо наблюдение, като авторът прави паралели между българската, унгарската и турската народна култура. Описанията са придружени от много документални илюстрации, фотографии и рисунки по снимки, което повишава научната стойност на пътеписа.

Основни трудове: *A Hortobágy puszta élete* [Животът в Хортобадската пуста] (Debrecen, 1914), *Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és Tiszántúlon* [Традиционно ловене на диви животни и ловуване в пределите на Дебрецен и в Тисанту] (Debrecen, 1933), *Népies halászat a Közép Tiszán és a tiszántúli kisvízekben* [Традиционен риболов по Средна Тиса и в плитките води на Тисантул] (Debrecen, 1934), *A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása* [Храненето на дебrecенските и тисантулските унгарци] (Debrecen, 1935).

⁴Déri Múzeum. Iratok. 147/1926. vmsz.

Древното земеделие на българите¹

Ищван Ечеди

През лятото на 1926 и 1927 г. пребивавах в България за по-дълго време. Изучавах древните поминъци на малкия сроден нам народ. По-специално внимание обърнах на пастирството и на старото земеделие. С тази цел изучавах еднакво и българското, и турското земеделие. Голяма помощ в случая ми оказа университетският частен преподавател д-р Геза Фехер, който от години живее в София.

България принадлежи към малките държави на Балканския полуостров. Територията ѝ е 103 146 кв. км, броят на жителите ѝ – според преброяването от 1926 г. – е 5 483 125 души.

25 % от земята е неплодородна. През 1926 г. със селскостопански култури са били засети 3 831 989 хектара, т.е. 61,15 % от обработваемата ѝ площ. Зърнопроизводството е заемало 2 343 082 хектара, а именно:

	хектари	%	тонове	левове
пшеница	1 030 457	26,19	11 256 383	7 225 010 438
ръж	183 793	4,80	1 817 163	921 115 604
смеска от пшеница и ръж	98 523	2,57	1 055 261	621 316 157
ечемик	222 049	5,79	2 626 290	1 124 157 783
овес	144 262	3,77	1 116 316	4 266 687 134
царевица	640 051	16,70	6 559 806	2 718 210 755
ориз	6 424	0,17	76 744	168 888 272

От 2 343 082 хектара са произведени общо 2 467 362 т, на стойност 13 270 058 315 лв.²

¹István Ecsedi. A bolgárok ősi földművelése. – Néprajzi Értesítő, 1928, p. 78–85.

²Annuaire statistique de royaume du Bulgarie, 1926.

Районите, които произвеждат най-много пшеница, са Бургас, Варна, Враца, Пловдив, Плевен, Стара Загора, Търново и Шумен. Ръж се произвежда в Бургаско, Кюстендилско, Пловдивско, Русчушко, Софийско, Хасковско. Царевцата краси областите на Враца, Плевен, Видин, Търново, Шумен, София, а оризът – Пловдив, Петрич, Търново, Хасково.

Климатът ѝ е силно континентален³. Зърно се произвежда главно в плодородните басейни на Марица и Дунав и по Черноморското крайбрежие.

Тютюнът се отглежда около Пловдив, Бургас, Кюстендил, Варна, Русчук, Стара Загора. Производството на грозде е най-голямо в районите на Пловдив, Търново, Стара Загора, Бургас, Видин, Плевен. Центрове на ръжепроизводството са Пловдив, Стара Загора, Търново, Бургас, Враца.

Българското производство не само напълно покрива вътрешните нужди; то осигурява много селскостопански продукти и за чужбина.

България произвежда сравнително най-много тютюн в Европа (40 млн. кг годишно), оризът ѝ е по-добър от италианския и изцяло покрива вътрешните нужди на страната. Розопроизводството ѝ е прастаро и е главно износна стока.

България постига големите си резултати, отглеждайки разнообразна продукция. Наред с неполивното съществува и поливно земеделие. Тук произвеждат ориз, тютюн, памук. Такива поливни конструкции, каквито правят у нас, в България могат да се видят само в дунавския регион. Другаде задържат, преграждат водата на погоците и я отвеждат на километри, за да поливат земята си. През горещите лета от самата Марица отвеждат толкова много вода, че можеш да прецапаш реката.

Напоследък старите земеделски методи бързо изчезват поради строгите мерки на държавата за повишаване на производството. Българинът е по-съвременен, внедрява селскостопанските машини, наред с него съседът му турчин още оре с дървено рало, бранува с оградата и върше с животни. Икономисти обу-

³Isirkoff. Bulgária. Budapest, 1917.

чават народа на по-интензивно земеделие, с държавни акции внасят селскостопански машини, най-вече от нас. Реколтата се оползотворява почти изцяло.

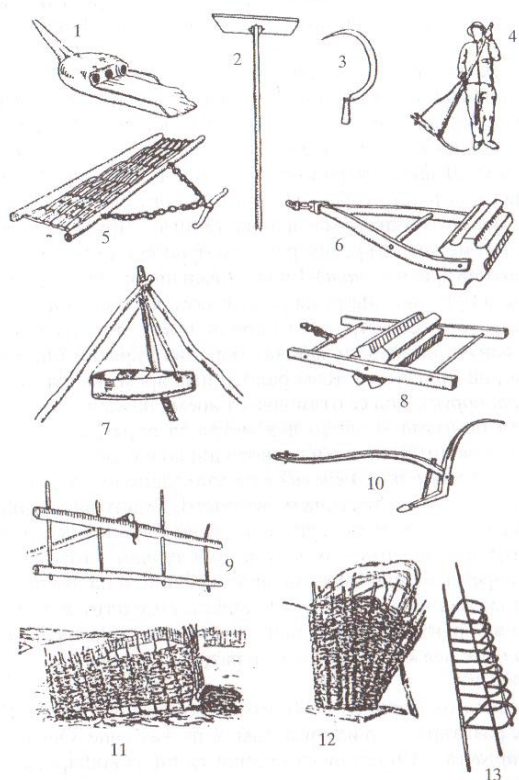
Сега ще разгледам традиционното земеделие.

Българинът оре почвата за зърнения продукт през есента. Ралото на повечето селяни и сега е още дървено. Даже в наши дни то се среща в стопанствата много по-често, отколкото железният плуг. Дървеното рало е с проста конструкция. Турчинът го познава под името *сабан*. На оста му (*ок*) слага един голям ярем и така го влачи, няма орачна талига. Друга характерна особеност е, че тези дървени рала имат по един рог (на турски *тутака*, на български *ралица*). Един дървен пирон (*калач* или *кличка*) захваща оста за главата на ралото (*кулак*), в края на главата му е железото, което турчинът нарича *демир*, а българинът *ле-леж*. В главата на ралото забиват още два дървени пирона (на тур. *кулак*, на бълг. *уши*). Към ралото има ярем (на тур. *хотот*, на бълг. *боиндрук*). Той се отличава от ярема на каруцата по това, че е доста по-дълъг – около два метра за впрягове от волове, крави или биволи. Долното и горното дърво на ярема са захванати с пирони (*зеюле* или *джигли*) и са завързани със здрав ремък (*каши*) за последната третина на воицето, където за по-доброто му закрепване са забити две здрави дървени клечки (на тур. *чиви*).

Когато земеделецът – българин или турчин – отива да оре, той слага ярема на вратовете на двете крави или на двата вола, а него закачва за воицето на ралото. Ралицата се плъзга по земята. По време на оранта върху ос, дълга два метра, се намира *истикето* (*копраля*), с нея карат добитъка и разравят бурена пред ралото. [Обр. 1. №9,10].

За оранта българинът се подготвя по следния начин. Върху земята се разхвърля тор или пък там се пускат овце. Овчарят докарва *старга*-та – изплетени от пръчки стени на кошара, изправя ги над земята, за да образуват четири ъгъла, а отзад ги прикрепя с пръти, за да не ги събори вятърът, там спят овцете. След два дена премества кошарата на друго място. Така торят земята. [Обр. 1. №11].

След като земята е наторена, стопанинът разпръсква семето. Обикновено напълва със зърно дървен съд, от него гребва с

Образец 1. 1. Паламарка – ръкавица за жънене. 2. Гребло. 3. Сърп. 4. Коса. 5. Брана. 6. Камък за вършитба. 7. Решето. 8. Камък за вършитба. 9. Ярем за дървено рало. 10. Дървено рало. 11. Овчарска кошара. 12. Кош за царевича. 13. Носилка за плява.

дясната си ръка и го хвърля. Някои стопани вече са по-модерни и насипват семето в торба, която окачват на врата си и сеят така, също като унгарците.

След това селянинът изорава почвата и после я бранува с *грапа* [Обр. 1. №5]. Грапата бива разни видове. Един завързва отдолу плетената ограда на къщата си. Завързва я зад коня или вола и даже стъпва на нея и така бранува. В миналото този начин на брануване е бил известен и в унгарските алфьолдски села. Оттук може да произтича известното в Дебрецен название на оградата – *берена*. Преди около половин век в Дебрецен било на мода да свалят ритлите на каруцата и с тях да брануват. По-примитивният земеделец взема едно голямо *гребло* (на тур. *тармък*), чупи пръчки, оплита ги около зъбите на греблото и грапата е готова; тегли я с два коня или с крава. Това е предшественикът на дебреценската брана от тръни. Днес вече по-модерните стопани си поръчват *брана*. В нея забиват големи дървени или железни зъбци и така брануват. Мнозина вече засяват със сеялна машина.

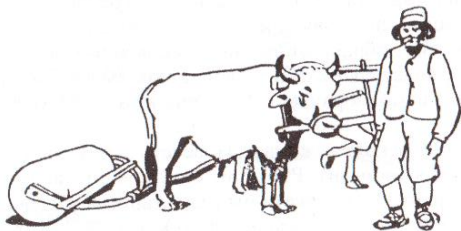
Зърнената реколта ожънват. Повечето и днес жънат със сърп. Сърпът е голям и извит. Ръбът му е назъбен. Класовете се хващат с намираща се на лявата им ръка дървена ръкавица (*паламарка*) и се отрязват със сърповете [Обр. 1. № 1,3]. Класовете, които могат да се захванат по този начин, наричат *ръка*. Три *ръце* правят една стиска – *ръкойка*. Силен човек прави *сноп* от една *ръкойка*, а от 17 снопа – един *кръстец*. Турците правят един *кръстец* от 13 снопа. Първият сноп и те познават под името *главница*, което значи възглавница, у нас името му е „сноп върху тревата“⁴. Ако натрупат *кръстците* на купа извън селото – наричат я *кладне*, купен.

Някои земеделци вече жънат с *коса*. Косата е все още примитивна. На дългата ѝ дръжка няма ръкохватки, както при унгарската коса. От нашийника на косата излиза една половинметрова рамка – *тараклък*. Върху нея има 3–4 зъба, свързана е с дръжката посредством дълъг дървен прът, *пречка*. Косачът хва-

⁴В текста: fūalj keve.

ща дръжката по средата и за края и коси, но не „като стена“ както унгарските косачи, а така както се коси трева [Обр. 1. № 4]. Онези, които прибират снопите, допълнително обират с гребло, *томак*, падналите стръкове, като само ги натрупват на купчина. Понякога косачът наточва косата с *брус* на сухо. Работата не спори като на унгарския жътвар.

В северните райони на страната вършеят на двора (названието е *вършитба*). Къщата на турчина е пригодена специално за това. Отпред, откъм улицата, се намира гумното – *харманът*, вторият двор – *сайванът*, е дворът за животните, третият двор е *бахчата* – зеленчуковата градина. Жилището се намира между първия и втория двор. До жилището е пещта на открито.

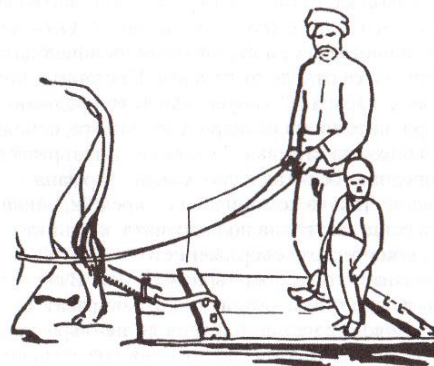
Образец 2. Вършитба на харман.

Стопанинът докарва зърното с каруца в първия двор. Първо подготвя гумното: измита двора, после го напръсква с вода. Впряга животните – две крави или два вола – пред един обикновен камък и с него отгъква добре повърхността. Така гумното става гладко и твърдо. Когато то е готово, се докарва една каруца с жито. Най-напред ечемик, за да натъпче в гумното този не толкова ценен продукт. Отдолу поставя (*насажда*) два-три кръстца, после слага отгоре камъка (на тур. *йоварлак таси*). На много места българинът го нарича *камък за вършеене*; той е половин метър дълъг и неодялан валик с диаметър 30 см, повърхността му е набраздена с шест резки и не е гладка, като повърхността на камъка, с който се прави гумното. Набразденият валик е хванат в дървена рамка. Най-примитивна е рамката, която се състои от

две дървени парчета и в тях се въртят двата края на валика, а отпред са опънати с едно напречно парче. За него захващат прътът на ярема и така го теглят по гумното. В други случаи рамката се разтяга и назад и там също има един стягащ прът, както и отпред. Третият вид рамка е следната: в предната ѝ част са направени две поддържащи крила и прътът е закрепен към тях. Четвъртият вече е с по-нова конструкция, защото към първия стягащ прът на рамката е закрепено дърво, на което висят две стърки. В тях впрягат коне [Обр. 1. № 6,8; Обр. 2].

С така изготвения камък мачкат посланото жито, ръж и пр. Случва се също с каруца да мачкат и бурена. В този случай отгоре оставят долния скелет на каруцата. Свалят колелата и ритлите и впрягат там два коня.

Кочияшът сяда на първата седалка и обикаля хармана. Понякога за тази цел не използват даже цялата каруца, а само предната ѝ част. В предницата на каруцата впрягат два коня и така вършеят. Съвсем не рядко завързват камъка под каруцата или под предницата и с всичко това обикалят гумното. Има обичай да завързват камъка под каруцата и така да вършеят.

Образец 3. Вършитба с диканя.

След като добре смачкат сламата с камъка или с каруцата, минават отгоре с тъй наречената *диканя* – шейна или *дювен* (тур.). Древната и разпространена по целия Изток диканя се прави от някой стар майстор – *диканар* или *дювенджия*. Това и днес е особено процъфтяващ занаят.

Диканята представлява плаза, която отзад е широка 82 см, а отпред се стеснява постепенно, в средата е 62 см, а в края 54 см. Предната ѝ част (*челото*) се извива нагоре и така отпред, както и отзад, дъските са прикрепени към греда. Изработва се от липови или върбови дъски. Цялата ѝ дължина е 220 см или 180 см.

Долната част на диканята е набита равномерно и нагъсто с кремък (*чекмарташ* на тур.). Кремъкът е като кремъка от унгарската низина; кремъчните парчета се набиват с острата им част в диканята. Обикновено го доставят от някоя стара кариера. Тази част на диканята изглежда като остро ренде.

В най-често употребяваната диканя са забити от 500 до 650 кремъчни парчета с дължина 16 см. В по-малките дикани ги набиват само на височина 1 см.

В такава диканя впрягат два вола или бивола, а кочияшът застава прав на нея или сяда и подкарва животните в кръг [Обр. 3.]. Случва се камъкът, с който се вършее, да се завързва за диканята и заедно с него да се обхожда харманът. Особено голяма полза от този начин има при вършитбата на пшеницата, когато зърното по-трудно се отделя от плевата. Българите, които имат коне, вършеят с каруца. С каруца вършеят предимно ечемик. Върху разхвърляните снопи подкарват два впряга, кочияшът сяда отпред и така обхожда хармана. Случва се да завържат диканята с вериги от предната ос и така да обхождат хармана.

Даже видях и такава комбинация от кремък, диканя и каруца – диканята беше завързана под каруцата, камъкът – за задната ос, а двата коня теглеха съоръжението.

В по-развитите стопанства вършеят с кон. В средата на хармана закопават един голям чаталест кол. Завързват два-три коня един до друг. Поводът на най-близкия до центъра завързват за кола, конете се движат в кръг, докато въжето се навие. Тогава изваждат повода от главата на коня, обръщат го и така утъпкват житото в обратна посока.

Понякога се случва да обхождат хармана с различни животни: кон, крава. Тях не ги връзват за кола, а ги водят с ръка. Даже примитивният турски стопанин не държи повода, а само подкарва добитъка по гумното насам-натам, в безпорядък. Колкото по на изток отива човек, толкова по-често среща този начин на вършитба. Арабският, сирийският и азиатският турски земеделец подкарва към хармана наведнъж биволи, камили и магарета и с тях утъпква зърното. Представете си само какво количество от зърното изядва този многоброен добитък. От друга страна, той също го и наторява. Докато унгарският стопанин веднага събира тази тор, за да не се смеси със зърното, то тук не се грижат за чистотата, утъпкват меката кравешка тор заедно със зърното.

След като добре утъпчат хармана, отърсват пшеницата и го обръщат с примитивна двурога дървена *вила*. Така утъпканото зърно пада, а класовете, които са били отдолу, сега отиват отгоре. После отново го утъпкват, сега вече главно с диканя. Плевата е натрошена, ситна, зърното е опадало. Така добре натрошената, 6–7 часа утъпквана пшеница се разтърсва отново с петрогова вила (тур. *яба*, бълг. *нинтир*), отстраняват се смачканите по-големи стъбла, а зърното се събира с *гребло* (тур. *сиерга*), останалият боклук се счита с *метла* от брезови клони (тур. *сюпюрге*) и от това се струшва *купчина* [Обр. 1. №2].

После разпръсват купчината и я пресяват. За да се разпръсне, трябва да се чака добър вятър, а и той разнася от нея само поедрата плява, дребната остава в зърното. Плявата се отнася с *тарга* (тур. *тесгере*), която представлява коритоподобна конструкция, изплетена от пръчки – в двата ѝ края има по една странична дръжка. Един човек я държи отпред, а един отзад, и я носят в плевнята [Обр. 1. №13]. Това е добър фураж за зимата. Ако харманът е извън селото, прекарват плевата с каруца.

Пресяването става с кожено решето с диаметър 80 см (тур. *зьозер*, бълг. *дърмон*). Дъното на решето е направено от магарешка кожа, а пък ниската му стена – от брезова и върбова кора. Примитивният земеделец слага три дървета във формата на пирамида – *гозерач*, *дермоки*. От върха ѝ се спускат надолу три тънки въжета. Долният им край се нанизва в дупките по стените на решето и така завързано то се друсва с една ръка. Решето

лесно се клати и от него изпада плявата, бучиците пръст, боклукът [Обр. 1. №7]. Така реколтата се събира на куп. Сега земеделецът наема няколко надничари за работа с малко решето. По време на вършитбата те ходят от къща на къща с него под мишница и се предлагат. Те заедно със семейството се залавят да пресяват на ръка. Тази работа продължава дни наред и е трудна. Интересното е, че в миналото са правели дъното на това решето от овчи черва. То се среща тук-там у българските турци. Още повече – у азиатските, сирийските и арабските земеделци. Българинът вече използва решето, чието дъно е изплетено от жици, като нашето сито. Даже в големите земеделски села пресяват с решето, взето на заем.

По-заможният стопанин измива в реката житото за козунак⁵ също така, както преди половин век са измивали житото за дебrecенския козунак. Той отстранява пръстта от него, измива го от прахта с чиста вода в корито, после го суши на слънце върху платно. Така попада във воденица-та или в жерка-та (суха воденица).

Царевицата се засява през пролетта. Сее се като пшеницата. Окопава се два пъти с *мотика* (на тур. *чана*). В началото на септември се отрязва надземната част на стъблото и се прибира за фураж. На така орязаните стъбла зърното зрее по-добре. Когато то почервене достатъчно, кочаните се отчупват, закарват се на хармана, обелват се и се сушат на слънце. Щом изсъхнат добре, се оронват и зърното се прибира. Ако не съхне, слагат кочаните в една конструкция от пръти – *чит* [Обр. 1. №12]. У нас на това отговаря *горе*-то, но *чит*-ът е много по-примитивен. От царевичата пекат хляб, а понякога правят и *мамалига* или пък я пукат на тенекено решето като нас и така я ядат. Това са *луканки*. Приятна храна. На много места правят тенекен съд за пукане, който пробиват. Вътре слагат една шепа царевича. Поставят го на прът и така го държат на огъня. Сега вече с царевичата хранят предимно животните.

В дунавските райони наред с поливното земеделие се развива и голямо зеленчукопроизводство. Отглеждат главно чушки,

⁵Kalács – най-вкусното празнично тестено изделие в унгарската традиционна култура. [Бел. съст.]

лук, зеле, боб, син домат. В красивата Маришка долина вече има огромно тютюно- и оризопроизводство с речно поливане.

Тук паралелно с него се развива силно и лозарството. Засаждат лозата направо в земята, отглеждат я примитивно, не забиват колове и не връзват стъблата. И виното не прецеждат, а събират гроздовете в една голяма каца. Там ферментира. До дъното на кацата има дупка, [затворена с чеп], под дупката има друга каца – закопана до половината в земята. Втасалата течност се източва там. Това е *мъст*-та, т.е. ширата. Сега я наливат в друга по-голяма каца. Вътре слагат джибрите и те ферментират заедно. Който ще изпиъ ширата до Коледа, той я налива без джибрите в бъчва и това се нарича *мъст*. Ако я оставят още да престоява, тогава я сваряват заедно с джибрите, после ги изваждат и изливат виното в бъчва. Народната напитка е червеното вино. Днес вече продават гроздето, износът му е голям.

В района на Казънлък е развито розопроизводството. Нивите са засети с рози. През юни целият край блести великолепно. Обират цветовете на розите и сваряват венчелистчетата на розово масло. Розовото масло варят в казан. Последният казан открий в с. Шипка⁶, в подножието на Балкана, но и него вече са го разглобили.

Казанът е 120-литров, от капака му с форма на шлем лулата преминава през една охлаждаща каца. В казана слагат 100 л вода и 12 кг розови цветове, варят и ускоряват утаяването с херметическо затваряне. В резултат на утаяването се отделя 20 л розова вода. Селянинът вари розовата вода в четири казана наведнъж. После влива на едно място водата от четирите казана, която е 80 л, и я вари до изпаряване. От нея се получава 15 сантиграма розово масло. От 50 кг рози получават 5 г розово масло. От един холд земя се добиват 500 кг рози. От него стават 50 г розово масло. Собственото производство на розово масло днес вече не се самоизплаща, затова селяните продават розовите цветове – 12 лв. за 1 кг. Старото домашно производство на розово масло е преминало в по-големи розоварни. В прекрасната, тиха долина на Казанлък

⁶Шип = трън; шипка = дива роза.

те са възникнали една до друга и са убили домашното производство на розово масло; малките казани са изчезнали. Но и сега в района на Казанлък, Карлово и Калофер се отглеждат предимно рози.

И днес България изнася най-много розово масло в Европа. Годишно 304 215 стъкленици, във всяка стъкленица по 5 г, произвеждат се общо 1521 kg⁷. Голям конкурент в производствената дейност на розоварните е химическата промишленост, която произвежда розово масло по химически път в Германия и Франция. Така цената на розовите цветове е спаднала, българите изкореняват розите и засаждат с грозде цъфтящите някога уханни земи.

И все така върви. Българският народ чувства, че житото му не изпреварва руското жито; в плодородния филипополски басейн вместо пшеница се сее по-добре платеният ориз. Все повече и повече. Тъй като българският ориз е по-добър от италианския, той задоволява не само вътрешните нужди, но е търсен и в чужбина.

Така културата преобразува стария поминък. Интересна е гледката, когато орат двама съседни – българин и турчин. Българският стопанин вече оре дълбоко с желязно рало с верижна тяга – унгарско производство, а пък турчинът драска земята с дървеното си рало. Във филипополско турските стопани отглеждат, макар и слабо, пшеница, тютюн, техните съседи – българите, се обединяват, парцелират земята и правят канали, внасят ечемик (неолющен ориз) от Италия и гордо се хвалят, когато земята им, засята с ориз, произвежда четири пъти повече ориз, отколкото пшеница.

Производството на тютюн все повече се отстъпва на Македония, която е по-добра производителка. Оризът се произвежда, защото Европа го купува за добри пари.

Българинът е напредничав, на всичко отгоре е и трудолюбив и много пестелив. Затова се съвзема от големите материални щети и кръвни загуби, които в по-ново време са му нанесли няколко поредни войни.

Превод от унгарски:
Пенка Пейковска

⁷Annuaire statistique du Royaume de Bulgarie. 1926, p. 123.

Бела Барток
1881–1945

Композитор, пианист, етномузиколог, член на Унгарската академия на науките.

През първата половина на XX в. Бела Барток обновява унгарската музикална култура, като черпи от изворите на народната музика, включително и от българската. Интересът му към българската народна песен е свързан с неговите проучвания на балканския и изобщо на източния музикален фолклор. Именно там той търси паралели с унгарския фолклор, за да открие корените на унгарската народна песен и да определи по-късните наслоявания в нея. Бела Барток извършва основополагаща събирателска дейност сред румънци, словенци и южни славяни. Той въвежда нов метод за интерпретация на явленията в музикалния фолклор, който се основава на тясната връзка между мелодия и текст и включва подробен анализ на регионалните и диалектните различия. В този смисъл с право го наричат „основател на балканското и източноевропейското фолклорно музикознание“.¹ Крайната цел на тези негови изследвания е да се осъществи „синтез между Изтока и Запада“.²

¹Szt. Dzsudzsev. Bartók B. a balkáni és keleti népzene-tudomány úttörője. – Magyar zene, 1971, № 4, p. 352–358.

²S. Moreaux. Bartók B. – sa vie, ses oeuvres, son langage. Paris, 1943, p. 10.

Първият пряк допир на Бела Барток с българската народна песен се осъществява по време на активната му събирателска дейност (1906–1918 г.) заедно с композитора Золтан Кодай³. През пролетта на 1912 г. той записва на фонограф песни на българи от гр. Винга (областта Банат, днес в Румъния). Тези записи са първите регистрирани български селски мелодии. Барток издава песните през 1935 г. в малка книжка със заглавие *“Musique paysanne serbe (№ 1–22) et Bulgare (№ 22–28) du Banat”*.

В началото на 30-те години Бела Барток започва да обработва събрания по-рано огромен теренен материал, като се занимава едновременно с унгарския и с източноевропейския. Научните си резултати той обобщава в своята известна студия *“Nepzenék és a szomszéd népek népzenéje”* („Народната ни музика и народната музика на съседните народи“)⁴, която и до днес си остава едно изключително начинание в сравнителното музикознание.

От това време е откритието му върху така наречения от него „български ритъм“ – асиметричен ритъм с изключително кратки ритмични особености, характерен за българската народна музика. Във връзка с теоретичната си работа върху българския ритъм Бела Барток поддържа творческо сътрудничество с нашата музикална фолклористка Райна Кацарова. Неговите теоретични наблюдения стават достойни на световната общественост през януари 1937 г. в Амстердам, където изнася доклад *“Some Problems of Folk Music in Eastern Europe”*⁵. Там, анализирайки българския песенен фолклор на фона на източноевропейския, Барток изтъква спецификите на българския ритъм, определя географското му разпространение (България, Румъния, Анадол, Туркестан) и изтъква необходимостта от цялостна програма за по-нататъшното му изследване. През следващите години той представя този доклад в Базел, Хага и Харвард. Бела Барток обобщава теорията си

за българския ритъм в специален доклад под заглавие *“Az ún. bolgar ritmusról”* [„За т. нар. български ритъм“], изнесен на 6 април 1938 г. пред семинара на унгарското списание „Énekszó“ [„Мелодия“].

През 30-те години творчески продукт на новия музикален стил, въведен от Барток, са и няколко негови произведения, в които използва този ритъм. Това са Пети струнен квартет от 1934 г., чиято трета част се нарича *“Scherzo. Alla Bulgarese”* и поредицата *“Microcosmos”*, където осем от пиесите за пиано съдържат в наименованието си понятието „български“: две в четвъртия свитък със заглавия *„Български ритъм“* и *„Шест танца в български ритъм“* от шестия свитък – всичките композирани през периода 1937–1939 г.

Основни теоретични трудове: *Cantece populare romanesti din comitatul Bihor* (Bucureşti, 1913), *Die Volksmusik der Rumanen von Maramures* (München, 1923) *Die Melodien der rumanischen Colinde* (Weihnachtslieder, Wien, 1935), *Miért és hogyan gyűjtésünk népzenét?* [Защо и как да събираме народна музика?] (Bp., 1935).

³Золтан Кодай (Kodály Zoltán), 1882–1967 г., унгарски композитор, музикален педагог и етномузиколог, член на УАН. За разлика от Б. Барток, З. Кодай събира народни песни само в унгарските етнически територии. [Бел. съст.]

⁴Népszerű zenefüzetek. 3, Bp., 1934.

⁵B. Suchov. Bartók essays. London, 1976, p. 173–192.

Така нареченият български ритъм¹

Бела Барток

Старата европейска музика не познава друго тактово деление освен дву- и тривремението, или – казвайки на съвременен език – тактовете 2/4 и 3/4, респективно тяхното удвояване или ускоряване до осмини. Наистина не си спомням, но е възможно бегло и в скрита форма преходно да се е появил и някой такт с друго деление, но едно е сигурно, а именно, че не е бил нотиран като комбинация от гореспомнатите два вида. Доколкото знам първият пример в такт 5/4 намираме у Шопен, в едно негово произведение от младите му години – в бавната тема на „Първа соната за пиано“. Вероятно в този, необичаен за онова време с чистотата си вид такт, можем да видим следите от влиянието на полската народна музика. Известен пример е една от темите в „Патетичната симфония“ на Чайковски – в такт 5/4. Тук-там и Вагнер използва петвременни тактове, например в третото действие на „Тристан“. (Заслужава внимание фактът, че тук тактът 5/4 всъщност произхожда от една предишна тема в симетричен ритъм, като ритъмът на едната част от такта се съгъстява със засилването на вълнението.) Тези тактове в пет единици са все още със сравнително бавни метрономни стойности, така че разбирането им и изсвирването им не представлява голяма трудност. В по-голямата си част отделните единици на тактовете са удобни четвъртини.

Началото на XX в. е времето на откриването на източноевропейската музика. В тази музика обаче се срещат в изобилие мелодии в асиметрични тактове, както върху унгарски материал, така и върху словашки и румънски. Ще дам два примера:

¹Az úgynevezett bolgár ritmusról. (Bartók Béla előadása az Énekszó szemináriumában április 6-án.) – Énekszó, 1938, №6, p. 537–541.

Бела Барток

1. Унгарска народна песен от с. Вистьо, област Бекеш.

2. Румънска колинда² от област Хуняд.

Смятаме, че и в двата случая, като че ли тактът 7/8 произтича от обикновения такт 3X2 осмини: в първия пример четвъртата осмина се е разтеглила в четвъртина, а във втория – шестата. Композиторите, които са податливи на влиянието от народната музика, като Стравински например или като унгарците, за малък ужас на изпълнителите оркестранти все по-често използват в произведенията си тактове с такива ритми. В „Петрушка“, и още по-често в „Sacre du Printemps“ Стравински използва асиметрични тактове от доста кратки дялове от осмини; често пъти при редуването на видовете тактове смесва симетричните с несиметричните тактове. Тук вече тактовата единица не е четвъртина, а твърде бърза осмина – за една минута се включват от 200 до 250 от тях. По-известните видове тактове са: 5/8, който обикновено се дели на 3+2 и по-рядко на 2+3; 7/8, обикновено в деление 4+3. Но може да се срещнат, например, и тактове с необичайно засега деление като 8/8 и 9/8: 8/8 се дели на 3+2+3, което естествено поражда друг ритъм – съвсем различен от ритъма на равния с него по време такт 4/4.

Учудващо е колко безпомощно оркестрантите са приемали тези ритми съвсем доскоро. Дотолкова и така окончателно са свикнали със симетричните ритми от типа на музиката за латер-

²Коледна песен.

на, че никак не могли да приемат тези толкова необичайни за тях и все пак така естествени ритми. Веднъж участвах в едно радиопредаване във Франкфурт (естествено това се случи преди 1933 г., защото след 1933 г. изобщо не съм получавал от немското радио никаква покана за участие); с представянето на нотиранияте от мен образци се заеха няколко музиканти от много добрия оркестър на тамошното радио. Между другото те трябваше да изсвирят и следния пример:

3. *Vrăul* (танц с колани) в 5/8-ми от Алибунар, област Торонта; метрономната осмина = 200.

Не можах да го изсвирят дори след многократни опити: като че ли все искаха да го преобразуват в 6/8. Няколко години покъсно, когато преглеждах записаното от мен, забелязах, че по онова време съм нотирал записа погрешно; правилно той изглежда така:

4. В 9/16 (2+2+2+3/16). За две цигулки; една метрономна шестнайсетина = 360.
=9

Какво би се случило, ако тази танцова мелодия попадне пред нас в този вид?

Преди малко споменах, че това са естествени ритми. Тоест искам да кажа, че те не са измислени от композиторите след

дълги главоболия, а че са възникнали в музиката на селото по най-естествения път на развитието. С една дума, тези ритми означаваша вече голяма трудност за учените музиканти (но не и за селянина!).

И тогава се появиха българските музиколози, които показваха съвсем изненадващи явления.

През 1913 г. в двайсет и седми том на етнографските издания на БАН бе публикувана една студия със заглавие „*Bases Rythmiques de la musique populaire bulgare*“ от Добри Христов³ с нотирани примери, една част от които показват мелодии в 5/16, 7/16, триделен 8/16. Тяхното темпо е много бързо: средно една метрономна шестнайсетина = 350–400. В чужбина не са взели под внимание това издание, вероятно защото е само българоезично или пък защото не е била направена необходимата пропаганда за представянето му: с една дума, то останало съвсем непознато за западните композитори и изследователи. Доколкото ми е известно, в този том са публикувани за пръв път мелодии в такъв специфичен ритъм и в такова засега необичайно бързо темпо.

А през 1927 г. беше публикувана една малка книжка от Васил Стоин със заглавие „*Основи на метриката и ритмиката на българската народна песен*“⁴. Там той публикува в качеството на примери 187 мелодии, в по-голямата си част събрани лично от него, и казва следното за т. нар. български ритъм: „Die musikalische Zahlzeit ist in der Musik immer gleichmassig“, т.е.: в западната музика тактовите времена на ритъма са с еднакво времетраене. Под тактово време той разбира метрономни осмини, равни на 150 или 200. След това продължава приблизително така: „Почти в половината от българските народни песни не всичките главни стойности на отделните тактове са с еднаква продължителност, обикновено един, понякога два или три от тях се удължават с полови-

³Добри Христов. Ритмически основи на народната ни музика. – В: Сб. на БАН, Т. XXVII, С., 1913, с. 51 [Бел. съст.]

⁴Васил Стоин. Българската народна музика. Метрика и ритмика. С., 1927, с. 84. Същото на нем.: Stoin, Vasil. Grundriss der Metrik und der Rhythmik der bulgarischen Volksmusik. Sofia, 1927. [Бел. съст.]

ната от стойността си.“ Следователно Стоин е определил именно по този начин т. нар. български ритъм; това определение е съвсем правилно, само би трябвало още да се добави, че единицата време е възможно най-кратка, става дума за метрономни стойности около 150–200.

Българският ритъм може да бъде определен и по друг начин: български ритъм е онзи вид ритъм, при който стойността, показана в знаменателя на отразяващото такта дробно число, е изключително кратка, около 300–400 ММ и при който в рамките на един такт тези много кратки основни стойности се групират в неравни, по-големи стойности, т. е. групират се несиметрично.

Тъй като имаме работа с толкова кратки основни стойности, най-целесъобразно е да ги означим както българите с шестнайсетини; но бихме могли да използваме и нотиране с осмини – в крайна сметка това е само формалност – в този случай, разбира се, осмината ще бъде около 300–400 ММ.

В двата големи тома на своята сбирка Стоин публикува 6000 мелодии и показва таблица на видовете ритми. От нея става ясно, че най-често срещаните български ритми са следните: 5/16 (в деление 2+3 или 3+2); 7/16 (в деление 2+2+3 – това е ритъмът на танца, познат като ръченица); 8/16 (в деление 3+2+3); 9/16 (в деление 2+2+2+3); освен тях съществуват и още около 16 порядко срещани видове ритми, без да се вземат предвид формулите на смесените (т. е. на редуващите се тактове) ритми.

Когато за пръв път видях тези необичайни ритми, където решаващи са толкова малки различия, почти не можех да си представя, че те съществуват. Но после ми се стори, че като че ли съм се срещал с подобно явление и в събраните от мен материали в Румъния, но – как да кажа – по онова време не се осмелих да го забележа! Сред моите стари фонограмни записи имаше и такива танцови мелодии, които най-спокойно съм нотирал, например, в 4/4, с еднакви четвъртини – и все пак не съвсем спокойно, защото там съм написал следната бележка: „краят на тактовете е разтегнат“. На друго място пък при една мелодия, нотирана в 4/4 се вижда следната моя бележка: „преход от 4/8 в 3/4“, защото третата и четвъртата осмина са разтегнати.

Оттогава основно съм ревизирал нотирането на моите стари

фонограмни записи: оказа се, че почти 5 % от румънските материали също са в т. нар. български ритъм, наистина ограничено само за някои райони (познават го в Марошторда, Тордаараньош и Банат, а например в Бихар няма и следа от него). Среща се най-вече в танцовата музика на гореспоменатите комитати (виж 4-ти пример); а сред мелодиите с текстове засега е познат само от колиндите, произхождащи от област Хуняд. Най-разпространен е тактът 2+2+2+3/16.

Но не е само това, че напоследък можех да открива този ритъм – благодарение на фонографа. Стигнах и до заключението, че в една част от тези мелодии темпото е още по-бързо: основната стойност на шестнайсетината е около 500, даже 600 ММ. Техният ритъм наричам хипербългарски.

5. Танц („ре рисюаге“ от Шърнец, област Арад, за цигулка; метрономна шестнайсетина = 650! Съпроводът правеше друг музикант, който удряше с две пръчки едно чело без струни.)

6. „Танц на място“ („пре лос“) от Толвадия, област Торонтал.

Българските издания не публикуват нищо по този въпрос; но от това не следва, че там го няма. Досега българите са работили без фонограф, нотирали са всичко само по слух. Следователно възможно е и те все още да не са забелязали тези още по-фини ритмични нюанси, които биха могли да бъдат изследвани.

В унгарските материали се срещат само следи от този вид ритъм; от тези следи засега не можем да направим никакви заключения. Познаваме само две унгарски мелодии, където последователно от начало до край върви този ритъм: едната е от Молдавия, в събраното от Пал Петер Домокош⁵, а другата – от област Бихар, в събраното от Викар⁶.

7. Унгарска народна песен на молдавските чанговани от Трунк, област Бако.

В сърбохърватските издания също няма и следа от този ритъм, но това не означава, че такива ритми не се срещат в техните песни. Смятам, че и у тях трябва да ги има, само че никой от сърбохърватските събирачи на народни песни не ги е забелязал.

Важно обаче е обстоятелството, че у част от тюркските народи те очевидно съществуват. В едно от изданията си Успенски (и Беляев⁷) публикуват туркестанска тюркменска народна музика; там се срещат доста много нотирани мелодии в 5/8, където стойността на осмините е около 300 ММ. А и самият аз открих такива видове ритми в Мала Азия, вярно, че само в такава танцова и инструментална музика, която вероятно не е древна тюркска, а е с чужд произход.

⁵Пал Петер Домокош (Péter Pál Domokos), р. 1901 г., унг. етномузиколог.

⁶Бела Викар (Béla Vikár) (1859–1945), унг. етнограф, доп. член на УАН; от 1895 г. нататък пръв в Европа събира песни с фонограф. [Бел. съст.]

⁷Митрофан Петрович Беляев (1836–1904), рус. издател на музикални произведения; през 1885 г. основава свое издателство в Лайпциг. [Бел. съст.]

8. „Garip“ от Османлие, района на Адана. Мелодията се свири на зурна (инструмент, подобен на обой), съпровождана го давул (голям тъпан), като се удря с дясната ръка с пръчка, подобна на сопа, а с лявата – с тънка пръчка.

Присъствието на българския ритъм в румънските песни би могло да се обясни с българско влияние, но не и наличието му в песните от Турция и Туркестан.

Засега материалите, които са годни за сравнение, са малко, за да можем да кажем със сигурност дали България е родината на този ритъм и дали той се е разпространил точно оттам, или пък люлката му е била, т. е. е, другаде някъде на турска земя.

Понастоящем знаем само, че във всеки случай той е най-добре познат на българска земя и е най-силно разпространен именно там. Затова, дори някога да се окаже, че неговата древна родина не е България, пак с право можем да го наричаме български ритъм. Всъщност трябва да благодарим на българите, че въобще успяхме да го установим. Българските музиколози имат много големи заслуги, че са забелязали това явление и че с несъвършените си технически средства все пак са могли да го опишат много добре. Вярно е, че там господар и селянин стоят много по-близо един до друг, отколкото например у нас, така че не е било толкова трудно на образования български музикант да забележи този ритъм, с който всъщност той е израснал и от който никога не се е откъсвал. Но това обстоятелство не намалява с нищо голямото значение на тяхното постижение.

Интересно би било да се поразмишлява дали тези видове български ритми са произлезли от нормалните видове ритми и какъв психологически процес е предизвикал тяхното развитие. Когато един много известен наш музикант за пръв път чул мелодии в български ритъм, той възкликнал: нима всички българи са куци, че имат такива мелодии в кукуцац ритъм? Това е добра

шега, но тя не е достатъчна за неговото психологическо обяснение, даже ако случайно повечето българи биха били куци.

Да разгледаме още веднъж ритъма на рченицата: 2+2+3/16. Повърхностният слушател ще го изтълкува или като 3/8, или като 2/4. Ако го изведем от 3/8, тогава трябва да установим разширение от 1/16; ако го изведем от 2/4, тогава трябва да установим намаление от 1/16. Аз по-скоро бих защитил становището за обяснението му с разширяването; както се вижда от дефиницията на българите за ритъма – и те като че ли са на това мнение.

Струва ми се, че това разширение на стойността не е нищо друго освен темпорална препроекция на динамичното ударение. Защото в различните видове български ритми този дял на такта, който се е разширил с една шестнайсетина, все пак влияе като ударение или като заместител на ударението.

По този въпрос можем да се произнесем само в общи линии, тъй като не познаваме дори хореографията на танците в български ритъм; не знаем даже дали танцовите движения съответстват на главните дялове на тактовете, или пък са противоположни на тях.

Накрая, що се отнася до педагогическата полза от видовете български ритми, смятам, че тя не подлежи на съмнение. Препоръчително е въпросите, свързани с изясняването на тези ритми, да се повдигат още в самото начало на музикалното обучение. Първоначално, когато техническата подготовка на ученика още не е така развита, евентуално само с пляскане, барабанене, дирижиране. След това може да последва изсвирването и най-вече изпяването на по-прости произведения в този ритъм. Отличната българска музиколожка Райна Кацарова има една учебна книжка със заглавие „Коледни песни“. В нея наред с мелодии в нормален, „западен“ ритъм откриваме и мелодии в 5/16, 7/16 и 9/16. Естествено не би могло да се брои стойността на една такава изключително кратка шестнайсетина; не съществува език, на който простите названия на числата да могат да се изкажат в толкова бързо темпо. Вместо това тя предлага на учениците да използват сричките „ти“ и „ри“: за една осмина „тири“, за осмина с точка „тирири“. Според мен по-същия начин биха били подходящи и сричките „м-та“. Но броенето би могло да бъде заменено и с известно жестикулиране. Не знам дали в българските

училища използват успешно тази книжка. Разбира се, в България положението е много по-леко, отколкото у нас, защото там този вид ритъм е в кръвта на повечето ученици.

9. Българска коледна песен, записана и преработена от Райна Кацарова за детски хор.

Ако учещите се да свирят на някакъв инструмент се запознават с тези ускорени ритми още в детството си, тогава няма да се случва дипломирани оркестранти да гледат на много по-леки ритмични формули с такова учудване, като че ли пред тях е арабско писмо.

Превод от унгарски:
Пенка Пейковска

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

Имре Фривалдски 1799–1870

*Фотоархив на Унгарския
природонаучен музей, Будапеща*

Зоолог и ботаник, член на Унгарската академия на науките (дописен – 1833 г., редовен – 1838 г.), един от основателите на Унгарското природонаучно дружество (1841 г.).

В края на 20-те години на XIX в. Имре Фривалдски, по това време сътрудник в Зоологическия отдел на Унгарския национален музей, подема инициативата за създаването на голяма природонаучна сбирка от европейски мащаб.¹ Той разработва цяла програма, в която предлага два начина за осъществяването на своята идея: да се закупят сбирки от големи европейски музеи или държавата да финансира изследването на непроучени райони, като с излишните екземпляри от събрания материал да се започне обмен с тези музеи. След няколко неуспешни опита да реализира проекта си И. Фривалдски решава сам да финансира втория вариант, като за цел на проучванията си избира Европейска Турция. Недостъпните през турско време и почти непознати на естествениците Балкани разкриват необикновени възможности за събирателска и изследователска работа, още повече, че тогава

¹S. Jávorka. Magyar természetkutatók a Balkánon. – Természettudományi közlöny, Vol. 66, 1934, p. 353.

Европа и далекоизточните страни са били вече добре познати в природонаучно отношение.

В продължение на 18 години Имре Фривалдски организира и ръководи няколко изследователски експедиции на Балканите и в Мала Азия, макар лично да взема участие само в последните две. Първата експедиция се осъществява през 1833–1835 г. в българските земи на Османската империя – в района на град Сливен, северните склонове на Родопите и Пловдивско, втората – през 1836 г. в Македония, третата – през 1841–1846 г. в района на Истанбул и в областите срещу Мала Азия включително в Кавказ, четвъртата – през 1843–1845 г. на о-в Крит, около Смирна и Бурса². Обширният материал – около 1900 растителни вида и повече от 2000 вида насекоми – е обработен главно от самия Фривалдски и обнародван в седем публикации (виж Приложение – библиогр.). Именно чрез тях науката за пръв път се запознава с растителността и животинския свят от вътрешността на България³. А списъците му, съдържащи имената на стотици растения и животни, представляват първите същински приноси върху флората и фауната на България⁴. Сред множеството нови видове е и един нов растителен род, известен в науката под наименованието *Haberlea Rhodopensis Frivaldski*⁵.

През пролетта на 1846 г. Имре Фривалдски тръгва заедно с братовчед си зоолога Янош Фривалдски по следите на своите събирачи, за да се запознае лично с тези места с цел да ги опише подробно от природонаучна гледна точка за европейските учени. Те първо събират материали по южните склонове на Стара планина в района на Сливен, после отиват до Варна, откъдето се

прехвърлят в Истанбул и продължават събирателската си дейност в района на Бурса и Смирна. На връщане те минават през о-в Сицилия, стигат до вулкана Етна и през Апенинския п-в се завръщат в Унгария.

И. Фривалдски се решава на още едно пътешествие през 1870 г., когато е вече на 71 години: отпътува за Истанбул, а после в Бурса и Гемлике.

Чрез събраните по време на тези експедиции видове той наистина създава една от най-богатите и разнообразни природонаучни сборки в света.

Основни трудове: „*Javaslat a természettudományok hazánkban felvirágoztatása ügyében*” [„Предложение относно разцвета на естествознанието в родината ни“] (Pest, 1844), „*Jellemző adatok Magyarország faunájához*” [„Характерни сведения за фауната в Унгария“] (Pest, 1870, за която получава голямата награда на Унгарската академия на науките.)

² K. Nendvich. Frivaldszky Imre életrajza. – *Értekezések a természettudományok köréből*, Vol. III, 1872, p. 20–27.

³ Първите изследователи, изучавали флората и фауната в българските земи – англичани и французи – засягат само странични райони от днешна Източна България.

⁴ Б. Стефанов. Исторически преглед на изследванията върху флората в България. – *Известия на Царските природонаучни институти*. С., 1930, кн. III, с. 63–64.

⁵ Статиите, отнасящи се до него, са публикувани в „*MTA évkönyve*“ [„Годишник на Унгарската академия на науките“] (1836–1840 г.).

Природонаучна експедиция в района на Балкана Второ съобщение¹

Имре Фривалдски

Приятната Сливенска област беше интересен източник за природонаучни изследвания в продължение на цяла година (1833). Върху тази плодородна почва пътешествениците² откриха много известни европейски, по-рядко източни, дори напълно непознати видове. Сред местата с най-многобройни обитатели могат да се изредят преди всичко живописната долина на река Тунджа, гористите върхове на Балкана и покритите с лозя хълмове. От гледна точка на насекомите най-интересна се оказа една долина близо до града, чийто забързан ручей приютава множество бръмбари и буболечки. Събраните в тази област видове същата година през месец октомври благополучно пристигнаха при мене в Пеща.

През втората година център на изследванията беше околността на Филипопол. Този голям град е построен върху три островърхи планински склона, зад които подобно на хълма Шаш³ в Будапеща се издигат две планини. Средно голямата река Мари-

¹Balkány vidéki természettudományi utazás. Eszközlé és leírta Frivaldszky Imre, I. tag. Második közlés. – A Magyar Tudós Társaság évkönyvei. Vol. III, (Buda) 1837, p. 156–165. Това съобщение на Имре Фривалдски е издадено отделно в книжка през 1838 г. под заглавие: D. Frivaldszky Imre M. Académiai I. tag újabb közlései az általa eszközölt BALKÁNYI TERMÉSZETTUDOMÁNYI UTAZÁSÁRÓL, Budán, 1838. Откъси от него са включени в: Маджарски пътешиски за Балканите XVI–XIX в. Подбор, превод и коментар П. Миятев. С. 1976. с. 65–69.

²Имре Фривалдски поверява ръководството на тази първа експедиция на Андраш Фюле, дългогодишен служител в Националния музей в Будапеща. А. Фюле изчезва безследно в района на Сливен, но сподвижникът му се завръща успешно с богата сбирка. [Бел. съст.]

³На унг. Sashegy.

ца отделя предградията от центъра. Западната му граница се простира до равнината, водеща към Одрин и Константинопол, където отглеждат голямо количество ориз. В подножията на хълмовете се раждат тежки гроздове, в по-високите места се издигат гранитни скали, а северозападните части са покрити от храсти, сред които на воля пасат говеда, докато от другата страна вечната нощ на надгробните могили крие преходността на човешката суета в сенките на кипариси, бръшлян и кедър. Във Филипопол по-лесно се задоволяват жизнените потребности, отколкото в Сливно⁴. Този град дори предлага някои удобства – благодарение на благородния управител и на други високопоставени чиновници от Високата порта, но най-вече на заселилите се там многобройни гърци и други семейства на търговци от християнската вяра. Макар че животът е по-скъп, отколкото в подножието на Балкана, все пак е по-евтин, отколкото в нашата родина. Тук, в лоното на нацията и на благородно място, пътешествениците се запознаха с оригиналните обичаи, с развитието на земеделието и занаятите, с модерното отглеждане на ориз, с устройството, униформите и ученията на новосформираната армия. Що се отнася до занаятите, особено изненадващо беше голямото разнообразие от производители на гайтани, чиито безброй работилници се намират в Карлова. А експедиции можеха да се правят оттук с още по-голяма смелост, понеже тъкмо в тази година благодарение на препоръчителното писмо на негово високоблагородие граф Ищван Сечени⁵ и с благосклонното посредничество на негово превъзходителство барон Щурмер, императорски и кралски посланик, пътешествениците се снабдиха с разрешително (султански ферман) от турските власти, съдържащо следното:

„В името на султана

О, вие, славни съдии и велможи, златни мини на красиви качества и на изящни красноречия! Вие, кадии и подкадии, които от Константинопол отивате в службата си по одринския, фи-

⁴Сливен.

⁵Граф Ищван Сечени (1791–1860), основател на Унгарската академия на науките и неин втори председател от 1830 до 1850 г. [Бел. съст.]

липополския път и сред планините на Балкана (да се множат добрините ви) и вие, знатни сред себеподобните си аяни, офицери и търговци (да се слави името ви). Понеже до вас се отнася тази височайша заповед, знайте: живущият постоянно при моята порта, пълномощен посланик на негово величество австрийския император, огледало на емира на християнския народ, барон Щурмер (щастливо да завърши живота си!) ми даде един меморандум с печат, в който съобщава, че немският му поданик (бейзаде) Карл. Хинке желае да пътува по някои свои работи от Константинопол до градовете Одрин и Филипопол, в Балкана и в околностите му, за което се обърна към мене за благородната ми заповед, която гласи: гореспоменатият бейзаде в пътя му от Константинопол до споменатите места, но и другаде, където би желал да остане и събирачите на данъци да не го безпокоят с такса на глава или който и да било друг противно на гореспоменатия императорски договор; а, както е уредено в договора, да вземе охрана. – Понеже волята ми е да се отнасяте с него по горепосочения начин, затова, кадии, подкадии и всички гореспоменати, да имате грижата споменатия бейзаде по пътя му от Константинопол до споменатите планини навсякъде, и другаде, където случайно попадне, нито събирачите на данъци (противно на императорския договор) с искане за такса на глава, нито който и да е друг, независимо по какъв повод, да не го безпокоите, а поскоро според договора да го сложите под охрана, за да завърши пътуването си храбро и щастливо: за което издадох височайшата си заповед, с получаването на която да действате с гореописаното послушание.

Това да се доведе до вашето знание и да ярвате на тази благородна заповед.

Издадено в първия ден на месеца Зилкаде 1250 г. (на 1 март 1835 г.) в богохранимия Константинопол.⁴

Този ферман го имам в оригинал на турски език и тук го съобщих в превод от немски, който беше така добро да ми предаде посолството на императора и краля.

Снабдени с този ферман, пътешествениците ни можеха да пътуват по-свободно. Към когото и да се обърнеха, навсякъде ги приемаха приятелски, а по желание и срещу умерено възнаграж-

дение си наемаха и водачи. Това радушно посрещане беше от полза за нашите пътешественици, те изследваха не само по-близките околности на Филипопол, а и по-далечните като околността на Татарпазарджик⁶, високите планини на Деспото⁷, Рила и Дупинца, красивата и широка долина на Самуков. Макар че в началото търсенето беше приятно, по-късно в голямата горещина, особено по голите върхове на планините, всяко събиране беше с кървава пот.

Като се погледне отдалеч естественото разположение на тази околност, в много отношения по достойнство могат да се изредят напълно различни видове от флората и фауната. Очакванията се оправдаха, на първо място областта в равнината, оризищата и лозята и бреговете на Марица предлагаше богата храна на природоизследователите, смело може да се твърди, че скалистите склонове на върховете също не бяха съвсем негостоприемни. Обаче най-интересните резултати през тази година бяха получени от планинските вериги на Родопите и на Станимак⁸, които се намират на около 4–6 часа път на юг от околността на Филипопол. Сред повечето редки и напълно непознати нови видове тук блести и едно ново растение, което нарекох *Haberlea Rhodopei* в годишника на научното дружество от 1835 г. – в чест на един от въодушевените приятели на ботаниката и някогашен заслужил мой преподавател Карой Хаберле⁹. Освен това нашите пътешественици откриха тук още около 25 нови растителни вида. Сред нощните пеперуди между другото откриха един много красив нов вид (виж *fig. 1*)¹⁰, който авторът на системното описание на европейските пеперуди, господин Трайчке (Treitschke), в труда си на немски – като припомня в тази част моите трудове – с нарекъл на мое име. Намирането на няколко по-редки вида от птиците

⁴Пазарджик.

⁷Доспат.

⁸Станимак = Асеновград.

⁹Карой Хаберле (1764–1832), ботаник. [Бел. съст.]

¹⁰Илюстрация и описание са публикувани в: A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, Vol. III, p. 173, рис. VII. [Бел. съст.]

също зарадва пътешествениците. Такъв е стрепетът (*otis tetrax*), който понякога се среща и у нас в Алфьолд; тук са го открили в гнездото му, мътел три яйца; такива са малкият корморан (*carbo rugosus*), сивата овесарка (*alauda calandra*) и един особен вид гургулица (виж *fig. 2*)¹¹. Тази гургулица прилича на смеещия се гълъб, който отглеждат в диво състояние в Китай, дори се смята, че е една от разновидностите му. Тя обитава най-вече оризищата, там я открихме, но лети и в горите, смело се преселва в градовете, между гредите на покривите, в специални кошници, които

Фиг. 1. *Heliotis Frivaldszky, Treitschke.*

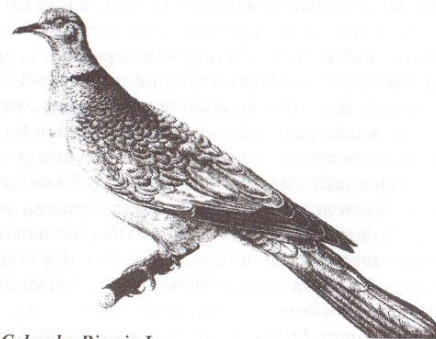
за целта се окачат тук-там по къщите. Макар че живее в съобщество с гаргите, постоянно воюва с тях. В началото на пролетта започва да гугука, издава звуци като „Гу-гу, гу-гу“, примесени със звуци, наподобяващи израза „desa octo“, „desa octo“. Затова местното население се отнася към тях с особена привързаност, която би могла да се нарече свято усърдие, може би заради една стара приказка, от която води произходът им. В нея се разказва: „Едно бедно, но благочестиво момиче, слугувало на жестоки господарки, които били скъперници. Макар че работело от сутрин до вечер, едва получавало по комат хляб и непрекъснато го хокали – годишната му заплата била 18 пари (филера). Отчаяно от несправедливата си съдба, то отправяло горещи молби до небето да съобщи на света за несправедливата му съдба. Смилил се над

¹¹Илюстрация и описание са публикувани в: A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, Vol. VIII, p. 183, рис. VIII. [Бел. съст.]

него Зевс и го превърнал в гълъб, който сега с гугукането си съобщава на света за предишната си горчива съдба.“

Целия зимен сезон през тази година пътешествениците прекараха във Филипопол.

С настъпването на третата година, както в началото на 1835 г., тръгнаха от Филипопол и отново направиха лагера си в подножието на Балкана, в местността Карлова (Лиа). Това място е приблизително третата и западната точка на онзи триъгълник, с който обозначава тригодишното си пребиваване в околността на Балкана. Тукашните места се различават от досега посетените. Планините са многобройни, по-високи, долините са по-дълбоки, по-сенчести, близо до снежните планини, особено високият Карлофир само на два часа разстояние (планинска височина) над дома на пътешествениците. По това планинските вериги и долините много приличат на снежните планини Джумбиер и Криван и на долината Ваг¹² у нас. Местността се намира доста високо на южния склон на Коджу Балкана¹³ на брега на река с подобно име. Реката извира от тези снежни върхове, пада с голяма скорост и на едно място по течението си образува водопад, висок 80 стъп-

Фиг. 2. *L. Columba Risoria L.*

¹²Днес те се намират в Словакия. [Бел. съст.]

¹³Стара планина на тур. [Бел. съст.]

ки. По-надолу той движи безброй мелници за барут и гайтанджийници. Тук отглеждат безчислените рози, от които се прави познатото ни ароматно розово масло. В голямо количество се отглеждат грозде и различни плодове. В Карлова живеят около 8000 души, половината от които турци, а другата половина българи.

Това лято времето не беше подходящо за изследвания на природата. Пролетта студът се задържа дълго, а лятото непрекъснато имаше бури и порои сред по-високите планини. Дъждовното време, продължило пет седмици в края на лятото, немалко утежняваше изследванията, дори често ги прекъсваше. Въпреки всички тези пречки пътешествениците усърдно правеха експедициите си, като тук за първи път имаха възможността да се запознаят с флората и фауната на турските, т.е. източноевропейските снежни планини. Затова многократно се изкачиха на върховете на Коджу Балкан, Калофир и Казанлик и успешно пренесоха прекрасните резултати от труда си в Пеща през септемвриските снегове тази година.

От по-внимателното изследване на скалистите части се разбира, че по-второстепенните планини, както и хълмовете в долините, най-ниските части от по-високите снежни планини се състоят от гранит, над него – от пластове варовик, а предпланините над тях се състоят от големи шиферни плочи, най-отгоре самите снежни върхове са от варовикови скали. Геологичното развитие на цялата балканска верига е протекло при подобни условия.

Що се отнася до света на растенията, и тук с малки изключения се потвърждава опитът, че колкото и да са далече една от друга, високите снежни планини имат еднаква растителност. Въпреки това нашите пътешественици откриха в околността нови растителни видове от европейски тип. Тук могат да се изброят: едролетен равнец (*achillea grandifolia* Frivaldszky); мишовка (*arenaria saxifraga* Frivald.); *bulbocodium hastulatum* Frivald.; зърнеста камбанка (*campanula lanata* Frivald.); рехавоцветна камбанка (*campanula expansa* Friv.); мидийски рожец (*cerastium moesiacum* Frivald.); рожец (*cerastium rectum* Frivald.); млечка (*euphorbia rupestris* Friv.); ароматична подсунка (*heliotropium turcicum* Friv.); руянка (*hieracium pilosissimum* Friv.); родопска руянка (*hypericum rhodopeum* Friv.);

прозорче или очиболец (*potentilla Benyitzkyi* Frivald.); едроцветно червоглавче (*scabiosa ambigua* Frivald.); рьомерово плюскавиче (*silene Römeri* Frivald.); турско зарасличе (*symphitum ottomanum* Friv.); машерка (*thymus comptus* Frivald.); лопен (*verbascum Hinkei* Frivald.). От животните ни попаднаха множество птици, риби, земноводни и охлюви, сред тях няколко характерни за този край, а други досега непознати видове. Изследователите бяха изненадани и от много нови видове насекоми, от които бих споменал пеперудите *euprepia melana* Frivald.; *ophiusa gentilis* Frivald.; *liparis undulata* Frivald.; *symira tendinosa* Frivald.; бронзовки (*buprestis scorzonerae* Frivald. è *buprestis ottomana* Frivald.); скоклю (*elater Hinkei* Frivald.); сечко (*saperda atomaria* Frivald.); ливаден сечко (*dorcadion Sturmii* Frivald.); бегач (*carabus cavernosus* Frivald.); бръмбар амфикома (*amphycoma cyanipennis* Frivald.); бръмбари *procrustes vicinus* Frivald. и *procrustes vicinus* Frivald.; хоботник (*psalidium vittatum* Frivald.); птеростикус (*pteroichus fulgens* Frivald); пъстър бръмбар (*clerus thoracicus* Frivald.) и др.

След като моите пратеници в продължение на цели три години изследваха отделни места в Балкана и околността на Филипопол, последната, четвърта година прекараха в южната част на Турция, главно в Салоник (Тесалоники)¹⁴, Македония, до Средиземно море, в местността Хортия¹⁵. Като получиха заповедта ми, още през септември пътешествениците препуснаха на коне през Филипопол, планините Деспото и Маникион¹⁶ до Ксерес¹⁷, а оттам, поддържайки посока югоизток, след 14 дни, в началото на януари 1836 г. пристигнаха в Салоник. Салоник е многолюден търговски град, чийто бряг на морето предлага и на другоселциите добра възможност за търговски връзки. Тук живеят доверениците на много нации. Има представителни търговски къщи и разкошът им може да бъде сравнен с другите просветени европейски градове. Животът е чувствително по-скъп, отколкото на

¹⁴Солун.

¹⁵Планината Хортиатис, на бълг. Хортач, на югоизток от Солун. [Бел. съст.]

¹⁶Вероятно Мелник.

¹⁷Серес.

предишните места, където пребиваваха. Като проучиха околността, за център на годишните си изследвания избраха Хортия, която се намира в планините на четири часа път от Салоник. Тук бързо се почувства промяната поради по-мекия климат и морския въздух. Тази промяна се вижда във всички видове, особено при растенията и по-малките животни. Флората, тъй да се каже, е напълно различна, отколкото тази в околностите на Балкана. По-голямата част от горите се състоят от бодлива зеленика, пърнар и каменен дъб (*quercus ilex et coccifera*); от храстите се наблюдават лавър (*laurus*), мирта, ракивовица (*tamarix gallica*). Югоизточният характер на видовете проличава в някои бодливи растения като сграбиче (*astragalus*) и зайча сянка (*asparagus*), много сходни с флората на Гърция и Италия. Маслиновото дърво, памуковият храст и сусамът (*sesamum*), особено първите две, се отглеждат в голямо количество.

Видовете, растящи по крайбрежието, до голяма степен са характерни за по-голямата част от бреговете на Средиземно море. Обаче по-навътре, сред планините и канарите на Македония се проявяват по-скоро особеностите на тази област, където бяха открити някои видове, които досега са били малко познати или непознати в такава форма. Може би ще бъде интересно да споменем тук някои от тях. От растенията:

- Тъмножълта турия (*Berteroa luteola*. Frivaldszky.)
- Бяла рада или подрумиче (*Authemis contorta*. Friv.)
- Лазаркиня (*Asperula tubiflora*. Friv.)
- Овес (*Avena glabrescens*. Friv.)
- Воден габър (*Ostrya cylindrica*. Friv.)
- Метличина (*Centaurea Langii*. Friv.)
- Млечка (*Euphorbia pubifera*. Friv.)
- Жълтуга (*Genista incerta*. Friv.)
- Салата (*Lactuca ramosissima*. Friv.)
- Лен (*Linum rigidum*. Friv.)
- Тлъстига (*Sedum ferrugineum*. Friv.)
- Ранилист (*Stachys stelulata*. Friv.)
- Мащерка (*Thymus glaucus*. Friv.)
- Трабузан или бабини зъби (*Tribulus albidus*. Friv.)

От животните: тук гъмжи от насекоми, но повечето такива видове, които са познати в Гърция или в провинциите на Византия. От по-редките можем да изброим: пеперуда дебелоглавка (*hesperia tesselum* Friv.), която досега е много рядко срещан вид, намира се само в Южна Италия; карабус (*carabus graecus* Dej.); бомбардир (*brachinus Bayardi* Dej.); бръмбар *ditomus ceruleus* Dej.; бръмбари амфикома (*amphycoma*), които се срещат и в Гърция. От новите видове ще споменем: двуцветна амфикома (*amphycoma bicolor* Frivald.); ливаден сечко (*dorcadion fallax* Frivald.); испанска муха (*lytta phalerata* Frivald.); бръмбари *epomis Paueri* Friv., *akis alutacea* Friv., *armideus fossor* Friv. и др., множество охлуви и влечуги. Оттам пристигнаха много интересни образци. Ще споменем по-забележителните видове птици: черношия ветрушка или керкенец (*falco tinnuciolides*) и улулица (*strix dasypus*). В гъстите гори на Хортия вечер пътешествениците чуваха да вият чакалите от видовете бозайници, но въпреки всички усилия не можаха да хванат образец.

Пътешествениците усърдно изследваха всички направления в Хортия, като направиха много експедиции в тази област, точно: отидоха до голямото Седеско езеро, до бреговете на Вардар, често посещаваха областите Кьорьочкьо, Колакия и Лангаса, докато накрая решиха да посетят намиращите се на полуострова свети планини на два-три дни път и да изследват видовете в тях. Тръгнаха на 12 август от Хортия, през Салоник, качиха се на кораб и след тридневна борба с насрещния вятър пристигнаха в Атон. Тук намериха убежище в многобройните староверски манастири и не знаеха как да възхваляват дружелюбието и човсколюбието, с което ги посрещнаха светите отци, особено вниманието, което им оказа архимандритът, като ги прие. Оттук всеки ден редовно правеха проучванията си във всички посоки на планините и след 12-дневен труд с доста голяма колекция тръгнаха обратно към базата си в Хортия, където през това време била избухнала голяма епидемия от чума и не можаха да се върнат в жилището си, понеже ги изолираха. Затова отново тръгнаха обратно към Салоник, но за техен ужас не искаха да ги пуснат в града, понеже ги заподозряха, че идват от Хортия, но когато показаха пътните писма, получени в светите планини, разсеяха по-

дозрението и много трудно, но все пак намериха подслон в града.

След като се окопитиха от уплахата си, продължиха събирането 55 дни около Салоник, най-вече на брега на морето. Когато Хортия се прочисти, те отново се завърнаха там. Но понеже настъпваше есента, подредиха събраните находки и се приготвиха за път. Обаче поради неприятностите, причинени от чумата и дългото бездействие по пътя, пристигнаха у дома едва през април 1837 г. Като разгледаме резултата от това четиригодишно пътуване в изцяло неизследвани земи, можем да кажем: богатата и цялата придобита колекция и доста удовлетворителна от гледна точка на редките и новите видове; а изобщо е интересна в кръга на естествените науки, понеже експедицията стигна до края на Европа.

Желанието ми е колкото може по-скоро да обнародвам всички резултати и новооткрити видове от тази природонаучна четиригодишна експедиция, която струваше значителни средства. В знак на патриотично чувство ще подаря събраният материал от всички области и той ще обогати природонаучната сбирка на Националния музей¹⁸, а останалото ще се пази за пример на други чуждестранни природонаучни институти.

Превод от унгарски:

Стефка Хрусанова

Превод на названията

на растителните и животинските видове:

Ст.н.с. II ст. д-р Здравко Хубенов

¹⁸Днес: Научна сбирка на Природонаучния музей в Будапеща. [Бел. съст.]

Кратък преглед на една природонаучна експедиция в Европейската част на Турската империя¹

Имре Фривалдски

Ако направим бегъл преглед на обширната област на естествените науки и обърнем необходимото внимание на вече виделия бял свят с голям труд в родината ни морски обекти, веднага ще се убедим, че на земята едва ли има такова кътче, което не е повече или по-малко изследвано от природоизпитателите. Онези, които не биха пожалили време, за да надникнат в научния живот на Европа, с радост ще видят, че развитието на съвременната наука и изучаването на природата вървят от запад на изток, а по пътя си се спират и в нашата родина – с колкото и трудности да е свързано разпространението на знанието, макар понякога да ни се струва, че границите на родината ни го задържат и ограничават. Обаче както всеки процес в голямата природа преминава през стадията си с точна последователност, така и общото духовно развитие се базира на такива свършени и неизменни закони, чиито напредък не могат да нарушат или да възпрепятстват никакви външни ограничения.

Най-крайната югоизточна част на Европа в обширната Турската империя дори преди изтеклото десетилетие не беше претърпявала цялостни плодотворни природоизпитателски проучвания. Защото ако не смятаме онези наблюдения на растенията, които

¹Dr. Imre Frivaldszky. Rövid áttekintése egy természetrajzi utazásnak, az európai Törökbirodalomban, egyszersmind néhány a közben újdonnát fölfedezett állatnak leírása. – A kir. Magyar Természettudományi Társulat évkönyvei. Szerk.: Török József. Vol. I, Pest, 1841–1845, p. 163–178.

извършиха Буксбау (Вухбау) край Истанбул и Марсили (Marsigly) по течението на р. Дунав, едва ли би останало нещо друго освен няколко бележки, преминали със скоростта на бегач, като последица до голяма степен от тогавашното несправедливо политическо устройство на тази страна. В по-ново време обаче с напредъка на държавните отношения с радост мога да отбележа, че се приближихме с още една крачка до Европа в това отношение и чувствително голямата празнина беше запълнена само отчасти. От една страна, Унгария с присъединените към нея части, не по-различно от Италия и Гърция с островите в Йонийско море, от друга страна, югоизточна Русия, по-точно от Таврия чак до бреговете на Черно море са изследвани достатъчно. От гледна точка на Европа само тази област беше онова липсващо звено от приложените природонаучни изследвания, с което те вече биха станали пълни.

В желанието си някак да задоволя тази спешна необходимост и като спазвам правата и задълженията на съседите, се дължавам със скромните си сили да изпълня тази задача. Но понеже нямах щастието да присъствам лично на мястото на проучванията, притежавам материали, изпратени ми преди години от вътрешността на Османската империя от учени, които бяха започнали природонаучните си изследвания още през 1833 г. и почти без прекъсване ги осъществиха до наши дни в различни области на турска територия – при това с такъв добър резултат, че с усилията си обогатиха европейската флора и фауна с много забележителни и изцяло нови видове, както и с многобройни интересни данни, които успяха да представят с цел описание на географското разпределение на природните обекти. Няма да се забавя да споделя със заинтересованите резултатите от това пътуване отчасти във II, III и IV том от годишниците на Унгарското научно дружество, както и в няколко чуждестранни списания и в своите редовни трудове. Намерението ми е да съобщя всичко това, доколкото позволяват обстоятелствата. В настоящата статия бих желал да съобщя: 1) отчет за цялото пътуване, 2) някои новости за наскоро изпратената от мене експедиция на остров Крит.

1. Кратък отчет на резултатите от пътуването

Понеже целта на планираното пътуване е на турска земя, в планините на Балкана, отново получили популярност в резултат на интересните политически събития през изминалото десетилетие, но неизследвани досега. Като първо място на изследване от моите пратеници означих тази планинска верига [Стара планина]. След това, през 1833 г. двамата ми асистенти² се заселиха под защитата на тамошния руски консул в град Сливно (Селимно) в Румелия и усърдно изследваха южните и северните области на Хемус. В края на лятото се зарадваха на такива плодове от труда си, че освен птиците, влечугите, сухоземните и сладководните охлюви събраха 600 растения и около 1200 особени вида насекоми, като стойността на тази сбирка се повишава извънредно не само от многобройните европейски редки видове, но и от действително новите видове. От растенията специално заслужават да бъдат споменати: кисел трън (*Berberis microphylla* Rochl.), източна превара (*Scutellaria pinnatifida* Rochl.), секирче (*Lathyrus inermis* Rochl.), реповидно-корениста метличина (*Centaurea napulifera* Rochl.), върболисто срещниче (*Ajuga chia et salicifolia* Schreber.) и др. От насекомите: бегачи, карабуси (*Carabus versicolor et thorosus* Friv.), бръмбари малахиди (*Malachius flabellatus* Fr.), бръмбар ксилетинус (*Xyletinus thoracicus*, Fr.), априлски бръмбар (*Rhizotragus costulatus* Fr.), житар (*Anisoplia-rumeliaca* Fr.), бръмбар паузус (*Pausus turcicus* Fr.), бръмбар везикант (*Mylabris decora* Fr.), *Sitaris spectabilis* Fr., балкански тополов сечко (*Saperda balcanica* Fr.) и др. От пеперудите: зефирна синевка (*Lycaena zephyrus* Fr.), (*Euprepia placida* Fr.), семейна нощенка (*Orthosia rorida* Fr.), нощенки (*Heliotis taurica* Treits., *Acontia urania* Fr.) и др. Съвсем нови видове от сухоземните охлюви: охлюв линдхопмиола (*Helix girva* Fr.), охлюви клаузилиди (*Clausilia früllaria et silacea* Fr.). Като цяло богатството на природни обекти в околността на Балкана е забележително по отношение на флората и фауната. Но не би могло да се твърди, че е

²Виж публикуваната тук статия: И. Фривалдски. Природонаучна експедиция в балканските провинции. Второ съобщение. [Бел. съст.]

съвсем различно в сравнение с други области на Европа и от тази гледна точка е интересно за вниманието на природоизпитателя, доколкото той се натъква на отдалечени области и на различни климатични особености на някои места. Така например моите пратеници за своя голяма изненада откриха и на южния склон на Балкана рода членестоноги, който досега е откриван само в Америка и в Южна Африка. В една и съща област събраха кожояди (*Dermestes dimidiatus* Schönherr.), досега характерни само за Сибир, кримски голям син бегач (*Procerus tauricus* Pall.), бръмбар зонитис от меловидити (*Zonitis caucasica* Pallas.), обитаващия южна Италия бегач офонус (*Ophonus etruscus* Schönh.), бръмбар пристонихус (*Prystonichus sardeus* Dahl) и бегач скаритес (*Scarites laevigatus* Fabr.). Флората и фауната на Балкана приличат най-много на тези в Русия, Крим или Таврия, по-малко на Гърция и на хълмистия Баншаг³.

През 1834 г. пратениците ми избраха за център на престоя си околността на Филипопол – оттук снабдени със султански ферман, като се движеха свободно, посетиха и по-отдалечени места, обиколиха планинските вериги на Деспото, Родопите, Рила и Станимак, красивата, обширна и цъфтяща долина на Самуков. Свидетелство за интересните резултати от тези излети е, че броят на отделните видове събрани растения до края на лятото достигна 1000, между които рядко явление са не само множеството нови видове, а и от гледна точка на европейската флора откриха и един напълно нов род. Това ново растение посветих на многоуважаемия и заслужил мой учител Карой Хаберле, професор в университета на Негово Кралско Величество, като го нарекох *Haberlea Rhodopei*. Из споменатата планинска верига, по поречието на р. Марица, както и в равнината, отваряща се на югоизток към Одрин, освен другите известни растения, бяха открити следните нови: миризливче (*Acynos acuminatus et erectus* Friv.), Ротбелия (*Rotboellia Sándorii* Fr.), островърха драка (*Bupleurum apiculatum* Fr.), зърника (*Rhamnus rumeliacus* Fr.), птиче просо (*Lithospermum Rochelii* Fr.), триниелистна самогризка (*Scabiosa triniaefolia* Fr.), тимянка (*Ferula*

³Банат.

hispidula Fr.), кривец (*Chondrilla intybacea* Fr.), ушно плюскавиче (*Silene exaltata* Fr.), иглолистен карамфил (*Dianthus brevifolius* Fr.), омайниче (*Geum Sadleri* Fr.), родопска звъника (*Hypericum rodopaeum* Fr.), рунянка (*Hieracium cernuum* Fr.), зизифора (*Ziziphora compacta* Fr.), хвощ (*Equisetum zonatum* Fr.) и др. От животните, по-точно от птиците бяха събрани няколко по-интересни вида, например: сива овесарка (*Alauda calandra* L.); *Emberizacia et cirulus* L., *Accentor alpinus* L., разновидност на присмехулника, който някои смятат за оригиналният вид на домашния присмехулник, стрепет (*Otis tetrix* L.), малък корморан (*Carbo pygmaeus* Pallas). Сред влечугите се откроява сивата водна змия. По отношение на насекомите може да се каже, че тази провинция е много богата. Тук се среща онази красива шарена нощенка, която Фридрих Трайчке, забележителният автор на системното описание на европейските пеперуди, в признание на моите трудове нарече *Heliotis Frivaldszkyi*. Останалите видове са: синевка (*Lycaena eroides* Fr.), балканска копринарка (*Gasteropacha balcanica* Fr.), розово нощно пауново око (*Salurnia coecigena* Hüb.), пеперуда *Cleophana lintea* Freyer, молец Скардия (*Scardia auranciella* Fr.). Европейската фауна също се обогати с нови видове от семейството на бегачите, а именно: подскачащ бегач (*Cicindela despotensis* Fr.), бегач циминдис (*Cymindis sublineata* Fr.), бегач молопс (*Molops dilatatus* Fr.), източен скоклю (*Elater orientalis* Fr.), априлски бръмбар (*Rhizotrogus torulosus* Fr.), тенебрионид бо-летофагус (*Boletothagus squarrosus* Fr.), бръмбар *Laena pilosa* Fr., бръмбар *Helops Fülei* Fr., наречен на името на един от пратениците ми, бръмбар *Helops maurus* Fr., хоботник (*Liparus intermedius* Fr.), полски сечко (*Dorcadion inclusum* Klug.) и др. От местните черупчести мекотели могат да се споменат нови или по-известни видове сухоземни охлюви: хелициден охлюв (*Helix Philibensis* Fr. et *Rumeliaca Rossmäs.*), охлюви Pupiliidae (*Pupilla seductilis* Ziegler et *microtragus* Parts.), охлюви клаузилиди (*Clausilia macilenta* et *Frivaldszkyana Rossmäss.*). В края на тази година броят на видовете насекоми от Турция достигна 1500.

След като пратениците ми за две години се сприятелиха с турския език и обичай и след като напуснаха околностите на Филипопол, през 1835 г. се оттеглиха сред най-високите планини – в околностите на Карлова, където, макар че лятото се прояви като

мащеха за тяхното начинание, те с изключително усърдие продължиха проучвателните си експедиции до късна есен. Тук за първи път имаха възможност да разгледат флората и фауната на високите румелийски снежни върхове, изкачиха се на Коджу Балкан и на надхвърлящите 5000 стъпки височина снежни върхове край Калофир и Казанлик и още през същата година пренесоха в Пеща хубавия резултат от труда си. За тях околността на Карлова се оказа по-богата на животни и растения, отколкото местата, където пребиваваха през предишните две години, и сред многобройните, но познати обекти не липсваха и нови открития от флората и фауната, като например растенията: едролетен равнец (*Achillea grandifolia* Fr.), мишовка (*Arenaria saxifraga* Fr.), зарниче (*Astrantia elatior* Fr.); *Bulbocodium hastulatum* Fr., вълнеста и рехавоцветна камбанка (*Campanula lanata et expansa* Friv.), метличина (*Centaurea Carlovensis* Fr.), рожец (*Cerastium moesiacum et rectum* Friv.), минзухар (*Crocus hybernus* Friv.), млечка (*Euphorbia rupestris* Friv.), ароматична подсунка (*Heliotropium turcicum* Friv.), рунянка (*Hieracium pilosissimum et sessiliflorum* Fr.), дзука или шавар (*Juncus melanocephalus* Fr.), секирче (*Lathyrus villosus* F.), очиболец (*Potentilla Benyitzkyi* F.), лютиче (*Ranunculus Nendtvichii*), живениче (*Scrofularia majalis* Fr.), турско зарасличе (*Symphytum ottomanum* Fr.), мащерка (*Thymus comptus* Fr.). От насекомите: пеперуда *Euprepia melana* Fr., хоботник (*Liparis terebinthi* Fr.), пеперуда *Symira tendinosa* Fr., нощенка (*Heliotis incarnata* Fr.), бръмбар *Procrustes vicinus* Fr., бегач карабус (*Carabus cavernosus* Fr.), бегач (*Pterostichus fulgens* Fr.), бронзовки (*Vuprestris ottomana et scorzonerae* Fr.), скоклювец (*Elater Hinkelii* Fr.), бръмбар *Meloidae (Cerocoma Kunzei)* Fr.), бръмбар *Stenostoma incana* Fr., бръмбари хоботници (*Muniops obsoletus et carinatus* Fr., *Tanymechus orientalis* Fr., *Psolidium vittatum* Fr., полски сечко (*Dorcadion Sturmii* Fr.) и др. В края на лятото през 1835 г. броят на видовете растения се увеличи на 1650, а на насекомите – на 1500.

През 1836 г. в южната част на Турската империя, особено в областите Македония, Салоник и Хортия, се проведеха годиш-

⁴Тази втора експедиция И. Фривалдски поверява на родения в Берлин Карл Хинке и на румънеца Маноилеско. Хинке умира в Македония, но Маноилеско се завръща успешно с много събрани материали. [Бел. съст.]

ните проучвания. Пратениците⁴ ми грижливо изследваха всяко ъгълче от централната си база в Хортия, отидоха до голямото Седеско езеро, до бреговете на р. Вардар, до околностите на Кьорьочкьо, Колакия и Лангаса, докато накрая разгледаха и издигащата се на полуостров в Средиземно море и интересна в много отношения Света гора (Monte Santo). Тук веднага се усещаше природната разлика, причинена от по-топлия климат и морския въздух, благоприятни за развитието на растения и животни от пониски разрези. Маслиновото дърво, памуковите храсти, сусамът, но най-вече първите две са разпространени върху по-големи територии в тази област. Най-общо, тукашната флора видимо се различава от балканската, горите тук в по-голямата си част се състоят от бодлива зеленика и дъбове, диво растат храстите южен лавър, мирта, смокини, розмарин, зокум. Югоизточният характер на растителността е представен от бодливите растения с няколко вида сграбиче (*astragalus*) и зайча сянка (*asparagus*) – от тази гледна точка тукашната растителност прилича на флората в Гърция и Южна Италия. Обаче по-навътре в македонските планини и сред скалите им се прояви особеността на тази провинция, където се срещат обекти, досега слабо познати или непознати. Към тази категория принадлежат растенията: лазаркия (*Asperula tubiflora* Fr.), овес (*Avena glabrescens* Fr.), турия (*Berteroa luteola* Fr.), солунска метличина (*Centaurea thessalonica* Fr.), млечка (*Euphorbia pubigera* Fr.), жълтуга (*Genista incerta* Fr.), ранилист (*Stachys stelulata* Fr.), мащерка (*Thymus glaucus* Fr.), кривец (*Chondrilla prenanthoides* Fr.), бяла рада (*Anthemis contorta* Fr.), тлъстига (*Sedum ferrugineum* Fr.). От животните, по-точно от птиците, тук могат да се споменат като интересни: белоглав лешояд (*Vultur fulvus* Briss.), белошип ветрушка (*Falco cenchrus* Frisch.), улулица (*Strix dasypus* Becks.), дрозд (*Turdus cyaneus* Gmel.), сив брегобегач (*Tringa Temminckii* Leisl.). Много известни видове от класа на влечугите се намират в тази област, например: *Pseudopus Pallasii* Cuv., смоци (*Coluber fallax Fleisch., viridiflavus* Wagl., *hypocrepis* L.), червенпетнист смок (*leopardinus* Wagl.), червейница (*Typhlops jonicus* Fitz.), обикновена агама (*Stellio vulgaris* Schinz.); *Gonyodactylus annulatus* Fitz., стенен гущер (*Podarcis Merretii* Schintz.), михакелисов гущер (*Lacerta Michachelisii* Fitz.). Макар че събраха малък брой риби, все пак ни

зарадваха с 3 нови македонски вида, които известният в цяла Европа усърден пазител на Виенския музей господин Хекел (Heckel) определи и именува: първия – каракуда (*Carassius bicephalus Heck.*), втория – попче на Фривалдски (*Gobius Frivaldszky Heck.*) и третия – маришки карабалък (*Abramis melanops Heck.*). Към вече познатите, но по-известни видове от намерените тук риби принадлежат: унгарски шаран (*Cyprinus hungaricus Heck.*), маришка мряна (*Barbus cyclolepis Heck.*), попче-полумесец (*Gobius semilunatus Heck.*). В тази провинция намериха голямо разнообразие от насекоми, но сравнително по-малко уникални родове, отколкото балканските; те по-скоро са сходни с константинополските и гръцките видове. Сред тукашните по-редки видове могат да се изброят: дебелоглавка (*Hesperia tesselum Ochs.*), гръцки бегач или карабус (*Carabus graecus Dej.*), бомбардир (*Brachynus Bayardi Solier*), бръмбари *Procrustes graecus Dej.*, *Ditomis coeruleus Dej.*, *Epomis Dejeanii Sal.* и още много видове бръмбари *amphycoma*, които често се срещат и в Гърция. Намерихме следните нови видове: бегач карабус (*Carabus salax Fr.*), *Platymra depressa Fr.*, бронзовка (*Buprestis velox Fr.*), пъстър бръмбар или клерид (*Clerus concinnus Fr.*); *Armidaeus fossor Fr.*, дървеница лептопус (*Leptopus nigro-flabellatus Fr.*), бръмбар амфикома (*Amphycoma bicolor Fr.*), бръмбари *Zophosis pusila Fr.*, *Akis alutacea Fr.*, *Laena pygmaea Fr.*, чернотелки (*Pedinus macedonicus Fr.*, *Crypticus ferrugineus Fr.*), жълта испанска муха (*Mylabris turcica Fr.*), испанска муха (*Lytta phalerata Fr.*), хоботници (*Othyorhynchus metalliger et bicostatus Fr.*, *Psallidium fossulatum Fr.*, *Omius leuconotus Fr.*), мизийски сечко (*Callidium moesiacum Fr.*), копринарка или пръстенотворка (*Malacosoma thoracica Fr.*). Тук беше открита една красива цветна дневна пеперуда, която нарекоха зорница (*Anthocaris Gruneri*) на името на един изявен ентомолог. Накрая обогатихме регистъра на македонската фауна с откритите няколко нови вида сухоземни охлюви. Тук могат да се споменат *Bulimus Athensis Fr.*, охлюви клаузилиди (*Clausilia thessalonica Fr.*, *tenuilabris Ross. macedoniaca et bicristata Fr.*).

Като анализирахме резултатите от четиригодишната работа на тази природонаучна експедиция, стигаме до извода, че по отношение на растенията и животните бихме могли да се гордеем с подобни начинания, особено с големия брой новооткрити раз-

лични видове. Така например природонаучната експедиция на отдела по ботаника, изпратена от френското правителство под ръководството на Бори дьо Сен Венсан (Bory de Saint Vincent), по време на тригодишното си проучване в Мавритания и Гърция не можа да събере повече от 1300 обявени вида, а пък моите пратеници събраха из Балканската планинска верига и в Македония повече от 1900 вида. Секцията по ентомология на същата тази френска експедиция под ръководството на господин Брюле (Brülle) не надхвърли повече от 880 събрани вида насекоми; а моите пратеници в многократно споменатите области успяха да съберат повече от 2000 вида. Като разгледаме общия резултат от четиригодишната работа на пътешествениците сред напълно неизследвани земи, може да се каже, че е придобита богата колекция от материал, задоволителна откъм редки и нови видове, а пък от гледна точка на естествените науки е интересна, понеже събраните природонаучни данни служат непосредствено за по-добро опознаване на Европа.

Като завършиха естествоизпитателските си проучвания на споменатите области от Турската империя, все още оставаха най-източните и най-южните части от империята. С оглед на това през 1841 г. организирах отново експедиция в околностите на Константинопол⁵. Новата експедиция две години проучва предварително околностите на турската столица. По-късно, през 1843 г., разшири дейността си към най-южните точки на европейската част от Турската империя, до остров Крит. Тук експедицията работи до пролетта на 1845 г. и отново се завърна в Константинопол през Смирна, оттам продължи работата си в интересната и богата на естествени видове околност на Витинския Олимп. Там остана до септември на текущата година, когато завърши задачата си и отново през Византия благополучно се завърна в Пеща тези дни заедно със събраните обекти. Този втори период на експедиции, който продължи пет години без прекъсване от 1841 до 1845 г., макар че в тези области вече са пребивавали много изследователи на природата от чужбина, от гледна точка на

⁵Третата експедиция осъществява Ишван Ногел. [Бел. съст.]

стойността на резултатите с нищо не остава по-назад от предишния. Обаче недостигът на време не ми позволява да се впусна в подробен анализ, затова ще набележа само главните точки, които са най-интересни по темата.

Красивата околност на Константинопол от гледна точка и на растенията, и на разредите по-дребни животни заслужава особено внимание, макар че поради посочената причина рядко се срещат нови видове. Природата и на двете страни тук показва определено източен характер. Бреговете на Босфора и на Черно море са толкова пълни с различни водни животни, че е напълно естествено на покривите на близките къщи да се наблюдават шарени групи от различни пернати. Египетският лешояд (*Catarctes persicopterus* L.) много често се среща на по-високите сгради, оттам души миризмата на мърша, носена от вятъра. Тази област е богата и на насекоми. Тук от семейството на пеперудите се срещат известните вечерница, сфингида (*Deilephila Alecto* L.), синевки (*Lycaena ottomanus, et eroides*, Friv.), кадибянка (*Hyparchia Roxelana* Fab.), молец (*Anthophila vespertina Treits.*), гъботворка (*Liparis terebinthi* Fr.) и др. От насекомите: бръмбар *Cephalotes nobilis* Dej., бронзовка (*Buprestis ottomana* Fr.), мекотелка (*Cantharis pupillata* Fr.), тополов сечко (*Saperda balcanica, et Zavadzkyi* Fr.), далматински сечко (*Purpuricenus dalmatinus* St. Desfontainii Fr.) и няколко вида бръмбари. Съвсем тясно възприеманите нови видове бяха малобройни, а именно: синевка (*Lycaena bellis* Fr.), орденица (*Catocala langvida* Fr.), бръмбар малахир (*Malachius coccineus* Fr.), торен бръмбар (*Scarabaeus fulgens* Fr.), хоботник (*Othyorinchus rotundatus* Fr.), полски (ливаден) сечко (*Dorcadion Byzantinum* Fr.), сечко (*Callidium Nogeli, et insigne* Fr.), щитоноска (*Cassida testudo* Fr.). Между сладководните и сухоземните охлюви можем да споменем по-известни видове като *Bulimus Zebra, et Turnefortianus* Oliv., воден (блатен) охлюв (*Melanopsis praerosa* L.), *Helix algira* Drap. Понеже на друго място

⁶С тази четвърта по ред експедиция се нагърбва Ференц Зак, но като заминава, той не се обажда в продължение на една година. Тогава И. Фривалдски изпраща по следите му своя племенник Янош Фривалдски. След като го открива, Я. Фривалдски установява, че Ф. Зак не е събрал никакви материали и сам се засема с тази работа. [Бел. съст.]

описвам подробно тези забележителности на околността, като следваме пътя на пратениците⁶, направо можем да преминем към кратко описание на остров Крит.

Споменатият интересен остров съставлява крайната югоизточна граница на Европа, разположен е на мястото, където се докосват границите на Европа, Азия и Африка. Разклоняващите се планински вериги му придават красив външен вид, сред тях най-голямо впечатление правят издигащите се в средата на острова заснежени върхове Ида и Псилорити. Стръмните, голи и повечето обезлесени варовикови планини отдалече се бележат на хоризонта, заради което популярното им название е бели планини. Докато в подножието им се издигат стари маслиненни дървета и огромни платани, тук-там по склоновете на скалите растат кипариси от редки по-низши класове, а много нарядко се срещат петна горички от дъбове и бодлива зеленика. Южните деликатеси: портокали, лимони, смокини, рожкови, нарове растат свободно в голямо количество. А пък лозите, диви или култивирани, заемат колкото може повече площи и даряват жителите на острова с най-сладките гроздове и с най-отбрано вино. За огради служат главно високи кактуси и бодливо алое. Зокумът, розмаринът, конският босилек, лавандулата, миртата, шамфъстъкът са характерни за острова. Както споменах по-горе, през пролетта на 1843 г. пратениците ми пристигнаха в Крит и след като се настаняха в град Канея⁷, оттам правеха експедиции във всички посоки, най-често посещаваха богатата на растения и близка до Спахия планинска верига, където събраха около 400 вида растения, сред които – въпреки събраните с желязно упорство преди 29 години от някой си Зибер (Sieber) образци от цялата описана флора на острова – все пак се откриха 10 нови вида. Ако разгледаме света на животните; богатата критска флора е предпоставка за добри резултати и при фауната, но опитът показа съвсем друго: тук фауната наистина е непропорционална с растителността, защото въпреки доста голямата площ на острова (дължина 36, средна ширина около 4 мили), на него липсват повечето сухо-

⁷Канея.

земни видове животни, елени, сърни, мечки, вълци, лисици и др., също така и цели семейства от по-низшите видове животни. Като се вземе предвид всичко това, от гледна точка на зоологията не би могло да се каже, че остров Крит е богат. Но липсата на толкова много видове се компенсира в немалка степен от съществуващите, понеже много нови видове изненадват природоизследователя. Пратениците ми наблюдаваха много интересни видове птици, особено сред снежните планини – брадат и черен лешояд, и още няколко непознати вида соколи; в по-низшите храсти – франколин (*Perdix francolinus et rubra auct.*). А с приближаването на есента на бреговете на морето се появиха безброй различни родове прелетни птици. Хванахме между другото: ливадарче (*Saxicola spazina L.*), дрозд (*Turdus cyaneus L.*), балканска скална яребица (*Perdix saxatilis L.*), чернокрила блатна лястовица (*Glaucopis melanoptera Petényi*), сив брегобегач (*Tringa Terminckii*).

Изглежда островът не е обитаван от много влечуги, обаче няколко вида, които се наблюдават и по други брегове на островите, и тук се срещат в голямо количество, например сцинкът (*Scincus officinalis L.*), *Gonyodactylus annulatus Fitz.*, червенопетнистият смък (*Coluber leopardinus Wagl.*) и *viridiflavus Wagl.* От гледна точка на насекомите изобщо, но дори и от гледна точка на отделни видове критската фауна не е най-богата, обаче в много отношения привлича вниманието – особено онези видове, които са характерни и за Южна Европа, тук се появяват в прекрасни цветове, най-вече почти всички видове пеперуди повече или по-малко се отклоняват от обичайните си отсенки. От друга страна, тук с радост откриваме такива видове, чиято европейска принадлежност досега беше спорна, например пеперуди *Euploea Chrysippus L.*, *Alecto estlepe*, особено с африканския си представител – синевката (*Lycaena trochylus Fr.*), която досега беше наблюдавана само в Алжир и в Мала Азия. Накрая, не липсваха и характерни особености на този остров, които като зоологически новости с радост бихме могли да покажем на заинтересованите. Такива са кадиянката (*Hipparchia Amalthea et Thyrsis Fr.*), синевката (*Lycaena psylorita Fr.*), пеперудата *Caloptera ocellata Fr.*, нощенките (*Hadaena leuconota et retina. Friv.*, *Erastria Sphakiota Fr.*, *Ophiusa gentiliata Fr.*); бръмбарът *Omaseus creticus Fr.*, дребният плавач (халиплид)

(*Haliplus venustus Fr.*), бронзовката (*Buprestis flavostriata Fr.*), бръмбарите *Cratonychus saliens Fr.*, *Cardiophorus rotundicollis Fr.*, *Dasytes cuneatus Fr.*, луканидът (*Lucanus crenulatus Fr.*), бръмбарът *Dichoma foraminosa Fr.*, чернотелката (*Opatrum granulosum Fr.*), едемеридът (*Oedemera gracilis Fr.*), хоботникът (*Othyorinchus obesus Fr.*), бръмбарът *Apsis virens Fr.*, бръмбарът мраченик *Helops Terreni Fr.*, обикновеният хамелеон (*Chamaeleo vulgaris L.*), наречен на името на достойния ни патриот и природоизследовател Андраш Терен (Terren)⁸, който намери и именува този нов вид заедно с Янош Фривалдски⁹. От сладководните и сухоземните охлюви в областта на Канея и Крит пътешествениците наблюдаваха само няколко вида, а това е характерно и за другите гръцки острови. Този остров затрудни природоизпитателните изследвания. Поради голяма терен, липсата на сенчести гори и извори летният сезон толкова утежни експедициите, а като се прибави 25–30-градусовата непрекъсната горещина и суша, които се увеличаваха през 6-те месеца без дъжд, това непрекъснато изтощаваше усърдния природоизпитател. С приближаването на есента сухото време беше заменено от дъждовно през ноември, дъждът валеше непрекъснато, толкова изстуди въздуха, че се почувства липсата на отопление на стая – жилищата по принцип са без печка, а донесеният мангал само наполовина я компенсираше в стаята. Въпреки студата пратениците ми многократно изследваха съседната планина Спация, добраха се до най-високите върхове на снежните планини – Ида и Псилорити, и упоритият им труд беше възнаграден с чудесни успехи.

Към края на 1845 г., напусайки остров Крит, вече на път към дома, пристигнаха в Смирна, откъдето три месеца внимателно изследваха флората и фауната на района. Тук веднага забелязаха богатата на сухоземни видове и разнообразна фауна и ма-

⁸Андраш Терен, теолог-евангелист от Кьормьобаня (Кремница в Словакия); присъединява се към Янош Фривалдски в четвъртата експедиция. [Бел. съст.]

⁹Янош Фривалдски (1822–1895 г.), зоолог, член на УАН, племенник на Имре Фривалдски, взел участие в организираните от него природонаучни експедиции. Той бил първият изследовател на унгарските пещери и автор на първия в Унгария обобщаващ труд по орнитология. [Бел. съст.]

кар че някои съвпадаха с видовете в Крит, тук растяха в много по-голямо количество. Тукашната фауна показва отчасти азиатски характер, макар че преобладават обичайните морски и островни видове. В тази област рядко се срещат истински азиатски животни. Така например хиената, чакалът, жеравът, обикновеният хамелеон (*Chamaeleo vulgaris* L.) обаче могат да се видят в голямо количество в други части на Гърция и Европа. Като цяло областта на Смирна показва голямо разнообразие от зоологическа гледна точка. Освен с морските обитатели на бреговете му природоизпитателят се среща с множество ценни естествени видове влечуги и насекоми. Близките голи хълмове и няколкото красиви долини могат да се похвалят с характерни видове. Например така нареченият Кордилион, на един час път през залива от Смирна, където откриха най-ценните екземпляри в тази област. Няма да се впускаме в подробно описание на събраните обекти, ще споменем само няколко от най-хубавите новооткрити видове насекоми. Тук принадлежат – от семейството на пеперудите: пеперуда *Alexanor*, европейски хараксес (*Charaxes Jasius* L.), синевки (*Lycaena trochilus* et *psittacus* Fr.), дебелоглавка (*Hesperia sericea* Frey.), копринарка (*Gasteropacha dryophaga* Hüb.), пеперуди *Caloptera ocellata* Fr., ношенки (*Heliotis dos Freyer*, *Ophiusa Nathlyi* Frey, *Polia mansveta* Friv., *Xylina orientalis* Fr.). От насекомите: подскачач бегач (*Cicindela Goryi* Dej), бегач (*Scarites cyclops* Fr.), гъсеничар (*Calosoma rapax* Fr.), златен бегач (*Chlaenius exutus* Fri.), бронзовка (*Buprestis bagdadensis* Gory), златка (*Cetonia atrovirens* Fr.), бръмбари тенебриониди (*Helops coelestinus* et *attenuatus* Fr.), бръмбар майка (*Meloe aeruginosa* Fr.), хоботник (*Rhynchites gigas* Fr.), ливаден сечко (*Dorcadion triste* Fr.), тополов сечко (*Saperda egregia* Fr.). Околността на Смирна към края на юни вече напълно изсъхна и затова интересът към нея от страна на естествените науки толкова намаля, че пратениците ми повече не се колебаха да заминат и през Константинопол стигнаха до последната точка на изследванията си – подножието на Витинския Олимп. В тази област растителността не беше така изчезнала и огромната планинска маса, център на която е Олимп, е все още достатъчна територия и подходящ случай за приятеля на природата да обогати сбирката си. Едва ли имаше по-интересен край от този по време на експеди-

цията – от гледна точка на флората и фауната. На самия Олимп и в подножието му, особено в равнината на Бурса, бяха открити много интересни видове, сред които ще спомена само няколко. От птиците – египетски лешояд, в тази област намерихме негово гнездо и яйца. От влечугите – пепелянка, пясъчница (турска боа) (*Eryx turcica* Oliv.), италианска, таврийска змия и змия *Saligny*. От събраните сладководни риби господин Хекел именува два нови вида: шаранови риби (*Cochliodon Tinca* Heck.) и платика (*Abramis Frivaldszkyi* Heck.). Околността на Бурса наистина е благоприятна за ентомолозите, понеже пратениците ми се сдобиха с много нови видове. Сред пеперудите преобладаваха кадифанката (*Hipparchia Beroe et fatua* Friv.), синевките (*Lycaena Dardanus*, *Iphigenia*, et *hyacinthus* Fr., *Anthecharis Gruneri* Fr.), дебелоглавките (*Hesperia phlomidis* Fr.), ношенките (*Plusia eximia* Fr., *Cleophana superba* Fr., *Heliotis decorata* Fr.). От бръмбарите – голям кримски син бегач (*Procerus tauricus* Adams. et *Olivieri* Dej.), бегач (*Platynus coeruleus* Fr.), бронзовки (*Buprestis olympica*, *bivittis*, *decorata*, et *hyacinthina* Fr., *Campylus orientalis* Fr.), гробар (*Silpha multipunctata* Fr.), бръмбари от сем. *Scarabaeidae*, бръмбар от сем. *Byrrhidae*, бръмбари мраченици (*Helops ambigua* Fr.), испанска муха (*Lytta flavipes* Fr.), бръмбари *Leptonotus Redtenbahii* Fr. – нов род!, ливаден сечко (*Dorcadion Ocskayi* Fr.), тополов сечко (*Saperda pilosa* Fr.) и др.

Като изпълниха задачите си на Олимп и в околностите му, след петгодишно неуморно пътуване и събиране в следващите седмици изтече срокът на тази втора природонаучна експедиция на пратениците ми, осъществена в най-южните и най-източните европейски части на Турската империя. Като се върнем към резултатите от това второ начинание, смятам, че с пълно право бих могъл да се зарадвам на осъществения си план. Колкото по-далече се простират интересите ми към тази природонаучна експедиция, с все по-голям интерес осъзнавам важността на удовлетворението от постигнатите резултати. И по отношение на познатите природни видове, и по отношение на досега неизследваните, описани по време на това пътуване, на всяка крачка се уверявам, че това начинание може да бъде достойна оценка на заинтересованите страни. Като сравним двата периода на пътешествията (9 години), веднага ги оценяваме, като не забравяме,

че, от една страна, резултатът от двете пътешествия е съкровищница на такъв материал, който издига на нови висоти досега направеното в европейската част на Турската империя. От друга страна, в резултат на многобройните открития общата естествена история се обогати с нови елементи. Понеже вместо желателната подробна оценка имахме възможност да се спрем само на кратък преглед, доколкото ни позволяват времето и възможностите, ще се стараем да не отлагаме и да покажем пълна картина на тази експедиция с всички подробности, изисквани от характера на резултата.

*Превод от унгарски:
Стефка Хрусанова
Превод на названията
на растителните и животинските видове:
ст.н.с. II ст. д-р Здравко Хубенов*

Виктор Янка
1837–1890

*Фотоархив на Унгарския
природонаучен музей, Будапеца*

Ботаник, световноизвестен изследовател на флората на Унгария и България. Като офицер от австрийската имперска армия Виктор Янка има възможност да изследва флората на Трансилвания и Алфьолд. През 1870 г. постъпва на работа като ботаник в Ботаническият отдел на Унгарския национален музей, който ръководи до оттеглянето си през 1889 г. Той осъществява ботанически изследователски експедиции в Румъния, Гърция, в района на Босфора, в средните и южни части на Апенинския полуостров и о-в Малта.

През 1871–1872 г. В. Янка прави две научни експедиции в българските земи. Ботаническите му обиколки са насочени към Юго-източна България и Централна Стара планина. Публикуваните диагнози на откритите от него нови видове показват, че с поручванията на Имре Фривалски източната част на Балканския полуостров още не е била изчерпана като източник на нови открития¹.

¹Б. Стефанов. Исторически преглед на изследванията върху флората в България. – Известия на Царските природонаучни институти. С., 1930, кн. III, с. 62.

Пътните бележки на Виктор Янка са обнародвани през 1878–1879 г. в няколко поредни броя на сп. „*Magyar botanikai lapok*” („Унгарски ботанически листи“) със заглавие „*Magyar növénytani kirándulások*” („Ботанически екскурзии в Турция“)². Тази публикация е част от отзвук на Руско-турската война в Унгария, тъй като свидетелства за местата, по които се водят военните действия.

В. Янка описва много унгарски и балкански растения. Фолклористичните му разработки са публикувани в „*Természetráji Füzetek*” („Естествоисторически тетрадки“) и в „*Österreichische Botanische Zeitschrift*”. На негово име е наречен един род (*Jankae*) от сем. *Gesneriaceae*, който се среща на Балканите (включително растящият в българските високопланински райони *Lilium-jankae*), както и различни други растителни видове.

Основни трудове: *Adnotationes in plantas nonnullasque alias europaeas* (Linnaea, 1860, №3), *Adatok a délkeleti flórájához* [Сведения за югоизточната флора] Вр., 1874.

²Виж: Приложение – библиогр.

Ботанически екскурзии в Турция¹

Виктор Янка

I. От Русчук до Търново

Ожесточените боеве, бушували в течение на миналата година приблизително по това време в Шипченския проход, ми напомнят живо времената, когато прекосявах тази местност като ботаник. Мисля, че публикуването на отделни глави от моя дневник, воден по повод на това ми пътуване, би било интересно и за други хора.

Снабден със султански ферман, отправен към българските, румелийските (тракийските) и македонските губернатори, както и с адресирано до всички дипломатически представители на Австро-Унгария топло препоръчително писмо от общото императорско и кралско външно министерство, което моят директор Пулски² доброжелателно ми издейства, на 16 май 1871 г. преди обяд слязох в Русчук.

Още на парахода имах щастието да взема на служба при мен за целия период на пътуването ми – през вътрешността на Турция чак до Атос [Атон] и обратно по друг път – един преводач, който ми представи твърде добра препоръка от географа и археолога Бодог Каниц³. Той беше мой най-верен придружител в буквалния смисъл на думата; винаги споменавам името му с почит и благодарност: Йохан Адлер, испанец във Видин.

¹Viktór Janka. Növénytani kirándulások Törökországban. – Magyar növénytani lapok, II, 1878, p. 171–176, 187–190, III, 1879, p. 99–102, 121–124, 131–134.

²Ференц Пулски, археолог, директор на Националния музей в Будапеща от 1869 до 1894 г. [Бел. съст.]

³Има предвид Феликс Фюльоп Каниц, почетен чуждестранен член на Българско книжовно дружество (дн. БАН, 1884 г.), който пътувал из България през 60-те години на XIX в. и събирал материали за известната си книга „Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahre 1860–1875“ (Leipzig, 1875–1877). [Бел. съст.]

Частни пътници, които трябва да пренасят в Турция много багаж – както моите книжа, тежащи стотина килограма, а имах и други вещи, – се изправят на митническите служби пред много неприятности. Във всяко гранично ведомство ме считаха против волята ми за търговец на хартия или за превозвач на вестници и изискваха или вносна такса, или десетък.

Бях изложен на подобни ядове и тогава, ако от параходната гара на някое дунавско или морско турско пристанище пътувах по същия бряг до най-близката непосредствена гара. Когато, слизайки в Русчук, изпитах за първи път тези неприятности, аз много се ядосах, но накрая търпението ми се изчерпа и ме избави една хитра идея: сочейки офицерската си шапка, извиках „*consulato austriaco*“⁴ или „*posta austriaca*“⁵. Вързопите с книжа и др. веднага се озоваха на гърба на неколцина носачи и бяха пренесени в близкия хотел „Isla Hane“.

Следобед с главния консул Волфарт⁶ се повозихме с кола към Лом, където върху конгломератните скали на брега не забелязах нищо по-особено освен *Ceratocephalus orthoceras*, *Geranium pyrenaicum* и една *A. siliculus eadem modo plano-compressis*, вероятно различна от *Alyssum saxatile*.

Връщайки се от тази екскурзия, по съвет на главния консул посетих гробището, където открих изключително буйна равнинна растителност. Измежду многобройните магарешки бодили беше цъфнал само *Carduus nutans*; останалите бяха твърде закъснели. Напразно търсех *Cousinia bulgarica* на К. Кох, която, според моите възгледи, този професор е могъл да открие само около Русчук, най-малкото до такова убеждение ме беше довело внимателното проучване на неговото пътуване. В гробището видях в доста голямо количество *Vicia Faba*, на външен вид – дива.

Оттук поех към железопътната гара. По края на глинените свлачища откъм Дунава, в близост до хотел „Höllenstein“, който днес като една добра мишена от Гюргево вероятно е превърнат в

руини, пръснато расте *Stachys plumosa* Griseb., която авторът, както сам признава, погрешно е описал като едногодишна и затова я е сравнил само със *S. hirta*; тази *S.* обаче се причислява в родство или на *S. recta*, или на *S. arenaria*.

Вечерта главният консул ми показа един намерен от него в района на Русчук и засаден в саксия *Trifolium*, който аз веднага разпознах като *T. procerum* Roch. Той имаше приблизително еднометрова височина, беше слабо разклонен, с твърде бледочервени цветове и впрочем много наподобяваше *T. echinatum* MB., *T. supinum* Savi, *T. reclinatum* Wk. и *T. constantinopolitanum* Ser.

На следния ден бях представен на румелийския губернатор, който ми предостави по-нататъшните пътни документи и същевременно ме увери, че между Русчук и Търнова няма да имам нужда от военен конвой и ще го получа едва на последното място. От губернатора трябваше да отида във военната казарма, където турският оркестър свири в моя чест; автентичните турски музикални пиеси са твърде прекрасни, много наподобяват на унгарските, но чуждите пиеси като „Лучия“ и други песни бяха изпълнени по-малко коректно, дори по-скоро ужасяващо лошо.

След това разгледах останалите забележителности на Русчук, тогавашният началник на консулството барон Гюдел-Лонноа беше навсякъде мой личен чичероне. На обяд бях у главния консул. Денят премина в подобни разнообразни развлечения, пътни приготовления и една втора разходка до близкия дунавски бряг, където сред растенията като вид, който не вирее в родината ни, открих само вече споменатия *Stachys*, и нощта прекарах у главния консул.

В 7,30 ч. сутринта на 18 май пристигна каруцата, която моят преводач беше спазарил за 100 пиастра от Русчук до Търнова (за два дена). В действителност една такава каруца представлява просто разположен на една стойка с колела шкаф, чието стъпало се намира на еднометрова височина от земята. Отверстието, през което трябва да се промъкне човек, е толкова тясно, че и при най-голяма сръчност застрашава човешките крайници. За половин час всичко бе натоварено и потеглих към вътрешността на страната.

Както е известно, България постепенно се издига чак до Бал-

⁴„Австрийско консулство“. [Бел. съст.]

⁵„Австрийска поща“. [Бел. съст.]

⁶К. Волфарт, австро-унгарски консул в Русе. [Бел. съст.]

кана, докато откъм юг планината образува стръмен наклон. Местността, която прекосих през първите часове, е съвсем пуста. Нито обработваема земя, нито гора, навсякъде е гола угар и има голям недостиг на вода. Тук-там изникваха ниски, обрасли с миниатюрна трева възвишения, на които понякога вирееше *Salvia nutans*. В 10,30 ч. още преди първото място, вдясно от пътя, се появи една малка оазисоподобна ливада, на която вирееха *Prunus spinosa*, *Comandra elegans*, *Linum nervosum*, още неразцъфнала *Centaurea jurineaefolia* Boiss., *Cirsium furiens?*, *Lophosciadium meifotium* (макар да не беше разцъфтял, познах го по изящно разделените листа; впрочем, както се оказа и от по-късните наблюдения, дори и при цъфтеж не може да се отличи от нашия *Ferulago silvatica*), *Lathyrus sphaerica*. От това място нататък и от двете страни на пътя постоянно ме съпровождаше *Centaurea orientalis*, която вече имаше малки пъпки и поради шумолящата си консистенция можеше лесно да бъде отличена в това младо състояние; прекосих равнини, обрасли с по-големи вълнисти треви, сред които особено се отличиха една стройна *Jurinea Bungeana* и един слаб *Cynoglossum* с червени цветове. Близко до хана, където пристигнах в 11,15 ч., в компанията на зачестилата от Русчук насам *N. pulla* се появи тъмната, почти черна на цвят *Nonea atra* Gris. Впечатли ме доста видовете й самостоятелност. Прекарах в хана час и половина обедна почивка. При пътуване не нося със себе си храна, поверявам храненето на случайността. Този път обядът ми се състоеше от кромид и чеснов лук, хляб и вино. В непосредствена близост до хана отпих и от изумителната студена вода.

В тази станция за отмора българите обливаха с прясна вода запрегнатите си биволи, за да издържат по-добре на жегата. След като напуснахме хана, стигнахме до най-красивата равнинна местност. Тук растяха: *Pastinaca graveolens*, *Asperula debilis*, *Mattia umbrellata* (мъхнести и екземпляри без власинки в една група), *Anemone silvestris*, *Linum nervosum* в по-голямо количество, *Prunus Chamaecerasus*, *Trinia vulgaris*, *Stipa Graftiana foliis robustis planis*, *Leontodon asper*, *Avena compressa*, *Stachys plumosa* variis formis calycis dentibus nunc brevibus triangularibus simpliciter acutis nunc longioribus lanceolatis aristato-acuminatis, *Rosa pimpinellifolia*, *Jurinea Ledebouriana*, *Centaurea orientalis*, *Ajuga Laxmanni* floribus albis, *Hieracium virosus*, *Amygdalus Pallasiana*, *Cephalaria*

uralensis. Даже и в ботаническо отношение местността много наподобяваше нашия Мезьошег⁷, само че хълмовете са по-ниски, долините не са мочурливи и горите са по-малко.

В 15,30 ч. стигнах до първата горичка. Тя се простира между Монастир⁸ и намиращия се встрани от пътя Обиртеник⁹. Монастир е единственото селище по целия път до Бяла. Горичката беше обрасла с *Rhus Cotinus*, *Corylus Colurna*, *Ligustrum*, *Acer tataricum*, *Fraxinus Ornus*, *Crataegus monogyna*, *Prunus insititia*, *Rosa sp.*, *Pirus communis* и *Tilia alba*. Сред тях имаше *Helleborus odoratus*, *Senecio vernalis*, *Cynoglossum floribus laete rubris*, *Doronicum hungaricum*, *Orobus aureus*, *Melica picta*, *Convolvulus Sepium*, *C. Scammonia*, *Cirsium lanceolatum*, *Pyrethrum umiglandulosum*, *Genista nervata*, *G. procumbens*, *Vincetoxicum laxum*, *Centaurea jurineaefolia*, *Knautia collina*, *Polygala major* floribus albis.

Местността отвъд Монастир е по-дружелюбна, по-гориста и по-планинска. Поддържаното в твърде добро състояние шосе минава през красиви дъбови паркове, сред които тук-там се откроява някоя и друга обезлесена могила. Първата се падаше доста настрани от пътя, срещу нея в далечината се виждаха два намиращи се един над друг, доминиращи над околността хълма, в чието непосредствена близост очевидно щях да премина. Вечерта в 17,30 ч. се установих при най-близкостоящия на пътя ми хълм. В подножието на този хълм, по края на гората и в храстите открих в сянката на *Rhus Cotinus* и в компанията на *Trifolium alpestre*, *Vicia grandiflora*, *Artemisia tinctoria*, *Polygala major* и на други в голямо количество тъмно цъфтящата *Comandra (Thesium) elegans*, която в това състояние наподобяваше донякъде на външен вид *Spiraea hypericifolia*. Самият хълм – като се изключи *Silene dichotoma*, която обаче се среща в цяла България – не предлагаше нищо интересно освен красивата гледка.

Вече се здрачаваше, когато поехме по монотонния път надолу към Бяла. На половин час преди това място, вдясно от пътя,

⁷Хълмиста област в средната част на Трансилвания. [Бел. пр.]

⁸След Манастирица, Разградско. Селото се споменава като „Манастирици“ у Ф. Каниц („Дунавска България и Балканът“. Т. I, С., 1995, с. 182–183). [Бел. съст.]

⁹С. Обретеник, Разградско. Споменава се и у Каниц („Дунавска България и Балканът“. Т. I, С., 1995, с. 182.). [Бел. съст.]

правеха впечатление съвсем оголени, тебеширенобели и оазисо-подобни места, които сякаш призоваваха да бъдат изследвани. Тук намерих моята портокалова на цвят *Onosma*, *O. tauricae* valde similis quidem sed bene diversa, *Scutellaria orientalis*, *Haplophyllum Biebersteinii*, също както и една друга двугодишна нова *Onosma*, по-нататък *Echinosperrum barbatum* и т. н. Насред бързото по-нататъшно придвижване съзрях един *Astragalus ex-affinitate A. monspessulani*, floribus igneis. След като не можах да го откъсна, успокоих се с надеждата, че ще го намеря отново, но за жалост, повече не го видях. Пристигнах по здрач в Бяла, където отседнах в намирацията се веднага вляво накрая на селището български хан. Качвайки се по стъпалата, се огледах в къщата, но царящата тук мръсотия ми подеждва толкова отблъскващо, че предпочетох да прекарам нощта в каруцата. След дългия път това беше доста ясно!

На другия ден, 19 май сутринта, с моя преводач се скитахме около два часа в селището, набавихме си много трудно мляко и кафе. По този повод попаднахме и на един турски хан. В 6,00 ч. потеглихме нататък. В близост до селището преди красивия мост на Янтра аз обследвах още няколко глинести и кредени стръмнини, където освен вчерашните *Scutellaria*, *Haplophyllum* и *Onosma aurantiacum* събрах *Echinosperrum cariense*, *Achillea clypeolata*, която, разбираемо от само себе си, още не беше цъфнала, *Valerianella coronata*, *Resedae* spec. nov., *Centaurea jurineaefolia* и в един-единствен екземпляр едно подобно на *Cytisus* или *Argyrolobium* растение foliis sessilibus, anguste trifoliatis, което още не бе разцъфнало.

Отвъд моста пътят тръгва вляво от реката (на картата на Киперт¹⁰ той е отбелязан вдясно) и недалеч оттам на десния бряг се разполага село Стермина, което липсва в картата на Киперт. Почти през целия ден карахме с колата през угар и през добре култивирани местности. Само понякога се явяваха наподобява-

¹⁰Тъкмо тогава Киперт бе завършил картата на Европейска Турция. Хоштерер ме предупреди, че Киперт е изготвил няколко ръчни скземпляра, и благодарение на любезността на моя приятел Ашерсон Киперт ми предостави един такъв екземпляр, притежанието на който ме предпази от множество неприятности по пътя.

щи нашия Мезьошег стръмнини. Когато ги съзрях, аз бях сигурен, че ще видя едно или друго растение от Мезьошег, и не се излъгах, защото открих в голямо количество *Salvia nutans* в компанията на *Valerianella coronata*. Житото се люлееше прекрасно по нивята и сред него вирееше в голямо количество *Delphinium orientale*, а на места *D. Ajacis*; сетне двете заедно растящи и видово добре различими *Nonea*, а именно *N. pulla* и *N. atra*. Към Търново изникнаха красиви варовикови скали. Долината на Янтра напомня твърде на ждрелото при Торда. По върховете на тези почти отвесни скални склонове в скалните кухни с хрусталапи се виждаха кулите на една или друга манастирска черква. В намиращата се вдясно от пътя рядка гора, която беше пълна с варовикови късове, видях *Arum longispathum*, *Cynoglossum pictum* и *C. huic affine floribus laete rubris*. Там, където един страничен път се влива в главния път, сред храстите открих няколко огромни *Cephalaria*, които на 19 май бяха вече с двуметрова височина и все пак не показваха и следа от цветни пъпки, след като листата и власинките им наподобяваха по-скоро на *C. transilvanica*, което заедно с техните огромни размери отбелязах в своя дневник.

Намерих сред обраслите с треви варовикови блокове *Symphytum ottomanum* и върху глинестите стръмнини близо до Търново – *Alyssum rostratum* и *Sesleria argentea*. Когато откъснах и последната трева, завала слаб дъждец. След четвърт час отседнах в града в хана „Бела Бона“, където получих една твърде чиста стая с широко балдахиново легло. От хана се откриваше прекрасна гледка към зигзагообразните извивки на Янтра. Пребиваващите в полето войници бяха тъкмо заети с упражнения.

Прекарах 20 май в Търново; цял ден вали дъжд. Сутринта прехвърлих събраните досега растения в свежи папируси и след това с преводача отидохме в конака, т.е. в градската управа. Тук ми връчиха по-нататъшни официални съпроводителни документи, така наречените „бююрулди“, или по-низши фермани, които бяха валидни само до най-близкото губернаторско седалище (в този случай – до Филипопол). Тук получих за първи път две конни заплата (турски жандарми, отслужили войници) за по-нататъшния път, които обаче трябваше да храня аз. Следобед набавихме за предстоящото пътуване една кола до Габрово за 85 пи-

астра и след като обходихме множество български магазини, по съвет на моя преводач аз се запасих с хляб, сирене и сух колбас за няколко дена. По този повод се запознах с преподавателя ...ов¹¹, който ме отведе в жилището си и ми показа своя хербарий – състоящ се едва от дузина залепени растения, – който по всяка вероятност бе събрал в Тревненския балкан, на изток от Шипченския проход. Изцяло обикновени неща с изключение на *Polemonium caeruleum* и *Saxifraga granulata*. Напълно убеден, че си има работа с доктор, той ме заведе при съпругата си, която лежеше много болна на земята. Уплаших се немалко, когато съзрях тази восьмчленна, подпухнала фигура. У мен случайно се намираще едно малко шишенце с холерова тинктура, от което дадох на жената няколко капки, зарадвам, че отново мога да си ида у дома.

II. От Търново през Шипченския балкан до Калофер

На 21 май сутринта двете запитиета (един сержант и един редник) и колата бяха точно в 7,00 ч. пред хана и в 7,30 ч. потеглихме. Непосредствено извън селището се издигаха огромни варовикови склонове, а на пътя лежах варовикови блокове. По склоновете растяха *Achillea clypeolata*, *Inula Achersoniana*, *ambeduae non florentes*, по-нататък *Stachys plumosa*, *Cerastium grandiflorum*, *C. moesiacum*, *Dianthus petraeus* и по-горе сред каменните отломки – едно подобно на *Isatis*, още неопределимо растение, което беше израснало на гъсти туфообразни групички. Неговите стебла бяха вече с 67 см височина, сред миналогодишните многобройни, разклонени и твърде жилави стебла, които се бяха задържали сред новите израстъци. Счетох го за някакъв вид *Emex*, макар че не открих и следа от остатанали цветя или плодове; трябва да потърся отново растението, за което приемам месец юли за най-целесъобразен. В 11,45 ч. пристигнах в Търново, където отново изникнаха красиви варовикови склонове. В 13,00 ч. стигнах до хана „Шари ливади“, който се разполага почти по средата на гората. Тук направих двучасова почивка. Оползотворих хубавото

¹¹ Така е в оригинала.

топло време за сушене на папируси. Прехвърлил растенията си, се огледах в гората, където обаче освен *Croci species in statu fructifero quidem vix determinanda, sed ex bulbi conformatione certe ad flavifloras verisimiliter, ad C. moesiacum pertinens* и красивия *Orbus hirsutus* – който дотогава познавах само хербаризиран чрез Herb. norm. flor. graec. на Хелдрайх – не видях нищо достойно за упоменаване.

Веднага зад гърба на хана „Ливади“ в покрайнините на гората се вижда *Nasturtium thracicum* с твърде фино разделени листенца. След това около един час пътят върви нагоре в планината. Към току-що споменатия *Nasturtium* се присъединиха *N. silvestre* и *Orobis hirsutus*. В 16,30 ч. пристигнах в така наречения хан „Дулендже“, последния преди Габрово. Подковите на коня имаха нужда от поправка, по време на което аз почаках в кафенето. Три четвърти час по-късно навлязох в Габрово. Възможно е българските превозвачи, които поради честите ми отбивки ме застигаха и отминаваха, да бяха разгласили идването ми в града, сякаш Бог знае колко велик господар щеше да пристигне. Възможно е телеграфистът на търновската градска управа да се беше заел с ролята на вестносец – достатъчно е, че по повод на моето пристигане цялото население се бе стекло на улицата, напираше към колата ми и ме съзерцаваше. Ядосвах се поради комедиантството на двете запитиета. Те яздеха на няколко стъпки пред колата ми и веднага щом пристигнахме в хана, където искаха да отседна, единият застана отядсно, а другият – отляво, със заредени карабини и тъй ме пускаха да вляза тържествено в хана. Ужасен хан, ужасен подслон, пълен с дървеници. Гостилничарят наистина се разбърза и нареди да подредят една стая за мен, но аз изнесох багажа си оттам и го сложих на скамейките и масите в коридора. Сетне побързах да огледам при каймакама дали там няма да ме настанят по-добре, но и там не беше по-добре от хана. Поради това не след дълго преустанових визитата си и издействах необходимите разпореждания само с оглед на утрешното преминаване на Балкана. Прибрах се у дома и прехвърлих растенията си. След половин час каймакамът отвърна на посещението ми. За мое щастие в същия хан беше отседнал и един турски чиновник и след като тъй или иначе няхах желание за разговор, зарадвам се, че каймакамът го навести и така се избавих от мно-

гото въпроси и важничене. След като привърших работата си, обходих грозното, но богато на манифактури градче. Привечер започна да вали и едва на сутринта дъждът от време на време спираше. Поисках от хазияте едно ново бяло одеяло от шаяк, каквито имаше със стотици във всяка тамошна магазия, и след твърде оскъдната вечеря се оттеглих в колата за почивка. Не можах обаче да спя, след като игривите синове на кръчмаря топуркаха всяка минута нагоре – надолу по стълбите, а заптиетата цяла нощ видяха шум в стаята, където спеше и преводачът ми. Освен това бях легнал лошо, дъждът се стичаше през процепите на колата и усещах сърбежи по гърба и раменете, които винаги ме караха да се почесвам. В такова състояние нетърпеливо очаквах другия ден. На 22 май в 4,00 ч. сутринта след кратко прекъсване дъждът отново заваля до 8,00 ч. През това време спазарих наемната пощенска кола – друга покрита кола не получих, а множеството ми попивателни хартии и пакетите с растенията се нуждаеха непременно от защита срещу дъжда. Турската пощенска кола пристигна около 9,30 ч. предиобед и за превоз до Шипченския балкан платих 32 пиастра. Когато плащах кръчмарската сметка, научих причината за вчерашното топуркание нагоре-надолу по стълбите. Синовете на гостилничаря бяха занесли по няколко дюзини „черни кафета“ на всяко заптие и така придружителите ми се бяха забавлявали в мой ущърб. Отпътувах малко преди 10,00 ч. и чак след два часа пристигнах в хана „Лозулюокуш“, където вече ме чакаше една предварително поръчана кола, пред която бяха впрегнати два вола и два бивола. Някъде преди хана забелязах по скалите *Saxifraga rotundifolia* var. *glandulosa* (*S. Heuffelii*) и в храстите – *Helloborus odoratus*. При хана прехвърлиха багажа ми и през това време аз закусих с хляб – който в Турция навсякъде е превъзходен, – с чеснов и кромид лук, мариновани чушки, осолени маслини, ракия и вино. Подсилен тъй, преминах пеша целия Шипченски проход. Проявявах неизразимо любопитство спрямо сега появилата се растителност. И от двете страни на неравния и много лъкатушещ път отначало растеше млада гора. Мислех, че на всяка крачка ще виждам нови неща, но бях много разочарован. Отбелязвах в течение на часове все обикновени растения, както показва – с изключение на първите две растения – и следният

именник: *Orobus hirsutus*, *Lathyrus Hallersteinii*, *Ranunculus auricomus*, *Hepatica*, *Dentaria bulbifera*, *Luzula Forsteri*, *L. vernalis*, *Carex praecox*, *C. digilata*, *Orobus vernus*, *Aremonia*, *Viola silvestris*, *Myosotis silvatica*, *Potentilla micrantha*, *Euphorbia amygdaloides*, *Lamium purpureum*, *Fragaria vesca*, *Symphytum tuberosum*, *Hieracium murorum*, *Arabis hirsuta*, *Ajuga genevensis*, *Barbarea stricta*, *Nasturtium silvestre*, *Bellis perennis*, *Poa pratensis*, *Scleranthus perennis*, *Alchemilla vulgaris*, *Alsine verna*, *Sanicula europaea*, *Geranium phaeum*, *Draba verna*, *Alyssum calycinum*, *Leontodon Taraxacum*, *Euphorbia Cyparissias*, *Scleranthus annuus*, *Muscari racemosum*, *Ornithogalum umbellatum*, *Colchicum autumnale*. При първия караул цялата растителност се променя сякаш магически, по ливадите с ниска трева може да се открият много *Primula suaveolens*, *Ranunculus millefoliatus*, *Viola declinata*. Трябва да е било така на около 1000 м височина. Над втория караул, който се намира приблизително на 300 метра по-високо, отдясно са разположени откъси от варовикови камъни, сред които се появиха *Ranunculus millefoliatus* (още преди това в голямо количество), *Doronicum Pardalianches*, *Iberis serrulata floribus nunc valde, nunc vix radiantibus, minoribus vel majoribus*, *Draba Aizoon brevis - et longistyla*, *Sesleria argentea* etc. По-нататък нагоре сред храстите видях за първи път прочутия *Ornithogalum oligophyllum*, *foliis 2–5 illis Scillae bifoliae simillimis, pedicellis fructiferis laxe pendulis ut in O. nutanti, florum structura ceterum ut in O. umbellato*. Той бе твърде начесто в компанията на *Scilla bifolia*, *Ornithogalum umbellatum* и *Primula suaveolens*. Още преди да стигна най-високия връх в Шипченския балкан, възвишението „Св. Никола“¹², забелязах *Gentiana aestivalis* и венчелистчетата от пръснато виреещите екземпляри на познатата ми дотогава единствено от Сърбия *Chamaepeuce afra*. От обяд времето бе хубаво и слънчево, на най-високото място обаче задуха леденостуден североизточен вятър, който понякога носеше и облаци. Следобед в 16,45 ч. пристигнах на връх „Св. Никола“, който се състои от сурови, голи, диви скали, пътят по които завива на запад. За няколко минути останах горе. Единствената цветна премяна върху канарите беше *Saxifraga controversa*, а на тревистите места по краищата – *Orchis pallens*

¹²Вр. Шипка (1321 м). [Бел. съст.]

tuberibus indivisis, floribus flavis, calcare ovario aequante, bracteis ovario longioribus. Сетне, вървейки надолу, оставих пътя и следвайки телеграфните стълбове с двамата войници, се спуснах надолу до подножието на Балкана в твърде права посока. Пътят беше толкова стръмен, че дори и туткавите заптиета се принудиха да слязат от конете си. Минахме през множество дълбоко изровени жлебовидни канали, които, изглежда, се използват и от колите. По техните глинести стръмнини се намираше тъкмо разтварящата се *Scrophularia chrysanthemifolia*, заедно с често появяващата се най-вече в плътни групи *Chamaepeuce*. Нискотревните ливади почти в полите на Балкана бяха обрасли с *Genista leptophylla* a *G. sphaatulata* (*G. lydia* transsilvanica) sec. icon. et descr. in Jaubert et Spach III. pl. or. optime dist. В 19,00 ч. вечерта пристигнах в Шипка, тоест като се смята и отделеното за ботанически проучвания време, трябва да съм пресякъл Балкана за седем часа вървене пеша. В Шипка, в началото на селцето, открих един изглеждащ чисто хан. Платих само 32 пиастра за колата. Подът на спалнята ми беше опасан с рогозки и килими, след прехода на Балкана спях твърде добре.

Рано сутринта на 23 май прехвърлих съкровищницата си от растения, изследвах новите екземпляри, направих отнасящите се до тях бележки и изпратих преводача си да ангажира кола до Калофер; доста трудно към 10,00 ч. той намери една кола за 50 пиастра и веднага продължих пътя. Сега напредвах по равнинна местност, по полето имаше твърде много *Fumaria rostellata*, по нискотревните пасбища – много *Achillea clypeolata* и красивата *Ranunculus psilostachys*, *R. illyrico* magis quam *R. rumelico* (= *R. monspeliaco*) affinis. През силно придошлите планински потоци най-често трябваше да прекосяваме с колата. В такива моменти заптиетата язدهа отпред, за да проучат дълбочината на водата и тогава разбрах защо турските коли имат тъй висока капра. В дъбравата край потоците се появи *Arum italicum* заедно с *Isopyrum*, с *Ficaria* – и *Ran. millefoliatus*. По песъчливите места на бреговете бяха разпространени *Scleranthus annuus*, *S. perennis*, *Astragalus chlorocarpus*, *Thymus comptus*, който Грizeбах (*Spicil. flor. rumel.*) погрешно счита за алпийски – последните две едва бяха почнали да цъфтят. Понякога заваляваше дъжд и в Балкана, чиято по-голяма част бе гъсто обвита в мъгла, се показваха спускащи се надо-

лу, големи по площ, снежни участъци. Вече близо до Калофер аз събрах *Ran. illyricus*, *Specularia Speculum*, *Hypocoum procumbens* (след Шипка – по краищата на пътя), *Symphytum tuberosum* и т.н.

III. Калофер и околностите му

В 17,30 вечерта пристигнах в Калофер, където дълго търсех подслон, след като не поисках да отседна в грозния хан на един немскоговорящ земляк – калоферския лекар д-р Николич. По време на търсенето станах свидетел на един проливен порой и ужасно прогизнал, дадох изява на гнева си, шумно погържайки го, докато накрая не получих на първия етаж в срещуположния на споменатия хан една твърде гиздава, чиста стая, до чиито стени отвред бяха наредени кривати. Сетне с д-р Николич отново се сприятелихме, още същия ден вечерта бях в жилището му, пихме вино и станахме добри приятели.

Впрочем, легнах рано и спях прекрасно. Отбелязвам това само защото то се случва за първи път по целия ми път досега. Събудих се сутринта (24 май), навън валише дъжд. Щом облякох чисто бельо, разбрах защо съм имал сърбежи по пътя от Грабова¹³. Българският хазяин, комуто съобщих чрез преводача за своето възмущаване, истински се зарадва, защото според тамошните схващания това е признак за добро здраве.

Дъждът вали почти през целия ден, устрой се възможно най-удобно в стаята си, преводачът ми се сдобил с едно малко жилище в съседство. Възнамерявах да остана в Калофер по-дълго време, защото считам за своя основна задача издирването на онези редки растения, които събирачите на Фривалдски бяха донесли от „Калофир“ и за които Грizeбах споменава в своя „*Spicilegium*“ от съседното Карлова. Преди всичко исках да открия отново *Haberlea rhodopensis*, която ме интересуваше много, защото мястото ѝ не беше изяснено систематически; *H. rhodopensis* се явява наистина и в сръбската флора, но това става по-късно, отколкото нейното почти идентично оприличаване на пиренейската *Ramondia*. От

¹³В текста: Грабова. [Бел. съст.]

друга страна, признавам, че считам изследването на Балканите за твърде резултатно, защото по тези местности още не бе стъпвал добре подготвен ботаник. Аз смятах Балкана за по-малко изследвана област, отколкото например Мала Азия. Изпратените от покойния Фривалдски хора са били действително усърдни събирачи, но без всякакви ботанически познания. Тъй че би могло да се случи напълно обикновените растения да бъдат събирани като редки в много екземпляри, докато новостите да бъдат или изцяло оставяни без внимание, или донасяни най-много в един екземпляр. С оглед на красивия ми хербарий исках да издиря в находищата им липсващите видове, които другояче нямаше как да набавя. От друга страна, имах намерение да го попълня и с новости, както и да се сдобия с такъв материал за размяна, който, в буквалния смисъл на думата, да действа като примамка. В такъв случай важното трябва да бъде различавано от незначителното по стойност, но нека любезният читател не мисли, че изобщо не съм внимавал за обикновените растения. Когато например по повод на един излет в Балкана аз попаднах на група от *Stellaria nemorum*, твърде добре знаех, че това растение още не бе споменавано в Турция. По-нататък беше много очевидно, че отвъд Балкана *Achillea Millefolium* и *Anthemis arvensis* липсват, първото бива заместено в Тракия от *Achillea crithmifolia*, другото – от *Anthemis auriculata*, което напомня по-скоро за *A. ruthenica*. Направих множество подобни наблюдения, но ще се върна към тях, когато му дойде времето. Признавам най-сетне, подтикваше ме още и мисълта, че един обикновен събирач, който не се труди за удоволствие и на първо място за удовлетворение на своята собствена страст, не би поел по опасни пътища и не би рискувал живота си заради някое красиво цветенце, както един ревностен ботаник от плът и кръв като мен.

Повечето време преди обяд в бях у дома, подреждах досега събраните растения, издирвах документите, необходими за предстоящите екскурзии, а понякога слизах на улицата и гледах към високия Балкан, който почти винаги беше обгърнат от кълба облаци. Само от време на време зървах за момент един безмерно голям и тъмен скален склон, на чието най-високо място съзрях водопад, спускащ се в една огромна, по моя преценка най-малко

60-метрова дълбочина. Като видях на улицата една пекарна се сетих за многото мои влажни папируси и се спазарих с пекаря българин да му плащам по една жълтица месечно за изсушаването на папирусите. Сетне отидох с д-р Николитч при мюдюра – пашата на селището, един благоразположен стар господин – да му поднеса почитания, представих му фермана си, при което той обеща за всички мои екскурзии по две заптиета и един въоръжен български пандурин, за когото гарантира, че познава точно всяко кътче от планината. Любопитството дотолкова не ме оставяше на мира, че без оглед на времето, за всеки случай, заръчах помагачи още за следобед, та да се разходя поне до полите на Балкана, където отдалече ме примамваше една пролука в планината, при чието подножие се разполагаше българският манастир „Света Мария“¹⁴. С това приключи посещението ми при пашата, където не липсваше черно кафе, нито неприятното и необичайно за мен пушене.

Веднъж завинаги отбелязвам, че през целия път по повод на всяко посещение, било то и по десет пъти на ден, навсякъде очерпвах мен и моя придружител най-малко с един филджан черно турско кафе (с фина утайка) и с една цигарета, която твърде често не запалвах.

Междувременно дойде обедно време, а аз бях забравил да се погрижа за обяда ни. Тук няма никъде гостилници както у нас. Ресторанти в Калофер също липсват. Има единствено кръчми, където се продава вино и ракия (анасонлийка, която е твърде приятна на вкус). На въпроса, дали може да ни нагости с нещо, хазиянът ми отговори, че за телешко и дума не може да става, но би могъл да ми даде овнешко и козе месо, колкото искам, а може да ме нахрани и с пилешко. След като се погнусих от овнешкото, поръчах козе месо и поверих начина на приготвяне изцяло на домашните с единственото условие да не бъде печено. Не след дълго за мен и за моя преводач сложиха една маса в съседния на кръчмата килер, който беше същевременно и бръснарница и бе

¹⁴Манастирът „Св. Въведение Богородично“ в Калоферската планина, построен през 1606 г. [Бел. съст.]

пълен с много нови одеяла, вълна, сланина и всякакви стари железа. Донесоха в едно блюдо кокоша супа, поръчах още и чинии и с апетит похапнахме от супата и козето месо, което бе приготвено като гулаш и дотолкова ми хареса, че го поръчвах всеки път, когато бях в квартирата си. Бялото вино беше също доста добро, а приготвеният с малко царевично брашно ръжен хляб – превъзходен, в Турция обикновено правят доста добър хляб, докато в градовете и селата на Италия никога не е бил добър.

Следобед в 16,00 ч. потеглихме към манастира „Света Мария“. Движихме се по коларския път, който известно време беше обграден от розови градини, които се поддържат като лозята. (Розите още не бяха цъфнали. Заради добива на розово масло розите биват отглеждани на големи площи по целия път между Калофер и Казанлик, Казанлик е основно място за събиране на розово масло. Там то се обмитява и оттам чрез един агент го разпращат по всички краища на света.) Натам пътят е през ниските предпланински части на Балкана, сетне кротко се извива нагоре-надолу около час и половина. В предпланините има само ниски дъбови шубраци, навсякъде беше много запустяло. Дъждът валеше непрестанно и голямата кал ме възпираше да се отбивам от пътя. По пътя отбелязах следните растения: *Hypericum*, *H. Richeri* aff. fol. caulin. inferior. dentatoserratis, *Bruckenthalia spiculifolia* (масово), *Arabis procurrens*, *Orobanchis hirsutus*, *Ranunculus rumelicus*, *R. millefoliatus* (твърде обикновено), *Hieracii versuti* fol. basil.

В 17,30 ч. стигнахме на моста при река Акдере¹⁵ и след няколко минути – в манастира. Царуваше мъртвешка тишина. Дворът бе занемарен, пълен с буренаци, но по мое виждане не беше грозен. След като известно време се качвах и слизах по стълбите и коридорите, няколко поха излязоха от килиите си. Приближих се до тях. Бяха отшелници, недолюбващи чуждата компания, но със събуждаща респект външност, сериозни, мършави, с големи бради, хубави образи. Дъждът също престана и ние седнахме на пейката пред входа на сградата, разговаряхме чрез моя преводач. Аз отклоних разговора върху цветя и растения и накрая извадих

¹⁵ Река Бяла.

от страничния си джоб оцветената картинка на *Haberlea rhodopensis* (моят приятел, белградският учител д-р Панчиц я беше прекопирал точно от годишниците на Унгарската академия на науките в няколко екземпляра и на мен бе услужил също с един) и попитах дали почитаемите господа не са виждали такова растение в околността. След като дълго гледаха картината, върнаха ми я обратно и поклащайки глава, дадох отрицателен отговор; аз се опечалих, защото не считах за лесно издирването на *Haberlea*. Вярно, като находище се споменаваше „Калофер“; но според „Spicilegium“ на Гризбах, а също и според цитирания хербарий на Фривалдски „Калофер“ се намира в Родопите. Но на юг голямата Филипополска равнина отделя Родопите от Балкана най-малко на шест мили разстояние. А моят Калофер се намираще съвсем под Балкана. Заклучих, че може да има повече местности с едни и същи наименования – както често се случва в Турция – и че така напразно ще издирвам това растение в Балкана. Опасявах се от такова разочарование. Тръгнах към къщи и отново доста прогизнах. Просто тъй, бегло, успях да различа две разновидности *Digitalis* – нашия *D. ambigua* и един още неразцъфнал fol. angustis glabris, който изглежда се числеше в близост на *D. lutea*.

На 25 май сутринта завали отново дъжд, но с прекъсвания, затова предприех една по-голяма екскурзия към термите „Лиджакьой“, придружаван от един гавазин (същия като заптието). Пак трябваше да остана само на пътя, в канавките съзрях твърде обикновените *Alopecurus utriculatus* и *Psilurus nardoides*, на пясъчливите места тъкмо разцъфтяваше *Silene subconica* Friv. Сред храсталците в планинските стръмнини събрах *Eufragia latifolia*, *Muscari racemosum*, *Cerastium rectum*, по ливадите – *Potentilla hirta* var. *floribus albidis*, *Trifolium parviflorum* и в локвите – *Ranunculus lateriflorus*. За мен тази екскурзия не се оказа твърде полезна. На 26 май отново вали дъжд, останах целия ден у дома и изготвих записките си върху растенията. Този ден ядох за първи път череши. Привечер дъждът спря, облаците се разсеяха от север на юг, тоест можех да разчитам на хубаво време и извърших всички приготовления, за да изляза следващия ден на екскурзия в планината.

IV. Калофер – Балканът

Когато на 27 май се събудих, беше превъзходна утрин, на небето не се виждаше дори едно облаче. Макар че станах още в 5,00 ч. и бях извършил приготовленията за екскурзията още предния ден, потеглянето все пак се забави. Поради големия дъжд растенията във влажното жилище изсъхваха трудно и затова се наложи да подменя със суха донесената от Пеща филтърна хартия, която въобще не просъхваше. Винаги извършвам тази скучна работа сам, в това отношение съм педант и искам свитъците да са точно един над друг, като в хербарий или в пакета с папируси. Само веднъж, когато през 1868 г. отпътувах за повече дни в Молдова, поверих на коларя си, когото бях изоставил в Баланбаня, събраните в Надхадмаш растения. И макар че му бях обещал добро възнаграждение, той все пак объркал съдържащите *Banffya petraea* свитъци. Оттогава, колкото и да е голямо разстоянието, винаги нося със себе си още неизсъхналите растения и неверявам тяхното пренареждане на никой друг. И сега не избързах много с пренареждането, след което, доколкото можах, разгледах отново всяко едно растение и записах своите забележки. Тъй останах ангажиран почти три часа и едва усетих как е минало времето, вече приближаваше 9,00 ч. Четвърт час преди да потеглим в мъничкия двор и под портите на хана се бяха събрали заптиетата с конете си, българският пандурин и двете магарета за мен и за преводача. Натовариха още пакетите с папируси и общите провизии – салам, овче сирене, маслини, зелени чушки, кромид и чеснов лук, сол, хляб и ракия – и тръгнахме, съпроводени от пожеланията за щастие на събралите се междувременно българи, които се удивляваха на мен и на пакетите с папируси. Аз тръгнах пеша, тъй като исках да избегна уморителното седене на седлото и слизането от него и по-скоро исках да обходя тази местност, където не бях още стъпвал и която всяка минута ми предлагаше нещо достойно за колекциониране. Затова заповядах на пандурината той да седне на магарето. След четвърт час стигнах края на селището, но сега не поех в посока на манастира „Света Мария“, а на изток и близо час – по протежение на Тунджа. Отляво имаше ниски, стръмни откъм пътя глинесто-склонности хълмове, обрасли с храстите *Carpinus* и *Quercus*, със съвсем

обикновена флора, която наподобяваше домашната при подобна почва. Намирах много рядко само отделни екземпляри от един многогодишен вид *Calamintha*, който аз считам за *C. granatensis* Boiss. Voy. (*C. nebrodensis* Strobl). На север, преди да прекося Тунджа, към Балкана води твърде стръмен път, който не разкрива нищо забележително. Бе почти обед, когато стигнахме до големи по площ шубраци, разположени от източната страна на една букова гора. Тук видях за първи път да цъфти красивата *Fritillaria pontica*, perigonii phyllis non tessellatis, sed bicoloribus, ad margines nempe utrinque ad 2/3 fusco-purpureis, in medio vero fascia lata viridi-lutescenti. Тъй като *Iris* растеше сред ризомите на *Pteris*, неговото изкопаване заедно с клубените стана много трудно и аз можах да взема само два напълно инструктивни екземпляра. След като се огледах в буковата гора, разпознах *Achillea grandifolia* и върху скалните блокове в гората също тъй в младо състояние – често срещаната тук *Silene Lerchenfeldiana*. Теренът ставаше все по-скалист, придружителите ми също слязоха от своите животни и тъй като в главата ми все се въртеше единствено *Haberlea*, извадих от джоба нейното изображение, показах им го и обещах една меджидия (турска пара, равняваща се на един талер) на онзи, който открие подобно на изображението растение. Разпръснахме се и започнахме да търсим надясно, наляво и нагоре. До 12,45 ч. на пладне отбелязах един нов *Iris*, който наподобяваше на *I. Reichenbachii* – *I. balkana*. Изведнъж нададох вик, бях забелязал върху малка издадена скала един още неразцъфнал екземпляр от *Haberlea*. При тази врява хората ми придойдоха. Съзерцавах растението, което не им позволявах да докоснат и пак им показах изображението. При това наредих да вържат конете и магаретата при дърветата, съблякох си палтото и обявявайки находището за сборен пункт, разпратих отново хората си да търсят още повече екземпляри и им разреших да викат, ако намерят такива. Извадих от вълненото си одеяло една бутилка ром, която бях донесъл със себе си от Пеща с уговорката, че ще отпия първата глътка от нея по случай намирането на *Haberlea*. Издърпах тапата и тъй добре си глътнах, че вместо един екземпляр *Haberlea* видях почти три. Изкатерих се направо нагоре по стръмнината и намерих *Lilium albanicum* nondum florens, *Pedicularis* species inter *P. comosam* et *P. foliosam*

intermedia, Cnidii apioidis folia basilaria, *Moehringia pendula*, *Lamium inflatum*, *Trifolium expansum*, *Bruckenthalia*, *Vaccinium Vilis Idaea*, *Thlaspi ochroleucum*, *Arabis procurrens*, *Sesleria argentea*, *Arenaria Saxifraga nondum florens*, *Cerastium rectum* и много други растения.

Вече беше три часа и въпреки всички търсения не можахме да открием друг екземпляр от *Haberlea*. Отидох и аз да проверя обходените от останалите места, но също се прибрах в сборния пункт без резултат. Най-важното – беше вече време да починем след твърде уморителното катерене нагоре-надолу и да седнем на обяд. По време на обяда обсъдихме по-нататъшните стъпки, защото беше малко вероятно екземплярът от скалния блок да е единствен. Нагоре, надясно и наляво не бяхме открили нищо, следователно трябваше да търсим надолу, на югозапад се виждаше една скалиста местност, след почивката исках да поема наттам. Бяхме седнали благоразположени заедно и в 16,00 ч. запитихо ни сюрпризира с един филджан черно кафе. Сетне с празнично приповдигнато настроение се заех с изкопаването на досегашната *Haberlea*-уникум, за да я видя, засадена в саксия, да разцъфтява в жилището ми. Най-сетне тръгнахме. Пандуринът не ни отведе веднага надолу към местността, а още известно време вървахме на запад през лежащата на същата височина (приблизително 1000 м) букова гора, която беше по-малко скалиста и върху скалните блокове не се показваше нищо особено освен още неразцъфнали *Arenaria Saxifraga*. Попитах пандурината защо не ни води право към определеното преди това място. Запитаният се смути, от което заключих, че го е страх или не познава местността. Накрая съвсем решително настоях да ни преведе така, както искам, и ако не свие незабавно по най-краткия път, ще го направя аз и повече няма да се възползвам от услугите му. Така пристигнахме след половин час до едно дълбоко и тясно планинско кътче, което се разполагаше откъм манастира „Света Мария“ и трябваше да е на един час далечина от него. Когато наближих скалите, от радост си загубих ума: навсякъде в скалните цепнатини, плътна една до друга вирееха хиляди и хиляди *Haberlea*, малко от тях само бяха разцъфнали. Разбира се, спрях се тук, за да мога удобно да ги огледам и събера. Изследвах множество разцъфнали *Haberlea* и отбелязах следното. Calyx bilabiatus: labium inferius collo

ultra medium bifidum, superius 3-dentatum. Corolla digitaliformis, bilabiata. Tubus a supra compressus, imo paulo impressus i. e. concavus, atque medio carinatus, subtus rotundato-convexus. Faux usque ad limbum pilis rectis albis hirsutulis, in medio tigrino-maculata, atque utrinque eoque modo violaceo-maculata. Stamina duo longiora corolla parti inferiori, duo breviora parti superiori inserta; omnia usque ad medium longitudinem tubo adnata dein curvata. Inter stamina breviora staminis quinti rudimentum denticuliforme. Corollae limbi bilabiati lacinae binae superiores sursum patulae, tribus inferioribus porrectis dimidio breviores, omnes cuneato-obovatae integerrimae vel hinc inde marginibus apicalibus truncatis denticulatae.

Събрах около 100 разцъфнали екземпляра. В непосредствена близост до *Haberlea* върху гранитните скали откривах начесто *Potentilla rupestris* floribus albis ut apud nos, sed habitu magis diffuso, frequens. Слизайки малко надолу и оглеждайки се там, отбелязах *Alsine Saxifraga* nondum evolutam и *Sesleria argentea* Savi. Двестата свитъка с папируси, които бях донесъл със себе си, се изпълниха и трябваше да потеглям обратно. Преминахме над планинската местност, докато не стигнахме до края на скалите и навсякъде виждахме *Haberlea*, сетне пътят ни отведе право през стръмните хълмове към манастира „Света Мария“. Срещу задния вход на манастира пресякохме потока Акдере, заобиколен от големи скални късове. Накъдето и да погледнех, виждах *Haberlea*. Едва сега ме обзе наистина яд, че преди три дена, когато посетих манастира за първи път, не бях направил още няколко крачки по-нататък. С ликуващо от радост лице показах на поповете, с които се срещнах отново, живото растение и изображението му и едва ли не им отправих упреци, че не са познали едно толкова красиво цвете, което вирее в непосредствена близост до тях. След кратка следобедна закуска, която ми дойде твърде добре, потеглихме за вкъщи. В 20,00 ч. бяхме в Калофер, поставих една ризома от *Iris balkana*, един клубен от *Fritillaria pontica*¹⁶ и една *Haberlea* в дълбок съд с блюдовидна форма; разопаковах свитъците със събраните

¹⁶И до днес двете растения още растат в градината ми. От *Iris balkana*, която оттогава бе внесена като декоративно растение в Англия, можах да донеса със себе си само една ризома.

растения, за да не се нагряват, и след малко отново ги поставих грижливо един върху друг, сетне оставих хубавия голям сноп с растения насаме до следващия ден. Прекарах останалата част от вечерта с д-р Николич, който надничаше в хана ми едва ли не всяка минута и макар да мисля, че се радваше да поговори на немски език (защото майчиният му език бе по-скоро немски, отколкото сръбски), все пак имах съмнения дали при мен не го беше примамила по-скоро добрата ми ракия. Впрочем знаеше, че със себе си нося някои важни лекарства (хинин, опиум, холерни капки на Бастлер) и мисля, че ме навести и заради тях. Беше се оплакал при първата ми визита, че от домашната му аптека са изчерпани най-различни лекарства и спомена, че в най-близко време очаква от Филипопол един поръчан от Виена сандък с лекарства, от които мнозина от неговите болни се нуждаеха.

V. В Калофер и по поречието на река Акдере

На 28 май сутринта положих моите събрани на предния ден съкровища между пластове сива попивателна хартия. В неизползвано състояние тази хартия е тъй дебела, че два папируса от нея са достатъчно дебел пласт дори и за обемистите растения. *Haberlea* образуваше един хубав вързоп. Сега вече, след като пренареждах *Haberlea* два пъти дневно и прилагах това и при другите растения, за да съхнат по-бързо, пренареждането ми отнемаше много време. С петте пакета, които съдържаха почти хиляда пласта попивателна хартия, повтарях ежедневно сутрин и вечер тази операция, която изискваше поне четири часа. За щастие разопаковането и завързването на вързоп не отнемаше много време, защото бях изоставил сложното връзване с въжета, което се повтаряше при всяко разхлабване на пакета и изискваше големи усилия, а беше и непригодно за ръцете. Различните методи, които бяха описани в книгите, както и методът на Хажлински, описан във флората, са непрактични. Най-простичко и най-добро е пакетът с растенията за изсушаване да се постави в две укрепени по ръба телени папки и те здраво да се вържат по средата с един здрав, дебел и широк почти 6 см ремък. Обичайно бях свикнал да ползвам ремъка от моето стреме. Ако сетне, вследствие на съхненето

на растенията вързопът се разхлаби, то ремъкът трябва само да се затегне с една или с две дупки.

Сутринта валя многократно силен дъжд и тъй като беше неделя, имах почивен ден. По насърчение на д-р Николич бях представен пред четири знатни български фамилии в Калофер. Отидохме при Димо Агигендов. Той е същият, за когото преди три години бях научил от телеграми в газетите, че в началото на българското въстание бил прилъган в Балкана и бил изнудван за около 50 000 форинта от революционния комитет. Той платил откупа от 50 000 форинта. Отидохме при Димитър Минчов, сетне – при Йека Караминкова, една твърде образована госпожа, която се бе възпитавала в Прага и говореше добре на немски. Тя познаваше лично тамошните ботаници като Пуркине и Челаковски. Това беше единствената красиво облечена българка, която видях; поради сделки със сукно, които занимаваха целия Калофер. Съпругът ѝ тогава пребиваваше в Константинопол (хан „Балкан“). Последната визита извършихме при Атанас Симов. Не мисля, че бе плод на въображението, дори определено мога да твърдя, че сладкото, с което черпеха всеки посетител, беше най-добро при госпожа Караминкова. Сладкото ѝ се състоеше от твърде вкусно съчетание на дренки и вишни.

Тъй бързо се изниза предобедът, на обяд бях при д-р Николич, пихме хубава ракия и сетне двамата захемеместа на масата в откритата коридорна галерия. Обраслият с ярка зелена трева двор ни действа добре на очите. Въобще мога да кажа, че никога не съм виждал тъй приветливи, удобни и все пак скромни жилища като онези, които имах случая да опозная при днешните ми посещения. Дворовете бяха посипани с камъчета, празниците между тях бяха обрасли с буйна трева, така че като цяло почти приличаха на ливади. Големите дървета хвърляха много сянка и по стените нагоре се виеше грозде, което понякога бе насочено тъй, че обгръщаше като покрив целия двор, понякога дори и улицата. Около дърветата понякога се виждаха цветни лехи, вярно е, че предоставяха по-скоро гледката на естествена непринуденост, отколкото на строг порядък. Докторът ме нагости с хубава кокоша супа, с месо, с твърде добро печено пиле и най-различни хубави вина, тъй че отдавна не бях обядвал така добре, както тогава. В жилището не видях

друго живо същество освен съпругата на доктора. Жена му е една обикновена българка, която впрочем бе донесла на мъжа си едноетажната къща. Тя всъщност изпълняваше прислужническа роля. В тази страна жените не играеха никаква видна роля.

Не обичам да правя посещения и още по-малко се радвам на покани, но онази приветлива непрестореност, която по време на обяда ме бе освободила от всякакво необходимо флиртуване спрямо жените, и добрите ястия дотолкова ме насърчиха, че съвсем открито признах на Николитч, че би било твърде любезно от негова страна, ако ме кани колкото се може по-често на своята трапеза! В четири часа следобед се отправихме към квартирата ми и срещнахме Симов, когото бях посетил предобед. Той ни подкани да прием шапанско с него. За всекиму от нас имаше по една бутилка. Сетне потеглихме в най-добро настроение. Щом стигнахме онази пекарна, където изсушавах мокрите си папируси и където бях пратил преводача си да ги вземе, изведнъж ме напусна всякакво добро настроение и напълно изтрезнях, защото тъкмо когато пристъпвах вътре, видях един малък вързоп хартия да се обвива в пламъци и да изгаря. Пекарят бил далече на село и поверил сушенето на своята съпруга, която още не познавала процедурата. Упрекнах моя преводач, че сигурно много е бърбил с жената и сам пристъпих към сушенето на папирусите, но и аз нямах по-голямо щастие от изплашената пекарка, защото, когато положих с лопата свитъците в още горещата пещ, те веднага се подпалиха. Сега вече трябваше да правим проби, докато накрая не проумяхме, че докато плъзгаме с най-голяма скорост втория свитък в пещта, то в същото време трябва да извадим първия. Сушенето на папирусите трая около половин час. Приключвайки с него, побързах към вкъщи, за да сложа *Haberlea* между горещи папируси. През това време Николитч беше с мен. Сетне вечерта слязохме да се разходим на улицата и по-късно вечеряхме заедно в моята квартира. За другия ден бях запланувал екскурзия по посока на река Акдере, западно от манастира „Света Мария“.

Бидейки хубаво време, на 29 май в 9,00 ч. потеглихме с преводача и с пандурина. Пътят отново водеше през розови градини, в които вече цъфтяха множество рози. Завивайки след това наляво през планините и долините, в 11,00 ч. бяхме при нанадолнище-

то, водещо към река Акдере. По песъчливите или чакълести планински склонове на водещия дотук път растеше *Silene subconica* – често с цветове, сетне още неразвита *Digitalis lanata* в голямо количество. В храстите по-нататък се показваше *Cerastium rectum* и тъкмо започваше да разцъфтява, както и *Bruckenthalia*, *Eufragia latifolia*, *Hyperici sp.*, *Thymus comptus*, иначе обаче нищо по-особено. Надолнището към реката, обрасло гъсто с храстите *Carpinus* и *Quercus*, криеше върху каменистата суха почва безброй и отчасти вече прецъфтели екземпляри от *Haberlea rhodopensis*. С часове събирах това растение, от което открих и мънички, едва 3 см високи и едноцветни екземпляри. В храстите имаше още и *Orobanchis hirsutus*, но не го събирах, защото бе още неразвит. От различните серпентини на нанадолнището понякога се показваха доста високи отвесни скали. Исках да стигна до тях, което съобщих и на пандурината. Скалите изглежда да бяха на разстояние четвърт час. Поехме през храстите, където *consociatum cum Pyrethrum corymbosum* nostro genuino aliam speciem sine dubio finitimam, sed foliorum figura, multo minus nempe dissecta atque indumento densiore sericeo-albicante certe diversam, in qua *P. cinereum* Gris. cognoveram, quamquam ob statum juvenilem ambeduarum flores etc. conspicerere non licuit. *P. Parthenium* бе също наблизо, но също така не цъфтеше. Загубих много време, докато определя разпространението на този нов за мен *Pyrethrum*. Той изглеждаше привързан към твърде рядка, тоест твърде малка територия. Отнесох със себе си само един екземпляр, защото след две седмици исках отново да дойда и да събера цъфтящи екземпляри. Забелязах междувременно, че пандуринът не ни води право към скалите, а в друга посока, следователно повторих заповедта си. Отново се впуснахме сред храсти *Carpinus* и пак не достигнахме до определеното място. Аз пак се обърнах към пандурината и му заявих, че е за последно с мен, след като виждам, че е напълно неориентиран. При това забелязах, че от пояса му се подава един екземпляр от толкова ценния за мен *Pyrethrum cinereum*! Сега вече изгубих търпение и го атакувах твърдо! И тогава призна чрез преводача, че мюдюрът строго му е заповядал да не ме води на опасни места, като например по скали, откъдето бих могъл да падна, защото за моето завръщане жив и здрав в родината султанският ферман държеше отговорни всички начал-

ници и в този случай – мюдюра! След това попитах за растението в пояса му и научих, че е получил строга заповед от мюдюра да прибира също така със себе си по един екземпляр от всяко растение, което събирам. Това много ми хареса и вече си представях, че един паша може да бъде собственик на хербарий. Сега вече обясних на пандурината, че е мой дълг да обходя цялата местност и да се промъкна дори там, където и патиците не могат да достигнат. Описах му чрез преводача онези ужасни наказания, които ме очакват, ако се разхождам преспокойно и някой друг, изпратен да ме проверява, донесе такива растения, които са ми убегнали от вниманието. Не след дълго стигнахме до нарочената полегнала скала, където отбелязах още неразцъфтяла *Salurejae montanae* affinis species и *Scabiosa triniaefolia* Friv. jam foliis statim recognoscenda in statu tam juvenili, quapropter solummodo *S. agresti* similis.

Прстигайки рано у дома, още на същия ден се погрижих за събраното. 30 май също се очертаваше като хубав ден, след като предобед имах много работа в жилището си, само следобед бях запланувал един малък излет. Този ден освободих двете дошли с мен от Търново заптиета, след като ми струваха много средства и бяха станали излишни. Освен това червенокосият офицер пиеше много за моя сметка. Един човек заедно с коня струваше по един форинт на ден, освен това трябваше да плащам ечемика за конете (който в Турция дават вместо овес). Естествено, връчих им по едно отпращане до търновския паша благодарствено писмо на френски. В него изказвах пълна похвала за службата на двете заптиета, макар да я заслужаваше само старият редник, който ме бе охранявал върно като куче през цялото време, сгущен нощем пред вратата ми. На пладне ме потърси докторът, беше изцяло променен, забелязах у него известно смущение и бях любопитен какво се е случило. Накрая ми довери, че чувайки за многото ми екскурзии и за събирането на растения, неговите болни бяха пожелали при визитацията на всеки болен да води и мен. Той им бил казал, че не съм лекар, но те не му повярвали. Бе разбираемо от само себе си, че решително отхвърлих каквото и да било съдействие. Тогава д-р Николич с печална физиономия помоли за моите холерни капки.

Превод от унгарски:
Мартин Христов

Янош Вагнер
1870-1955

Фотоархив на Унгарския
природонаучен музей, Будапеща

Ботаник, педагог, преподавател в педагогическите институти в Чактория, Кишкунфелдхазата и Арад, директор на педагогическия институт в Будапеща (от 1911 г.).

Изследва флората на Унгария и България. Разработва видовете *Centaurea* (метличина) и липа. Съдейства да се определят липите, които могат да послужат като материал за селекция.

Насърчен от резултатите на Имре Фривалдски и Виктор Янка, Янош Вагнер тръгва по стъпките на своите предшественици. През 1892–1893 г. той осъществява две природонаучни експедиции в България. По време на първото си пътуване проучва растителния свят на Пирин и Рило-Родопския масив, а през второто – посещава Стара планина и Черноморското крайбрежие.¹ В студия, обнародвана в австрийското списание "Österreichische Botanische Zeitschrift", той съобщава за откритите от него в България редки и нови растителни видове.² Ботаникът Арпад Деген изучава два от тях – *Senecio* и *Rhinanthus* и ги нарича на негово

¹Z. Kárpáti, Wagner János emlékezete. 1870–1955. – Botanikai közlemények, 1961, N 1–2.

²Hans Wagner. Botanische Forschungsreise. – Öst. Bot. Zs. XLIV, Wien, 1894, p. 37–39.

име, Винце Борбаш описва една от събраните в България рози³, а хибридът *Rhamnus cathartica x rhodopea* носи названието *Rh. Wagnerianna Kárp.*

През 1934 г. шейсет и пет годишният Янош Вагнер тръгва отново на изследователска експедиция. Този път той търси ботанически изненади заедно с Йодьон Сатала и Янош Хуляк в Гърция – на Олимп и в Атон.

През втората половина на 30-те години на XX в. Я. Вагнер влиза в остър научен спор с българските учени Николай Стоянов и Борис Ахтаров. В труда си за метличината в България – *Studien über die Centaureen Bulgariens* (Sofia, 1935) – те се явяват като привърженици на преходните форми. Янош Вагнер, който работи по тази проблематика повече от две десетилетия, противно на тяхното мнение счита преходните форми за хибридни. Най-общо казано, дискусиата се води около въпроса дали от различните видове *Centaurea* могат да се получат само първични хибриди или е възможно възникването на техни видове по пътя на вариации и хибридизация⁴.

Основни трудове: *Magyarország virágos növényei* [Цветните растения на Унгария] (Вр., 1903), *Magyarország gyógynövényei* [Лечебните растения на Унгария] (Вр., 1908), *A magyarországi Centaureák ismertetése* [Представяне на видовете *Centaurea* в Унгария] (Вр., 1910), *Hárfatanulmányok* [Студии за липата] (Magy. Bot. Lapok, 1925–1934), *Magyarország hársai* [Липите в Унгария] (Kertészeti Közlöny, 1941–1945).

³Borbás, Öst. Bot. Zs. XLIV, 1894, p. 37–39.

⁴Тя е отразена подробно в специализираната литература: Stojanov-Achatarov, Bemerkungen über centaureen. – Acta Biol., Szeged, 1939, Über die Centaureen Bulgariens. 1942; Wagner J. Borbasia Nova, 16, 1943.

Ботаническа експедиция¹

Янош Вагнер

Чакатурн, 19 октомври 1893 г.

На 27 юли пътувах с господин Йозеф Стипанич, ентомолог, през Варна за Бургас. Посетих разположените в непосредствена близост възвишения на планината Кара-Тепе², където попаднах на несъбираната от времето на Янка *Colladonia triquetra* Vent. и на забравената във „Flora Bulgarica“ на Веленовски³ *Centaurea monacantha* Boiss. [Метличина], вероятно едно от най-редките растения в Европа. След кратък престой заминах за Емине и по пътя често срещах споменатата разкошна метличина. Околностите на Емине са доста невзрачни и в ботаническо отношение не предлагат абсолютно нищо: можеше да се видят само голи или вече опасани планински склонове. На самия нос Емине събрах новия за България *Thymus Kosteleckyanus* Opiz [Мащерка]. Поради тази причина напуснах Емине възможно най-скоро и се установих за три дена в Монастиркой⁴, където отново открих няколко прекрасни цъфтящи екземпляра на *Centaurea monacantha*. Поразително беше, че това растение вирееше тук на свободни тревисти площи наред гората на Емине-Балкана⁵; досега го бях виждал единствено между храсти *Paliurus* в хълмисти местности. Заслужава да се отбележат още *Lonicera Etrusca* Sav. [Етруски нокът], *Pyrethrum millefoliatum* W. [Бяла Рада], *Knautia orientalis* L. [Ориенталско чер-

¹Hans Wagner. Botanische Forschungsreise. – Österreichische Botanische Zeitschrift XLIV, (Wien) 1894, p. 37–39.

²Вероятно край с. Черна могила, Бургаско. [Бел. съст.]

³Йозеф Веленовски (Velenovsky), (1858–1949 г.), чешки ботаник. Трудът му „Flora Bulgarica“ [„Флора на България“] (1891 г., с допълнение 1898 г.) е с важно значение за българската ботаническа наука. В него са събрани резултатите от дотогавашните изследвания на българската флора; много растителни видове са описани за пръв път. [Бел. съст.]

⁴С. Струя, Бургаско. [Бел. съст.]

⁵Еминска планина (част от Източна Стара планина). [Бел. съст.]

веноглавче] и *Dianthus moesiacus* V. P. [Карамфил]. От Монастир-кьой потеглих на биволска каруца право за Сливно. Покрай моста, който води над Хаджи-поток, открих *Lotus strictus* F. M. [Лотус, Комунига], но не му обърнах особено голямо внимание, тъй като по пътя вдигнах висока температура, а и се надявах, че отново ще намеря това ценно растение в оригиналното му местонахождение при Карнобат до Странджанското блато. Четиридневното пътуване протече предимно сред лошо обработени ниви и през хълмисти местности, обрасли с *Paliurus*, *Quercus*, тук-таме с *Crataegus*, *Pyrus* и с гъсталаци от *Rosa*. Блатото Странджа вече е отводнено в по-голямата си част; поне мястото, където навремето Янка е открил своя *Lotus albus* [Бяла комунига], понастоящем е пресушено.

В Сливно прекарах две седмици, няколко пъти отидох на излет до Сините камъни⁶ и Чаталкайе⁷, едни от най-забележителните върхове в областта. Флората на Чаталкайе е особено интересна и богата; това е скален масив, който се простира от запад към изток, а в южната си част е прорязан от множество долини. Всяко било, всяка урва предлага нещо своеобразно, нещо ново. На върха събрах *Seseli purpurascens* Jka., *Thymus comptus* Friv., по тревистите склонове под върха *Lotus angustissimus* L., *Iris balcana* Jka. [Балкански ирис, Перуника], *Pterocephalus plumosus* (L.) [Дребнолистен], *Campanula species campanulae rotundifoliae* affinis dentibus calycinis brevissimis diversa [Камбанка], *Lamium bithunicum* Benth. [Коприва], *Cytisus mediterraneus* Pant. [Средиземноморски зановец], *Cytisus lasiosaemius* Boiss. [Зановец], ново за Европа! *Cytisus Frivaldszkyanus* Deg. n. sp., *Dianthus brevifolius* Friv. [Карамфил], *Nocanus* Boiss., *Stachys Cassia* Boiss. [Ранлист], *Lysimachia atro-purpurea* L., *Potentilla Benyitzkyi* Friv. [Прозорче, Очеболец], *Verbascum humile* Jka. [Лопен], *Verbascum glabratum* Friv. По склоновете на Сините камъни открих четвъртото от досега известните местонахождения на *Cleome aurea* Cel. (ново за България!) и *Euphrasia tatarica* Fisch [Та-

⁶Южната част на Сливенска планина, известна под наименованието Сините камъни. [Бел. съст.]

⁷У Ф. Канич „Чаталкадже“ („Дунавска България и Балканът“. Т. III, С., 1995, с. 36–37). Дн. вр. Българка (вис. до 1181 м) в Сините камъни. [Бел. съст.]

тарска очанка]. По скалите при село Сотир⁸ се натъкнах на *Astragalus Parnassi* Boiss. [Клин, Сграбиче], *Polygala Hohenackeriana* [Телчарка] F. M. subsp. *Bulgarica* Vel.

От Сливно заминах през Нова и Стара Загора за Шипка, откъдето на 5 август предприех тридневен излет през връх Шипка, манастира⁹ и град Габрово. През прохода¹⁰ се върнах обратно в село Шипка. В близост до Габровския манастир намерих великолепни екземпляри от лавровишната, *Prunus Laurocerasus* L., с чудесни плодове. На връх Шипка събрах неспоменатата от Веленовски *Campanula divergens* W. (описана още от Фривалдски). Запазените до днес човешки скелети и части от снаряди осезателно показват следите от ужасната битка, която е била водена тук. Напуснах скоро Шипка, за да мога да прекарам повече време в най-интересната местност на Стара планина, а именно в околностите на Калофер. При първото пътуване се озовах до водопада на река Акдере – излет, който не ще забравя цял живот. Реката Акдере се спуска от върха на Юмрукчал¹¹ през една стръмнина, която е висока около 40–50 метра, простира се във вид на дъга вляво и вдясно от реката и постепенно изчезва в планинската верига Юмрукчал. Тази сравнително малка стръмнина крие най-големите съкровища на Балкана! Прекарах тук цели два дни, но така и не успях да проуча всяка достъпна издатина, всяка една цепнатина, до която човек можеше да се добере. *Ranunculus incomparabilis* Jka. [Лютиче], *Nasturtium thracicum* Grb., *Centaurea Kerneriana* Jka. [Метличина], *Seseli purpurascens* Jka., *Primula frondosa* Jka. [Иглика], *Lilium Jankae* Kern [Крем], *Allium Webii* Clem. [Лук], *Allium sibiricum* L. [Сибирски лук], *Senecio Wagneri* Deg. spec. nov. [Тютюнче, Спорез], *Delphinium fissum* W. K. [Ралица], разкошната рядка *Verbascum Hinkei* Friv. [Лопен], *Cirsium ligulare* Boiss. [Паламида], *Bupleurum polyphyllum* Led. [Урока], *Potentilla Haynaldiana* Jka., *Serophularia aestivalis* Grb. [Разгон, Живениче], *Saxifraga pseudosancta* Jka. [Каменоломка], *Alsine Saxifraga* (Friv.), *Haberlea rhodopensis* Friv.,

⁸С. Сотиря, Бургаско. [Бел. съст.]

⁹Габровският (Соколкият) манастир – на 9 км южно от Габрово. [Бел. съст.]

¹⁰Шипченският проход. [Бел. съст.]

¹¹Вр. Ботев. [Бел. съст.]

Gentiana bulgarica Vel. [Българска тинтява], *Silene Lerchenfeldiana* Bmg. [Плюскавче], *Genista Frivaldszkyana* Boiss. [Зановец, Жълтуга], *Doronicum macrophyllum* Fisch. [Див слънчоглед] (= *Doronicum Orphanidis* Boiss.), *Satureia Wiedemanniana* Lall., *Rhynchospora Elephas* Grb., *Hieracium rhodopeum* Grb., *H. taygeteum* Boiss. и *H. sparsum* Friv., *Centaurea Kotschyana* Heuff., *Achillea* [Ахилея] sp. nov., *Achillea Schurii* Schlz. *Affinis*, *Scorzonera rosea* W. K., *Carum graecum* B. H., *Conyza alata* Bmg., *Mulgedium sonchifolium* V. P., *Silene Waldsteinii* Gr. (= *Silene clavata* Hmp.), *Rosa hungarica* Kerm., *Rosa Bulgarica* Borb. n. p., *Degeniana* Borb. n. sp. etc. красят тази „rocher de fleurs“¹² и околните възвишения.

Скоро след това направих излет до „Мара-Гидик“¹³ (2330 м), на прохода Розалити, Бидороза¹⁴; при второто си пътешествие прекарах шест дена във високия Балкан. Този път под скалата Бидороза над потока Монастир се натъкнах на великолепия *Senecio Othonnae* M. B. [Спореж], който след Янка не е бил откриван там (вероятно не е и бил търсен). Във „Flora Bulgarica“ на Веленовски този вид липсва, както и *Rhinantus Wagneri* Deg. n. sp. [Клопачка, Пропадниче], който се различава от *Rhinantus Alpinus* Bmg. [Алпийска клопачка, алпийско пропадниче] по късите широки брактей (Bracteen).

След като посетих и Карлово, където в долината Сучурум¹⁵ намерих *Campanula lanata* Friv. [Камбанка] (за съжаление само в един екземпляр), заминах за Станимака, за да събера под формата на плодове открития там през миналата година *Peucedanum macedonicum* Лка. (това би трябвало да е *Peucedanum arenarium* на Веленовски).

На 1 септември се завърнах в Будапеща.

Превод от немски:
Лиляна Лесничкова

ПРИЛОЖЕНИЯ

¹² „Скала на цветята“.

¹³ Вр. Русалка в Стара планина. [Бел. съст.]

¹⁴ Русалийският проход в източното подножие на вр. Русалка. [Бел. съст.]

¹⁵ Карловският водопад. Намира се на север от Карлово, на Стара река (ляв приток на р. Стряма). [Бел. съст.]

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АБАН	Архив на БАН
ИБАИ	Известия на Българското археологическо дружество
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей
ИИД	Известия на Историческото дружество
ком.	комитат
кр.	крепост
обл.	област
ок.	околия
Пер. сп. на БКД	Периодическо списание на Българското книжовно дружество
Сб. НУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
УПр.	Училищен преглед
Arch. Ért.	Archaeologiai Értesítő
Bot. közl.	Botanikai Közlemények
Вр.	Budapest
Byzant. Zs.	Byzantinische Zeitschrift
Ethn.	Ethnographia
Földr. Közl.	Földrajzi Közlemények
KCSA	Körösi Csoma Archivum
M. Bot. Lapok	Magyar Botanikai Lapok
MHK	Magyar honfoglaláskori kútfoi
M. Növ. Lapok	Magyar Növénytani Lapok
MNy / M. nyelv	Magyar Nyelv
M. nyelvör	Magyar Nyelvör
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
Néprő Ért.	Néprajzi Értesítő
Nyelvtud. Közl.	Nyelvtudományi Közlemények
Öst. Bot. Zs.	Österreichische Botanische Zeitschrift
Természettud. Közl.	Természettudományi Közlemények
Tud. Gyűjt.	Tudományos Gyűjtemény
Unglb	Ungarische Jahrbuch

БИБЛИОГРАФИЯ
БЪЛГАРСКАТА ТЕМАТИКА В ТРУДОВЕТЕ
НА УНГАРСКИ УЧЕНИ XIX В. – СРЕДАТА НА XX В.

0 ОБЩ ОТДЕЛ
009 ХУМАНИТАРНИ НАУКИ. ОБЩИ ВЪПРОСИ

- 1. КАНИЦ, Феликс Фюльоп.** Дунавска България и Балканът : (Т. I) / Феликс Каниц; прев. от Т. Иванов. – София : 1932. – 165 с.
- 2. КАНИЦ, Феликс Фюльоп.** Дунавска България и Балканът : Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. / Феликс Каниц. – 2. прераб. изд. – София : Борина.
Т. I. Прев. от нем. Михаил Матлиев; Под ред. на проф. В. Паскалева. 1995. – 304 с.
Т. II. Прев. от нем. Петър Г. Горбанов; Под ред. на проф. В. Паскалева, Н. Марков [1997]. – 320 с.
Т. III. Прев. от нем. Петър Г. Горбанов; Под ред. на проф. В. Паскалева, Н. Марков. 1998. – 352 с.
- 3. FENÉR, Géza et al.** Magyarok és bolgárok [Маджари и българи] / Fehér Géza et al. – Budapest : 1940. – 47 p.
- 4. FENER, Geza et al.** Ungarn und Bulgaren / Geza Feher. – Budapest : 1940. – 47 p.
- 5. KANITZ, Felix.** Donau-Bulgarien und der Balkan : Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahre 1860–1875 / Felix Kanitz. – Leipzig : 1875–1879.
- 6. KANITZ, Felix.** La Bulgarie Danubienne et le Balkan : Etudes de voyage : 1860–1875 / Felix Kanitz. – Paris : 1882.
- 7. SZILÁDY, Zoltán.** Bulgária [България] / Szilády Zoltán. – Budapest : 1931. – 472 p.

3 ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ
312 СТАТИСТИКА

- 8. RÉVÉSZ, István.** A hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészek statisztikai ismertetése [Статистическо запознаване с родните български градинари и с използващите българската система градинари] / Révész István. – Budapest : 1915.

325 МИГРАЦИЯ. КОЛОНИЗАЦИЯ

- 9. BEREZC, Imre.** A Bánság népei = I : A krassovánok [Народите на Банат = I : Крашованите] / Berecz Imre. // Delejti [Temesvár], 1860. № 20 [15.V.], p. 153–154.
- 10. BODOR, Antal.** Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra [Историята на заселванията в Южна Унгария и тяхното влияние върху сегашното положение] / Bodor Antal. – Budapest : 1914. – 70 p.
- 11. BÖHM, Lénárt.** Dél-Magyarország vagy az un. Bánság külön történelme : I–II [Специална история на Южна Унгария или на т. нар. Банат] / Böhm Lénárt. – Pest : 1867.
I. – 314 p.
II. – 489 p.

12. **BUCHMANN, Károly.** A délmagyarországi telepítések története : I. Bánát [История на заселенията в Южна Унгария : I. Банат] / Buchmann Károly. – Budapest : 1936. – 130 p.
13. **GOROVE, László.** A bánági bolgároknek hajdani 's mostani állapotuk [Някогашното и сегашното положение на банатските българи] / Gorove László. // Tud. Gyűjt., 1837, Vol. VIII, p. 3–65, Vol. IX, p. 3–63.
14. **GOROVE, László.** Egy a' Bolgárok történeteihz tartozó oklevél [Една грамота за историята на българите] / Gorove László. // Tud. Gyűjt., 1838, Vol. VIII, p. 34–45.
15. **KÖNIG, Pál.** A bolgárok betelepédése Dévára s a bulgár szt.-ferenczrendiek zárdájának keletkezésé / König Pál. [Заселването на българите в Дева и възникването на българския францискански женски манастир] // A Dévai magyar királyi állami főreáliskola értesítője az 1881–82. tanévről, 1882, p. 3–11.
16. **STRAUSS, Adolf.** A kik idegen otthon : a kivándorolt magyarországi bolgárok [Чужди у дома : емигрантите унгарски българи] / Strauss Adolf. // Ethn., III, 1890, p. 187–193.
17. **SZENTKLÁRAY, Jenő.** 100 év Dél-Magyarország újabb történetéből : 1779-től napjainkig : Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre = A Dél-magyarországi vármegyék visszakarposolásának százados évfordulójára [100 години от по-новата история на Южна Унгария : от 1779 г. до наши дни : С оглед на предисторията от епохата на Карол III и Мария Терезия] / Szentkláray Jenő. – Temesvárott : 1879. – 530 p.

338 ИКОНОМИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ

18. **HANTOS, Elemér.** Denkschrift über die wirtschaftskrise in den Donaustaaten : Österreich, Ungarn, Tschechoslowakei, Rumänien, Jugoslawien und Bulgarien / Hantos Elemér. – Wien : Mittl.-Europa Institut zur Förderung der Wirtschaftlichen und Kulturellen Annäherung, 1933. – 25 p.
19. **HANTOS, Elemér.** Memorandum on the economic problems of the Danube states : Austria, Hungary, Rumania, Czechoslovakia, Yugoslavia and Bulgaria / Hantos Elemér. – Budapest : Athenaeum, 1933. – 27 p.
20. **HAVASS, Rezső.** Magyarország és a Balkán : Szerbia, Bulgária, Románia : Gazdaságpolitikai tanulmány [Унгария и Балканите : Сърбия, България, Румъния : Стопанско–политическо изследване] / Havass Rezső. – Budapest : 1913. – 64 p.
21. **MANTHER, Ödön.** Bolgárország mezőgazdasági állapota az első nemzeti bolgár kiállítás alkalmával : Bolgár hivatalos adatok nyomán [Селскостопанското положение на България по повод на първото национално българско изложение] / Manther Ödön. – Budapest : 1892.
22. **STRAUSZ, Adolf.** Magyar mintarakár Bulgáriának / Strausz Adolf. [Сбирка от образци на унгарски стоки за България] // Nemzetgazdasági Szemle, X, 1886, № 9, p. 633–643.
23. **STRAUSZ, Adolf.** Bulgária ipara : Gazdasági és néprajzi tanulmány [Промислеността на България : Стопанско и етнографско изследване] / Strausz Adolf. – Budapest : 1901. – 94 p. (Поредица Iparosok olcsó könyvtára VII/1–2).
24. **STRAUSZ, Adolf.** Az új Balkán-félsziget és a Török birodalom : Politikai gazdasági tanulmány : [A Magyar Királyi Keleti akadémia segédkönyve] [Новият Балкански

- полуостров и Турската империя] / Strausz Adolf. – Budapest : Kilián, 1913. – 640 p.
25. **VARGA, Jenő.** Bulgária [България] / Varga Jenő. – Budapest : Népszava, 1915. – 51 p. (Поредица A háborús nagyhatalmak 7).

339 ТЪРГОВИЯ

26. **HAJNÓCZY, I.** A kecskeméti görögység története [История на гръците в Кечкемет] / Hajnóczy I. – Budapest : 1939.
27. **HODINKA, Antal.** A tokaji görög kereskedő társulat kiváltságának ügye : 1725–1772 [Въпросът с привилегията на токайското гръско търговско дружество : 1725–1772 г.] / Hodinka Antal. – Budapest : 1912. – 106 p. (Поредица Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. 6).
28. **HORVÁTH, Mihály.** Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt [История на промишлеността и търговията в Унгария през последните три столетия] / Horváth Mihály. – Buda : 1840. – 390 p.
29. **GÁRDONYI, Albert.** Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században [Източната търговия на гр. Пеща през XVIII в.] / Gárdonyi Albert. // Historia, 1930, 1 3, 52 p. [Отп.]
30. **KEREKES, Gy.** A kassai kereskedők életéből [Из живота на търговците в Каша] / Kerekes Gy. – Budapest : Országos Iparegylet, 1913. – 279 p.
31. **KEMÉNY, L.** Görög kereskedők Kassán [Гръцките търговци в Каша] / Kemény L. // Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, IX, 1902, p. 142.
32. **KOMOROCZY, Gy.** A magyar kereskedelem története [История на унгарската търговия] / Komoroczy Gy. – Budapest : Magyar Szemle Társaság, 1942. – 80 p. (Поредица A Magyar Szemle Társaság könyvtára 61).
33. **TAGÁNYI, Károly.** Országos Felügyelőség a görög kereskedők fellett [Национална инспекция за гръцките търговци] / Tagányi Károly. // Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, II, 1895, № 1, p. 79–80.
34. **ZOLTAI, L.** Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel [Вековната борба на гр. Дебрецен с гръцките търговци] / Zoltai L. – Debrecen : 1935.

39 ЭТНОГРАФИЯ, ФОЛКЛОРИСТИКА

35. **ЦИРБУС, Геза.** Южноунгарските българи : Етнографическа скица / Геза Цирбус; [Прев. от нем.] // Пер. сп. на БКД, кн. XII, 1884, с. 65–73; 1885, кн. XIII, с. 31–50; кн. XIV, с. 221–225.
1. История на заселението, географическо разпространение на банатските българи; 2. Характер, нрави и обичаи на южноунгарските българи; 3. Положението на българите между другите народности.
36. **BARTÓK, Béla.** Musique paysanne serbe (№ 1–21) et bulgare (№ 22–28) du Banat / Bela Bartok. – Budapest : 1935.
37. **BARTÓK, Béla.** La musique populaire des hongroise et des peuples voisins / B. Bartok. // Europae Centro-orientalis, 1936, № 5, p. 197–244.
38. **BARTÓK, Béla.** Az úgynevezett bolgár ritmus : Bartók Béla előadása az Énekszó szemináriumában április 6-án [Така нареченият български ритъм : Лекция на Бела Барток пред семинара на „Инексо“ на 6 април] / Bartók Béla. // Énekszó, 1938, № 6, p. 537–554.

39. **CZIRBUSZ, Géza.** A dél magyarországi bolgárok ethnológiai magánrajza [Этнографско описание на южноунгарските българи] / Czirbusz Géza. – Temesvár : 1882. – 171 p.
40. **CZIRBUSZ, Géza.** A krassován bolgárok [Крашованските българи] / Czirbusz Géza. // Földr. Közl., 1883, p. 169–198.
41. **CZIRBUSZ, Géza.** Das Sudungarischen Bulgaren / Geza Czirbusz. – Wien-Taschen : 1884. – 63 p.
42. **CZIRBUSZ, Géza.** A délmagyarországi bolgárok háza és viselete [Къщата и облеклото на южноунгарските българи] / Czirbusz Géza. // Népr. Ért., 1903, p. 21–28.
43. **CZIRBUSZ, Géza.** A Temes- és Torontál megyei bolgárok : 2. Rész : A krassószörényi krassovánok [Българите от областите Темеш и Торонтал : ч. 2 : Крашованите от областта Крашова-Северин] / Czirbusz Géza. // – Budapest : 1913. – 196 p. (Поредица Nemzetiségi ismertető könyvtár 7.)
44. **ECSEDI, István.** A bolgárok földjén : Útirajzok [Из земята на българите : Пътни скици] / Ecsedi István. – Debrecen : 1929. – 124 p.
45. **ECSEDI, István.** A bolgárok ősi földművelése [Древното земеделие на българите] / Ecsedi István. // Népr. Ért., 1928, 26–28 p.
46. **ERŐDI, Béla.** Kazanlik vidéke és a rózsaoajaj [Районът на Казанлък и розовото масло] / Erődi Béla. // Földr. Közl., V, 1877, p. 257–262.
47. **ERŐDI, Béla.** Bolgár költészet [Българска поезия] / Erődi Béla. // Koszorú, II, 1879.
48. **ERŐDI, Béla.** A Balkán-félszigeti népek költészetéből [Из поезията на народите от Балканския полуостров] / Erődi Béla. – Budapest : 1892. – 142 p.
49. **STRAUSZ, Adolf.** Bolgár népdalok [Български народни песни] / Strausz Adolf. // Hunfalvy Album : Hunfalvy Pál félévszázados akadémiai társasága emlékére. – Budapest : Horánszky Viktor kiadása, 1891, p. 249–251.
50. **STRAUSZ, Adolf.** Bolgár népköltészet [Българска народна поезия] / Strausz Adolf. // Magyar szalon, 1891.
51. **STRAUSZ, Adolf.** Bolgár népköltési gyűjtemény : Fordította és a bolgár kormány segélyével kiadta Strausz Adolf, A bolgár előszót írta Dr. Sismanov D. Iván, a Bolgár közoktatási minisztérium osztályfőnöke : I-II [Сборник Българска народна поезия : Превел и издал със съдействието на българското правителство Адолф Щраус; Българския предговор написа д-р Иван Д. Шишманов, началник-отдел в българското министерство на просвещението] / Strausz Adolf. – Budapest : Révai Testvérek, 1892. Vol. 1. – 334 p. Vol. 2. – 393 p.
52. **STRAUSZ, Adolf.** Bulgarische Volksdichtungen : Vol. I-II / Adolf Strauss. – Wien-Leipzig : 1893.
53. *Рец.* Asbóth Oszkár. Budapesti Szemle, 1892, p. 53.
54. *Рец.* В. Йорданов // Пер. сп. на БКД, Т. 58, 1899, с. 641–651.
55. **STRAUSZ, Adolf.** Kosmogonosche Spuren im bulgarischen Volksglauben / A. Strauss. // Ungarische Revue, 1895.
56. *Рец.* Иван Шишманов // Български преглед, 1898, кн. IV, с. 149–150.
57. **STRAUSZ, Adolf.** Világtermelési mondák a bolgár néphagyományban [Поверия за създаването на света в българската народна традиция] / Strausz Adolf. // Ethn., VII, 1896, p. 196–218.

58. **STRAUSZ, Adolf.** Bolgár ünnepi szokások [Български празнични обичаи] / Strausz Adolf. // Ethn., VIII, 1897, p. 410–422, 465–474.
59. **STRAUSZ, Adolf.** Bolgár néphit [Български народни вярвания] / Strausz Adolf. – Budapest : Magyar Néprajzi Társaság, 1897. – 406 p.
60. **STRAUSZ, Adolf.** Die Bulgaren : Ethnographischen Studien Adolf Strauss. – Leipzig : Grieben VII, 1898. – 477 p.
61. **SZÓKE, Endre.** Vonások a Temesi Bánság népéletéből [Черти от народния живот в Темешкия Банат] / Szóke Endre. // A Fehértemplomi magyar királyi állami Főreálgymnasium Értesítője az 1889–90. tanévről. – Fehértemplom : 1890. – p. 3–35.
- 5 ЕСТЕСТВЕНИ НАУКИ**
574/577 ОБЩА БИОЛОГИЯ
62. **ЩРАУС, Адолф.** Емерих фон Фривалдски върху флората и фауната на България / Адолф Щраус. // Сб. НУНК, кн. VIII, 1892, с. 315–336.
63. **ЩРАУС, Адолф.** Емерих фон Фривалдски върху флората и фауната на България / Адолф Щраус. // Сб. НУНК, кн. XIV, 1897, с. 86–101.
64. **JÁVORKA, Sándor.** Magyar természetkutatók a Balkánon [Унгарски природоизследователи на Балканите] / Jávorka Sándor. // Természettudományi közlöny, Vol. 66, 1934, p. 353–365.
65. **SZILÁDY, Zoltán.** Bolgár királyi biológiai intézetek [Българските царски биологически институти] / Szilády Zoltán. // Természettudományi közlöny, 62, 1930, p. 570–576.
- 58 БОТАНИКА**
66. **ФРИВАЛДСКИ, Имре.** Нови известия за балканското природонаучно пътешествие, извършено от д-р Имре Фривалдски, член-кореспондент на Маджарската академия : Буда, 1838 / Имре Фривалдски. // Маджарски пътеписи за Балканите : XVI–XIX в. / Подбор, предговор и коментар Петър Миятев. – София : Наука и изкуство, 1976. – 65–69.
67. **BORBÁS, Vincze.** A bolgár flóra vonatkozásá hazánk flórájára [Породите овце в Унгария и на Балканите] / Borbás Vincze. // Természettud. Közl., 1893, p. 40–83.
68. **BORBÁS, Vincze.** Gentiana bulgarica, Erigeron droebachensis, lavatera ambigua / Borbás Vincze. // Természettud. Közl., 1896, p. 44.
69. **BORBÁS, Vincze.** Alektorolophus sive Fistularia Rumelica / V. Borbás. // Deutsche Botanische Monatschrift, Vol. XIX, 1901, p. 145–147.
70. **DEGEN, Árpád.** VII. Centaurea affinis Friv. / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLXXX, 1893, p. 53.
71. **DEGEN, Árpád.** VIII. Linum Thracicum (Grieseb.) / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLXXX, 1893, p. 54–55.
72. **DEGEN, Árpád.** IX. Cytisus Friv. n. sp. / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLXXX, 1893, p. 422.
73. **DEGEN, Árpád.** X. Zwei für Europa neue Cytisus Arten in Bulgaren / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLXXX, 1893, p. 423–424.

74. **DEGEN, Árpád.** XI. Senecio Wagneri n. sp. / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLIV, 1894, p. 19–20.
75. **DEGEN, Árpád.** XIII. Aquilegra aurea Janka / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLIV, 1894, p. 104–105.
76. **DEGEN, Árpád.** XIX. Centaurea Kanitziana Janka / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLIV, 1894, p. 138–139.
77. **DEGEN, Árpád.** XLIV. Vier für die bulg. Flora neue Pflanzen / A. Degen. // Öst. Bot. Zs., XLIV, 1894, p. 216–217.
78. **DEGEN, Árpád.** Stipa Szovitsiana Trin. Bulgáriában [Stipa Szovitsiana Trin. в България] / Degen Árpád. // Természettud. Közl., XVII, 1895, p. 25.
79. **DEGEN, Árpád.** Nevezetesebb botanikai felfedezések a Balkán-félsziget területéről [По-значими ботанически открития на територията на Балканския полуостров] / Degen Árpád. // Természettud. Közl., XXXIII, 1901, Pótfüzet, p. 216–223.
80. **DEGEN, Árpád.** Megjegyzések néhány keleti növényfajról [Бележки за няколко източни растителни вида] = Chondrilla Urumoffii n.sp., Ptarmica lingulata (W.K.) DC. var. calva Deg. et Urumoff, Parnassia palustris L.-var. incumbens Deg. et Urumoff, Hippocrepis camosa L. var. macedonica Deg. et Urumoff, Arabis muralis Bert. var. macedonica Deg. et Urumoff, Berteroa incana var. bulgarica Deg. et Urumoff, Veronica Kelezeri Deg. et Urumoff n.sp. / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, X, 1911, p. 108–115.
81. **DEGEN, Árpád.** Megjegyzések néhány keleti növényfajról [Бележки за няколко източни растителни вида] = Silene Regis Ferdinandi Degen et Urumoff n.sp. / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XI, 1912, p. 2.
82. **DEGEN, Árpád.** Megjegyzések néhány keleti növényfajról [Бележки за няколко източни растителни вида] = Inula Urumoffii n.sp. / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XI, 1912, p. 36.
83. **DEGEN, Árpád.** Megjegyzések néhány keleti növényfajról [Бележки за няколко източни растителни вида] = Sempervivum Borisii Degen et Urumoff n.sp., Dianthus Pumilio Deg. et Urumoff n.sp. / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XIII, 1914, p. 175–183.
84. **DEGEN, Árpád.** Néhány keleti Thymus fajról [За няколко източни вида Thymus] / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XIX, 1920, p. 15–23.
85. **DEGEN, Árpád.** Galium Stojanovii Deg. n.sp. / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XIX, 1920, p. 48.
86. **DEGEN, Árpád.** Megjegyzések néhány keleti növényfajról [Бележки за няколко източни растителни вида] = Thymus Stojanovii n.sp. / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XXIII, 1924, p. 72–73.
87. **DEGEN, Árpád.** A Rosa stylosa-csoport egyik képviselőjének előfordulása Bulgáriában [Разпространението на един от представителите на групата Rosa Stylosa в България] / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XXVI, 1927, p. 97–98.
88. **DEGEN, Árpád.** A Rosa caesia és a Rosa rubrifolia-nak Bulgáriában való előfordulásáról [За разпространението на Rosa caesia и Rosa rubifolia в България] / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XXVII, 1928, p. 67–69.
89. **DEGEN, Árpád.** Frivaldszky I. balkán-félszigeti rózsáinak revíziója [Преразглеждане на розите на И. Фривалдски от Балканския полуостров] / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XXXII, 1933, p. 64–71.
90. **DEGEN, Árpád.** Pedicularis Friderici Augusti ssp. Drenovskii, Alyssum montanum

- var. regis-Borisii, Onobrychis pindicola ssp. Urumoffii / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XXXII, 1933, p. 145–152.
91. **DEGEN, Árpád.** Megjegyzések néhány keleti növényfajról [Бележки за няколко източни растителни вида] = Erysimum Drenovskii, Onosma Drenovskii, Erigeron atticus var. Drenovskii, Veronica spicata var. autobulgarica / Degen Árpád. // M. Bot. Lapok, XXXIII, 1934, p. 69–76.
92. **FRIVALDSZKY, Imre.** Antrag der im Jahre 1833 und 1834 in der Europäischen Türkei namentlich in Rumelien, auf dem Balkan und Rhodope gesammelten wildwachsenden Pflanzen. Von C. Heinke und C. Molnollesco / I. Frivaldszky. // Flora, XVIII, Vol. 1, 1835, p. 53–59.
93. **FRIVALDSZKY, Imre.** Succinctae diagnoses specierum plantarum novarum europaeo-turcicarum in catagogo meo occurrenticim / I. Frivaldszky. // Flora, XVIII, Vol. 1, 1835, p. 331–336.
94. **FRIVALDSZKY, Imre.** Antrag getrockneter türischeuropaischer Phlanzen / I. Frivaldszky. // Flora, XIX, Vol. 2, 1836, p. 17–28.
95. **FRIVALDSZKY, Imre.** Közlések a Balkány vidéken tett természetudományi utazásról [Съобщения за едно природонаучно пътешествие, направено в района на Балкана] / Frivaldszky Imre. // Magyar Tudós Társaság évkönyvei, II, 1836, p. 235–276.
96. **FRIVALDSZKY, Imre.** Succinctae diagnoses specierum plantarum novarum anno 1835 in Turcica europaea collectarum / I. Frivaldszky. // Flora, XIX, Vol. 2, 1836, p. 443–440.
97. **FRIVALDSZKY, Imre.** Dr Frivaldszky Imre Magyar Académiai I. tag újabb közlései az általa eszközölt Balkányi Természetudományi utazásáról [По-новите съобщения на д-р Имре Фривалдски, дописен член на Унгарската академия, за организираното от него природонаучно пътешествие в района на Балкана] / Frivaldszky Imre. – Budán : 1838.
98. **FRIVALDSZKY, Imre.** Balkány vidéki természetudományi utazás : 2. Közlés [Природонаучно пътешествие в района на Балкана : Второ съобщение] / Frivaldszky Imre. // Magyar Tudós Társaság évkönyvei, IV, 1840, p. 194–207.
99. **FRIVALDSZKY, Imre.** Rövid attekintése egy természetrajzi utazásnak az európai Törökbirodalomban egyszersmind néhány a közben újonnan fölfedezett állatnak leírása [Кратък преглед на едно природоописателно пътуване в европейска Турция заедно с описание на няколко междуременно новооткрити животни] / Frivaldszky Imre. // Természettudományi Társaság évkönyvei, I, 1841/45, p. 163–187.
100. **HALÁCSY, Jenő.** Beiträge zur Flora der Balkan halbinsel / J. Halácsy. // Öst. Bot. Zs., 1891, p. 221–223.
101. **HALÁCSY, Jenő.** Achillea Urumoffii, eine neu schafgarbnart der Balkanhbinsel / J. Halácsy. // Öst. Bot. Zs., 1897, p. 143.
102. **ISTVÁNFFY, Gyula.** Rumeliai algák Frivaldszky Imre gyűjtéséből [Румелийски водорасли от сбирката на Имре Фривалдски] / Istvánffy Gyula. // Természettudományi Füzetek, Vol. XIII, 1890, № 2–3, p. 67–77.
103. **JANKA, Viktór.** Correspondenz aus Philippopol am 5.VII.1871. / V. Janka. // Öst. Bot. Zs., XXI, 1871, p. 215–219.
104. **JANKA, Viktór.** Correspondenz aus Philippopol am 30.VIII.1871 und Burgas (am schwarzen Meere) am 9.IX. 1871. / V. Janka. // Öst. Bot. Zs., XXI, 1871, p. 285–288.
105. **JANKA, Viktór.** Plantarum novarum turcicarum breviarum / V. Janka. // Öst. Bot. Zs., XXII, 1872, p. 174–182.
106. **JANKA, Viktór.** Plantarum novarum turcicarum breviarum / V. Janka. // Öst. Bot.

Zs., XXIII, 1873, 194-196, p. 201-205.

107. **JANKA, Viktór.** Descriptiones plantarum novarum / Janka Viktór. // Természettud. Füzetek, Vol. II, 1878, p. 28-31.

108. **JANKA, Viktór.** Növényzeti kirándulások Törökországban : Ruscsuktól Trnováig [Ботанически екскурзии в Турция : От Русчук до Търново] / Janka Viktór. // M. növ. lapok, II, 1878, p. 171-176.

109. **JANKA, Viktór.** Növényzeti kirándulások Törökországban : Trnovától a Sipka-Balkánon át Kaloferig [Ботанически екскурзии : От търново през Шипченския Балкан до Калофер] / Janka Viktór. // M. növ. lapok, II, 1878, p. 187-190.

110. **JANKA, Viktór.** Növényzeti kirándulások Törökországban : Kalofer-Balkán [Ботанически екскурзии в Турция : Калофер – Балкан]. – M. növ. lapok, III, 1879, 99-102.

111. **JANKA, Viktór.** Növényzeti kirándulások Törökországban : Kaloferben és az Akdere folyó mentében [Ботанически екскурзии в Турция : в Калофер и покрай р. Акдере] / Janka Viktór. // M. növ. lapok, III, 1879, 121-124, p. 131-134.

112. **JÁVORKA, Sándor.** Additamenta nonnulla ad floram Bulgaricum / Jávorka Sándor. // M. Bot. Lapok, XVII, 1918, p. 69.

113. **PÉNZES, Antal.** Adatok Bulgária növényvilágához [Сведения за растителния свят на България] / Pézses Antal. // Annales Musei Nationalis Hungarici, XXXI, 1937-1938, p. 110-119.

114. **SZILÁDY, Zoltán.** Az ősdíófa nálunk és a Balkánon. Der Urzeitliche Nussbaum Bei uns und auf der Balkanhalbinsel / Szilády Zoltán. // Bot. Közl. (Pécsi egyetemi könyvkiadó), 1933, p. 121-137.

115. **WAGNER, János.** Botanische Forschungsreise / J. Wagner. // Öst. Bot. Zs., XLIV, 1894, p. 37-39.

59 ЗООЛОГИЯ

116. **BORBÁS, Vincze.** Magyarország és a Balkán-félsziget juh fajairól [Породите овце в България и на Балканите] / Borbás Vincze. // Természettud. Füzetek, 1891, p. 68-80.

117. **BORBÁS, Vincze.** Gentiana bulgarica, Erigeron droebachensis, Lavatera ambigua / Borbás Vincze. // Természettud. Közl., 1896, p. 44.

118. **BORBÁS, Vincze.** Alectorolophus sive Fistularia Rumelica / V. Borbás. // Deutsche Botanische Monatschrift, Vol. XIX, 1901, p. 145-147.

Виж № 92, 95, 97, 98, 99 [FRIVALDSZKY, Imre]

119. **HORVÁTH, Géza.** Note sur les Hémiptères du Haut-Balkan et de la Dobrudja / G. Horvath. // Ann. Soc. Ent. Belg., XXVIII, Compt. - rend., 1884, p. 114-116.

120. **HORVÁTH, Géza.** Egy bolgárországi szőlőtökén talált állatok [Животни, открити върху един лозов корен от България] / Horváth Géza. // Rovartani Lapok, II, 1885, p. 148.

121. **HORVÁTH, Géza.** Prilog k hemipterskoj fauni bugarskoj / G. Horvath. // Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga druztva, V. (Zagreb), 1890, p. 187-188.

122. **SZILÁDY, Zoltán.** A Fekete-tenger faunája [Фауна на Черно море] / Szilády Zoltán. // Természettudományi Közlöny, 62, Pötfüzet, 1930, p. 123-124.

8 ЕЗИКОЗНАНИЕ

808.1 СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ. ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИК. СТАРО-БЪЛГАРСКИ ЕЗИК.

123. **ÁSBÓTH, Oszkár.** A hangsúly a szláv nyelvekben [Ударението в славянските езици] / Ásbóth Oszkár. // Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XV, 1891, № 8, p. 378-456.

124. **BÓDEY, József.** // Archivum philologicum, 1938, ' 4-9, p. 275-376.

Рец. за : Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи : Добавки и отправки / Веселин Бешевлиев. // ГСУИФФ, XXXII, 1935-1936.

125. **BÓDEY, József.** Rilái Sz. Iván legendájának magyar vonatkozásai [Унгарски отношения в легендата за Св. Иван Рилски] / Bödey József. // Archivum philologicum. Egyetemi és philológiai közlemények, 1940, № 2, p. 217-220.

126. **KNIEZSA, István.** A száv apostolok és a tótok [Славянските апостоли и словациите] / Kniezsa István. // A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, 1942, p. 178-193.

127. **KNIEZSA, István.** Die Slawen – apostel und die Slowaken / I. Kniezsa. // Archivum Europae Centro-Orientalis, VIII, 1942, p. 149-167.

128. **KNIEZSA, István.** Cirill és Metód működésének kérdése a Nyitra-vidéken [Въпросът за дейността на Кирил и Методи в района на Нитра] / Kniezsa István. // Századok, LXXVIII, 1944, „ 263-269.

129. **KUUN, Géza.** Adalék a volgái bolgárok nyelvéhez [Принос към езика на волжките българи] / Kuun Géza. // Ethn., VIII, 1896, p. 120.

130. **KUUN, Géza.** Egy újabb adalék a z és r hangseréhez a volgárpárti régi bolgár nyelvben [Един нов принос за смяната на звуковете z и r в стария волжскобългарски език] / Kuun Géza. // Ethn., X, 1898, p. 473.

131. **MELICH, János.** A szláv nyelv eredetéről [За произхода на славянците] / Melich János. // Ethn., 1898, p. 335-341.

132. **MELICH, János.** Die Namen der Wochentage im Slavischen / Melich János. – Berlin : 1908, p. 212-217. (Отп.)

133. **MELICH, János.** Beiträge zur Geschichte der Bulgarischen halb-vokale / János Melich. // Сборник в чест на проф. Васил Златгарски. – София : 1925, с. 123-129.

134. **MELICH, János.** Zur Geschichte der Onoguren / Melich János. // Ungarische Jahrbücher, 1930, d. 53-90.

135. **MELICH, János.** *κουρμιλον* ein albulgarisches wort? / Melich János. // Körösi Csoma-Archivum, 1932, № 6, p. 436-440.

136. **MELICH, János.** Über slavische Flussnamen fremden Ursprung / János Melich. // Zeitschrift für Slavische Philologie, 1932, p. 82-98.

137. **MELICH, János.** Zur Slavischen wortforschung / János Melich. // Zeitschrift für Slavische Philologie, 1927, Bd. IV, Hf. 1/2, d. 94-103; 1934, Bd. IX, Hf. 3/4, p. 360-368.

138. **MELICH, János.** Der Name de Bulgaren in enen griechischen Papyrus / János Melich. – Budapest-Leipzig : 1935. Körösi Csoma-Társaság-Harrassowitz. Druck. Kertész. Karcag. 10 p. (Отп. Körösi Csoma-Archivum).

809 ОРИЕНТАЛСКИ ЕЗИЦИ, УНГАРСКИ ЕЗИК

139. **HEMET, Gyula.** Произходът на имената „Кобрат“ и „Есперюх“ / Gyula Hemet. // ИИД, XI/XII, 1931/32, с. 169-177.
140. **ÁSBÓTH, Oszkár.** Magyar *o* – szláv *of* [Унгарско *o* – славянско *of*] / Ásbóth Oszkár. // Nyelvtud. Közl., XXVI, 1896, p.455-486.
141. **ÁSBÓTH, Oszkár.** A szláv jövevények kora [Епохата по славянските заемки] / Ásbóth Oszkár. // Nyelvtud. Közl., XXVI, 1896, p.329-336.
142. **ÁSBÓTH, Oszkár.** Szlávtság a magyar keresztény terminológiában [Славяните в унгарската християнска терминология] / Ásbóth Oszkár. // Nyelvtud. Közl., XVII, 1884.
143. **ÁSBÓTH, Oszkár.** A szláv szók a magyar nyelvben [Славянските думи в унгарския език] / Ásbóth Oszkár. // Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XVI, 1893, № 3, 53 p. (Отп.)
144. **ÁSBÓTH, Oszkár.** A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és ideje [Мястото и времето на заемането на славянските думи в унгарския език] / Ásbóth Oszkár. // Nyelvtud. Közl., XXX, 1900, 38 p. (отп.)
145. **ÁSBÓTH, Oszkár.** Szláv jövevénytiszta = I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése [Славянските ни заемки = I. Въведение и въпросът за различните слоеве] / Ásbóth Oszkár. // Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XX, № 3, p. 121-221.
146. **GOMBOCZ, Zoltán.** Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez [Принос към произхода на речниковия състав на оби-угорските езици] / Gombóc Zoltán. // Nyelvtud. Közl., XVII, 1884, № 23, p. 182-215.
147. **GOMBOCZ, Zoltán.** Az altaji nyelvek hangtörténetéhez [Към фонетичната история на алтайските езици] / Gombóc Zoltán. // Nyelvtud. Közl., XXXV, 1905, p. 241-282.
148. **GOMBOCZ, Zoltán.** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevény szavak [Тюркоболгарски езикови заемки от преди епохата на завладяването на родината] / Gombóc Zoltán. - Budapest : 1908. - 108 p. (Поредица A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 7); Издал Ligeti L. - Budapest : Akadémiai Kiadó, 1960. - 30 p. (Поредица Nyelvtudományi értekezések 24.)
149. **GOMBOCZ, Zoltán.** Die Bulgarisch-Turkischen Lehrwörter der Ungarischen Sprache / Gombóc Zoltán. - Helsinki : 1912. - 251 p. (Поредица Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 30).
150. **GOMBOCZ, Zoltán et al.** Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae. Magyar etymológiai szótár. I-II. / Gombóc Zoltán, Melich János. - Budapest : Akadémiai kiadó, 1914-1930, 1934-1944.
151. **GOMBOCZ, Zoltán.** Árpádkori török szemelvényeink [Остатъци от тюркски имена от арпадската епоха] / Gombóc Zoltán. - Budapest : 1915. - 49 p. (Поредица A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 16).
152. **GOMBOCZ, Zoltán.** Bolgárok és magyarok [Българи и маджари] / Gombóc Zoltán. // Új Magyar Szemle, II, 1920, p. 176-183.
153. **GOMBOCZ, Zoltán.** A bolgár kérdés és a hun monda [Българският въпрос и преданието за хуните] / Gombóc Zoltán. // Mnyelv., XVII, 1921, № 1-3, p. 15-21.
154. **MELICH, János.** Adatok a szlávtság magyar elemeihez [Принос към унгарските елементи у славяните] / Melich János. // Nyelvtud. Közl., XXV, 1895, p. 288-303.
155. **MELICH, János.** Szláv szavainkról : Ásbóth O. A szláv szók a magyarban [За

- славянските ни думи : О. Ашбот, Славянските думи в унгарския език] / Melich János. // Nyelvtud. Közl., 1895, XXV, p. 103-107.
156. **MELICH, János.** Adatok a szláv jövevénytiszta korához [Принос към епохата на славянските заемки] / Melich János. // Nyelvtud. Közl., 1896, XXVI, p. 123-126, 372-374, 496-500.
157. **MELICH, János.** A baskir magyar rokonság [Башкирското унгарско родство] / Melich János. // M. nyelvőr, XXIX, 1900, X. füzet, p. 455-461.
158. **MELICH, János.** Szláv jövevénytiszta [Славянска езикова заемка] / Melich János. // M. nyelvőr, XXIX, 1900, VI. füzet, p. 271-272.
159. **MELICH, János.** Szláv jövevénytiszta : Vol. I/1-2 [Славянските ни заемки : Т. I/1-2] / Melich János. - Budapest : Franklin, 1903-1905 - 448 p.
Vol. I/1. Az óbolgár nyelvmélekek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevénytiszta [Речниковият състав на прабългарските езикови паметници]. - 1903.
Vol. I/2. A magyar nyelv keresztény terminológiája [Християнската терминология на унгарския език]. - 1905.
160. **MELICH, János.** Szláv jövevénytiszta eredetéről [За произхода на славянските ни заемки] / Melich János. // Nyelvtud. Közl., XXXIX, 1909, p. 1-74.
161. **MELICH, János.** Nyelvünk szláv jövevényei [Славянските езикови заемки в нашия език] / Melich János. - Budapest : 1910. - 31 p. (Поредица A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 13).
162. **MELICH, János.** Bolgárok és szlávok : Adalék az Anonymus Szalán fejedelemtől szóló fejezetének kérdéseihöz [Българи и славяни : Принос към въпросите, свързани с главата за княз Салаң у Аноним] / Melich János. // M. nyelv., XVII, 1921, № 1-3, p. 1-21; № 4-6, p. 1-78.
163. **MELICH, János.** A honfoglalás kori Magyarország [Унгария от епохата на завоеването на родината] / Melich János. - Budapest : Akadémiai kiadó, 1925. - 434 p. (Поредица A magyar nyelvtudományi kézikönyve I. 6)
164. **MELICH, János.** Egy bolgár-török szó a tót nyelvben [Една тюрко-болгарска дума в слованския език] / Melich János. // Körösi-Csoma Archivum, 1927, p. 241-244.
165. **MUNKÁCSI, Bernát.** Szláv kölcsönszók [Славянски езикови заемки] / Munkácsi Bernát. // M. nyelvőr, X, 1881, № 12, p. 529-533; № IX, p. 385-389; № 11, p. 481-485; № 8, p. 337-345.
166. **MUNKÁCSI, Bernát.** Török kölcsönszók [Тюркски езикови заемки] / Munkácsi Bernát. // M. nyelvőr, XI, 1882, № 2, p. 56-61; № 5; p. 193-197.
167. **MUNKÁCSI, Bernát.** Újabb adalékok a magyar nyelv elemeihez II [По-нов принос към елементите на унгарския език II] / Munkácsi Bernát. // Nyelvtud. Közl., XXI, 1887-1890, p. 115-129.
168. **MUNKÁCSI, Bernát.** A magyar nemzet törökségéhez [Към тюркската принадлежност на унгарската нация] / Munkácsi Bernát. // Ethn., VII, 1895, p. 83-91.
169. **MUNKÁCSI, Bernát.** Török eredetű e a magyar nemzet? [С тюркски произход ли е унгарската нация?] / Munkácsi Bernát // Ethn., VII, 1895, p. 1-17.
170. **MUNKÁCSI, Bernát.** A török műveltségi hatás kora [Епохата на тюркското културно влияние] / Munkácsi Bernát. // Ethn., VII, 1895, p. 135-140.
171. **MUNKÁCSI, Bernát.** A magyar szláv ethnikai érintkezés kezdetei [Началото на маджаро-славянския етнически допир] / Munkácsi Bernát. // Ethn., IX, 1897, p. 1-30.
172. **MUNKÁCSI, Bernát.** Régi bolgár magyar népszokásbeli egyezések [Стари

българо-маджарски съответствия в народните обичаи / Munkácsi Bernát. // Ethn., IX, 1897, p. 235-237.

173. MUNKÁCSI, Bernát. Die Anfänge der ungarisch slavischen ethnischen Berührung / Bernát Munkácsi. // Die Dounauländer, 1899.

174. MUNKÁCSI, Bernát. Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben [Арийски и кавказки елементи в угро-финските езици] / Munkácsi Bernát. - Budapest : Akadémiai kiadó, 1901. - 672 p.

175. MUNKÁCSI, Bernát. Arja hatás a finn-magyar nyelv számnveiben [Арийско влияние в названията на числата в угро-финския език] / Munkácsi Bernát. // Keleti Szemle, 1901, p. 241-258.

176. MUNKÁCSI, Bernát. Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez [Принос към старите тюркски и монголски елементи в унгарския език] / Munkácsi Bernát. - Budapest : 1903. - 62 p.

177. NÉMETH, Gyula. A nagyszentmiklósi feliratokhoz [Към надписите от Надсентмиклош] / Németh Gyula. // Ethn., XXVI, 1915, p. 216-217.

178. NÉMETH, Gyula. A nagyszentmiklósi kincs körül [Около съкровището от Надсентмиклош] / Németh Gyula. // Turán, 1918, p. 325-329.

179. NÉMETH, Gyula. Török jövevényszavaink középső rétege [Средният слой в тюркските ни заемки] / Németh Gyula. // Mnyelv, XVII, 1921, № 1-3, p. 22-26; № 4-6, p. 109; № 9-10, p. 205-207.

180. NÉMETH, Gyula. Hunok, bolgárok, magyarok [Хуни, българи, маджари] / Németh Gyula. - Budapest : 1924. - 10 p. (Отп.)

181. NÉMETH, Gyula. A türk néprév [Народността название „тюрки“] / Németh Gyula. // Mnyelv, XXIII, 1927, p. 271-274.

182. NÉMETH, Gyula. Der Volksname Türk / Németh Gyula. // Kőrösi Csoma-Archivum, 1927, p. 275-281.

183. NÉMETH, Gyula. Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata [Древните връзки между уралските и тюркските езици] / Németh Gyula. // Nyelvtud. Közl., XLVII, 1928-1930, p. 47, 62-84.

184. NÉMETH, Gyula. A honfoglaló magyarság kialakulása [Възникването на унгарския народ в епохата на завладяването на родината] / Németh Gyula. - Budapest : Akadémiai kiadó, 1930. - 350 p.

Виж № 246

185. NÉMETH, Gyula. A Kobrat és Eszperüch nevek eredete [Произходът на имената Кобрат и Есперюх] / Németh Gyula. // Mnyelv, XXVII, 1932, № 1-2, p. 5-11.

186. NÉMETH, Gyula. A nagyszentmiklósi kincs [Съкровището от Надсентмиклош] / Németh Gyula. - Budapest : 1932. - 35 p. (Поредица A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 30).

187. NÉMETH, Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai [Надписите на съкровището от Надсентмиклош] / Németh Gyula. // Mnyelv, XVIII, 1932, № 3-4, p. 67-85.

188. NÉMETH, Gyula. Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós : Die zwei Anhangen : I. Die Sprache der Petschenegen und Komänen; II. Die ungarische Kerschrift / Gyula Németh. - Budapest-Leipzig : 1932. - 8 p. (Bibliotheca orientalis Hungarica II).

189. Рец. : Е. Даркó // Byzant. Zs., XXXII, 1932, p. 465-466.

190. Рец. : В. Бешевлиев // ИИД XIII, 1933, p. 189-190.

191. NÉMETH, Gyula. A török *tabur* szó eredete [Произходът на тюркската дума

„табур“] / Németh Gyula. // Mnyelv, XXXI, 1935, № 5-6, p. 178-181.

192. NÉMETH, Gyula. A zárt e bolgár-török jövevényszavainkban [Затвореното e в тюркобългарските ни езикови заемки] / Németh Gyula. // Mnyelv, XXXVIII, 1942, № 1, p. 1-11.

193. NÉMETH, Gyula. La ceremonie du tewhíd á Vidin / Gyula Németh. // Goldziher Ignace Memorial. I. - Budapest : Imper. Globus, 1948, p. 329-335.

194. STRAUZ, Adolf et al. Bolgár nyelvtan iskolai és magán használatra : A legújabb bolgár nyelvtanok alapján [Българска граматика за училищни нужди и самообразование въз основа на най-новите граматика] : [Учебник] / Strausz Adolf, Dugovich Imre. - Budapest, 1893.

195. STRAUZ, Adolf et al. Bulgarische Grammatik : Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrssprache : [Учебник] / Adolf Strausz, Imre Dugovich. - Wien - Leipzig, 1895.

196. VÁMBÉRY, Ármin. A magyarok eredete : Ethnologiai tanulmány [Произход на унгарците : Етноложко изследване] / Vámbéry Ármin. - Budapest : Akadémiai kiadó, 1882. - 527 p.

197. VÁMBÉRY, Ármin. A magyarság keletkezése és gyarapodása [Възникване и увеличаване на унгарците] / Vámbéry Ármin. - Budapest : Franklin, 1895. - 498 p.

198. VÁMBÉRY, Ármin. A magyarság bölcsőjénél : A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése [При локвата на унгарците : Начало и развитие на маджаро-тюркското родство] / Vámbéry Ármin. - Budapest : Athenaeum, 1914. - 223 p.

199. ZICHY, István. A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig [Праисторията и културата на маджарите до завладяването на родината] / Zichy István. - Budapest : Akadémiai kiadó, 1923. - 82 p. (Поредица A magyar nyelvtudományi kézikönyve 1.5.)

200. ZICHY, István. Az euroázsiai lovásznómád műveltség kérdéséhez [Към въпроса за културата за евроазиатските конници-номади] / Zichy István. // Budapesti Szemle, 1936, p. 17-36.

201. ZICHY, István. Magyar őstörténet [Унгарска праистория] / Zichy István. - Budapest : Magyar Szemle Társasága, 1939. - 78 p. (Поредица Kincsestár 5.)

202. ZICHY, Jenő. Keleti ufazások a magyarság eredetének felderítése érdekében [Пътешествия из Изтока в интерес да се разкрие произхода на унгарците] / Budapest - Leipzig : 1905.

9 ГЕОГРАФИЯ. БИОГРАФИИ. ИСТОРИЯ 904 АРХЕОЛОГИЯ

203. ФЕХЕР, Геза. Прабългарската култура / Геза Фехер. // Хиперион, II, 1923, № 4-5, с. 257-261.

204. ФЕХЕР, Геза. Културни влияния на българското владичество в Маджарско / Геза Фехер. // Хиперион, II, 1924, № 4-5, с. 259-267.

205. ФЕХЕР, Геза. Именникът на първите български ханове / Геза Фехер. // Годишник на Народния музей, IV, 1922/25, с. 237-313.

206. ФЕХЕР, Геза. Ешмедеме, кишин, канар. Прабългарски думи в надписа на Мадарския конник / Геза Фехер. // Годишник на Пловдивската народна библиотека : Сб. В чест на Борис Дякович, 1925, с. 273-294.

207. ФЕХЕР, Геца. Паметниците на прабългарската култура / Геца Фехер. // ИБАИ, II, 1925, с. 1–90.
208. ФЕХЕР, Геца. Влияние на българската църква в Маджарско / Геца Фехер. // Сборник в чест на проф. Васил Златарски. – София : 1925, с. 485–498.
209. ФЕХЕР, Геца. Надписът на Мадарския конник / Геца Фехер. // Сборник „Мадарският конник“. – София : 1925, с. 15–26.
210. ФЕХЕР, Геца. Мадарският конник. Погребални обичаи на прабългарите / Геца Фехер. // Известия на Народния етнографски музей, VI, 1926, с. 81–106.
211. ФЕХЕР, Геца. Прабългарските паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите / Геца Фехер. // Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1927, с. 145–164.
212. ФЕХЕР, Геца. Могилни находки от Мумджилар (Grabhütlefunde aus der Umgebung von Mumdzilar) / Геца Фехер. // ИБАИ, VII, 1934, с. 106–115.
213. ФЕХЕР, Геца. Писмени паметници на прабългарите в Мадара / Геца Фехер. // Мадара I, 1934, с. 269–419.
214. ФЕХЕР, Геца. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица (Fouilles dans la localité Kirika près de Kalougheritza) / Геца Фехер. // Мадара II, 1936, с. 107–154.
215. ФЕХЕР, Геца. Външната търговия на прабългарите и нейното отражение върху техния културен живот / Геца Фехер. – Русе : Общо търговско сдружение, 1939 (печ. П. П. Камбуров). – 36 с.
216. ФЕХЕР, Геца. Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа / проф. Геца Фехер. – София : Ив. Кономджиев, (1940) (печ. Р. Младенов). – 170 с.
217. ФЕХЕР, Геца. Връзката на културата на прабългарите и на маджарите с Иран / Геца Фехер. // Родина, II, 1940, № 3, с. 103–114.
218. ФЕХЕР, Геца. Облеклото и оръжието на старата българска войска : Принос към българо-унгарските връзки / Геца Фехер. – София : Фонд Военни музеи, паметници и гробове при Министерството на войната, (1942) (печ. на Воен.-книгоизд. Фонд). – 64 с.
219. ФЕХЕР, Геца. Ролята и културата на прабългарите = Значението на прабългарите и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа / Геца Фехер; Ред. Пламен Анакиев; – София : ИК Огледало; УКИ, 1997. – 175 с. Фототишно изд.
220. ФЕХЕР, Геца. Облеклото и оръжието на старата българска войска. Военното дело на прабългарите / Геца Фехер. – София : ТАНАГРА ТанНакРа ИК, 2000. – 225 с. – (Библ. „Българска вечност“ 25).
221. ФЕХЕР, Геца. Надписът на Мадарския конник / Геца Фехер. – София : 1928. – 144 с.
222. Рец. : Вел. Йорданов // УПр, XXVII, 1928, с. 946–949.
223. Рец. : М. Арнаудов // Българска мисъл, IV, 1929, № 2, с. 166–167.
224. Рец. : Р. Mutafchiev // Byzant. Zs., XXIII, 1928, с. 229–230;
225. ФЕХЕР, Геца. Прабългарите : Преселническите им движения от средата на V в. / Геца Фехер. // Българска мисъл, II, 1928, № 6, с. 448–462.
226. ФЕХЕР, Геца. Първата проява на прабългарите в Македония / Геца Фехер. // Македонски преглед, II, 1928, № 3, с. 89–97.

227. ФЕХЕР, Геца. Остатъци от езика на дунавските прабългари / Геца Фехер. // ИБАИ, V, 1928/29, с. 127–158.
228. ФЕХЕР, Геца. Езикът на прабългарите / Геца Фехер. // УПр, XXVIII, 1929, с. 1256–1262.
229. ФЕХЕР, Геца. Хуни ли са прабългарите? : Прародината на прабългарите / Геца Фехер. // УПр, XXVII, 1929, с. 758–765.
230. ФЕХЕР, Геца. Културата на прабългарите / Геца Фехер. – София : 1929. – 78 р.
231. ФЕХЕР, Геца. Прабългари : Произход, история, бит и култура / Геца Фехер. – София : 1929. – 136 р.
232. ФЕХЕР, Геца. Религията на прабългарите / Геца Фехер. // Отец Паисий, II, 1929, с. 208–211.
233. ФЕХЕР, Геца. Няколко думи за военното дело у прабългарите / Геца Фехер. // Военен журнал, XXXVI, 1929/30, с. 125–130.
234. RÍLFÖLDI, Andreas et al. Zügelringe und Ziebeschläge von römischen Jochen und Kummten aus Pannonien / Andreas Alföldi, Aladar Radnóti. // Serta Hoffillieriana, Zagreb, 1940, p. 309–319.
235. ALFÖLDY, András. A *tarchan* méltóságánv eredete : Tanulmányok a királyság intézményének az északázsiai lovásnépeknél való kialakulásához I [Произходът на ранговото название *tarchan* : Изследвания за възникването на кралската институция у северноазиатските номадски народи] / Alföldy András. // Mnyelv, XXVIII, 1932, № 7–8, p. 205–220.
236. ALFÖLDY, André. Chars funéraires bachiques dans les provinces occidentales de l'Empire romain / André Alföldy. // Antiquité classique, VIII, 1939, p. 347–359.
237. BUDAY, Árpád. Quelques observations sur les problèmes provinciaux romains : 2. Les frontières de la Moesie et de la Dacie / Á. Buday. // Dolgozatok. Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée national de Transylvanie à Kolozsvár, VII, 1916, p. 22–27.
238. BUDAY, Árpád. Das Problem des sogenannten Thrakischen Reiters / Á. Buday. // Dolgozatok, Univ. Szeged, II, 1926, p. 19–71; III, 1927, p. 14; IV, 1928, p. 147.
239. BUDAY, Árpád. Zur Frage des sogenannten Reitergottes und des Königs Rhesos / Á. Buday. // Dolgozatok, Univ. Szeged, V, 1929, p. 1–26.
240. BUDAY, Árpád. Neuere Daten zu den Problemen der Darstellungen des sogenannten Reitergottes / Á. Buday. // Dolgozatok, Univ. Szeged, VI, 1930, p. 1–48.
241. CSALLÁNYI, Dezső. Rapports archeologique entre les trouvailles tombales de l'époque avare de Szeged et des cors á boire Hunnobulgares / D. Csallanyi. // Arch. Ért., Ser. III, 1946–1948, VII/IX, p. 35–361.
242. DARKÓ, Jenő. Zur Frage der ungarischen und Bulgarischen Beziehungen / J. Darkó. // Körösi Csoma Archivum, I, 1921/24, p. 292–301.
Рец. : Вжж № 185 и № 247
243. FEHÉR, Géza. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.-XI. Jahrhunderten / G. Fehér. // Keleti Szemle, XIX/2, 1921, p. 4–190.
240. Рец. : Ст. Младенов // ИБАИ II, 1923/24, 242–246.
244. FEHÉR, Géza. A bolgár nép őstörténete [Праисторията на българския народ] / Fehér Géza. // Turán, 1922, № 4, p. 19–36.
245. FEHÉR, Géza. A madara lovás-szkladombormű és őstörténeti vonatkozásai

[Мадарският скален релеф на конник и неговите праисторически отношения] / Fehér Géza. // *Ethn.*, XXXVIII, 1927, p. 16–29, 64.

246. FEHÉR, Géza. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban [Опитите и успехите на българската църква в родината ни] / Fehér Géza. // *Századok*, 1928, p. 1–20.

247. FEHÉR, Géza. Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara / Fehér Géza. – *Sofia* : 1928. – 144 p.

248. *Рец.* : Вел. Йорданов // УПр, XXVII, 1928, с. 946–949.

249. *Рец.* : М. Арнаудов // Бълг. мисъл, IV, 1929, кн. 2, с. 166–167.

250. *Рец.* : P. Mutafciiev // *Byzant. Zs.*, XXIII, 1928, p. 229–230.

251. *Рец.* : Németh G. // *Századok*, LXI, 1931, 78.

252. FEHÉR, Géza. A tót *osoh* "haszon" szó bolgár-török eredete [Тюркобългарският произход на словашката дума *osoh* – „полза“] / Fehér Géza. // *Kőrösi Csoma-Archivum*, 1930, p. 387–390.

253. FEHÉR, Géza. Le titre des Khans bulgares d'après l'inscription du Cavalier de Madara / Geza Feher. // *L'art byzantin chez les Slaves*. / Recueil Th. Uspenskij I. – Paris, 1930, p. 3–8.

254. FEHÉR, Géza. A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik = Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises / Fehér Géza. // *Archaeologia Hungarica*, VII, 1931, 173 p.

255. *Рец.* : Darkó E. // *Byzant. Zs.*, XXX, 1932, с. 361–366.

256. *Рец.* : K. C. // *ИНЕМ*, XXI, 1932, с. 279–280.

257. FEHÉR, Géza. A madarai lovásdombormű felírásáról : Megjegyzés Németh Gyula bírálóatára [За надписа върху релефа на Мадарския конник : Бележки относно критиката на Дюла Немет] / Fehér Géza. // *Századok*, 1932, с. 262–364.

258. FEHÉR, Géza. A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és legújabb magyar őstörténetkutatók [Връзките на прабългарите с маджарите и най-новите унгарски праисторически изследвания] / Fehér Géza. // *Századok*, 1935, с. 513–553.

259. FEHÉR, Géza. A propos des inscriptions protobulgares de la basilique de Philippe / Fehér Géza. // *Bulletin de Correspondance Hellénique*, LIX, 1935, с. 165–174.

260. FEHÉR, Géza. Der protobulgarische Titel *kanar* / Fehér Géza. // *Byzant. Zs.*, XXXVI, 1936, с. 58–62.

261. FEHÉR, Géza. Attila Sohn Irnik : Zur Frage der ungarischen und bulgarischen Hunnenüberlieferung / Fehér Géza. // *Ungarische Jahrbücher*, XVI, 1936, с. 408–412.

262. FEHÉR, Géza. A bolgár-törökök szerepe és műveltsége = A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában [Ролята и културата на прабългарите = Влиянието на прабългарите и на завоюващите родината си старомаджари върху възникването на източноевропейската култура] / Fehér Géza. Budapest : 1940. – 122 p.

263. *Рец.* : К. Ламбре // УПр, XLII, 1943, с. 1213–1215.

264. FEHÉR, Géza. Türk dokumentaciligin Avrupaya tesiri / Geza Feher. // *Türk Tekstil Mecmuası* I, 1947, № 2, с. 21–24.

265. FEHÉR, Géza. A nagyszentmiklósi kincsrejtély megfejtésének útja [Пътят за разкриването на загадката на съкровището от Надсентмиклош] / Fehér Géza. // *Arch. Ért.*, 1950, с. 34–46.

266. FERENCZI, Aladár. Sind die bessarabischen und moldavischen Trajanswalle bulgarisch-türkischen Ursprungs? / Ferenczi Aladár. // *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 59, 1936, Hft. 4, p. 1–20.

267. HAMPEL, József. Der Goldfund von Nagyszentmiklós / Hampel József. // *Ungarische Revue*, V, 1885.

268. HAMPEL, József. Lovás istenségek Dunavidéki antik emlékein [Конни божества върху античните паметници от дунавските области] / Hampel József. // *Arch. Ért.*, XIII, 1903, № 4, p. 305–365; XV, 1905, № 1, p. 1–16; XXI, 1911, № 5, p. 409–425; XXII, 1912, № 4, p. 330–352.

269. HAMPEL, József. Thrák vallásbeli emlék Aquincumból [Тракийски религиозен паметник от Аквинкум] / Hampel József. // *Budapest régiségei*, VIII, 1904, 47 p. (Отп.)

270. HAMPEL, József. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn / Hampel József. // Braunschweig, I, 1905, p. 153–161.

271. KERÉNYI, András. A Balkánon talált római éremlelet [Римска монетна находка, намерена на Балканите] / Kerényi András. // *Numizmatikai Közlöny*, XL, 1941, p. 19–23.

272. LAKOSNÉ SELLYE, Ibolya. Vue d'ensemble des objets de bronze ajourés de Pannonia II / Lakosné Sellye Ibolya. // *Arch. Ért.*, II, Ser. III, 1940, с. 79–97.

273. NAGY, Géza. Bataul Zoapan, Buila Zoapan / Nagy Géza. // *Arch. Ért.*, XXVII, 1908, p. 127–137.

274. PULSZKY, Ferencz. Egy római sírlelet Bulgáriából [Една римска гробна находка от България] / Pulszky Ferencz. // *Arch. Ért.*, V. új évfolyam, V/VI, 1885/1886, p. 198.

275. RÉTHY, János. Régi bolgár (?) ezüst pohár [Старобългарска (?) сребърна чаша] / Réthy János. // *Arch. Ért.*, XI, 1891, с. 454–456.

276. ROHONYI, J. A bolgárokról [За българите] / Rohonyi J. // *Turan*, 1917, p. 40–51.

277. SIMONYI, Dezső. Slavische Burgwalle / Simonyi Dezső. // *Archivum Europae Centro-orientalis*, VIII, 1942, а 3/4, d. 486–503.

278. STRAUZ, Adolf. Régi bolgár ezüst kupa [Старобългарска сребърна купа] / Strausz Adolf. // *Arch. Ért.*, XII, 1892, d. 93–94.

279. SUPKA, Géza. A Nagyszentmiklósi kincs revíziója : I–II [Преразглеждане на съкровището от Надсентмиклош : I–II] / Supka Géza. // *Arch. Ért.*, XXXV, 1915, p. 50–64; XXXVII, 1917, p. 8–86.

280. SUPKA, Géza. Das Ratsel des Goldfundes von Nagy-Szent-Eiklós / Supka Géza. // *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, IX, 1916, p. 13–24.

281. SUPKA, Géza. Archäologische Randbemerkungen zu Rohonyis Studie "Über die Bulgaren" / Supka Géza. // *Turan*, 1917, d. 322–326.

282. SUPKA, Géza. Az iráni kultúra és a népvándorlás [Иранската култура и преселението на народите] / Supka Géza. // *Husznadik század*, 1918, p. 456–459. [На нем.] : Die Kultur Irans und die Völkerwanderung / G. Supka. // *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, XI, 1918, d. 74–77.

283. SUPKA, Géza. Zur Herkunft der Tierschale im Schatz von Nagy-Szent-Miklós / Supka Géza. // *Studien zur Kunst des Ostens* J. Strzygowski. – Wien-Hellerau, 1923, d. 251–255.

284. SUPKA, Géza. Ein Bulgarisches Troja antdect! : Kulturelle Zusammenhänge zwischen Ungarn und dem Altbulgarentum / G. Supka. // *A Mügyüjtő*, 1934, d. 225–226.

91 ГЕОГРАФИЯ

285. BÁTKY, Zsigmond. Bulgária [България] / Bátky Zsigmond. // *Földr. Közl.*, XLIII, № 8–9, p. 321–332.

286. GYÖRFFY, István. Magyarország régi Balkáni birtokai [Старите балкански

владения на Унгария] / Györfly István. // Földr. Közl., 1916, № 1, p. 19–37.
287. GYÖRFFY, István. Dobrudza [Добруджа] / Györfly István. // Földr. Közl., 1916, № 7, p. 390–405.

92 БИОГРАФИИ

- 288. БЕШЕВЛИЕВ, Веселин.** Золтан Гомбоц : 1877–1935 г. / Веселин Бешевлиев. // Известия на историческото дружество, 1937, кн. XIV–XV, с. 331–332.
289. ФЕХЕР, Геза. Феликс Каниц. Живот, пътувания и научно дело / Геза Фехер. – София : 1932. – 168 p.
290. FEHÉR, Géza. Kanitz Fülöp Félix, a "Balkán Kolumbusa" élete és munkássága : 1829–1904 / Fehér Géza. – Budapest : 1932. – 240 p.
291. LENGYEL, Géza. Degen Árpád emlékezete : 1866–1934 / Lengyel Géza. // Botanikai Közlemények, 1936, № 1–3, p. 1–47.
292. MELICH, János. Gombocz Zoltán emlékezete / Melich János. // A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 36, 1936, p. 9–15.
293. NENDTVICH, Károly. Frivaldszky Imre életrajza / Nendtvich Károly. // Értekezések a Természettudományok köréből (Pest), 1872, № 3.

949.72 ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

- 294. МОРАВЧИК, Дюла.** Тайна клада, наведено в с. Надьсентмиклош : Разшифровка греческих надписей / Дюла Моравчик. // Arch. Ért., 77, 1950, с. 34–46.
295. ПАУЛЕР, Дюла. Българските военни походи на Стефан / Дюла Паулер. // Сб. НУНК, кн. VII, 1892, с. 428–437.
296. ТАЛОЦИ, Лайош. Пътуване из Леванта / Лайош Талоци. // Пътепис на Лайош Талоци за България от 1881 г. / П. Пейковска. // ИДА, т. 64, 1992, с. 206–231.
297. FERMENDŽIN, Eusebius. Acta Bulgarie ecclesiastica ab a. 1565 usame ad a. 1799 / P. Fr. Eusebius Fermendžin, ordinis S. Francisci, Provinciae S. Joannis Capistrum, sacerdos. – Zagrabie : Academia Scientiarum et archum Slavorum meridionalium, 1887. (Поредица Monumentu spectanuta historiam Slavorum meridionalium, 18).
298. KORBULY, Imre. A báni méltóság tekintettel a horvátországi, dalmát- és tótországi, nemkülönb a szőrényi, bosnyákországi, macsói, sói, ozorai, bronchi, kruckói, bolgárországi, nándorféhvári, zrebreniki, jaicai, szabácsi és szerémi bánások történelmi és közjogi viszonyaira [Титлата „бан“ с оглед на историческите и правните отношения на хърватското, далматинското и словашкото, както и на северинското, бошняшкото, мацванското, шошкото, озорското, бронхийското, кручовското, българското, нандорфехерварското, сребренишкото, яйченското, сабачкото и сремското банства] / Korbuly Imre. // Pest : 1868.
299. MELICH, János. A várnai ütközet és I. Ulászló király sírja [Битката при Варна и гробът на крал Владислав I] / Melegdi J. // Századok, XLII, 1908, p. 85–87.
300. MORAVCSIK, Gyula. // Történeti Szemle, 1929, № 1–4, p. 232–233.
Рец. за : Златарски, Васил. История на българската държава през средните векове : Т. I/1 / Васил Златарски. – София : 1927 – 1370 с.
301. MORAVCSIK, Gyula. Az onogurok történetéhez [Към историята на оногурите] / Moravcsik Gyula. – Budapest : 1930. – p. 3–37. (Поредица A Magyar Nyelvtudományi Társaság

- kiadványai 27).
302. MORAVCSIK, Gyula. Die Nameliste der Bulgarischen Gesandten am Konzil von J. 869/870 / Moravcsik Gyula. // Bulletin de la Société Historique á Sofia, 1933, p. 8–23.
303. MORAVCSIK, Gyula. // Századok, LXVIII, 1934, p. 118.
Рец. за : Besevliev, Veselin. Zu den Inschrift des Reiterreliefs von Madara / Vwselin Besevliev. // Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, IX, 1932, p. 1–32.
304. MORAVCSIK, Gyula. A magyar történet bizánci forrásai [Византийски извори за унгарската история] / Moravcsik Gyula. / Budapest : 1934. – 256 p. (Поредица A Magyar történettudomány kézikönyve 1. 6/b).
305. MORAVCSIK, Gyula. Görög költemény a Várnai csatáról. Ellenikon poemi perites maches tes Varna / Moravcsik Gyula. / Budapest : 1935. – 56 p. (Поредица Magyar-Görög tanulmányok 1).
306. MORAVCSIK, Gyula. A IV. nemzetközi bizantinológiai kongresszus. Le IV-e Congrès International des Etudes Byzantines / Moravcsik Gyula. // Archivum philologicum, 1935, 1–3, p. 75–79.
307. MORAVCSIK, Gyula. Byzantinoturcica : Vol. I–II / Moravcsik Gyula. – Budapest : 1942/43.
Vol. I. Die byzantinischen Quellen der Türkvölker. – 378 p.
Vol. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. – 326 p.
308. NAGY, Imre. Nagy Lajosnak 1368-iki kiadványa Bolgárországból [Обръщението на Людовик Велики от 1368 г.] / Nagy Imre. // Századok, III, 1869, p. 127–131.
309. PAULER, Gyula. V. István bolgár hadjáratai [Походите на Стефан V в България] / Pauler Gyula. // Hunfalyv album : Hunfalyv Pál félvészázados akadémiai társasága emlékére. – Budapest : Horánszky Viktor kiadása, 1891. – p. 249–251.
310. STRAUZS, Adolf. A szerb bolgár háború, két rajzmelléklettel [Сръбско-българската война, с приложение от две рисунки] / Strausz Adolf. // Ludovika Akadémia Közölnye, 1886.
311. THALLÓCZY, Lajos. Utazás a Levantében = A keleti kereskedelem története Magyarországon [Пътуване из Леванта = История на търговията на Унгария с Изтока] / Thallóczy Lajos. – Budapest : 1882.
312. THALLÓCZY, Lajos. Magyar-bulgár összeköttetések történetéhez [Към историята на унгарско-българските връзки] / Thallóczy Lajos. // Századok, XXXII, 1898, № 2, p. 113–123.
313. THALLÓCZY, Lajos. Oklevelek a magyar-bolgár összeköttetések történetéhez [Грамоти за историята на унгарско-българските връзки] / Thallóczy Lajos. // Történelmi Tár, II, 1898, № 4, p. 357–367.
314. THALLÓCZY, Lajos. Nagy Lajos és a bulgár bánáság [Людовик Велики и българското банство] / Thallóczy Lajos. // Századok, XXXIV, 1900, № 7, p. 577–615.
315. WENZEL, Gusztáv. Codex Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár [Нов документален сборник от арпадската епоха] / Wenzel Gusztáv. (Поредица Monumenta Hungarica Historica).
Vol. VIII : 1261–1272 : I. Néhány adat Bulgária egykori történetéhez [Няколко сведения към някогашната история на България]. – Pest : 1870.

Именен показалец

Аба, род 155
 Агатий 69, 88, 89
 Агатон 74, 76, 81-83, 93, 99, 102
 Агигендов, Димо 405
 Адлер, Йохан 383
 Адриан /Адорян/, Св. 266
 Айтон 109, 110, 265
 Алдаши, Антал 143
 Александър Велики 73
 Александър Търновски, *бълг. цар* 116, 133, 134
 Александър Басараб, *влашки воевода* 152, 172
 Анагай 89
 Анастасий, *виз. имп.* 50, 74, 82
 Андрей Лацку 162, 183, 184
 Андрей от Рагуза, *съдия* 139, 140, 158
 Аноним от Равена 71
 Антоний, син на Тегуния 195
 Андраши, Дюла 8
 Андрей /Ендре/, *И, унг. крал* 112
 Анжуйска династия 106, 115, 147
 Аноним 7, 37, 232, 268, 282, 283
 Арес, *бог* 65
 Аристей 63, 64
 Арнулф, *франкски крал* 52, 234
 Арпад 98, 266
 Арпадска династия 98, 106, 110, 113, 114, 149, 207, 266
 Асемани 243
 Асен и Петър 110
 Асеневици 113
 Аспарух, *бълг. хан* 94, 97, 102
 Атила 44, 64, 65, 78, 79
 Ахтаров, Борис 410
 Ашбот, Оскар 13, 227, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 258, 274, 275, 289
 Ашмарин 45, 46

Балабанов, Александър 28
 Балаши, Йозеф 209
 Балдуин 111
 Балинт, Габор 209
 Балк, кнез от Милас 195
 Бана, кнез от Чинка 195
 Барнаба /Бернабон/ 169, 186
 Барта, Адор 22
 Барток, Бела 20, 21, 335-338
 Бастлер 404
 Батяни, херцог 128, 131, 140, 142, 236
 Баян 44, 81, 83, 88, 89, 91, 94-96, 98, 102
 Бела III, *унг. крал* 7, 105, 110, 232
 Бела IV, *унг. крал* 112, 113, 234
 Беляев, Митрофан Петрович 344
 Бенедикт Химфи /Хеем/, *бан на България* 117-119, 121, 132-135, 139, 141-143, 151, 155-158, 160, 161, 165, 168-170, 172-176, 177-181, 183-188, 191, 192, 196-201
 Берчич 255
 Бешевлиев, В. 206
 Биро, Лайош 22
 Благай 104
 Блазий от Чорна 195
 Борбаш, Винце 410
 Бори дьо Сен Венсан 373
 Борис I/Михаил I, *бълг. хан/княз* 58, 107
 Бранковичи 175
 Брукс 68
 Брюле 373
 Будаи, Арпад 15
 Буденци, Йозеф 12, 13, 208, 209
 Буксбау 366
 Булчу 83, 265
 Вагнер, Рихард 338
 Вагнер, Янош 409-411

Вадинг 165, 166
 Вай, Адам, *граф* 122
 Вайкна 133-135
 Вакарелски, Христо 16, 28
 Вамбери, Армин 12, 208
 Василев, А. А. 72, 95
 Василев, Стефан 228
 Василий II, *виз. имп.* 109, 110
 Вегхей 143
 Веленовски, Йозеф 411, 418
 Велизарий 88
 Венцел, Густав 14, 152
 Вернике 63
 Вертнер, Мор 176
 Вестберг 81
 Викар, Бела 344
 Вилхелм, *епископ на Петте църкви* 138
 Виталиан 78
 Владимир, *бълг. цар* 234
 Влайку /Ласло, Владу, Лайк/
 Басараб, *влашки воевода* 118, 119, 152-158, 160, 161, 163-170, 172, 174-180, 185, 200, 201
 Войк, *комит на Неег* 201
 Войн от Зедериес 196
 Войчна 118
 Волфарт, К. 384
 Вондрак 230, 241, 243, 244
 Востоков 252
 Вук 233, 253, 259
 Геза, *унг. княз* 98, 109
 Гелерт 232
 Георги, *воевода* 119, 138, 139
 Георги, *магистър на конярите* 198
 Георги Лацку 160, 161, 183, 184
 Георги Монах 99
 Георги Примикюр 131
 Георгий от Гируг 195
 Геров 263
 Гомбоц, Золтан 13, 205, 206, 228, 258
 Горове, Ласло 8

Григорий Домослай 155, 177-180
 Григорий IX, *папа* 112,
 Гризебах 394, 395, 399
 Гризеленини 315
 Гьодел-Лонноа, *барон* 385
 Дан от Добоз 194
 Даничич 241, 247, 253
 Данчул /Данчиул/, *брат на комит Неег син на Радул* 175, 201
 Дарко, Йеньо 20, 65, 67, 93
 Дворник 72
 Де Бор, К. 61
 Деген, Арпад 7, 409
 Дейвис 310
 Деметер Липеш 153
 Денеш Лацку, *трансилвански воевода* 117, 150, 151
 Дестунис, Г. С. 62
 Дечев, Димитър 28, 53, 54, 77
 Димитър от Нона, *епископ* 138
 Димитър, *епископ на Варадин* 137
 Димитър, *трансилвански архиепископ* 164
 Димитрий от Сирмиум, *епископ* 138
 Димитров, Христо 201
 Дионисий, син на Павел и Григорий 196
 Дионисий, *трансилвански воевода* 132, 189
 Добров 248
 Добротица /Добратиц, Драгич/, *деспот* 148, 169, 185
 Доминик, *епископ на Трансилвания* 138
 Доминик, *кнез на Зиназег* 195
 Доминик от Чанад, *епископ* 138
 Доминик, син на Десеу от Бикамезеу 194
 Доминик, син на Йоан от Бикута 194
 Доминик, син на Конкадор от Бир 124
 Домокош [Доминик] Конкадор от Бир 122, 137
 Домокош, Пал Петер 344

Доротей, *съпруга на босненския крал Твъртко* 169
 Драгмер, син на Война от Лайца 201
 Драгомир, *кастелан на кр. Дълбовица* 160, 163, 164, 167, 168
 Драгамир от Визаг 196
 Драхош, *Й.* 227
 Душан, *сръбски цар, син на Стефан Урош* 115, 116, 145, 148
 Дьомлай, Дюла 265
 Дьорфи, Шван 18, 20
 Дюверноа 239, 285
 Дюла 83, 265
 Елек /Лукас/, син на Лука от Полтуа 195
 Елизабет, дъщеря на Доминик, син на Конкадор от Бир 123, 124, 135
 Емерик /Имре/, *унг. крал* 110, 111
 Емерик, *магистър на конярите* 138
 Емерик /Имре/ Лацку 166, 189, 198
 Енгел, Янош 7, 14, 153, 164
 Ерьоди, Бела 16
 Есперих 81
 Есхил 63
 Ечеди, Ишван 20, 321
 Жайкуч 118
 Зак, Ференц 374
 Захарий Ретор 68, 78, 85
 Зенон 77
 Зибер 375
 Зичи, Ишван 93, 95
 Златарски, В. Н. 58, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 89, 90, 94, 96
 Зоайкуч /Зоайкук, Зоайкунк/ 133, 134
 Зухенвирт, Петер 116
 Ибн Фадлан 54
 Ибрахим 231
 Иван Александър, *бълг. цар* 115, 118
 Иван Асен II, *бълг. цар* 112
 Иван Страцимир, *бълг. /видински/ цар* 115–117, 119, 141, 142, 148, 150, 152, 153, 157, 160, 163, 164, 168, 169, 170
 Иван Шишман III, *бълг. /търновско-никополски/ цар* 115, 117, 119, 148, 149, 150, 157, 164, 165
 Илиев, Илия 24, 201
 Инокентий III, *папа* 111
 Ираклий, *виз. имп.* 81, 89, 94, 95
 Иречек, Константин 105, 116, 148, 158, 275, 286
 Ирник 79
 Исперих 81 83
 Исак Ангел, *виз. имп.* 110
 Истрин 99
 Исус Христос 260
 Йеротей, *епископ* 83
 Йоан, *епископ на Вац* 138
 Йоан, *епископ на Никю* 82
 Йоан, *магистър на портширите* 138
 Йоан, *магистър на хановете* 138
 Йоан, *Трансилвански вицевоєвода* 166
 Йоан, син на Григорий от Сормулд 195
 Йоан, син на Драгута от Визаг 196
 Йоан, син на Маркий от Долч 194
 Йоан, син на Некса от Пурчуна 195
 Йоан, син на Некса от Чаба 194, 195
 Йоан, син на Николай 195
 Йоан, син на Филип от Будун 194
 Йоан Антиохийски 77
 Йоан Кукулес 164
 Йоан V Палеолог, *виз имп.* 118, 149, 150
 Йоан Руфус от Зекус 196
 Йоан Треутел Невнемски, *северински бан* 175
 Йоан VI Кантакузин, *виз. имп.* 148
 Йоан Цимисхи, *виз имп.* 109
 Йоан Куз 196, 197
 Йорданес 65, 66, 69, 78
 Каких, дъщеря на Мавриций син на Херанд от Местер 130
 Калай, Бенжамин 10, 103, 105
 Калоян, *бълг. цар* 110, 111

Каниц, Бодог 383
 Каниц, Феликс Фюльоп 15, 383, 387, 412
 Караминкова, Йека 405
 Карапч 194
 Карачон, *кнез от Зепмезеу* 195
 Карол /Карой/ Роберт Анжуйски, *унг. крал* 115
 Касиодор
 Кацаров, Гаврил 28
 Кацарова, Райна 336, 346, 347
 Кемен, Йосиф 173
 Киперт, Ашерсон 388
 Кирил, *Св.* 42, 264, 294
 Кирил и Мегодий 230, 231, 247, 256, 281, 292, 294, 295
 Клара, *съпруга на Александър Басараб* 152
 Класен 61
 Клебелсберг, Куно 19
 Климент 231
 Кодай, Золтан 337
 Козма, *кнез от Власаг* 195
 Козма Индикоплов 78
 Коломан, *епископ на Явра* 138
 Коломан /Калиман/ I Асен, *бълг. цар* 112
 Комполт, род 155
 Комфи, Д. 74
 Комяти, Б. 249, 251
 Кония, *бан на Далмация и Хърватия* 138
 Константин 61, 100
 Константин Тих Асен, *бълг. цар* 113
 Константин Багренородни, *виз. имп.* 82
 Константин Погонат, *виз. имп.* 49, 55, 74, 75, 82
 Конт, палатин 162
 Коня Сечени 151
 Копак, син на Некса от Зедериес 196
 Кориатович 175
 Корлад, син на Кристьян 176
 Котраг 90
 Коурт 80
 Кох, К. 384
 Коцел, *панонски словенски княз* 266
 Крум, *бълг. хан* 45, 50, 51, 100
 Ксеркс 308, 315
 Кубрат, *бълг. хан* 80–84, 87, 89–91, 94–97, 102
 Кулаковский, Ю. 72, 74, 95
 Кулбакин 251,
 Кун, Геза 13,
 Курт 80
 Кюзмич 244
 Лаал от Зекус 196
 Лавров 232, 239–241
 Ладислав, *епископ на Веспрем* 137
 Ладислав, *епископ на Нитра* 138
 Ладислав, *комит на Позжон* 138
 Ладислав, син на Гал от Атад 195
 Ладислав, син на Гал от Виодуар 195
 Ладислав, син на Николай от Вилак 122
 Ладислав, син на Янош /Йоан/, син на Балинт /Валентин/ от Бир
 Ладислав Добокай, *роднина на бан Микед* 174
 Ладислав Короди, син на Филип 151
 Ладислав Опелн, *херцог, палатин* 138, 162, 178, 184
 Ладислав Химфи /Хеем/ 118
 Лазар Миклош 166
 Лаодомир 234
 Лаодомур 52
 Либаний 71, 73,
 Ливаний 71
 Линденберг 316
 Лудовик /Лайош/ I Велики, *унг. крал* 105, 106, 114–119, 121–124, 126, 130–136, 138–144, 158–201, 307
 Лукас, *кнез от Худушпатака* 196

Лъв, кардинал 111
 Лъв III, виз. имп. 50
 Мавриций 130
 Маноилеско
 Манси, Д. 74
 Мариани 243
 Марсили 366
 Масуди 96
 Матей, епископ на Сибини 138
 Мелих, Янош 13, 36, 52, 92, 93, 99, 205, 227–229, 276–301
 Менандър 68, 70, 85, 86, 89
 Методий, Св. 241, 243, 264, 282
 Микел, бан 174
 Микеш, Келемен 234
 Миклошич 236, 241, 287
 Миладинови, братя 234
 Милетич, Любомир 228, 306, 316, 320
 Минчов, Димитър 405
 Мирча, воевода 171
 Михаил, епископ на Агра 138
 Михаил от Скардоне и Портива на Сен, епископ 138
 Михаил Басараб, влашки воевода 172
 Михаил II, виз. имп. 51
 Михаил III Шишман, бълг. цар, син на видинския деспот Шишман 115
 Михаил П Асен, бълг. цар 115
 Михаил Комнин, виз. имп. 110
 Михаил Сирийски 69, 77
 Миятев, Кръстьо 28
 Миятев, Петър 7
 Младенов, Стефан 40, 228
 Момзен 69
 Моравчик Дюла 20, 57
 Мошин, В. А. 72, 92, 96
 Мункачи, Бернат 12, 13, 209, 274, 288
 Мутафчиев, Петър 588, 228
 Над, Алфред 231
 Над, Дюла 162
 Над, Имре 159
 Надмихай 161
 Неег /Neagu, Neagud, Neagus/ 175, 176
 Немет, Дюла 20, 66, 67, 77–79, 92, 93, 96, 98
 Нидерле 308, 316
 Никифор, патриарх 75, 76, 79, 81, 89, 91, 94
 Никифор Калист 70
 Ников, Петър 58
 Никола, син на Губул 157, 182
 Николай, архиепископ на Ядра 137
 Николай, бан на Мачва 138
 Николай Гарай 119, 139, 161, 162, 164, 165, 168, 169, 185, 186
 Николай Домослай 182
 Николай, син на Доминик от Фанчлака 194
 Николай, син на Гарадик от Гереблиес 196
 Николай, син на Монис 194
 Николай Лацку II, трансилвански воевода 138, 157, 160, 163, 164, 166, 167, 182
 Николай от Зеех, бан на Славония 138
 Николай Домослай, магистър и комит 155, 156, 158, 159, 177–180, 182
 Николай от Титини, епископ 138
 Николай Конт, палатин 126, 127, 184
 Николай Питир 195
 Николай I, папа 53, 54, 58
 Николай, син на Петьо – магистър на конярите 196
 Николич, лекар от Калофер 395, 404–406, 408
 Ногел, Ищван 373
 Облак 230
 Омуртаг, бълг. хан 44, 46, 50, 51, 52
 Онпса от Зекус 196
 Павел, магистър на управителите на хановете 138
 Павел от Каач от Хурузег 195
 Павел от Лизку 194
 Павел, син на Зин 195

Павел, син на Стефан от Кемей 195
 Павел Дякон 89
 Павел Химфи /Хеем/ 173, 192, 201
 Павзаний 63
 Панчев 263
 Панчич, д-р 398
 Паулер, Дюла 14, 106, 255
 Петър, епископ на Босна
 Петър, магистър, от Македония 196
 Петър, кнез от Болдур 196
 Петър от Юанд 194
 Петър, син на Гуден от Соназия 196
 Петър, син на Комполт и чичо на магистър Николай Домослай 155
 Петър, син на Янош /Йоан/, син на Балинт /Валентин/ от Бир 122, 123, 135, 137
 Петър Зудар, магистър на виночерпците 138
 Петър от Рагуза, съдия 139, 158
 Петър Химфи /Хеем/, бан на България 117, 118, 121, 141–143, 151, 156, 158, 161, 165, 168–170, 172, 173, 174, 178, 181, 185
 Петър Ярай 163
 Пеши, Фридеш 153, 169, 173
 Пинзеш, Антал 22
 Плелтершник 236, 244
 Попов, Рафайл 28
 Пор, Антал 153, 162, 164–166, 174
 Прай, Дьорд 7, 14
 Привина, панонски словенски княз 266
 Приск, ритор 61, 62, 64–68, 85
 Прокопий 84, 85, 87, 88
 Прометей 63
 Протич, Андрей 28
 Псевдо-Калистен 73
 Псевдо-Моисей Хорепски 94, 96
 Пулски, Ференц 383
 Пуркине 405
 Радосло /Радузлу, Радул/, син на Войк 175, 176
 Радул, кнез, син на Скокак от Бин 196
 Ракоци, Ференц II, граф 7
 Рат, Карой 159
 Реклу 317
 Рилец /Неофит Рилски/ 252
 Роман, кнез от Худуш 195
 Ростислав, бан на Мачва 112, 113
 Сатала, Йодьон 22, 410
 Св. Стефан /Ищван/ I, унг. крал 98, 264, 265
 Свидас 53, 61, 62, 65
 Секей, Ш. 173
 Селибор 175, 176, 201
 Сечени, Ищван, граф 355
 Силади, Золтан 22
 Симеон I Велики, бълг. княз/цар 108, 109
 Симов, Атанас 405, 406
 Синий 88
 Славин 248
 Срезневски 241
 Стан, кнез от Неуринке 196
 Стан от Зекус 196
 Станислав от Хонорич 195
 Стефан, епископ на Загреб 138
 Стефан от Чаба 195
 Стефан, син на Павел бан от Немет 195
 Стефан де Инсула, архиепископ на Калоча 119, 137, 141, 142, 169, 170, 186, 187,
 Стефан Бубек, съдия 138
 Стефан Византийски 63, 64
 Стефан II, комит на селелите 157
 Стефан /Ищван/ V, унг. крал 113, 114
 Стефан Лацку /Ищван Лацкфи/ I Керекеджази, бан 157, 182
 Стефан Лацку II, трансилвански воевода 174, 182, 198, 199
 Стефан Първомъченик 69
 Стефан Урош III, сръбски крал 114, 115
 Стефанов, Б. 352, 381

Приложения

Стипанич, Йозеф 411
 Стоин, Васил 341, 342
 Стойкан, син на Драгомер //Драгмер/
 син на Война от Лайца 175, 201
 Стојкович, Атанасий 253
 Стоянов, Николай 410
 Стравински, Игор 339
 Страцмерий 142
 Стршиговски, Йозеф 18
 Тагани, Карой 155
 Такшон 282, 283
 Талоци, Лайош 9, 14, 19, 103, 104, 105
 Тамерий, кнез 195
 Твъртко, босненски крал 169
 Темплин Сентдърди, хърватски
 бан 160, 162, 183
 Теофан, патриарх 75, 79, 80, 81,
 82–84, 91, 94
 Теофилакт Симоката 69, 70
 Тервел, блг. хан 75, 76
 Терен, Андраш 377
 Тертеровци 113
 Токсун, вожд 232
 Тома, архиепископ на Естергом 137
 Томас Питир 195
 Томашек 63, 64, 77
 Томплин 183
 Топса, кнез от Залдубаг 195
 Трайчке, Фридрих 357, 369
 Трубер Далматин 256
 Туроци, Янош 7, 169
 Тьокьоли, Имре граф 7
 Углин, архиепископ на Сплит 137
 Уго, архиепископ на Рагуза 137
 Успенски, издател, 344
 Успенски, Г. И. 43
 Фейер 153, 169, 173
 Фейерпатаки 232
 Фекете-Шойом, Ференц 176
 Фенеш, Елек 317
 Ферменджин, Еузебиус 14, 104, 165
 Фехер, Геца 18, 20, 27–29, 35, 37, 40,
 46, 51, 54, 67, 80, 82, 85, 86, 323
 Фешетич 236
 Фикер 317
 Филес /Филиск/, кнез на Срикек 196
 Филипп Барданес 74, 75, 76
 Фильош 117
 Фогараш, Янош 209
 Фодор Йеньо 22
 Фрагспан 104
 Франко Карара, принц на Падуа
 174, 196, 198
 Фредегарий 89
 Фривалдски, Имре 7–9, 22, 351–354,
 365, 367, 370, 371, 377, 381, 395, 396,
 399, 409, 413,
 Фривалдски, Янош 174, 352, 374, 377
 Фюле, Андраш
 Хаберле, Карой 357, 368
 Хажлински 404
 Хампел, Йозеф 15
 Ханка 248
 Хекел 372, 379
 Хелдрайх 391,
 Херман 63, 64
 Херодот 63–65
 Хинке, Карл 356
 Ходинка, Антал 104
 Хоман, Балинт 79, 83, 85, 86, 93, 98
 Хорват, Геца 7
 Хорват, Шандор 104,
 Хохшетер 358
 Христов, Добри 341
 Хубер, А. 116, 166
 Хуляк, Янош 410
 Хунфалви, Пал 11, 12, 167, 174, 175, 317
 Хуняди 176,
 Хурмузаки 166
 Цанков 239
 Цирбус, Геца 16, 17, 304–306
 Цонев, Беньо 287, 320
 Цьорниг 317
 Чайковски 338

Именен показалец

Чанки, Дежьо 172
 Чапович 317
 Челаковски 405
 Чинкаж, кнез от Залдубаг 196
 Шикер 317
 Шимони, Жигмонд 209
 Шишман, видински деспот 115
 Шишман II, син на Михаил III
 Шишман 115
 Шишманов, Ив. 16, 275, 287
 Шишмановци 109, 115
 Шкорпил 38,
 Шопен 338
 Шупка, Геца 18, 40
 Штраус, Адолф 16, 17
 Шукенберг 46
 Шурмер, барон 355, 356
 Юга, кнез 195
 Юрий Долгорукий 45
 Юстиниан II, виз. имп. 50, 88, 109
 Яворка, Шандор 22
 Ягич 230, 232, 242, 258
 Яков Светослав, деспот, зет на цар
 Константин Тих 113
 Янка, Виктор 6, 381–383, 409, 411,
 412, 414
 Янош /Йоан/, син на Янош /Йоан/
 от Пот 129, 130
 Янош /Йоан/ Томпа, влашки комит
 173
 Янош Чуз /Йоан Куз/
 Янош, Я. 173
 Achtmum /Ochtum, Ajton/ 265
 Ada Adler 61
 Ahren-Krüger 68
 Anonymus P. mester 7
 Aristeas 63
 Arpádház 106
 Asbóth, Oszkár 240, 249, 259, 281
 Attila 62
 Baghot 316
 Balogh I. 321
 Barabás 173, 175
 Bartók Béla 335–338
 Bechthold, P. W. 284
 Becker 62
 Bél, M. 120, 133
 Béla III 105
 Belloszt 262
 Berčić 239
 Beševliev, V. 80
 Bodor Antal 14
 Borbás, V. 410
 Brooks, E. W. 45, 68, 78
 Brülle
 Buchmann Károly 14
 Bury, J. B. 76, 78
 Chabot 69
 Charles, R. H. 80
 Cirill 21
 Combefi 75
 Cosmas Indicopleuste 78
 Csánki Dezső 151, 159, 233
 Csaplovics 320
 Czirbusz Géza 307
 Czömög 320
 Dalmatin 243, 262
 Daničić 253
 Darkó Jenő 20, 264
 Davis-Braun 310
 De Boor 45, 61, 62, 68, 70, 72, 75, 77, 78,
 82, 89, 94, 99
 Dindorf 69
 Domokos Pál Péter
 Drapeyron V, L. 94
 Dvornik 72
 Duval, Rubens 69
 Duvernois 232, 248
 Dzsudzsev, Szt. 335
 Ecsedi István 323
 Engel, Johann Christian von 7
 Ephraim, Bischof von Cherson 99
 Erődi Béla 16

Hajnál István 21
 Hajnóczy I. 21
 Halasi-Kun, T. 306
 Hamilton-Brooks 68
 Hampel József 15
 Harmatta János 27
 Hasdeu 168
 Haury 84, 88
 Hefe, J. 74
 Heinike, C. 8
 Heisenberg, A. 74
 Hodinka Antal 21, 99, 265, 266
 Hóman, Bálint 67, 69, 78, 80, 89, 93, 98
 Horváth Géza 9
 Huber, Alfonz 144, 149, 166
 Hunfalvy Pál 320
 Humuzaki 153, 166
 Fehér Géza 27, 38, 80, 82, 85, 89, 90, 96
 Fejér 117, 153, 155, 168
 Fejérpatak 268
 Fekete-Sólyom Ferenc
 Fényes Elek 310, 320
 Fermendzin, Eusebius 14
 Ficker 320
 Florinskij 235, 236
 Foerster, R. 72
 Frivaldszky Imre 8, 365
 Georgios Monachos 78,94,99,100
 Georgios Pisides 89
 Gerland, E. 94
 Glatz Ferenc 19
 Gombocz Zoltán 35, 78, 80, 98,205
 Gorove László 8
 Gönczi, F. 243
 Grčkov 242
 Gyárfás I. 128
 Isirkoff 324
 Isu Krst 260
 Ivekovič 270
 Jagić 230-233, 240, 244, 247, 251, 265, 270, 295
 Janka, Viktor 9, 383
 Jankó J. 173
 Jászi Oszkár 314
 Jirecek, K. 114,117,231, 233
 Jockel, I. 235
 John, Bishop of Nikiu 80
 Kanitz, Felix 15
 Karácsonyi J. 231, 234
 Károlyi 238,252, 254
 Katona 156
 Kállay Benjamin 105
 Károly Árpád 103
 Kárpáti Z. 409
 Kémény József 173
 Kisch 233, 283
 Knauz 198
 Kniezsa István 21
 Kodály Zoltán
 Kolo, I. 236
 Komjáti, Benedek 252
 Kossanyi B. 99
 Kuun Géza 13
 Küzmicz 242-244
 Lázár Miklós 166
 Leon Diakonos 77
 Leskien 232, 236, 246
 Linde 262
 Lindenberg 316
 Markwart (Marquart) 64, 67-70, 80, 96
 Malalas 68, 78
 Mansi 75
 Marczali 234
 Megiser 248
 Meineke 63
 Melich János 37, 52, 205, 227, 229
 Menandros 88, 95
 Metod 21
 Meusel, H. 73
 Michael Syrus 96
 Migne 70
 Mijatev, P. 227
 Miklosich, Fr. 253, 264
 Miller, K. 72

Moroškin 233
 Mommsen 78
 Monolesco, C. 8
 Moravcsik Gyula 20, 59
 Moreaux, S. 335
 Munkácsi Bernát 82, 92
 Mžik, H. 96
 Nagy Alfréd 231
 Nagy Gyula 162
 Nagy Imre 159
 Nagy Lajos 105, 143, 146
 Németh Gyula 39, 66, 86, 87
 Nendtvich, K. 352
 Niederle 307, 315
 Nikephoros patriarcha 78
 Nikephoros Gregoras 77, 94, 95
 Novakovič 150
 Ohtum 265
 Palotás Emil 10
 Patkanov 66
 Pável 261, 271
 Pauler Gyula 106, 265
 Pauly-Wissowa 63, 77
 Pesty Frigyes 153, 159, 169
 Peykovska, Penka 10, 11
 Pinder - Parthey 71
 Pleteršnik 242, 243
 Pór Antal 149, 153
 Priskos 62
 Pseudo-Callisthenes 73
 Pseudo - Moses Chorenati 96
 Ráth Károly 159
 Reclus 320
 Révész István 21
 Rozwadowski, Ioannis 77
 Šafarik 239
 Salamon, F. 232
 Schicker 320
 Schmid-Stahlin 63, 64
 Schnetz, J.71, 72
 Sireček 286
 Skylitzes-Kenderos 83
 Sólyom - Fekete Ferenc 176
 Soukry 80
 Stancz Ernő 309
 Stoin, Vasil
 Stojanov-Achtarov 410
 Strauss, Adolf 17
 Strzygowsky, J. 18
 Suchov, B. 336
 Suidas 61, 62
 Székely S. 173
 Szinyei 249
 Tagányi Károly 155, 238
 Taksony 282
 Terren 375
 Thallóczy Lajos 9, 14, 103, 104, 106, 143, 265
 Theiner 266
 Theophanes 78, 80, 94-96
 Theophylaktos Simokattes 45, 88, 89, 96
 Thuróczy J. 7
 Tomaschek 63
 Tóth László 104
 Tömöry Márta 11, 103
 Török József 365
 Traeger E. 103
 Treitschke 357, 369
 Velenovsky, J. 411
 Verancsics 271
 Vikár Béla
 Vondrák 235
 Vuk 270
 Wagner János /Wagner, Hans/ 409-411
 Waitz 316
 Wäsche, H. 62
 Wenczel Gusztáv 13, 152
 Wertner Mór 176
 Winstedt, E. O.
 Zachariae rhetori 45
 Zichy István, gr. 96, 100
 Zimmermann 153, 168, 174, 176

Географски показалец*

Абоба-Плиска 29, 43
 Авария 49, 50
 Австрия 244, 316
 Австро-Унгария 10, 15, 17, 19, 103, 383
 Агра 138
 Адана 345
 Адриатика 145
 Адриатическо море 145, 315
 Азия 11, 18, 47, 65, 106, 375
 Азовско море 48
 Албания 104, 109
 Алвинц 315
 Алексинац 159, 161
 Алжир 376
 Алибунас, С. 340
 Алтай 64, 65
 Алфьолд 39, 40, 309, 310, 358, 381
 Алшо Аради 317
 Алшофехер, обл. 283
 Америка 368
 Амстердам 336
 Амударя, Р. 47
 Анадол 336
 Англия 403
 Апенински п-в 353, 361
 Арад 309, 312, 315, 343
 Арадац 317, 409
 Аранка, р. 308–310
 Арденилор, р. 312
 Ардеш 155, 164, 174
 Асеновград 357
 Атад 195
 Атон (Атос) 363, 383, 410
 Афганистан 47
 Африка 375
 Бавария 49
 Базел 336

Бако, обл. 344
 Баланбаня 400
 Балашфалва 316
 Балинци, ок. 319
 Балкан 107–109, 145, 150, 307, 320, 333, 354–356, 359, 361, 362, 367, 368, 370, 382, 386, 387, 391, 394, 396–399, 405, 412–414
 Балкани 8, 10, 14, 20, 22, 32, 33, 103, 104, 147, 351
 Балкански п-в 14, 31, 32, 104, 106, 116, 144, 145, 148, 150, 287, 381
 Банат 8, 14, 305, 306–308, 314, 336, 343, 368
 Банатски душановац 308
 Банлак, ок. 319
 Баншаг 368
 Бараня, обл./окр. 118, 270, 315
 Барачхаза 308, 311
 Баратеаз 308
 Барсула, р. 49
 Баумгартен 316
 Бачка, обл. 315, 319
 Бдин 151
 Бега, р. 307, 308
 Бездед 265
 Бекеш, обл. 319, 339
 Белград 72, 109, 145
 Белд 194
 Белебур 195
 Белоградчик 119, 166
 Берзава, р. 310, 311
 Беркес 122
 Берковница 150
 Бесарабия 36, 48, 49, 55
 Бестерце 131
 Бестерце-нагод, обл.

*Не съдържа названията „България“ и „Унгария“

Бече 319,
 Бечкерек 309
 Бешеньов /Бешенов, Стари-
 Бешеньов/ 306, 308, 309, 313, 317, 318
 Бидин 151
 Бидороза, вр. 414
 Бикамезеу 194
 Бикута 194
 Бин 196
 Бир 122–125
 Бирда 315
 Бистрица 132
 Бихар, обл. 37, 283, 285, 343
 Блаж 316
 Близък Изток 30, 34
 Богарош 315
 Бодон 151, 158
 Бока 315, 317
 Болгар 214
 Болгари 41
 Болгарсег 234
 Болгартелеп 310, 313, 316, 318,
 Болдур 196
 Боршод-Абауй-Земплен, обл. 146
 Босна 104, 119, 138, 144, 159
 Босут 109
 Боспор 89, 95
 Босфор 85, 374
 Ботев, вр. 413
 Бран, пр.
 Браничево 110
 Братислава 118, 289,
 Брашов 153, 160, 167, 315
 Брестовац 315
 Бреше 308, 311, 313, 315, 316
 Брешеа 318
 Бруса 145
 Буда 141, 142, 150, 164, 165, 170, 173,
 199, 268
 Будапеща 18, 309, 314, 354, 364, 381,
 382, 409, 424
 Будун 151, 194
 Буковина 147

Булар 282
 Булгаруш 315
 Бутин 315, 317
 Бургас 324, 411
 Бурса 352, 353, 379
 Бяла, гр. 387, 388
 Бяла (Акдере), р. 398, 403, 404, 406,
 407, 413
 Българка, вр. 412
 Българско банство 150, 152, 168, 172
 Бъртеаз 308
 Ваг, р. 359
 Ваймар 20
 Валкан 310
 Валко 117
 Варадин 137
 Вардар, р. 363, 371
 Варна 22, 133, 135, 321, 324, 352, 411
 Вац 138
 Ваш, ком. 135
 Вашвар 138
 Вашкапу 145, 150, 154
 Вашхидегкут 271, 272
 Велбъжд 113, 115
 Велика България 47, 83–85, 87, 92,
 95–97, 102, 213
 Велико Търново 201, 324
 Венеция 144, 145, 174
 Верердьо 309
 Вермеш 315
 Вершец 318
 Веспрем 265
 Видин 109, 113–115, 117–120, 122,
 123, 129, 131, 133, 134, 135, 140, 141,
 148, 150, 151, 155, 324
 Виена 15, 103, 252, 253, 404, 409
 Визаг 195, 196
 Византия 33, 50, 51, 58, 66, 73–76, 83,
 84, 91, 92, 99, 107–110, 148, 149, 363,
 373
 Викар, обл. 344
 Вилак 122

Винга 306, 308, 309
 Винилор, *p.* 312
 Виодуар 195
 Вистьо, *c.* 339
 Витински Олимп
 Витоша, *пл.* 22
 Вишеград 129, 131, 155, 170, 186, 187, 198, 199
 Вишешав 150
 Власаг 195
 Влашко 120, 145-148, 152, 153, 155, 160, 164, 170-173, 176
 Влашко воеводство 146, 152
 Волга, *p.* 36, 48, 66, 67, 69, 77, 213
 Волжка България 41, 282
 Враца 285, 324
 Вршац 318
 Върдишка планина 108,
 Габрово 389, 391, 395, 413
 Габровски /Соколски/ манастир 413
 Галиция 136
 Гарбоника 138, 139
 Гвоздена капия 145
 Гемлике 353
 Гереблиес 196
 Геренчер 197
 Герлише 307
 Германия 17
 Гируг 195
 Готлоб 315
 Гумник, *кр.*
 Гърлише 307
 Гърция 134, 322, 363, 366, 368, 371-373, 378, 381, 410
 Гюзек 38
 Гюргево 311, 384
 Далмация 88, 136, 138, 144, 191, 197, 201
 Дамас
 Дебрецен 20, 321, 322, 327
 Дева 308, 315
 Делвидек 313, 319
 Демиркапия 145
 Дента 159, 308, 313, 315, 318

Деспото 361, 368
 Детта 310
 Джумбиер, *пл.* 359
 Днепър, *p.* 48, 49, 80, 96
 Днестър, *p.* 80
 Добоз 194
 Добруджа 32, 36
 Долен Дунав 107, 145, 146, 148, 154, 163
 Долч 194
 Дон, *p.* 48, 49, 72, 80, 81, 85, 89, 90, 91, 96
 Доспат 357
 Драгомирешко жупанство 167
 Друга 138, 139
 Дубровник
 Дугосело 315
 Дунав, *p.* 48, 55, 78, 80, 82, 88, 89, 94, 102, 107-109, 117, 145, 146, 150, 159, 166, 268, 281, 307, 311, 366, 384
 Дунавска България 109, 113, 114, 145, 149, 170
 Дупница 357
 Дъмбовица, *кр.* 160, 163, 167
 Дьомьон 185, 191
 Дьор 309
 Европа 11, 22, 23, 29-31, 39, 51, 55, 106, 324, 352, 364-366, 368, 373, 375, 376, 378, 411
 Египет 10, 322
 Емине, *нос* 411
 Емине-Балкан 411
 Еминска планина 411
 Енг 140, 141
 Енидже 29
 Ержебетлак 308, 311, 313, 316
 Естергом 139
 Етелквоз 108, 274
 Етна, *вулкан* 353
 Ечка 315, 317
 Жиловар 151
 Жимболия 315
 Жомбоя 315
 Загреб 139,

Загора 50
 Заддунавieto 29, 52
 Зала, *обл.* 285
 Залавар 267
 Залдубаг 195
 Залибург 267
 Запад (Европа) 335
 Зволен 175
 Зедериес 196
 Зекус 196
 Землин 36
 Земплен 36
 Зента 319
 Зепмезеу 195
 Зиназег 195
 Зокол, *кр.*
 Зойом (Золиом) 175, 200, 201
 Зокол 119
 Зренянин 309
 Иванова 311
 Ида, *пл.* 375, 377
 Идиоара 151
 Избише 308, 311
 Изгар 315
 Индия 47
 Иран 18, 20
 Иртиш, *p.* 64, 66
 Истанбул 352, 353, 366
 Италия 49, 73, 89, 90, 144, 174, 199, 334, 363, 366, 368, 371, 398
 Итварнок 308, 315, 317
 Ишванвюлд 315
 Йеньо 196
 Йонийско море 366
 Каач
 Кавказ 48, 59, 66-68, 70, 71, 73, 78, 85, 87, 93, 94, 352
 Казънлък (Казанлик) 333, 334, 360, 370, 398
 Кака 194
 Калофер (Калофир) 334, 359, 360, 370, 390, 394, 395, 398, 399, 403-405, 413
 Калоча 119, 137, 141, 169, 186, 187

Калугерица 37
 Кама, *p.* 213
 Камчия, *p.* 148
 Канак 308, 310, 313, 316, 318
 Кания (Канея) 375, 377
 Капулна 195
 Кара тепе, *пл.* 411
 Каран 195
 Караншебеш 315
 Карачонфалва 308, 311, 318
 Караш, *p.* 307
 Карлово (Карлова) 334, 355, 359, 360, 369, 370, 395, 414
 Карловски водопад 414
 Карнобат 412
 Карпати 145, 166, 167, 171
 Каспийско море 65
 Кастриферей, *ком.* 130
 Кеве, *ком. обл.* 111, 118, 132, 133, 159, 160, 311
 Кевевара 318
 Кембридж 71
 Кемей 195
 Кери, *обл.* 196
 Киев 74, 95
 Кикинда 310
 Китай 358
 Кишкунфеледхаза 409
 Кладово 161, 163, 165
 Кничанин 315
 Ковин 318
 Коджу Балкан 359, 360, 370
 Колакия 363
 Колока 137
 Колония булгара 310
 Колхида 67
 Комарово 294, 295
 Константинопол 27, 51, 75, 76, 78, 83, 89, 106, 111, 144, 264, 355, 356, 373, 374, 378, 405
 Кордилион 378
 Крайна 145, 243
 Крашова, *ком.* 118, 132, 133, 151,

159, 172, 283, 317
 Крашова-Северин, *обл.* 306, 307, 318
 Кремница 377
 Криван, *пл.* 359
 Крим 94, 368
 Крит, *о.* 352, 366, 373, 375-377
 Кръчиунел 308
 Кубан, 72, 73, 80, 81, 93, 96, 97
 Кубин, *обл.* 311
 Кубин, *ком.* 159
 Кумания 136
 Кьорменд 121, 128, 131, 132, 134
 Кьормьоцбана 377
 Кьмполунг 166
 Кьорьочкьо 363, 371
 Кюстендил 114, 324
 Лаган 119, 140, 141, 151, 164, 166
 Лазика 70, 73
 Лангаса 363, 371
 Ланчар 292
 Латинската империя 111
 Леванта 104, 105
 Леведия 95, 274,
 Лигет 118, 138, 139, 181
 Липа 132, 133, 315
 Литва 144
 Ловрин 308
 Лодомерия 136
 Лом 384
 Лотхур, *р.* 176
 Лугош 128, 195
 Лукачфалва 308, 310, 311, 315, 317
 Лукино село 308
 Лыска 146
 Мавритания 373
 Мадара 36, 37, 43
 Македония 32, 49, 109, 196, 315, 334,
 352, 362, 370, 373
 Мала Азия 70, 344, 352
 Малка Влахия 154
 Малта, *о-в* 381
 Манастирица 387
 Манастирци 387

Маникион 361
 Мара-Гидик, *вр.*
 Марамарош 118
 Марица, *р.* 324, 355, 357, 368
 Маришка долина 333
 Марош, *р.* 52, 109, 308
 Марошвар 265
 Марошторда 343
 Мачва 117, 138, 154, 162, 164, 185, 186
 Мачванско банство 160
 Мезьошег 387, 389
 Мезьо-Шомьо 159
 Мелник 361
 Менмаро 37
 Меотида 48, 66, 73, 76, 79, 80, 81, 83,
 85, 87, 92-96
 Мервски оазис 47
 Месембрия 133
 Местер 130
 Мехадия 151
 Мизия 78
 Милас 195
 Михалд 151, 166, 169, 190
 Модош 310, 313, 318
 Мокрин 315
 Молдова 146, 147, 171, 344, 400
 Монастир 387, 414
 Монастиркой 411
 Моношор, *р.* 312
 Морава, *р.* 159, 161
 Моравица, *р.* 159
 Моравия 294
 Мосабург 267
 Мохач 207
 Мумджилар 29
 Муракьоз 243
 Мюнхен 20
 Надбечкерек 318
 Надкикинда 310, 315, 318
 Надсентмиклош 29, 40, 312, 315
 Надсомбат 121
 Над-хадмаш 400
 Надчергед 316

Наково 310
 Накофалва 310
 Накши-Рустем 18
 Немег 195
 Несебър 133, 135
 Несембур 135
 Неуринке 196
 Никопол 176, 201, 307, 320
 Нитра, *обл.* 138, 289, 291, 292
 Ниш 110
 Нова Загора 413
 Нови кнежевац 319
 Нона 138
 Об, *р.* 64
 Обега, *р.* 311
 Обиртеник 387
 Обретеник 387
 Овча 308
 Одрин 145, 148, 353, 356, 368
 Оласлиска 146
 Олец 311, 318
 Олимп 373, 378, 379, 410
 Олт, *р.* 154, 176
 Олуз, *р.* 310.
 Омлаш 171
 Омор 308, 310
 Оногория 72, 93
 Опатица 315
 Опсикон 75
 Опулия 138
 Оршова 117, 151, 154, 160, 169, 172,
 173, 174, 191, 194, 199, 307
 Оршовска планина 151
 Османие 345
 Османска(турска) империя 10, 16,
 107, 352, 365, 366, 370, 373, 379, 380
 Офсеница 308, 311
 Охад 196
 Охридска епархия 13
 Падуа 174, 197
 Пазарджик 357
 Палестина 322
 Панония 15, 80, 90, 108, 266, 269

Панчево 315
 Панчова 315, 318
 Пентаполис 80, 90
 Перям 308
 Перямош 308
 Петрич 324
 Персия 20
 Печ 173
 Пещ 269
 Пеща 268, 269, 282, 313, 360, 400, 401
 Пилиш-Санто 155, 177, 178
 Пирин, *пл.* 22, 409
 Плавичевица 315, 318
 Плевен 113, 324
 Плиска 36-38, 43, 53
 Пловдив 307, 324, 352
 Поарта Сълаюлуи 150
 Пожон, *гр.* 118, 289, 291
 Пожон, *обл.* 121, 138.
 Полтау 195
 Полша 144, 191, 197, 201, 259
 Понявица 311
 Попд 195
 Пореч 150
 Портива 138
 Пот 130
 Прага 405
 Преслав 36, 37
 Псилорити, *пл.* 375, 377
 Пурчуна 195
 Пърнеш 343
 Равена
 Рагуза 119, 137, 140
 Ракошсентмихай 309
 Рама 136
 Режьохаз 315, 318
 Регед 315
 Рекаш 315, 319
 Рила, *пл.* 357, 368
 Рило-Родопски масив 409
 Рим 108, 265
 Ровиница маре 308
 Рогендорф 311

Родопи, *пл.* 320, 352, 357, 368, 399
 Розалити, *пр.* 414
 Розчур 316
 Рудолфсгнад 315
 Румелия 367
 Румъния 144, 150, 151, 154, 166
 Русалийски проход 414
 Русалка, *вр.* 414
 Русия 46, 47, 105, 258, 288, 316, 366, 368
 Русчук (Русе) 321, 324, 383-386
 Саболчвар 37
 Сава, *р.* 108, 145, 146
 Саланкемен 117
 Салерно 136
 Салоник (Тесалоники) 361-364, 370
 Самуков 357, 368
 Санктпетербург 63
 Сарад 194
 Сарваш 300
 Сатмар, *ком.* 122
 Света гора 371
 Света Мария (Св. Въведение Богородично), *манастир* 397, 398, 400, 402, 403, 406
 Св. Никола, *вр.* 393
 Св. Никола, *манастир* 168
 Свищов 307
 Северин 119, 124, 153, 155, 157, 160-166, 168, 169, 171, 172
 Северинското банство 112-114, 116, 150, 151, 153, 154, 172, 174
 Седеско езеро 363, 371
 Секейкеве 308, 311, 313
 Селеус 311
 Селимно 367
 Семлак 159
 Сен 138
 Сента 319
 Сентеш 41
 Сердика 50
 Серес 361
 Сибини 138

Сибир 66, 87, 93, 368
 Сините камъни 412
 Сирия 322
 Сиркек 196
 Сирмиум 138
 Сицилия, *о.* 353
 Скардоне 138
 Скореновац 311
 Славония 138, 145, 150, 172, 314
 Слатина 307, 315
 Сливен (Сливно) 352, 355, 367, 412, 413
 Сливенска планина 412
 Сливенска област 354
 Словакия 192, 359, 377
 Смирна 352, 353, 373, 377, 378
 Соко 159
 Соколац 159
 Солун 42, 89, 294, 320
 Сомбатхей 138
 Соназдя 196
 Сормулд 195
 Сотир (Сотира), *с.* 413
 София 29, 30, 35, 50, 54, 110, 321
 Спалато 137
 Спахия, *пл.* 375, 377
 Сплит 137
 Средиземно море 361, 362, 371
 Средиземноморие 21
 Срем 115, 117
 Сремска област 52, 108
 Станимака (Станимак) 357, 368, 414
 Стара Загора 324, 413
 Стара планина 352, 359, 367, 381, 409, 411, 413, 414
 Стара река 414
 Стермина 388
 Странджа, *пл.* 22, 412
 Странджанско блато 412
 Стригоний 137
 Струя 411
 Стряма, *р.* 414
 Сучурум, *р.* 414
 Сънниколау маре 29

Сърбия 32, 103, 104, 116, 136, 144, 307, 309, 310, 311, 315, 316, 319, 393
 Сьольош 311
 Сьольошудварнок 308, 311, 315, 318
 Таврида 95
 Таврия 366, 368
 Танаис, *р.* 90
 Тбилиси 94
 Тамашфалва 315
 Теаца 307
 Теке 307
 Темеш, *ком./обл.* 109, 120, 151, 159, 172, 197, 199, 306, 307, 312, 313, 317, 318, 319
 Темеш, *р.* 307, 308, 310
 Темешвар 117, 151, 152, 160, 161
 Темешко комитство 160
 Терч, *кр.* 160, 163, 167, 172
 Терч, *пр.* 166
 Тимишоара 117, 305
 Тимок, *р.* 150, 159, 161
 Трнава 121
 Тиса, *р.* 55, 88, 89, 107, 310, 319, 322
 Тисангул 322
 Титини 138
 Тифлис 94
 Токун 133, 135
 Толвадия 343
 Толна, *обл.* 270
 Торда 389
 Тордаараньош 343
 Торнтал, *обл.* 109, 306, 307, 313
 Тракия 31, 75, 76, 78, 79, 88, 396
 Трансилвания 39, 40, 52, 109, 138, 145, 150, 160, 168, 169, 171, 172, 283, 285, 288, 289, 313-315, 317, 381, 387
 Тревизо 198
 Тревненски балкан 390
 Тренчен, *обл.* 191, 291
 Трихиний 192
 Трунк 344
 Тунджа, *р.* 354, 400, 401
 Туркестан 336, 345

Туркменистан 47
 Турно 134
 Турну-Северин 161
 Турция 7, 8, 321, 345, 351, 382-384, 388, 392, 396, 398, 399, 408
 Търговище 167
 Търново 113, 149, 157, 160, 383, 384, 389, 390, 408
 Търновска епархия 13
 Търчвар 167
 Търюкканижа 319
 Утра 47
 Уй-Оршова 191
 Улма 308, 311
 Урал 47, 64
 Фанагория 95
 Фанчлака 194
 Фачет, *ок.* 319
 Фейер, *обл.* 260
 Фехервар (Фейервар) 119, 140, 141, 151, 157, 158, 160, 164, 183, 309
 Фехерто, *ез.* 311
 Филипопол 321, 354-357, 359, 361, 368, 369, 389, 399, 404
 Фогараш 171
 Фосвар 194
 Франкфурт 340
 Фрушка гора 108
 Фьгъръш 154
 Хабебургската империя 8
 Хага 336
 Хаджи-поток 412
 Хазария 92
 Хайдлучица
 Хайдущица 315
 Харвард 336
 Хасково 321
 Хевесвивар 180
 Хевеш, *ком.* 155
 Хемус, *пл.* 367
 Хергоя 194
 Химес-удвар 37
 Хомоксил 311

Хомолица, о. 311
 Хонорич 195
 Хоравизъм 47
 Хорасан 47
 Хорезм 47
 Хортя (Хортиатис) 361-364, 370
 Хортобад 322
 Худуш 195
 Худушпатака 196
 Хуняд, обл. 339
 Хуругзег 195
 Хърватия 104, 136, 138, 144
 Чаба 195, 1
 Чак 307, 310, 318
 Чакова 307
 Чакторня (Чакатурн) 409, 411
 Чанад 139, 315, 319
 Чаталкадже (Чаталкайе) 412
 Чебза 315, 317
 Чергед 234
 Чергид 316
 Черна, р. 307
 Черно море 59, 66, 69, 70, 78, 94, 145, 148, 315, 366, 374
 Черноморско крайбрежие 22, 133, 321, 409
 Чинка 195
 Чипровец 307
 Чонград, гр. 37
 Чонград, обл. 319
 Чорна 195
 Шандоредхаза 311, 313, 315, 318
 Шарвар 37
 Шаргабара 311
 Шатораяуйхей 309
 Шаш, хълм 354
 Шашвар 195
 Швиница 315
 Шебеш 117, 169, 187, 190, 194
 Шипка, вр. 393, 413
 Шипка, с. 333, 394, 395, 413
 Шипченски балкан 390, 392, 393
 Шипченски проход 383, 390, 413
 Шкеуш 315
 Шумен 321, 324
 Юанд 194
 Югославия 307, 308
 Югра 47
 Югрия 47
 Южна Африка 368
 Юмрукчал, вр. 413
 Явра 138
 Ядра 137
 Ялломия, р. 163, 167
 Ялшовец 308
 Янтра, р. 389
 Ясшаг, обл. 114
 Яша томич 307
 Aluta 234
 Amsterdam 58
 Aşmarin 214
 Augsburg 7
 Balkan 8
 Balkán-félsziget 103
 Banat 14
 Bányáság 14
 Berlin 99
 Bihar 33
 Bizánc 58
 Bodon 265
 Bonnae 62
 Bran 166, 167
 Brünn 7
 Bucsa 284
 Bucureşti 337
 Buda 7, 8
 Budapest 10, 14, 19, 20, 21, 27, 29, 30, 58, 107, 228, 306, 308, 337
 Bulgarie Danubienne (Donau-Bulgarien) 15
 Budin 265
 Byzance 72
 Cambridge 78

Cracoviae 77
 Carnia 145
 Debrecen 227, 322
 Dobrudja 9
 Dună 232, 233
 Dunaj 233
 Donaubeckens 29
 Dunántúl 29
 Etelköz 95
 Florentiae 74
 Fogaras 174
 Freiburg 74
 Halle 7
 Haut-Balkan 9
 Heidelberg 18
 Hortobágy 322
 Gyulai
 Ilavá 291
 Jád 283
 Jajča 104
 Kérless 283, 284
 Komárno 295
 Komárom 293, 294
 Körmend 118
 Krajn 145
 Lancsár 291, 292
 Leipzig 15, 17, 68, 73, 383
 Leska 146
 Levante 105
 Levédia 95
 Liget 118
 Lijeska 146
 Lipsiae 61, 72
 London 68
 Madara 38
 Magna Bulgaria 213
 Magna Hungaria 96
 Maramures 337
 Muraköz 243
 München 63, 337
 Nagyszentmiklós 40
 Nyitra - vidék 21
 Ofen 281
 Olaszliszka 146
 Ompoly 234
 Onogoria 72
 Oroszország 105
 Paris 72, 74, 91
 Pest 268, 281, 269, 270, 353, 365
 Philippopol 7
 Preszáká 233
 Rhodope 6
 Rogoz 283
 Rome 72
 Sashegy 354
 Sofia 20, 29
 St.-Petersbourg 68
 Stuttgart 72
 Szeged (Szegedin) 270, 410
 Szerbia 104
 Szlavónia 104
 Taschen 305
 Temesvár 16
 Tiszántúl 322
 Törösvár 167
 Törökország 9, 21
 Varasd /Varazsd, Varasdin, Varazdin
 Varasdinum/ 270
 Vashidegkút 272
 Venise 80
 Vienna 7
 Weimar 20
 Wien 17, 63, 144, 305, 337, 411
 Wiesbaden 306
 Zagrabie 14
 Zokol 119, 159

Унгарски учени за България
XIX в. – средата на XX в.
Първо издание

Отг. редактор
проф. д-р Кънчо Георгиев

Съставител и редактор
д-р Пенка Пейковска

Коректор
Явор Александров

Художник

Олга Паскалева

Предпечат

Бойка Починкова

формат 16/90/60; п. к. 28,5

Унгарски културен институт – София
Издателство Отечество-София
Печатница Симолини